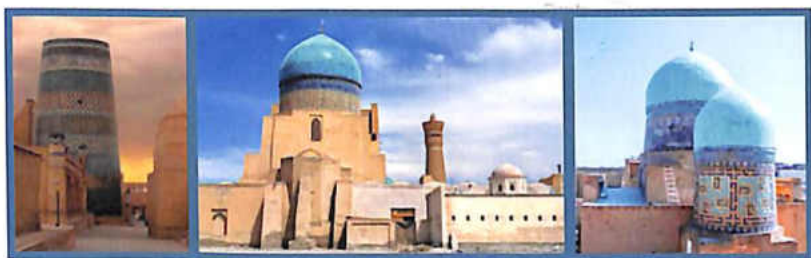

Баходир ЭШОВ

ЎЗБЕКИСТОНДА ДАВЛАТ ВА МАҲАЛЛИЙ БОШҚАРУВ ТАРИХИ

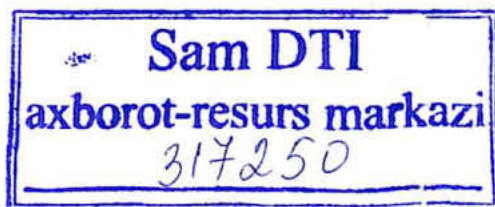
36.8.571
2990

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ҚАРШИ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ КАФЕДРАСИ

БАҲОДИР ЭШОВ

ЎЗБЕКИСТОНДА ДАВЛАТ ВА
МАҲАЛЛИЙ БОШҚАРУВ
ТАРИХИ

Биринчи китоб

ЯНГИ АСР АВЛОДИ
Тошкент
2019

УЎК: 352 (575.1)

КБК: 63.3 (5Ў)

Э – 99

Эшов, Баҳодир

Ўзбекистон давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи: Биринчи китоб / Баҳодир Эшов. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2019. – 432 б.

ISBN 978-9943-20-669-4

Ушбу нашр мазкур дарсликнинг тўлдирилган ва қайта ишланган иккинчи нашри бўлиб, унда энг қадимги даврлардан бугунги кунга қадар Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи билан боғлиқ бўлган масалалар – илк давлатчилик ва бошқарувнинг пайдо бўлиш омиллари ва сабаблари, илк давлатлар шакллари ва бошқаруви, илк давлатчилик назариялари, илк шаҳар маданияти, антик ва ўрта асрлар давлатчилик анъаналари, мансаблар ва унвонлар, ер эгаллиги ҳамда солиқ сиёсати, маданий ҳаёт каби масалалар ёритилган. Дарслик ОТМларнинг «Давлат бошқаруви ва маҳаллий ўз-ўзини бошқарув», «Ўзбекистон тарихи» йўналишдаги магистр талабалари учун тайёрланган бўлишига қарамай, ундан «Ўзбекистон тарихи» фанидан таълим олаётган барча бакалавр ва магистрлар, шунингдек, тадқиқотчилар ва олимлар, давлатчилик тарихи билан қизиқувчи барча китобхонлар унумли фойдаланишлари мумкин.

Масъул муҳаррир:

А.С.Сагдуллаев, академик

Тақризчилар:

Р.Ҳ.Судаймонов, тарих фанлари доктори, профессор

Н.У.Мусаев, тарих фанлари доктори, профессор

Ў.М.Мавлонов, тарих фанлари доктори

Н.Т.Полвонов, тарих фанлари номзоди, профессор

В.Р.Топилдиев, юридик фанлари номзоди, профессор

А.М.Ҳасанов, тарих фанлари номзоди, доцент

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2019 йил 2 майдаги 394-сонли буйруғига асосан (рўйхатга олиш рақами 394-186) «Нашр рухсатномаси» олинган ҳамда нашрга рухсат берилган.

ISBN 978-9943-20-669-4

© Баҳодир Эшов, «Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи». Биринчи китоб. «Янги аср авлоди», 2019 йил.

КИРИШ

Тан олиш керакки, советлар ҳукмронлиги даврида Ўзбекистон ҳудудларидаги энг қадимги, қадимги ва ўрта асрлар даври давлатчилик жараёнлари – илк давлатлар, илк шаҳар маданияти, шаҳар-давлатлар, давлатчиликнинг дастлабки тараққиёт босқичлари, ўрта асрлар даври давлатчилиги масалалари археолог, тарихчи, шарқшунос, тангашунос, тилшунос, ҳуқуқшунос олимлар томонидан маълум даражада тадқиқ этилган. Аммо ушбу масала юзасидан «Ўрта Осиё тарихини формацияли даврлаштириш», «Ўрта Осиёда илк синфий муносабатларнинг шаклланиши», «Аҳамонийлар империясига қадар Ўрта Осиёда кечган давлатчилик муносабатлари», «Аҳамонийлар» ёки «Кушонлар давлатчилиги» каби мавзулар олимлар томонидан баҳс-мунозараларга тортилган бўлса-да, ўлкамиз ҳудудларида кечган давлатчилик жараёнлари маҳаллий халқларнинг миллий давлатчилиги тарихи сифатида талқин этилмади.

Ўзбекистон мустақилликка эришган кундан бошлаб тарихимизга бўлган муносабат тубдан ўзгариб, совет даврида нотўғри баҳо берилган ёки юзаки кўриб чиқилган масалаларга жиддий илмий ёндашув кучайди. Айниқса, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 июл-

даги «Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш ҳақида»ги Қароридан сўнг ҳаққоний тарихни яратиш, бу жараёнда бирламчи манбаларга асосий эътибор бериш, қўйилган муаммони соҳа мутахассислари томонидан ҳал этилиши, мавжуд муаммолар ечимини илмий асослаш борасида анчагина ишлар амалга оширилди. Шунга қарамасдан, узоқ ўтмишга бориб тақалувчи улкан тарихимизда ечимини кутаётган муаммолар талайгина. Ана шундай фундаментал масалалардан бири – Ўзбекистон халқи давлатчилиги ҳамда давлат бошқаруви тарихидир.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошланган давлатчилик тарихини тадқиқ этишда ҳозирги кунга келиб жиддий илмий ютуқларга эришилган бўлса-да¹, давлатчиликнинг илк шакллари, бошқарув тизимининг пайдо бўлиши, унвонлар ва мансаблар, илк шаҳарлар ва улар билан илк давлатлар ўртасидаги диалектик боғлиқлик масалалари тўла ечимини топган деб бўлмайди. Ундан ташқари, давлатчилик тарихи бўйича олий таълим муассасалари бакалавр ва магистрлари учун ҳозирги кунга қадар бирорта дарслик яратилмаган. Ўзбек

¹ Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Тошкент: 2000; Ртвеладзе Э.В.; Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. – Тошкент: 2001; Сабуrow Н. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Тошкент: 2005; Сағдуллаев А., Мавлонов Ў. Ўзбекистонда давлат ва бошқарув тарихи. – Тошкент: 2006; Абдуллаев Ў.И. Ўрта Осиёда қадимги бошқарув ва илк давлатчилик тарих-шунослиги. – Тошкент: Академия, 2009; История государственности Узбекистана. Отв. ред. Э. Ртвеладзе, Д. Алимова. – Ташкент: Ўзбекистон, 2009, Равшанов Ф. Р. Ўзбекистон Республикасида раҳбар кадрлар тайёрлаш асослари: сиёс. фанл. док... дисс. – Тошкент: 2009. – Б. 358; Юсупов Ж. Кадрлар тайёрлаш тизимининг ижтимоий-тарихий хусусиятлари. – Тошкент: Янги аср авлоди. 2013. – Б.162. ва бошқ.

хаалқи давлатчилиги бўйича ҳозирга қадар нашр юзини кўрган турли-туман тадқиқотларни умумлаштириш, қиёсий ўрганиш, муаммо бўйича турли концепцияларни тадқиқ этиш асосида юқоридаги бўшлиқни имкон қадар тўлдиришга ҳаракат қилиш мазкур дарсликнинг асосий мақсадларидан бири ҳисобланади. Дарсликни яратишда, аввало, тарихчилар, археологлар, қолаверса, манбашунослар, этнографлар, тангашунослар, санъатшунослар, ҳуқуқшунослар, файласуфлар ва тилшуносларнинг тадқиқотларидан кенг фойдаланилди.

Шунингдек, жаҳон цивилизациясининг ажралмас қисми бўлган қадимги Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви масалаларини ҳар томонлама тадқиқ этиш ҳам мазкур дарсликнинг асосий мақсадларидан ҳисобланади. Таъкидлаш лозимки, қадимги Ўзбекистон цивилизацияси ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолмаган. Ўрта Осиё, умуман, Қадимги Шарқдаги қадимги даврларда бўлиб ўтган тарихий-маданий жараёнлар карвон йўллари кесишган ҳудудларда жойлашган қадимги Ўзбекистонга ҳам ўзининг сезиларли таъсирини ўтказган. Шунингдек, ўлкамиз ҳудудларида мавжуд бўлган қадимги маданиятлар қўшни ўлкаларга ҳам ўз таъсирини ўтказганлиги шубҳасиздир.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти И.А.Каримов ўз вақтида мустақил тараққиётнинг глобал муаммолари билан бир қаторда тарих, тарихий мерос ва хотира, айниқса, ўзбек давлатчилиги тарихини ҳар томонлама тадқиқ этиш масаласига жиддий эътибор қаратди. И.Каримов ушбу масалани замонавий тарихшуносликдаги долзарблигини эътироф этиб, бу долзарбликни давлат сиёсати даражасига кўтарди. И.Каримов томонидан масаланинг «Ўзбек

давлатчилиги қайси асрда пайдо бўлди? Қандай тарихий босқичларни босиб ўтди? Мутахассислар, балки, балки тушунтириб берарлар, балки аниқ жавоблари бордир?

Тарғибот, ташвиқот ишларини олиб бораётган олимлар, балки, алақачон бир фикрга келишгандир? Лекин, ҳозирча на матбуотдан, на дарсликлардан мен мана шу саволларга жавоб тополдим»², дея аниқ ва равшан қўйилиши тарихчиларимиз зиммасига жуда катта вазифалар ва масъулиятни юклади. Натижада, орадан кўп ўтмасдан, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти олимлари томонидан давлатчилик концепцияси ишлаб чиқилиб, бу йўналишдаги илмий тадқиқот ишларида жонланиш бошланди.

Давлатнинг тарихий илдизларини, у қандай шароитларда пайдо бўлганлиги, қандай ривожланганлигини ва замонавий воқеликда қандай мазмун касб этганлигини билмасдан туриб давлатни цивилизация ҳодисаси сифатида тушуниш мумкин эмас. Шу нуқтаи назардан ҳам мазкур дарсликда ўзбек халқи давлатчилигининг асослари, бу жараёнга таъсир этган ҳамда тезлаштирган омиллар, турли даврларда давлатчилик ривожининг юқори нуқтаси ёки инқирози ва уларнинг сабаблари, давлатчилик турлари ва шакллари, турли даврдаги мансаблар ва унвонлар, маълум сулолалар ва тарихий шахсларнинг давлатчиликдаги ўрни ва аҳамияти, ер эгалиги ва солиқ тизими масалаларига асосий эътибор қаратилди.

Кўпчилик тадқиқотчиларнинг эътироф этишларича, бутун дунёда бўлгани каби Ўзбекистонда ҳам давлатчилик абадий мавжуд бўлмасдан, маҳаллий

² Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Тошкент: 1998. – Б. 18.

халқлар тарихий-маданий ривожланишининг маълум босқичида пайдо бўлган воқеликдир. Бу ўринда биринчи юртбошимиз И.А.Каримовнинг қуйидаги концепциясини эслаб ўтиш мақсадга мувофиқдир: «Давлат қурилиши борасида танқидий нуқтаи назарсиз қабул қилинадиган тайёр қолип ва андозалар йўқ. Дунёда айнан бир-бирига ўхшаш иккита инсон бўлмаганидек айнан бир-бирига ўхшаган иккита давлат ҳам йўқ. Бундай бўлиши ҳам мумкин эмас. Ҳар бир давлат – бетакрор ижтимоий ҳодисадир. У ҳар қайси халқ тарихий ва маданий тараққиётининг ҳосиласидир, унинг ўзига хос, ўзига мос маданияти ривожининг натижасидир»³.

Шунингдек, ўзбек халқи давлатчилиги тарихини ўрганишнинг нақадар муҳимлиги И.Каримов томонидан шундай изоҳланади: «Давлатчилик бугунги кунда ўта сиёсий масала бўлиб турибди. Нега деганда, Ўзбекистонда давлатчилик бўлмаган деб орқаворатдан ташвиқот юритаётган, шу фикрни онгимизга сингдирмоқчи бўлаётган, керак бўлса, халқаро жамоатчиликни шунга ишонтиришга уринаётган кучлар ҳам бор... Ўзбек тарихчиларининг бугунги кундаги асосий вазифаси мана шу давронинг пуч эканлигини исботлаш, давлатчилигимизнинг илмий нуқтаи назардан асосланган тарихини яратишдир»⁴.

Шу боис ҳам сўнгги йилларда Ўзбекистон тарихининг қатор долзарб масалаларини ўрганишда аниқ ва ҳаққоний тарихий ёндашув масаласи муҳим бўлиб бормоқда. Зеро, «Ҳар қайси халқ миллий қадриятларини ўз мақсад-муаммолари, шу билан бирга, умумбашарий тараққиёт ютуқлари

³ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 1999. – Б. 6.

⁴ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – Б. 12.

асосида ривожлантириб, маънавий дунёсини юксалтириб боришга интилар экан, бу борада тарихий хотира масаласи алоҳида аҳамият касб этади»⁵. Айниқса, ўзбек халқи давлатчилиги ва уни бошқарувнинг тарихий тараққиёт босқичларини чуқур ўрганиш ва таҳлил қилиш мақсадида тадқиқотлар олиб бориш ҳамда улар натижаларини олий таълим муассасалари талабалари учун ўқув жараёнига киритиш ҳам долзарб вазифалардан ҳисобланади.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, мазкур дарсликни тайёрлашда давлатчилик ва бошқарув тарихи билан боғлиқ бўлган турли фанлар ютуқларидан фойдаланилди. Мисол учун, давлатчилик ва бошқарув тарихининг фалсафий фанлар билан боғлиқлиги шунда кўринадики, фалсафа табиат ва жамият ривожланишининг умумий қонуниятларини ўрганади. У жамиятдаги тарихий-маданий ривожланиш жараёнига ижтимоий ҳодиса сифатида қарайди ҳамда уларни умумий кўринишда ўрганади.

Давлатчилик ва бошқарув тарихининг иқтисодиёт билан боғлиқлиги шундаки, иқтисодий фанлар жамиятдаги ишлаб чиқариш муносабатларини, ишлаб чиқарувчи хўжалик соҳаларининг пайдо бўлиши ва ривожланишини, молия масалаларини, жумладан, деҳқончилик, ҳунарманчилик, маҳсулот айирбошлаш, товар пул муносабатлари, солиқлар тизими, савдо-сотик тарихи кабиларни тадқиқ этишда ўта муҳимдир. Шунингдек, давлатчилик ва бошқарув тарихини ўрганишда сиёсатшуносликнинг ҳам аҳамияти беқиёсдир. Маълум бир давлатнинг тараққиёти ёки таназзули ўша давлатда олиб борилган сиёсатга боғлиқлиги сир эмас. Ундан ташқари, турли даврлардаги норозилик ҳаракатла-

⁵ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008 – Б. 97.

ри, босқинчиликлар, қўзғолонлар ва урушлар тарихи ҳам сиёсат билан бевосита боғлиқдир.

Шунингдек, давлатчилик ва бошқарув тарихини ўрганишда социологик тадқиқотларнинг ҳам аҳамияти каттадир. Социология фани мавжуд жамиятни бир бутун яхлит ҳолатда, уюшган тизим сифатида тадқиқ этади ҳамда мавжуд жамият аъзоларининг давлатга бўлган турли муносабатларини, уларнинг мавжуд давлат ҳақидаги мулоҳазаларини ўрганади. Хуллас, барча давлатларда бўлгани каби ўзбек халқи давлатчилиги ва бошқаруви тарихини тадқиқ этиш ҳам турли фан соҳалари билан чамбарчас боғлиқдир.

Ўқувчилар шунга асосий эътибор беришлари лозимки, турли халқлар, жумладан, ўзбек халқи ҳам ўз давлатчилигининг шаклланиш босқичларини ижтимоий, иқтисодий ва тарихий-маданий жараёнларга боғлиқ ҳолда турли тарихий даврларда босиб ўтган. Бир умумий географик минтақа – Ўрта Осиёда яшаб келган қўшни халқлар, элатлар ва қабилаларни бир-бирига яқин бўлган маданиятлар, ижтимоий-иқтисодий ва тарихий жараёнлар, умумий ва маданий этник илдизлар бирлаштириб турган. Шунинг учун ҳам қадимги даврлардан бошлаб Ўрта Осиё халқларининг тарихий тақдири бир-бирига узвий боғланган.

Таъкидлаш лозимки, сўнгги йилларда Ўрта Осиё минтақасида яшаган қадимги халқлар тарихини «қадимийлаштириш» борасида асоссиз фикр-мулоҳазалар кўпайиб кетди. Ҳатто, энг юқори лавозимларни эгаллаб турган қўшни давлатлар арбоблари ҳам шу масала бўйича «қалам тебратдилар». **Биринчидан**, «ким қадимийроқ» эканлиги ҳозирги кунда ҳеч нарсани ҳал қилмайди. **Иккинчидан**, маълум халқ менталитетини кўтариш, дунёга кўрсатиш ал-

батта керак. Аммо, бу ҳолат қўшни халқлар тарихини ерга уриш ёки уни бузиб кўрсатиш эвазига бўлмаслиги лозим. **Учинчидан**, тарихни ўрганишга бундай ёндашув замонавий халқлар ўртасидаги муносабатларга раҳна солиши мумкин⁶.

Мазкур дарслик ўзбек халқи менталитетига алоҳида урғу берилиб, у бошқа халқлар тарихига ҳурмат билан қараш руҳида яратилди. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, «Тарихимиз каби, қадимги маданиятимизнинг яратилишида ҳам унга кўплаб этник гуруҳлар, эл-элатлар ўз улушини қўшган. Бу табиий ҳол, чунки, ҳеч қачон, ҳеч қаерда фақат битти миллатга мансуб маданият бўлмайди. Ҳар қандай цивилизация кўпдан-кўп халқлар, миллатлар, элатлар фаолиятининг ва самарали таъсири-нинг маҳсулидир».

Хуллас, Ўзбекисон Республикасининг «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» ва «Таълим тўғрисида»-ги қонунлари талабларидан келиб чиқиб, бугунги кунда тайёрланаётган янги авлод дарсликларини, ўқув ва ўқув-услубий қўлланмаларини яратишдан мақсад ҳам ўқув жараёнининг сифат ва самардорлигини оширишга, замонавий педагогик усулларни жорий этишга қаратилган бўлиб, бунинг натижасида, қадимги тарихимизни тарғиб этиш, комил инсонни тарбиялаш, ҳозирги кун талабларига жавоб берадиган тарихчи-мутахассислар тайёрлашдир. Бу жараёнда мазкур дарслик маълум аҳамият касб этади деган умиддамиз.

Ундан ташқари, ҳозирги кунда миллий-маданий меросимиз ҳамда азалий қадриятларимизни асраб-авайлаш, Ўзбекистон тарихини ўқитиш, ўр-

⁶ Батафсил маълумот олиш учун қаранг: Ртвеладзе Э.В., Сағдуллаев А.С. Современные мифы о далёком прошлом народов Центральной Азии. – Ташкент: 2006.

ганиш ва тарғибот қилишга ҳукуматимиз раҳбарияти томонидан алоҳида эътибор қаратилаётганлиги яхши маълум. Айниқса, Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси раҳбарининг 2019 йил 5 январдаги 222-хх сонли «Ўзбекистон тарихини ўрганиш ишларини самарали ташкил этишга қаратилган «Йўл харитаси» бу йўналишда олиб борилаётган ислохотларнинг давлат сиёсати даражасига кўтарилганидан далолат беради. Ушбу «Йўл харитасининг 27-, 29-, 33-бандлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2017–2021-йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси»нинг 3-бандидаги инновацион гоялар ва технологияларни жорий қилиш, 4-бандидаги инновация ютуқларини амалга жорий этишнинг самарали механизмларини яратиш каби пунктларининг ижросини мазкур дарслик маълум даражада таъминлайди.

Мазкур дарсликнинг энг қадимги даврлардан XIII асрнинг бошларига қадар бўлган қисми муаллиф томонидан 2009 йилда чоп этилган эди⁷. Ўша ўқув қўлланмаси қайта ишланиб, қўшимчалар киритилиб, кейинги даврлар давлатчилиги ва бошқарув тарихи билан тўлдирилиб, Ўзбекистон Миллий университетидаги «Давлат бошқаруви ва маҳаллий ўз-ўзини бошқарув» магистратура мутахассислиги талабалар учун дарслик сифатида нашрга тайёрланди ва 2012 йилда чоп этилди⁸.

Муаллиф Ўзбекистон давлатчилиги тарихи, давлат ва маҳаллий бошқарув масалалари бўйича ҳа-

⁷ Эшов Б.Ж. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи (қадимги даврлардан XIII аср бошларигача). ўқув қўлланма. Тошкент, «Тафаккур», 2009. – Б. 262.

⁸ Эшов Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. – Тошкент: «Янги аср авлоди», 2012. – Б. 556.

нузгача олий таълим тизими талабалари учун на ўқув қўлланмаси ва на дарслик тайёрланганлигини, кўпчилик олий таълим муассасалари профессор-ўқитувчилари эҳтиёжларини ҳисобга олиб, 2012 йилда чоп этилган дарсликни янги маълумотлар билан бойитган ҳолда⁹ ушбу нашрни тайёрлашни лозим топди. Ушбу нашрни юзага чиқариш учун моддий жиҳатдан амалий ёрдам берган Қарши давлат университети ректори, профессор Б.А. Шоимқуловга муаллиф шахсан миннатдорлик билдиради.

⁹ Бунда Республика Президенти Ш. М. Мирзиёевнинг давлатчилик бошқаруви, замонавий раҳбар ходимлар масъулияти ҳақидаги фикр-мулоҳазаларига, ўрта асрлар алломаларининг давлат бошқаруви ҳақидаги маълумотларига асосий урғу берилди.

1-МАВЗУ. ДАВЛАТ БОШҚАРУВИНИНГ НАЗАРИЙ-МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

1-§. Давлат бошқарувининг тарихий илдизлари. Илк давлатчилик тарихи бўйича тадқиқотлар олиб борувчи аксарият олимларнинг эътирофи этишича, Ўрта Осиёда илк давлатчилик асослари ни бронза (мил. авв. III–II м.) давридаги суформа деҳқончиликнинг ривожланиши ва ихтисослашган ҳунармандчилик хўжаликлари ташкил этган эди. Шунингдек, илк давлатчиликнинг тарихий илдизлари фақат ички сабабларгагина боғлиқ бўлмай, балки қадимги Шарқдаги юксак даражада ривожланган анъанавий тарихий-маданий алоқаларга ҳам боғлиқ бўлган. Археологик тадқиқотлар натижасида топилган юқори сифатли моддий маданият буюмлари ўзаро алоқалардаги мавжуд технологик ва иқтисодий таъсирни кўрсатади.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, юзлаб минг йилликларни ўз ичига қамраган инсоният тарихида дастлабки давлатларнинг пайдо бўлиши – нисбатан анча кеч юз берган жараёндир. Давлатчилик тарихи инсоният цивилизациясининг сўнги 5 минг йили билан боғланади. Илк давлатлар ўз ривожланиш босқичларида турли хусусиятлар ва тарихий қонуниятларига эга бўлиб, илк давлатлар хўжаликнинг ишлаб чиқарувчи шакллари – деҳқончилик, чорвачилик ва ҳунармандчилик қерда олдинроқ ривожланган бўлса, ўша ерда пайдо бўлган. Хўжалик ишлаб чиқарувчи шаклларнинг тараққиёти аҳоли жойлашуви, ҳудудларнинг кенгайиши ва ташқи алоқаларнинг ривожланишига олиб келган. Шу тариқа аҳолининг аралаш жойлашуви жараёни бошланиб, бир ҳудудда турли уруф

вакиллари яшайдиган бўлган, яъни қариндош-уруғчилик жамоаси ўрнига ҳудудий қўшничилик жамоалари пайдо бўлган.

Бу жамоалар вакиллари алоҳида қишлоқлар, экинзорлар ва суғориш тармоқлари билан чегараланган бўлиб, улар тўла ўзлаштирилган ва доимий хўжалик ҳамда ишлаб чиқариш мақсадларида фойдаланиб келинган воҳа-туманларда яшаганлар. Улар ўз ички ва ташқи муносабатларида келиб чиқадиган муаммоларни ҳал қилишда бирлашишга ҳаракат қилганлар. Жамоалардаги ишлаб чиқариш ва ижтимоий меҳнат тақсимоти, ташқи ҳарбий босқинлардан ҳимояланиш, диний урф-одатларни бажариш каби масалалар ижтимоий мансаблар ҳамда бошқарувнинг пайдо бўлишига асос солган.

Олимларнинг тадқиқотлари шуни кўрсатадики, милоддан аввалги I минг йилликнинг бошлари Ўрта Осиё тарихий-маданий вилоятлари (Бақтрия, Сўғд, Хоразм) жамоаларидаги асосий ишлаб чиқарувчи кучлар бир неча кичик оилалардан ташкил топган уй жамоалари (катта оила вакиллари) дан иборат бўлган. Ушбу уй жамоаларининг бошқарув тартибида катта оилалар бошлиқлар ёки уй эгалари, шунингдек, алоҳида қишлоқ кўрғонларини бошқарувчи жамоалар муҳим аҳамиятга эга бўлган. Бу жараёнда алоҳида уйлар ўртасидаги қариндошчилик муносабатлари каби белгилар иккинчи даражали бўлиб борган. Бу шунда кўринадикки, ҳар бир катта оила мумкин бўлган қариндошчилик алоқаларига қарамасдан, алоҳида хусусий мулкка, ўз уй-жойига, ишлаб чиқариш қуро-ларига, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва чорва молларига эга бўлганлар. Бир сўз билан айтганда, улар ўзларини иқтисодий жиҳатдан таъминлай оладиган хўжаликларни акс эттирганлар.

Ушбу хўжаликларда мансабларни эгаллаш, жамоа ишлаб чиқариш ишлари ва ижтимоий меҳнат тақсимоти билан боғлиқ бўлган. Бошқарув фаолияти зарурати ишлаб чиқаришни такомиллаштириш, ишлаб чиқариш жараёнини назорат қилиш ҳамда жамоа маҳсулотини тақсимлаш каби ишлар билан махсус шуғулланувчи айрим шахсларни юзага чиқарган. Шу тариқа ижтимоий-иқтисодий муносабатлар тараққиёти жамиятда ўз обрў-эътиборига эга бўлган, фақат ижтимоий ишлаб чиқариш билан шуғулланмасдан, ижтимоий ва хўжалик ҳаётини назорат қиладиган ҳамда бошқарадиган шахсларнинг сараланишига олиб келган. Бундай одамлар ўзларининг шахсий ахлоқий хислатлари, амалий билимлари ва нуфузлари билан бошқалардан ажралиб турганлар. Айнан шу асосда ишлаб чиқариш фаолиятдан ташкилий-бошқарув фаолияти ажралиб чиққан.

Қадимги жамоаларда раҳбар – йўлбошчининг нуфузи юқори бўлса-да, ўша даврларда бошқарув ютуқларига асосланган ижтимоий ҳокимият сиёсий давлат мақоми даражасига етмаган ижтимоий ташкилот турини ўзида ифода этган. Моддий бойликларни тақсимлаш ҳамда жамоа маҳсулотидан олинадиган улуш бундай ташкилот бошқарувчиси лавозимидаги шахсларнинг ўрни ва амалига боғлиқ бўлган. Шу тариқа йўлбошчи раҳбарнинг дастлабки ижтимоий фойдали фаолияти касбий бошқарувчиликка айланган.

А.С.Сагдуллаевнинг тадқиқотларига кўра, бошқарувнинг пайдо бўлиш асослари қуйидагилардан иборат бўлган: ишлаб чиқариш ва ижтимоий меҳнат тақсимоти, ташқи ҳарбий босқинлардан ҳимояланиш зарурати, жамоадаги мавжуд урф-одатларни бажариш, жамиятнинг ижтимоий-

амалий вазифалар жиҳатдан бўлиниши. Олимнинг таъкидлашича, энг қадимги даврлардан бошлаб то бугунги кунгача қуйидаги бошқарув вазифалари устувор бўлиб келмоқда: ташкил қилиш, тартибга солиш, назорат, жамиятнинг ички ва ташқи мураккаблиklarини бошқариб туриш. Қадимги бошқарув тизимининг биринчи босқичи қуйидаги функциялар билан боғлиқ ҳолда амалга оширилган: иқтисодий, ижтимоий, ҳарбий-сиёсий, ҳудудий.

Иқтисодий функциялар тизимида ишлаб чиқариш ва ижтимоий меҳнат тақсимооти муҳим ўрин тутган. Жумладан, деҳқончилик ишлари, ишлаб чиқаришни ташкил этиш, жамоа хўжаликлариде ер ва сув тақсимооти, қурилиш ва суфориш ирригация ишларини йўлга қўйиш, қишлоқ хўжалиги ва ҳунармандчилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш, маҳсулот айирбошлаш ҳамда савдо-сотиқ алоқалари шулар сирасига киради. Ишлаб чиқариш тараққиётининг турли босқичларида режалаштириш, ташкил қилиш, тартибга солиш ва назорат қилиш каби ишларни бажариш вазифалари ҳам юзага келган.

Ижтимоий функциялар қадимги жамоалардаги ўзаро алоқаларни тартибга солиш ва мувофиқлаштириш, мунозарали масалаларни ҳал қилиш, жамоанинг ички ва ташқи муносабатларини ҳуқуқий жиҳатдан бошқариб туриш заруратига асосланган.

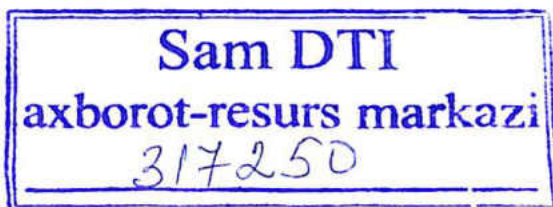
Ҳарбий-сиёсий функциялар ташқи ҳарбий босқинлардан ҳимояланиш, ҳарбий қўшинларни ташкил этиш, воҳалар ҳудудларида мудофаа ишларини амалга ошириш, туман ва воҳалар ўртасида ўзаро алоқаларни ўрнатиш ҳамда мунозарали масалаларни ҳал қилиш каби вазифалар асосида шаклланиб ривожланган.

Худудий функциялар воҳа, туман, вилоят ҳудудларида жойлашган қишлоқ жамоалари, туман аҳолиси (бир неча қишлоқ жамоалари) ва вилоят (бир неча туман) аҳолисининг муносабатларини назорат қилиш ҳамда бошқариб туриш заруратидан келиб чиққан.

Қадимги давлат бошқарувининг иккинчи босқичи жамоаларда ўзини ўзи бошқариш муассасаларининг йўлбошчи ҳокимиятига тўла бўйсундирилиши билан боғлиқ бўлиб, бу жараёнда жамоа аъзолари ўртасидаги ички ва ташқи алоқалар, ҳуқуқий тартибот янада такомиллашиб боради. Бу ҳолат эса давлат тузумидаги турли вазифаларнинг ҳуқуқий тартибга солиниши ва ҳокимиятнинг ҳуқуқий жиҳатдан расмийлаштирилишига олиб келади.

2-§. Давлат бошқаруви тушунчаси ва бошқарув таснифи

Тадқиқотларга кўра, жамиятдаги инсон фаолияти таъсирида рўй берадиган жараёнлар ҳамда воқеа-ҳодисалар бевосита бошқарув фаолияти билан боғлиқ ҳолда кечади. Бошқарув, бу – муайян жамоа ёки ташкилот аъзоларининг фаолият йўналишини таъминлайдиган, бутун ташкилот ва унинг бўлимларини белгиланган мақсад доирасида ушлаб турадиган, фаолият турларига кўра, жамиятнинг барча жабҳаларида ўзига хос тузилмага эга бўлган, муайян раҳбар кадрлар томонидан амалга ошириладиган вазифадир.

Ижтимоий жараёнлар ва бошқарувнинг пайдо бўлиш асослари

Шунинг учун ҳам лотинча «administratio» атамаси раҳбарлик қилишни (кимгадир, нимагадир), бошқарувни англатади. Бошқарув тегишли ижтимоий аҳамиятга эга бўлган мақсадларга эришиш йўлида амалга ошириладиган фаолиятларни ўзида мужассам этади.

Ҳозирги кунда бошқарув нафис санъат, шафқатсиз мусобақа, юксак илм-фан билан баробар бўлиб, соҳа тадқиқотчиларининг фикрича, замонавий бошқарув вазифалари тизими қуйидагича белгиланиши мумкин:

1. Ташкил этилган ташкилотнинг (жамоа, бирлашма, идора ва ҳ.) раҳбари ва етакчиси сифатидаги фаолияти, аъзоларнинг бирлашуви.

2. Ўзаро ҳамкорлик – мулоқотни йўлга қўйиш ва доимий мулоқот.

3. Ахборотни қабул қилиш, саралаш ва тарқатиш.

4. Янги технологияларни мунтазам жорий этиб бориш.

5. Мавжуд захираларни тақсимлаш.

6. Қоида бузилишларининг олдини олиш ва кадрлар қўнимсизлигини бошқариш.

7. Музокаралар олиб бориш, шартномалар тузиш.

8. Инновациялар ўтказиш, рақобатбардош лойиҳалар ишлаб чиқиш.

9. Доимий режа асосида иш олиб бориш (режалаштириш).

10. Ходимлар фаолиятини назорат қилиш ва уларни йўналтириш.

Таъкидлаш лозимки, булар бошқарув бўйича мутахассис амалга ошириши мумкин ва лозим бўлган вазифаларнинг барчаси эмас. Булардан ташқари, бошқарувчи реклама ишлари, қўшимча маблағлар ундириш, ташқи алоқалар (турли кўринишларда)ни йўлга қўйиш каби фаолият турлари билан ҳам шуғулланишлари лозим бўлади.

Тадқиқотчилар инсоннинг ҳаётнинг турли жабҳаларига таъсир кўрсатиш нуқтаи назаридан қуйидаги бошқарув турларини ажратиб кўрсатадилар:

1. Ҳайвонот ва ўсимлик дунёсига зарур шаклда таъсир кўрсатиш йўлини танлаш билан боғлиқ бўлган **биологик бошқарув**.

2. Технологик жараёнлар, механизмлар ва шунга ўхшаш ҳолатларни бошқариш билан боғлиқ **технологик бошқарув**.

3. Инсоннинг инсонга таъсир қилиш воситаларини шакллантирувчи жамият бошқарувини назарда тутадиган **ижтимоий бошқарув**. Ижтимоий бошқарув ўз хусусиятлари билан қолган иккита бошқарув турларидан ажралиб туради.

Ҳозирги кунда жаҳон халқлари ўртасида интеграция жараёнларининг тобора чуқурлашиб бориши, иқтисодий муносабатлар, ахборот алмашинуви, янги технологияларнинг жадаллик билан кириб келиши ҳар бир тузум, жамият, ташкилот ёки жамоа олдига ўз фаолиятларини ушбу ҳодисаларнинг бугуни ва келажагини ҳисобга олган ҳолда ташкил этиш вазифасини юкламоқда. Шунга қарамасдан, бошқарув органларининг фаолият юритиши ҳеч қачон ўз аҳамиятини йўқотмайди. Давлатдаги бошқарув органлари мавжуд ерда эса, табиийки раҳбар кадрлар иш олиб боради.

Давлатнинг қонунлар асосида иш юритиши ва меҳнатни самарали ташкил этиши маълум ташкилотлар, жамоалар, идораларнинг яшовчанлигини таъминловчи омиллари сифатида майдонга чиқади. Ушбу омилларга ажралмас даражада боғланиб кетган учинчи омил, бу – давлат бошқарувида раҳбарлик фаолиятидир. Ташкилот тараққиёти ва унинг барча муносабатлари, шу жумладан, ташкилотнинг ички муносабатлари ҳам уни бошқа-

раётган раҳбар ёки ташкилот тизимида фаолият кўрсатаётган турли даражадаги раҳбарлар – раҳбариятнинг хатти-ҳаракатлари натижасида амалга ошади. Шунинг учун ҳам ташкилот самарали меҳнат ва уни рағбатлантиришни йўлга қўймаса, раҳбар ташкилотга муносиб фаолият юритмаса, у таназзулга учрайди.

Айнан мана шу сабабларга кўра, ҳозир биз яшаётган жамиятда раҳбар кадрлар фаолиятини назорат қилишда амалий иш олиб борувчи тизимлар – **комиссия, ревизия, аттестация** каби тузилмалар мавжуд бўлиб, бу тузилмалар ҳам давлат, ҳам нодавлат ташкилотларга баравар хизмат кўрсатади.

Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикасида давлат бошқаруви, бу – давлат ва нодавлат идораларининг қонунларни ҳамда бозор иқтисодиётига асосланган демократик давлат барпо этиш вазифаларини бажариш йўлида ўз ваколатлари доирасида амалга ошириладиган кундалик қонуний ижрочилик ва маъмурий фаолиятидан иборат. Давлат бошқаруви хўжалик, ижтимоий-маданий ва маъмурий-сиёсий қурилишга раҳбарлик қилиш жараёнида амалга оширила бориб, қуйидаги масалаларни назарда тутади:

1. Маъмурий ижро тизимининг юқоридан пастга, пастдан юқорига қараб ҳаракатланиши.

2. Давлат бошқаруви субъектларининг ҳуқуқий-ҳокимият ваколатларини маъмурий тартибда амалга ошириш.

3. Бошқарув субъектлари ҳуқуқий меъёрларни мустақил ўрната оладиган маъмурий қонун ижодкорлиги имкониятларининг мавжудлиги.

Давлатнинг вазифалари ва бошқарув кўри-нишлари. Давлатнинг вазифалари, бу – давлатнинг миллий ва умумбашарий моҳияти ҳамда

ижтимоий вазифасини акс эттирадиган асосий фаолият йўналишларидан иборат. Бу вазифалар давлат ҳудуди доирасида амалга ошириладиган ички вазифалар ҳамда унинг ҳудудларидан ташқарида амалга ошириладиган ташқи вазифаларга бўлинади. Давлат вазифалари доимий ва муваққат (фавқулодда ҳолатларда) вазифаларга бўлиниб, бу вазифалар ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тўлдириб туради.

Бугунги замонавий давлатнинг асосий вазифалари жамиятнинг нормал ҳаёти ва тараққиётини ташкил этиш, шу жамият фуқаролари ва халқининг ҳуқуқ, эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоялаш, мамлакатнинг ички ва ташқи зиддиятлари ҳамда қарама-қаршиликларини ҳал этишга қаратилган. Давлат ижтимоий ролининг моҳияти барча фуқароларнинг умумий хоҳиш-иродасини ифода этган ҳолда бутун жамиятга маълум мақсадларни назарда тутувчи, ташкиллаштирувчи таъсир ўтказишдан иборат. Шунинг учун давлат томонидан ўзининг ижтимоий вазифаларини бажаришини белгилаб берадиган қўйидаги икки жиҳати ажратилади: 1) Давлат фуқароларининг эҳтиёжлари, манфаатлари, мақсадлари ва хоҳиш-иродасини ўзида қанчалик мужассам этишининг кўрсаткичи; 2) Давлатнинг ижтимоий жараёнларни қандай бошқараётгани, жамият тараққиётини таъминлаётганидир.

Бир сўз билан айтганда, давлат жамиятнинг ҳаётий фаолиятини қўллаб-қувватлаш бўйича турли вазифаларни бажаради. Уларнинг барчаси маълум даражада бошқарув билан боғлиқ бўлиб, бошқарув тизими ва аппарати орқали амалга оширилади. Жамият ривожланиб боргани сари бу бошқарув, у билан бирга, давлат аппарати ҳам мураккаблашиб, такомиллашиб боради.

Давлатнинг бошқарув вазифаси давлатнинг деярли барча вазифаларини қамраб олганлиги боис, давлатнинг вазифалари, бу – бошқарув вазифаларининг мажмуаси сифатида изоҳланади. Давлатнинг **асосий бошқарувчилик вазифалари** раҳбарлик, мувофиқлаштириш, ташкил этиш, назорат, социумни сақлаш ва ривожлантириш мақсадида қарорлар қабул қилиш, унинг тузилиши ва фаолиятини тартибга келтириш, фуқаролар ҳафсизлигини таъминлаш, уларнинг ҳар томонлама фаолият кўрсатиши учун қулай шароитлар яратишдан иборат.

Давлат ўзининг таркибий тузилиши ва алоқаларига кўра кўптимлилик хусусиятига эга. Бу тизимда кўплаб давлат идоралари ва бошқа тузилмалар, кўп сонли мансабдор шахслар ва бошқа хизматчилар, миллионлаб кишилар ишга солинади. Давлат бошқарувида қуйидаги тизимлар алоҳида ажратиб кўрсатилади:

1. Бошқарувчи тизим – давлат бошқаруви субъектини белгиловчи сифатида.

2. Бошқариладиган тизим – бутун жамият ва унинг давлат таъсирига тортилган таркибий қисмлари бошқарув объектлари сифатида.

3. Ўзаро ҳамкорлик тизими – давлат ва жамиятнинг алоқаларини амалга оширадиган турли институтлар.

Ҳокимиятнинг марказий идоралари ва минтақаларнинг ўзаро алоқалари хусусиятларига кўра, бошқарувнинг субординацияли ва мувофиқлаштирувчи шакллари фарқланади. **Мувофиқлаштирувчи бошқарув** ҳокимиятнинг ягона марказий идораси билан бирга тўлиқ ёки қисман мустақилликка эга бўлган жойлардаги идоралар ҳам мавжуд бўлган федерация ёки конференция шаклида амалга

оширилади. **Субординацияли бошқарув** унитар давлатлар учун хос бўлган жойлардаги ҳокимиятнинг марказга маъмурий бўйсунуши, қуйи бошқарув идораларига таъсир ўтказиш, юқори бошқарув идораларидан келадиган буйруқларга мажбуран бўйсундиришига асосланади. Мулк шаклларида фойдаланиш мезонларига кўра, қуйидаги бошқарув турлари: федерал бошқарув; минтақавий бошқарув; муниципал бошқарув; хусусий (корпоратив) бошқарув кабилар фарқланади.

Бошқариладиган объектларга таъсир ўтказишига кўра, қуйидаги соҳа (функционал) ва ҳудудлар бошқаруви мавжуд: 1) Соҳа бошқаруви марказдан то корхонагача бўйсунуш бўлишини назарда тутлади. Бундай ҳолат тармоқда ягона техникавий сиёсатни жорий этадиган, тармоқ ичидаги ва тармоқлараро мувозанатни таъминлайдиган тармоқ вазирликлари орқали амалга оширилади. 2) Ҳудудий бошқарув ишлаб чиқаришни оқилона жойлаштириш, ихтисослашувни чуқурлаштириш ҳамда минтақаларни ҳар томонлама ривожлантириш, уларнинг иқтисодий ва ижтимоий даражасини тенглаштиришга қаратилади.

Муваққат ҳаракат меъёрларининг миқёсига боғлиқ ҳолда бошқарув стратегик, тактик ва тезкор кўринишларга бўлинади. **Стратегик бошқарув** жамият тараққиёти билан боғлиқ масалалар юзасидан тўлиқ ёки айрим йўналишлар, соҳалар, объектлар, ҳудудлар бўйича узоқ муддатли мўлжалларни белгилаб беради. Жамият ривожининг мақсадлари, вазифалари, стратегияларини аниқлайди ва бошқарувнинг ҳар бир бўғинига фаолият йўналишини беради. **Тактик бошқарув** – белгиланган мақсадларни амалга ошириш бўйича аниқ ҳаракатлардир. Бу қисқа муддатли

бошқарув бўлиб, унда мавжуд ахборот негизидаги стратегик мазмунга эга бўлган кўрсаткичлар доимо маълум даврда эришилган натижалар билан қиёсланади. **Тезкор бошқарув** жорий ёки тасодифий чекинишлар натижасида пайдо бўладиган вазифаларни ҳал қилишга қаратилган бўлиб, бунда аниқ вазифалар қўйилади ҳамда вазиятдан келиб чиқиб, мавжуд шарт-шароит асосида маъқул вариант танлаб олинади.

Бошқарувдаги қонунийлик ва тартиб-интизом. Ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятининг демократик қадриятлари ҳукмрон бўлган ҳозирги даврда эркин ва масъулиятли шахсларни камол топтириш учун давлат бошқарувининг ижтимоий муносабатларини тартибга солиш бошланғич нуқта бўлиб хизмат қилади. Давлат томонидан амалга оширилдиган бошқарувга ҳуқуқий ҳодиса сифатида қараш давлат бошқарувининг ижтимоий муносабатларини тартибга солишнинг асосига айланади.

Тадқиқотларга кўра, инсонлар ижтимоий ҳаёт фаолиятининг турли кўринишлари ҳуқуқ ёрдамида уларнинг шахсий, жамоавий ва жамоатчилик алоқаларида тартибга тушади. Ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш амалий ва бунёдкорлик аҳамиятига эга бўлиб, шахсий ва жамоавий, хусусий ва ижтимоий, шахсий ва жамоатчилик манфаатларини ўзаро муросага келтиради. Давлат фуқароликнинг ҳуқуқий асослари билан боғлиқ жамият шакли, инсонлар ҳамжамияти сифатида, ҳокимият ва бошқарув вазифаларини амалга ошириш билан банд профессионаллар аппарати сифатида ҳуқуқий мажбурлаш механизмларидан фойдаланган ҳолда ижтимоий муносабатларни нормаллаштириш ва умумий эҳтиёжлар, манфаат ва фаровонликка уйғунлаштириш

мақсадида ўзининг бошқарувчилик, ташкил этувчилик ва тартибга солувчилик борасидаги таъсирини ўтказди.

Давлат бошқарувининг ҳуқуқий муносабатлари, бу – давлат ва жамият ишларини бошқариш зарурати муносабати билан давлат ҳокимиятини амалга оширадиган, ҳуқуқ меъёрлари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлардир. Ушбу муносабатлардан ҳуқуқий меъёр шаклланади. Ҳуқуқий меъёр, бу – давлат томонидан ўрнатилган, давлат бошқаруви соҳасида вужудга келадиган, ўзгарадиган ва барҳам топадиган, ижтимоий муносабатларни тартибга солиш мақсадларини қўзлайдиган хатти-ҳаракат қоидаларидир. Ҳуқуқий меъёрнинг ўзига хос томони шундаки, субъектларнинг давлат томонидан белгилаб қўйилган хатти-ҳаракат қоидалари маъмурий чоралар ва тартиб-интизом масъулияти билан ҳимоя қилинади. Ҳуқуқий муносабатлар субъектлари, бу – маълум ҳаракатлар содир этиш ҳуқуқи ва мажбуриятига эга бўлган шахслардир.

Ўзининг мазмун-моҳиятига кўра, ҳуқуқий муносабатлар **моддий** (бошқарув соҳасида пайдо бўладиган) ва **процессуал** (бошқарув жараёнида уни амалга ошириш қоидаларини тартибга солган ҳолда шаклланади) ҳуқуқий муносабатларга бўлинади. Моддий муносабатлар процессуал муносабатлар воситасида тартибга солинади.

Давлат бошқарувида ваколатларни белгилаш ва уларни амалга ошириш учун тегишли шахсларга давлат-ҳокимият ваколатларини бериш – давлат бошқарувини ҳуқуқий тартибга солишнинг муҳим қисмларидан бири ҳисобланади. **Ваколатлар** – давлат органи ёки мансабдор шахсларнинг белгилаб қўйилган вазифа-ваколатларини бажа-

риш учун уларга берилган ҳуқуқ ва мажбуриятлар йиғиндисидир. **Вазифа-ваколатлар** – давлат органи ёки мансабдор шахснинг Конституция, қонун ёки меъёрий ҳужжатлар билан белгилаб берилган ваколатлари мажмуи бўлиб, улар ўз фаолияти давомида шундан ташқари, га чиқиши мумкин эмас. **Идоравий ваколатлар** – конституциявий тушунча бўлиб, давлат ва жамият ҳаётининг маълум соҳаларида ҳокимият-бошқарув фаолиятини амалга ошириш ҳуқуқини билдиради.

Соҳа мутахассисларининг фикрларига кўра, давлат органининг **ҳуқуқий мақоми** қуйидагилардир: давлат органининг давлат аппарати умумий таркибий тузилмасидаги ҳолати ва унинг ҳокимият-бошқарув фаолият турига (қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти), махсус ихтисослашган кичик тизимларга (умумий ваколатлар, ҳуқуқ-тартибот, ҳарбий ва ҳ.) мансублиги; давлат органи ваколатларининг маълум фаолият соҳасида улар бажарадиган вазифа ва ваколатларнинг ҳуқуқий ифодаси сифатидаги бирлиги; давлат органи фаолиятининг ташкилий тузилмаси, тамойиллари, шакллари, усуллари ва тартиб-қоидалари, маълум масалаларни ҳал этиш тартиби ва бошқалар.

Миллий қонунчиликнинг ҳар қандай соҳаси бошқарув фаолиятини тартибга солувчи ҳуқуқий имкониятлардан фойдаланади. Бу ҳуқуқий имкониятлар – буйруқ-кўрсатма, тақиқлаш ва ижозатдир. Буйруқ-кўрсатма – ижобий мажбурият бўлиб, ҳуқуқий меъёردа кўзда тутилган бирор-бир ҳаракатни содир этиш учун тўғридан-тўғри ҳуқуқий мажбурият юклашни билдиради. **Таъқиқлаш** – ҳуқуқий меъёрдa кўзда тутилган шароитда бирор-бир ҳаракатни содир этмаслик учун тўғридан-тўғри ҳуқуқий мажбурият юклашни билдира-

ди. **Ижозат** – ҳуқуқий меъёрда кўзда тутилган шароитда муайян ҳаракатларни содир этиш ва ўз ихтиёри билан уларни содир этишдан тийилишдир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 2-қисм, 16-моддасига биноан, давлат, унинг идоралари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунлар асосида фаолият юритади. Ушбу қонун қуйидаги ҳолатларга кўра, бошқарув соҳасида алоҳида аҳамиятга эга: бошқарув давлат ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятининг кўпгина соҳаларини қамраб олади; бошқарув субъектлари ўз вазифа ва ваколатларини ҳуқуқ қўлланадиган фаолиятни амалга ошириш орқали бажаради; бошқарув идоралари ўз ваколатлари доирасида Конституция ва қонунларга асосланган ҳолда уларни бажаришга қаратилган қонун ижодкорлиги фаолиятини амалга оширади; ўзини ўзи бошқариш идоралари фақат қонунда белгилаб қўйилган вазиятларда фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини чеклашга олиб келадиган маъмурий мажбурлов чораларини қўлаш соҳасида кенг ваколатларга эга.

Давлат бошқарувида қонунийликни таъминлаш бу соҳадаги қонунлар ва қонуний ҳужжатларнинг аниқ ва сўзсиз бажарилиши, қўлланилиши, уларга риоя этилиши бўйича шахс ва ташкилотларнинг биргаликдаги фаолиятдан иборатдир. Бундай фаолият қуйидаги масалаларга қаратилади: ижро ҳокимияти ва уларнинг мансабдор шахслари фаолиятида амалдаги қонун ва қонун ҳужжатларида мустаҳкамлаб қўйилган талаб ва кўрсатмаларни бузишга йўл қўймаслик; бундай ҳолатларни ўз вақтида ва тезкор аниқлаш; уларни олдини олиш ва сабабларини аниқлаш; уларни бартараф этиш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш; айбдорларни тегишли жавобгарликка тортиш.

Ўзбекистонда қонунийликни таъминлаш усуллари қуйидагилардан иборат:

1. Ташкилий-таркибий тузилмалар (давлат идоралари ва жамоат бирлашмалари).

2. Ташкилий-ҳуқуқий усуллар (алоҳида фаолият турлари, амалий усул ва воситалар). Бу усуллар кузатиш ва назоратдан иборат.

Таянч сўзлар:

Қариндош-уруғчилик жамоаси, ҳудудий қўшничилик жамоаси, ижтимоий мансаблар, ҳудудий бошқарув, касбий бошқарув, ташкил қилиш, тартибга солиш, назорат, иқтисодий функциялар, ижтимоий функциялар, ҳарбий-сиёсий функциялар, ҳудудий функциялар, давлат бошқаруви, бошқарув таснифи, раҳбарлик, бошқарув вазифалари, биологик бошқарув, технологик бошқарув, ижтимоий бошқарув, давлатнинг вазифалари, бошқарув кўринишлари, давлат аппарати, бошқарувчи тизим, бошқарилувчи тизим, ўзаро ҳамкорлик тизими, мувофиқлаштирувчи бошқарув, субординацияли бошқарув, соҳа бошқаруви, стратегик бошқарув, тактик бошқарув, тезкор бошқарув, бошқарувда қонунийлик, моддий ва процессуал муносабатлар, вазифа-ваколатлар, идоровий ваколатлар, буйруқ-кўрсатма, тақиқлаш, ижозат, кузатиш.

1-мавзу бўйича савол ва топшириқлар

1. Давлат бошқарувининг тарихий илдизлари ҳақида маълумот беринг.

2. Қадимги бошқарув тизимининг биринчи босқичидаги асосий функциялари нималардан иборат эди?

3. Ижтимоий мансаблар ва бошқарувнинг пайдо бўлиш асослари ҳақида гапириб беринг.

4. Бошқарув тушунчаси ва замонавий бошқарув тизими ҳақида нималарни биласиз?

5. Бошқарув таснифини сўзлаб беринг.
6. Бошқарувнинг қандай турлари мавжуд?
7. Замонавий раҳбар кадр қандай бўлиши керак?
8. Бугунги замонавий давлатнинг асосий вазифалари нималардан иборат?
9. Давлат аппарати ҳақида маълумот беринг.
10. Давлат бошқарувида қандай тизимлар мавжуд?
11. Бошқарувнинг қандай кўринишларини биласиз?
12. Бошқарувдаги қонунийлик ҳақида гапириб беринг.
13. Давлат ҳокимияти ваколатлари ҳақида маълумот беринг.
14. Ҳуқуқий имкониятлар ҳақида нималарни биласиз?

1-Мавзу бўйича фойдаланилган адабиётлар

1. Давлат қурилиши ва бошқаруви. Муаллифлар жамоаси. – Тошкент: Академия, 2007.
2. Сагдуллаев А.С., Мавлонов Ў.М. Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи. – Тошкент: Академия, 2006.
3. Равшанов Ф. Миллий раҳбаршунослик: тарих ва тажриба. – Тошкент: Академия, 2007.
4. Теория государства и права. Курс лекции. Под ред. Н.Матузова и А.Малько. – М.: Юрист, 2001.
5. Куронов М. Ўзбек характери ва миллий ғоя. – Тошкент: Маънавият, 2005.
6. Теория управления. Учебник. Коллектив авторов. – М.: РАГС, 2005.
7. Яхонтова Е.С. Эффективность управленческого лидерства. – М.: ТЕИС, 2002.
8. Чиркин В.Е. Государственное управление. Элементарный курс. – М.: Юрист, 2001.
9. Обществознание. Пособие для поступающих в вузы. Под ред. М.Марченко. – М.: «Зеркало», 2000.

2-МАВЗУ. ЎЗБЕКИСТОНДА ИЛК ДАВЛАТЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ

1-§. Ўзбекистон ҳудудларида илк шаҳарларнинг пайдо бўлиши жараёнлари

Ўтган асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Ўзбекистоннинг бронза даврига оид ёдгорликларини кенг миқёсда тадқиқ этилиши натижасида ушбу ҳудудларнинг қадимги тарихи ва маданияти тўғрисида бой маълумотлар олинди. Турли йилларда жанубий Ўзбекистон ҳудудларида илк, ривожланган ва сўнгги бронза даврида илк деҳқончиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши, урбанизация жараёнлари ҳамда илк давлатчилик масалалари, маданий ва иқтисодий алоқалар, хунармандчиликнинг тараққий этиши масалалари бўйича А.Асқаров, Э.Ртвеладзе, А.Сағдуллаев, Т.Ширинов, Б.Абдуллаев, У.Раҳмонов, Э.Сайко, Ш.Шайдуллаев каби олимлар тадқиқот ишлари олиб бордилар. Ушбу тадқиқотлар натижасида бронза ва илк темир даври ўлка-мизнинг жанубий ҳудудларида бўлиб ўтган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий тараққиёт масалалари ва, айниқса, ушбу ҳудудларда илк шаҳарларнинг пайдо бўлиш асослари ва ривожланиш босқичлари, илк давлатчиликнинг пайдо бўлиши жараёнларига кўплаб аниқликлар киритилди. Ушбу масалалар бўйича жуда кўп янги маълумотлар фанга жорий этилди ва этилмоқда.

Замонавий тарихий маълумотларга кўра, Бақтрия ерлари, бу – Афғонистоннинг шимол-шарқий қисмини, Жанубий-Ғарбий Тожикистон ва Ўзбекистоннинг жанубидаги (Сурхон воҳаси) ерларни ўз ичига олган. Ундан ташқари, замо-

навий тарихий адабиётларнинг барчаси ҳозирги кунда Сурхондарё вилояти, Тожикистоннинг Кўлоб ва Кўрғонтепа вилоятларини ўз ичига олган ерларни шимолий Бақтрия сифатида эътироф этадилар.

Кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, неолит даврига келиб «ҳисорлик» овчилар кичик ва йирик дарёлар воҳаларини, Бойсунтоғ ва Кўҳитанггача бўлган тоғ ва тоғолди ҳудудларини ўзлаштирадилар. Бронза даврига келиб эса бу ҳудудларда бошқа кўринишга эга бўлган ҳамда ўзига хос хўжалик шаклидаги янги маданиятлар шакллана бошлайди.

Ушбу маданият соҳиблари яшаган масканлардан бири Сополлитепа бўлиб, бу ёдгорлик Сурхондарё вилояти Шеробод тумани ҳудудида, Кўҳитангтоғдан оқиб тушувчи кичик дарёнинг қадимги ирмоғи бўйида жойлашган. Сополлитепа пайдо бўлган сой маҳаллий аҳоли орасида Ўланбулоқсой деб аталади. Жанубий Ўзбекистон ҳудудларида ҳозирги кунга қадар аниқ бўлган энг қадимги ўтроқ деҳқончилик жараёнлари, тадқиқотчиларнинг фикрича, қуйидаги бешта асосий босқичга бўлинади:

1. Сополли босқичи (мил. авв. 1700–1500)
2. Жарқўтон босқичи (мил. авв. 1500–1350)
3. Кўзали босқичи (мил. авв. 1350–1200)
4. Молали босқичи (мил. авв. 1200–1050)
5. Бўстон босқичи (мил. авв. 1050–900)

Ушбу босқичларнинг саналари тадқиқотчилар томонидан махсус таҳлил этилиб, илмий жиҳатдан асосланган (А.Асқаров).

Тадқиқотлар таҳлилидан шундай хулоса чиқаримиз мумкинки, Шимолий Бақтриянинг қадимги шаҳарлари узоқ давом этган тарихий жараёнлар ва турли: ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий ва табиий-географик омилларнинг таъсири натижаси-

да шаклланиб келган. Қадимги Шарқ ва маҳаллий кўринишдаги урбанистик маданиятнинг уйғунлашуви қадимги Бақтрия шаҳарсозлигининг асосини ташкил этади. Кейинроқ эса ўзига хос бўлган шаҳар маданияти мустақил равишда ривожланади.

Мил. авв. II минг йилликнинг иккинчи чорагида Амударёнинг ўнг қирғоғида, аниқроғи, унинг гарбий қисмида Сополлитепа кўринишидаги дастлабки мустаҳкам қишлоқлар пайдо бўлади. Ушбу қишлоқлар бу ҳудудларда ривожланган бутунлай янги кўринишдаги қишлоқлар бўлиб, неолит даври (Ҳисор маданияти) маконларидан ажралиб туради.

Сополлитепада узоқ йиллар тадқиқотлар олиб борган А.Асқаровнинг фикрича, ёдгорлик мустаҳкам асосда қад кўтарган бўлиб, қуйидаги ажралиб турувчи белгиларга эга: икки қисмли тузилиш – мустаҳкам марказий қисм ва унинг атрофида мустаҳкамланмаган маскан, унча катта бўлмаган майдон, асосий қисмнинг аниқ режали тарҳ, саккизта кўп хонали тураржойлар қисмларининг марказлашуви ва уларнинг йўлаклар билан ажралиб туриши, бўлма (отсек)лари бўлган ҳимоя деворлари. Ундан ташқари, кулолчилик ва металлга ишлов бериш ҳунармандчилиги ҳамда деҳқончиликнинг етакчи мавқега эга бўлиши ҳам Сополлитепа учун хосдир.

Тадқиқотлар натижаларига кўра, Сополлитепа аҳолисининг асосий машғулоти сунъий суғоришга асосланган ўтроқ деҳқончиликдан иборат бўлган. Қазилмалар пайтида катта хум кўринишидаги идишлардан ва омборхона вазифасини бажарувчи хоналар сатҳидан топилган арпа, буғдой, тарик донлари ҳамда бутун Сополлитепа мажмуида кўплаб учрайдиган донянчгич, келисоп, кетмон ва ўроқлар айнан деҳқончилик ҳўжалигидан далолат

беради. Ундан ташқари, тураржой қолдиқлари, қишлоқнинг тузилиши ва, умуман, археологик топилмаларнинг кўриниши ҳам манзилгоҳ аҳолисининг қадимги деҳқончилик маданиятига хос бўлган ўтроқ турмуш тарзини ифода этади.

Сополитепа қишлоғи аҳолисининг яна бир муҳим хўжалик тармоғи чорвачилик эди. Қазилмалар пайтида жуда кўплаб топилган уй ва ёввойи ҳайвонларнинг суяклари айнан мана шу жараёндан далолат беради. Умуман олганда, Сополли маданияти соҳиблари хўжалигида сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик ва уй чорвачилиги манзилгоҳдаги иқтисодий ҳаётнинг асосини ташкил этган. Ундан ташқари, ушбу маданиятга хос бўлган кулолчилик ишлаб чиқаришнинг юқори даражаси, металлга ишлов беришнинг жадал ривожланиши, тўқимачилик соҳасининг тараққиёти каби омиллар манзилгоҳнинг нафақат иқтисодий, балки ижтимоий ҳаётида ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Сополли маданияти ҳукм сурган давр тарихий-маданий жараёнларига назар ташлайдиган бўлсак, мил. авв. II минг йилликда Амударёнинг ўнг ва чап қирғоғида кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрича иккита: Сополли маданияти ва Дашли маданияти ёки Сополли-Дашли маданиятининг икки хил кўриниши кенг тарқалади.

Сополли-Дашли маданиятининг келиб чиқишини таҳлил этар экан А.Асқаров ва Т.Шириновлар Ўрта Осиёнинг жануби, шимоли-шарқий Эрон, шарқий Эрон ва шимолий Афғонистон худудларидаги ўтроқ деҳқончилик шаклидаги археологик мажмуаларни умумий маданий жамоалар сифатида Намозгоҳ тарихий-маданий бирлиги (НИКО – Намазгинская историко-культурная общность) деб аташни таклиф этадилар. Шунингдек, улар

НИКОда маҳаллий кўринишлар ва, ҳатто, алоҳида маданиятлар бўлиши мумкинлигини инкор этмайдилар. Агар маълум ҳудудлардаги тарихий-маданий жараёнларнинг ўзига хослигини, географик жойлашув ва шарт-шароитларни ҳисобга оладиган бўлсак, бу фикрга қўшилиш мумкин.

Амударёнинг ўнг қирғоғида шакланган Сополлитепа-бронза давридаги дастлабки ўтроқ деҳқончилик қишлоғи ҳисобланади. Аммо, кейинчалик, ўтроқ деҳқончилик жамоалари шимолий чегараларининг кенгайиши муносабати билан Сополлитепа ўзининг илгариги аҳамиятини йўқота бошлайди ва бўшаб қолади ҳамда асосий марказ вазифаси эса, тоғ дарасидан чиқувчи йўл устидаги мустаҳкам қалъа сифатида пайдо бўлган Жарқўтонга ўтади.

Жарқўтон ёдгорлиги Сурхондарё вилояти Шеробод туманидаги Шеробод дарёсининг кўҳна ўзани Бўстонсой ёқасида жойлашган. Ушбу ёдгорликда 1973 йилдан бошлаб узлуксиз олиб борилган тадқиқот ишлари натижасида бу ҳудудларда рўй берган урбанизация жараёнларига кўплаб аниқликлар киритиш имконияти пайдо бўлди. Хусусан, Жарқўтондаги 100 гектардан кам бўлмаган ҳудуддан арки аъло, шаҳристон, улкан ибодатхона қолдиқлари, металл эритувчи печлар, 20 гектарли қабристон, кўплаб моддий маданият буюмлари топилиб ўрганилди. Ундан ташқари, Жарқўтон ҳудудида олиб борилган тадқиқотлар кўҳна шаҳарнинг пайдо бўлиб ривожланган санасини аниқлаш ҳамда ушбу ҳудудларда юз берган тарихий-маданий жараёнларни бир неча босқичларга ажратиб ўрганиш имкониятини берди.

Ушбу тадқиқотлар натижаларига кўра, Жарқўтондаги қадимги шаҳар ҳаёти дастлаб уч босқичга, яъни Жарқўтон (мил. авв. 1500–1350 йил-

лар), Кўзали (мил. авв. 1350–1200 йиллар) ва Молали (мил. авв. 1200–1000 йиллар) босқичларига бўлинди. Кейинроқ, Жарқўтоннинг қарама-қаршисида, Бўстонсойнинг ўнг соҳилида ўрганилган ёдгорликлардаги тадқиқотлар натижасида Молали босқичини икки фазага, яъни Молали (мил. авв. 1200–1000 йиллар) ва Бўстон (мил. авв. 1000–900 йиллар) фазаларига бўлиб ўрганиш имконияти пайдо бўлди.

Олиб борилган тадқиқотлар таҳлилидан шундай хулоса чиқариш мумкинки, мил. авв. II минг йилликнинг ўрталарига келиб Жарқўтон ўша ҳудудлардаги деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳоли қабилалари уюшмаларининг мустақкам истехкомига айланади. Афтидан, айнан мана шу истехком орқали Ҳисор тоғолди воҳалари ва жанубий Тожикистоннинг ғарбий ҳудудларига шимолдаги аҳолининг кўчишлари бўлиб ўтади. Айнан мана шу ҳудудлардан топилган ёдгорликлар топографияси ва уларни даврлаштириш ушбу жараён изчиллик билан бўлиб ўтганлигини кўрсатади. Ундан ташқари, яна шу нарса ҳам маълумки, бу жараённинг ривожланиши мил. авв. II минг йилликнинг иккинчи ярми Амударёнинг ўнг қирғоғидаги ўтроқ деҳқончилик турмуш тарзи кечирувчи аҳоли манзилгоҳларида аҳоли сонининг ўсиши ва ишлаб чиқарувчи кучларнинг тараққиёти учун ҳам кенг имкониятлар яратди.

Бронза даври Жанубий Ўзбекистон шаҳарлари ҳақида гап кетар экан шуни таъкидлаш жоизки, бу давр ёдгорликлари фақат археологик тадқиқотлар орқалигина ўрганилиб, бу даврдаги сиёсий-маъмурий тузилмалар ҳамда ижтимоий-иқтисодий муносабатлар эса ёзма манбаларсиз, қиёсий таққослаш асосида ўрганилади. Айнан мана шунинг учун ҳам тадқиқотчиларнинг ушбу жараён-

лар хусусидаги ҳулосалари кўп ҳолларда тахминлардан иборат. Масалан, А.Асқаров ва Б.Абдуллаевлар бронза даври ривожланишининг Жарқўтон босқичини (мил. авв. II минг йиллик ўрталари) ибтидоий жамоа тузуми емирилиш даврига, Кўзали ва Молали босқичларини (мил. авв. II минг йилликнинг охирлари) эса мулкӣ тенгсизлик муносабатлари пайдо бўлиши даврига оид деб ҳисоблайдилар. В.И.Сарианиди эса, аксинча, мил. авв. II минг йилликнинг охири – I минг йилликнинг бошларида давлатчилик муносабатлари шакллана бошлаган Бақтриянинг умумий ижтимоий ривожланиш даражасини ошириб юбормасликни таклиф этади.

Т.Ш.Шириновнинг фикрича, Жарқўтонни Месопотамиядаги «чифдом» ва «ном»га ўхшаш кичик давлатнинг маъмурий маркази бўлган деб тахмин қилиш мумкин. Аммо, Месопотамиядаги давлатлардан фарқли ўлароқ, у беқарор сиёсий бирлашма бўлган. Мил. авв. II минг йилликнинг охири – I минг йилликнинг бошларида Ўрта Осиёнинг жанубида бир неча кичик давлат уюшмалари вужудга келган бўлиб Дашли-3, Гонур-1, Тўғолоқ-1, Улугтепа, Намозгоҳдепа, Олтиндепа каби Жарқўтон ҳам улардан бирининг маркази бўлган бўлиши мумкин.

Кўпчилик олимларнинг эътироф этишларича, Ўрта Осиёнинг жанубида илк шаҳарлар ва давлат уюшмаларининг пайдо бўлиш жараёни В.М. Массон томонидан нисбатан аниқроқ изоҳланган. Тадқиқотчи бу жараёнда иккита асосий босқични ажратади: 1) маълум воҳаларда шаҳар-давлатларнинг пайдо бўлиши; 2) улар асосида йирик ижтимоий-сиёсий тизимнинг шаклланиши.

Сўнгги йиллардаги тадқиқотлар натижаларини умумлаштирган А.Асқаров Жарқўтонни, умумий майдони 100 гектардан кам бўлмаган шаҳар-дав-

лат сифатида изоҳлайди. Шунингдек, Э.В.Ртвеладзе ўзининг сўнги йиллардаги ишларидан бирида Ўзбекистон ҳудудидаги илк давлатчилик масалаларига тўхталиб, мил. авв. II минг йилликнинг иккинчи ярми Ўзбекистон жанубида эмбрионал шаклдаги давлатга ўхшаш тузилма қарор топади, давлатнинг бундай намунаси Жарқўтонда ўз аксини топган дейиш мумкин, деган фикрни илгари суради.

Ўтган асрдаёқ фанда ишлаб чиқилган типологияга асосан, илк давлатларнинг нисбатан қадимги шакли (Месопотамияда) шаҳар-давлатлар, «номлар» ҳисобланади. Умуман олганда, ном давлатлар, шаҳар-давлатлар, жамоалар ва воҳалар марказларини Жарқўтон мисолида қиёсий таҳлил қилиш мумкин.

Юқорида таъкидланганидек, Жарқўтон кўринишидаги манзилгоҳлар мажмуини ном давлатлар билан қиёслаш учун етарли қатор умумий белгилар бор. Жумладан, Месопотамиядаги ном давлатлар учун хос бўлган ёзув намуналари Жарқўтондан ҳам топилганлиги катта илмий аҳамиятга эга бўлди. Хусусан, яқинда Ш.Шайдуллаев Ўзбекистоннинг жанубидан топилган пиктографик белги-ёзувлар ҳақидаги мақоласини эълон қилди. Тадқиқотчининг маълумотларига кўра, Жарқўтон ёдгорлигидан сополларга битилган 47 белгидан иборат ёзувнинг топилиши аждодларимизнинг бронза даврида пиктографик ёзувни яратгани ва ўз фикрини турли белгиларда ифодалаганини кўрсатади. Шунингдек, Шерободдаги Ғоз қишлоғи ёнидаги илк темир асрига оид ёдгорликдан тош ўғир (кели) топилган бўлиб, унинг сиртида умумий сони 14 та бўлган пиктографик белги-ёзув мавжуд. Тадқиқотчи бу белгини Миср иероглификаси билан солиштириб, улардан бири «ҳақиқат», яна

бири эса дунёнинг айланиши, яъни «чархпалак» деб ўқилиши мумкинлигини тахмин қилади.

Бронза даври Жанубий Ўзбекистоннинг ўтроқ жамоалари деҳқончилик маданияти ривожининг янги даражасига ўтадилар. Агар Сополлитепада аввалдан ўйланган режа бўйича қурилган шаҳармонанд (протогород) манзилгоҳ белгилари кўзга ташланса, Жарқўтон эса, Ўзбекистон ҳудудларидаги илк шаҳар ривожининг бошқачароқ намунасини акс эттиради. Э.В.Ртвеладзенинг фикрича, Жарқўтон бир нечта қишлоқдан иборат бўлиб, унинг ҳудуди аҳолининг турли гуруҳлари томонидан босқичма-босқич ўзлаштирилган. Олимнинг ҳисоблашича, шаҳар тизимининг ривожини маълум схемада бўлиб ўтган: илк қишлоқ ёки қишлоқлар гуруҳи – шаҳармонанд.

Юқоридагилардан хулоса чиқариб айтиш мумкинки, бронза даври Жанубий Ўзбекистон ҳудудларида яшаган ўтроқ деҳқончилик жамоалари жамият тараққиётининг юқори поғонасида бўлиб, ибтидоийликнинг сўнгги босқичидан цивилизацияга ўтадилар. Ушбу цивилизациянинг бошланиши шаҳармонанд (протогород) белгиларни ўзида акс эттирган Сополлитепа бўлган бўлса, Жарқўтон Ўзбекистон ҳудудларидаги илк шаҳарларнинг ёрқин мисоли эди. Шеробод воҳасидаги шу даврга оид Жарқўтон мажмуига кирувчи масканлар гуруҳини эса шаҳар-давлат ёки ном давлатлар билан қиёсий солиштириш мумкин. Ёки, ҳеч бўлмаганда, мил. авв. II минг йилликнинг сўнгги чорагида Шимолий Бақтрия ҳудудларида йирик ва мустақамланган марказларга эга бўлган, ном ёки воҳа кўринишидаги давлатларнинг бошланиш босқичида бўлган **ҳудудий-сиёсий бирлашмалар** шакллана бошлаган деган гоёни илгари суришимиз мумкин.

Шундай қилиб, Сурхон воҳаси нафақат Ўзбекистон, балки бутун Ўрта Осиё ҳудудларида илк урбанистик марказлардан бири ҳисобланиб, ушбу ҳудудларда урбанизация жараёнларининг бошланиш санаси 4000 йилдан кам эмас дейишга жиддий илмий асослар бор.

Кўпчилик тадқиқотчиларнинг эътироф этишларича, ўзига хос тараққиёт босқичини босиб ўтган илк шаҳарсозлик маданияти занжирига Фарғона водийси ҳам киради. Водийдаги ўзида илк шаҳарсозлик белгиларини акс эттирувчи (катта майдон, мураккаб тузилиши ва мудофаа тартиби, алоҳида арк, ҳунармандчилик маркази ва бошқ.) археологик ёдгорликлар ҳақидаги концепция 1973 йилдаёқ Ю.А. Заднепровский томонидан ишлаб чиқилган эди. Шундан сўнг ушбу масала юзасидан айрим мулоҳазалар билдирилган бўлишига қарамай, юқоридаги концепция ҳозиргача ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Сўнгги йилларда олиб борилган археологик-палеогеографик тадқиқотлар натижасида Фарғона водийсининг қадимги даврининг инсон ва табиат ўртасидаги муносабатларига кўпгина аниқликлар киритилди. Фарғоналик қадимги бободехқонлар суғориладиган ерларни ўзлаштира бориб, қатор сифатлари билан, аввало, тупроқ экологик шароитлари билан фарқланиб турадиган ҳудудларда жойлашадилар. Улар табиий ландшафтлардан тўғри ва оқилона фойдаланишлари натижасида ўзларига зарур бўлган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштирганлар. Сунъий суғориш ва ерга ишлов бериш билан бирга сув чўкиндилари ҳам ҳосилдорликни ошириб борган.

Фарғона водийсидаги илк шаҳарсозлик маданияти кўҳна илдизларга эга бўлиб, бу жараённинг илдизлари қадимги деҳқончилик маданияти за-

минида кузатилади. Археологик тадқиқотлар натижаларига кўра, водийда қадимги деҳқончилик маданияти мил. авв. II минг йилликнинг охиригача чорагидан бошланади. Бу маданият фанда биринчи топиб ўрганилган жой номи билан «Чуст маданияти» деб номланиб, ушбу маданият асосан деҳқончилик билан шуғулланган қадимги аҳолига мансубдир. Даврий жиҳатдан Чуст маданияти ёдгорликлари иккига бўлинади ва биринчи босқич – мил. авв. XII–IX асрлар, иккинчи босқич мил. авв. VIII–VII асрлар билан саналанади.

Қадимги Фарғона деҳқонлари кўп ҳолларда сув манбалари атрофларида ўз маконларини бунёд этганлар. Сўнгги йилларда Фарғонадаги бронза даври аҳолисининг ерни ҳайдаб деҳқончилик қилганликлари ҳақида археологик маълумотлар олинди. Хусусан, Фарғона тоғ тизмаларидаги Соймалитош ва Сўх яқинидаги Янгиариқсой қоятош суратларида кўш ҳайдаётган инсон тасвири аниқланган. Қадимги деҳқонлар фақат табиий сув бўйларини ўзлаштирибгина қолмасдан, балки обиҳаёт чиқариш осон бўлган дарё ва сой бўйларидан кичкина каналлар чиқариш йўли билан ҳам хўжалик юритганлар. Бунинг исботи сифатида Андижон вилоятида жойлашган Далварзинтепа ва Ашқолтепани йирик сув манбаси – Қорадарё ҳавзасида (3-4 км. масофада) жойлашганлигини келтиришимиз мумкин. Чуст ёдгорлиги эса кичкина сой яқинидаги қадимги булоқ бўйида жойлашган. Умуман олганда, Фарғонадаги илк деҳқончилик маданиятининг 80 дан ортиқ ёдгорликлари аниқланган. Улар майдони ва ўлчамларига қараб учга бўлинади: йирик ёдгорликлар (Далварзин, Ашқолтепа), ўртача катталикдаги ёдгорликлар (Чуст, Деҳқонтепа, Ўш, Хожамбоғ) ва кичик ёдгорликлар.

Фарғона водийсидаги қадимги зироатчиларнинг маконлари сувга яқин жойлардаги унумдор ерларнинг ўзлаштирилишига қараб алоҳида воҳа ёки гуруҳ тарзида (икки ва ундан ортиқ ёдгорлик) жойлашган. Бунинг исботи сифатида кейинги 50 йил ичида водийда ўрганилган Чуст маданияти ёдгорликлари таркибига кирувчи манзилгоҳларнинг жойлашиш тизимини келтириб ўтиш мумкин. Ана шундай воҳалар Фарғона водийсидаги 15 та географик районда топиб ўрганилган. Булар Говасой, Косонсой, Аравансой, Чортоқсой, Мойлисув, Оқбурасой ва бошқалардир. Қадимги деҳқончилик воҳаларининг ҳар биридаги ёдгорликлар ўлчамлари ҳамда жойлашишига кўра, маълум ўзига хос хусусиятларга эга бўлиши тадқиқотчилар томонидан аниқланган. Ушбу воҳаларда истиқомат қилган аҳоли ўзига хос деҳқончилик жамоаларини ташкил этган. Ҳар бир воҳа ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ўзига хос хусусиятларга эга бўлган ҳамда уларнинг бирлашувидан деҳқончилик марказлари пайдо бўлган.

Ўрта Осиёнинг бошқа ҳудудлари билан қиёсий таҳлил этган Ю.А.Заднепровскийнинг фикрича, қадимги Фарғона деҳқончилик марказлари билан бир вақтда Ўрта Осиёнинг ўнта жойида ана шундай марказлар пайдо бўлади. Буларга Ёз, Яшил (Туркменистон), Кучуктепа, Чироқчи, Бурғулук; Чуст (Ўзбекистон), Шаҳристон (Тожикистон) ва бошқа деҳқончилик марказлари киради. Ушбу бир-бирига ўхшаш деҳқончилик марказлари орасида даврий жиҳатдан нисбатан қадимгиси Чуст ёдгорликлари ҳисобланади.

Чуст маданияти ёдгорликлари таркибига кирувчи асосий катта манзилгоҳлар Далварзинтепа, Чуст, Ашқолтепалар Фарғона водийсидаги ўзида

илк шаҳарсозлик белгиларини акс эттирувчи ёд-горликлар ҳисобланади. Айнан Далварзинтепа ва Чустнинг атрофи ҳимоя деворлари билан ўраб олинган бўлиб, уларда ҳукмдор яшайдиган арк ажралиб туради.

Бу ўринда таъкидлаш жоизки, шаҳар маданияти ва давлатчиликнинг пайдо бўлиши доимо тадқиқотчилар баҳс-мунозараларининг диққат марказида турган масалалар ҳисобида туради. Бу жараён асрлар давомида ўзига янги жиҳатлар ва вазифаларни қўшиб, мураккаблашиб ва мукамаллашиб борган. Шаҳарсозлик маданиятининг ривожланишида ҳимоя иншоотлари асосий омиллардан бири бўлиб, жамиятда кечган урбанизация жараёнларида муҳим аҳамиятга эга бўлган. Ўрта Осиё минтақасининг турли ҳудудларидаги мудофаа иншоотлари ўзига хос бўлиб, бу йўналиш алоҳида мавзудир.

Фарғона водийси қадимги давридаги барча мудофаа иншоотлари гувала, хом гишт ва паҳсадан қад кўтарган. Ҳимоя иншоотлари тарихий топографиясини тадқиқ этиш шуни кўрсатадики, уларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишининг асосий мезони ўтроқ деҳқончилик манзилгоҳларининг узоқ вақт мавжуд бўлиши ва уларнинг кўчманчи қабилалар билан қўшничилиги эди. Бу қўшничилик ҳар доим ҳам тинч-тотув кечмаган ва айрим ҳолларда ҳарбий тўқнашувлар бўлиб турган.

Кўп йиллик тадқиқотлар натижасида шу нарса аниқландики, Далварзинтепада яшайдиган аҳоли уни уч қисмдан иборат қилиб қурган. Ҳар бир қисм алоҳида мудофаа деворлари билан ўралган ҳамда уларнинг ўз вазифаси бўлган. Далварзинтепа ҳудудининг 18 гектари тураржойлар, 5 гектари хавф туғилган пайтда атроф аҳоли жон сақлайди-

ган бошпана қисм, 2 гектари эса махсус алоҳида ажратилган қисм бўлиб, бу ерда ҳукмдорлар яшаганлар. Кўхна шаҳарнинг деворлари пахса ва хом гиштлардан фойдаланиб тикланган. Демак, Далварзинтепа пухта ўйланган режа асосида қурилган аҳоли пункти бўлиб, ушбу ёдгорликда илк шаҳар-созликнинг деярли барча белгилари аниқланган.

Далварзинтепада олиб борилган тадқиқотлар натижаларидан қуйидагича хулоса чиқариш мумкин:

1. Далварзинтепанинг майдони катта, яъни 25 гектар бўлиб, бу ўлчам ижтимоий-иқтисодий та-раққиёт натижаси ҳисобланади.

2. Кўхна шаҳарда мураккаб режали тарҳ, учга бўлинган таркибий қисм ҳамда арк мавжуд бўлган.

3. Ёдгорликда мукаммал мудофаа тартиби мавжуд бўлиб, кўхна шаҳарнинг ҳар бир қисми алоҳида ҳимояланган бўлган. Булар орасида аркка алоҳида эътибор берилиб, у анча пухта ўйланган режа асосида мудофаа этилган.

4. Далварзинтепада ҳунармандчиликнинг турли соҳалари –қулоччилик, металл, тош ва суюкка ишлов бериш қабилар нисбатан яхши ривожланган.

Юқорида келтириб ўтилган белгиларга кўра, Далварзинтепани илк шаҳар қўринишидаги ёдгорлик сифатида таърифлаш учун етарли асос бор дейиш мумкин. Бу йўналишда илмий баҳслар давом этаётган бўлса-да, Далварзинтепа мил. авв. II минг йилликнинг сўнгги чорагидан бошлаб маълум муддат Фарғона водийсининг йирик маданий ва иқтисодий маркази бўлиб хизмат қилган деган фикрни илгари суриш мумкин. Ундан ташқари, водийда суғорма деҳқончиликнинг жадаллик билан ривожланиши урбанизация жараёнларининг тезлашуви-га олиб келди ва, натижада, ўтроқ деҳқончилик маданияти ёйилган чегаралар кенгайиб борди.

Демак, маълум бошқарув тизимига эга бўлган дастлабки шаҳар марказлари – пайдо бўлган давридан бошлабоқ давлатчилик хусусиятига эга бўлиб, улар илк давлатчиликнинг асосий белгиси ҳамда давлатчилик анъаналари билан узвий боғлиқ ҳолда тараққий этган.

2-§. Илк давлатлар пайдо бўлишининг ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий асослари

Бошқарув жамиятнинг ички жабҳасига хос хусусият ҳисобланади. Тарихга назар ташлайдиган бўлсак, инсоният ўз ривожланиш жараёни давомида энг оддий бошқарув шаклларини барпо этиб, уни ривожлантириб ва такомиллаштириб борганлиги кузатилади. Дунё тарихидаги дастлабки давлатлар мил. авв. III минг йилликдаёқ Мисрда (ном давлатларнинг бирлашуви), Месопотомияда (Аккаднинг кучаюви) пайдо бўлади ва Шарқдаги бошқа ҳудудларга ҳам (Ҳиндистон, Хетт давлати, Элам ва бошқ.) ўз таъсирини ўтказиб, сифатий янги хусусиятлар касб эта боради.

Давлат бошқаруви деганда биз бош сиёсий ҳокимият ва унга бўйсунувчи бошқарув тизимини тушунамиз. Бошқарув тизими жамиятнинг барча жабҳаларини – сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий ва бошқаларни ўз ичига қамраб олади. Бинобарин, бошқарув тизимини ҳар томонлама ва жиддий ўрганмасдан туриб, жаҳон халқлари тарихий-маданий ривожланиши, уларнинг ўзаро алоқалари ва таъсири, маҳаллий ва умумбашарий маданиятлар интеграциясининг ўзига хос томонлари ва қонуниятларига аниқликлар киритиш мумкин эмас.

ган бошпана қисм, 2 гектари эса махсус алоҳида ажратилган қисм бўлиб, бу ерда ҳукмдорлар яшаганлар. Кўҳна шаҳарнинг деворлари пахса ва хом гиштардан фойдаланиб тикланган. Демак, Далварзинтепа пухта ўйланган режа асосида қурилган аҳоли пункти бўлиб, ушбу ёдгорликда илк шаҳар-созликнинг деярли барча белгилари аниқланган.

Далварзинтепада олиб борилган тадқиқотлар натижаларидан қуйидагича хулоса чиқариш мумкин:

1. Далварзинтепанинг майдони катта, яъни 25 гектар бўлиб, бу ўлчам ижтимоий-иқтисодий тараққиёт натижаси ҳисобланади.

2. Кўҳна шаҳарда мураккаб режали тарҳ, учга бўлинган таркибий қисм ҳамда арк мавжуд бўлган.

3. Ёдгорликда мукамал мудофаа тартиби мавжуд бўлиб, кўҳна шаҳарнинг ҳар бир қисми алоҳида ҳимояланган бўлган. Булар орасида аркка алоҳида эътибор берилиб, у анча пухта ўйланган режа асосида мудофаа этилган.

4. Далварзинтепада ҳунармандчиликнинг турли соҳалари – кулолчилик, металл, тош ва суякка ишлов бериш кабилар нисбатан яхши ривожланган.

Юқорида келтириб ўтилган белгиларга кўра, Далварзинтепани илк шаҳар кўринишидаги ёдгорлик сифатида таърифлаш учун етарли асос бор дейиш мумкин. Бу йўналишда илмий баҳслар давом этаётган бўлса-да, Далварзинтепа мил. авв. II минг йилликнинг сўнгги чорагидан бошлаб маълум муддат Фарғона водийсининг йирик маданий ва иқтисодий маркази бўлиб хизмат қилган деган фикрни илгари суриш мумкин. Ундан ташқари, водийда суғорма деҳқончиликнинг жадаллик билан ривожланиши урбанизация жараёнларининг тезлашувига олиб келди ва, натижада, ўтроқ деҳқончилик маданияти ёйилган чегаралар кенгайиб борди.

Демак, маълум бошқарув тизимига эга бўлган дастлабки шаҳар марказлари – пайдо бўлган давридан бошлабоқ давлатчилик хусусиятига эга бўлиб, улар илк давлатчиликнинг асосий белгиси ҳамда давлатчилик анъаналари билан узвий боғлиқ ҳолда тараққий этган.

2-§. Илк давлатлар пайдо бўлишининг ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий асослари

Бошқарув жамиятнинг ички жабҳасига хос хусусият ҳисобланади. Тарихга назар ташлайдиган бўлсак, инсоният ўз ривожланиш жараёни давомида энг оддий бошқарув шакллари барпо этиб, уни ривожлантириб ва такомиллаштириб борганлиги кузатилади. Дунё тарихидаги дастлабки давлатлар мил. авв. III минг йилликдаёқ Мисрда (ном давлатларнинг бирлашуви), Месопотомияда (Аккаднинг кучаюви) пайдо бўлади ва Шарқдаги бошқа ҳудудларга ҳам (Ҳиндистон, Хетт давлати, Элам ва бошқ.) ўз таъсирини ўтказиб, сифатий янги хусусиятлар касб эта боради.

Давлат бошқаруви деганда биз бош сиёсий ҳокимият ва унга бўйсунувчи бошқарув тизимини тушунамиз. Бошқарув тизими жамиятнинг барча жабҳаларини – сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий ва бошқаларни ўз ичига қамраб олади. Бинобарин, бошқарув тизимини ҳар томонлама ва жиддий ўрганмасдан туриб, жаҳон халқлари тарихий-маданий ривожланиши, уларнинг ўзаро алоқалари ва таъсири, маҳаллий ва умумбашарий маданиятлар интеграциясининг ўзига хос томонлари ва қонуниятларига аниқликлар киритиш мумкин эмас.

Ижтимоий мансаблар ва бошқарувнинг пайдо бўлиш асослари¹⁰

¹⁰ А.С.Сагдуллаев таснифи.

Давлат бошқарувининг пайдо бўлиши инсоният тарихида муҳим муваффақият ва сифатий янги босқич бўлди. Дунё тарихидаги қадимги давлатларнинг пайдо бўлиши ва такомиллашувида Ўрта Осиё ва унга қўшни ҳудудларда яшаган халқларнинг ҳам ҳиссаси катта бўлди.

Дунё тарихида шаҳарлар, сиёсий бирлашмалар, уюшмалар, кейинроқ эса давлатнинг пайдо бўлиши узоқ давом этган жараёнدير. Э.В.Ртвеладзеннинг фикрича, бу жараён турли халқларда турли йўллар билан бўлиб ўтган.

Биринчидан, давлатлар пайдо бўлишининг осиеча ишлаб чиқариш усулига асосланган «Шарқ йўли» бўлиб, унда иқтисодиётнинг асосини суғорма деҳқончилик ташкил этган; деҳқончилик жамоаси жамиятнинг бирламчи ячейкаси эди; аҳолининг катта қисмини сафарбар этиш зарурияти принципаал бошқарувчилар табақасини тақозо этган.

Ишлаб чиқаришнинг осиеча усули милоддан аввалги IV минг йилликдан милодий I асргача йирик дарёлар водийларида жойлашган Миср, Бобил, Хитой, Ҳиндистон, Ўрта Осиё каби минтақаларда ёйилган.

Давлат тузилмасининг **иккинчи**, «Европа йўли» Европа минтақасида мил. авв. V асрдан бошлаб милодий III асргача қадимги полисларида мавжуд бўлган. Уларда хусусий мулкчилик шаклланиши туфайли келиб чиққан жамиятнинг ижтимоий мулкий табақаланишуви жараёни (синфлар шаклланиш жараёни) асосий омил бўлган.

Маълум бир қабила, элат ва халққа хос ҳамда муайян ҳудуд билан боғлиқ бўлган давлатчилиكنинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари бошқа халқ ва ҳудудлардаги давлатчилик жараёнларига асло мос тушмайди. Шунга қарамай, Қа-

димги Шарқдаги илк давлатларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши кўпгина умумий жиҳатларга эга эканлигини таъкидлаш жоиздир. Айнан мана шунинг учун ҳам Ўрта Осиёда илк давлатларнинг пайдо бўлиши Қадимги Шарқ давлатчилиги тарихи билан узвий боғлиқдир.

Қадимги Шарқнинг турли ҳудудларидаги табиий шароит ўзига хос бўлиб, кўпинча давлатларнинг пайдо бўлиши ушбу ҳолат билан бевосита боғлиқ эди. Айниқса, йирик дарёлар – Нил, Дажла, Фрот, Ҳинд, Ганга, Хуанхе, Амударё ва Сирдарё Қадимги Шарқ халқлари тарихий тақдирида жуда катта аҳамиятга эга бўлди.

Ижтимоий ва ҳудудий бирликнинг асоси ҳисобланган жамоалар мавжудлиги Қадимги Шарқ ижтимоий тузилмасининг муҳим ўзига хос томони эди. Барча Қадимги Шарқ давлатлари (айрим шаҳар-давлатлар бундан мустасно) жуда кўплаб қишлоқ жамоаларидан ташкил топган бўлиб, уларнинг ҳар бирида бошқарув тартиби мавжуд эди. Йирик ишлар, айниқса, суғориш тартиби билан боғлиқ ишлар амалга оширилганда кўпгина жамоалар бирлашуви давлат ҳокимияти ролининг ошишини таъминлар эди.

Кўп ҳолларда тадқиқотчилар жамоаларнинг бирлашуви натижасида пайдо бўлган давлатчилик тузумини мураккаб суғориш тартиби ташкил этилиши, ерларнинг сунъий суғорилиши, дарё воҳалари ва тоғолди ҳудудларининг ўзлаштирилиши ҳамда тўғонларнинг қурилиши билан боғлайдилар. Юқоридаги омилларнинг мавжуд бўлганлиги аниқ. Лекин, фикримизча, уларни ташкил этиш назорат ва бошқарувни, ҳисоб-китобни талаб этар эди. Демак, бунинг учун ёзувчи мирзалар, ҳисоб-китобчилар ва ҳукмдорлар зарурати туғилган. Меҳнат қуроллари тайёрлаш учун хунармандлар фаолият кўрсатган.

Ушбу мураккаб тизим хавфсизлигини таъминлаш учун қуролли гуруҳлар тузиш ҳамда маълум ҳудудларни мудофаа иншоотлари билан ўраб олиш керак бўлган. Шу тариқа жамиятда иккита янги тузилма – шаҳар ва давлат пайдо бўла бошлайди.

Давлат ёки шаҳар-давлат маълум ҳудудларни ўз назоратига олиши ва бу ҳудудларни кенгайтириб бориши натижасида чегаралар пайдо бўлган. Ҳудудларнинг кенгайиши ва чегараларнинг ўзгариши натижасида давлатлар ўртасида урушлар келиб чиқади. Чегаралар масаласида таъкидлаш жозикки, қадимги даврларда улар кўп ҳолларда тоғлар ва дашт ҳудудлар орқали, айрим ҳолларда эса дарёлар орқали ўтган. Шунинг учун ҳам тарихий ёндашув шуни талаб этадики, тарихнинг турли даврларида давлатлар чегаралари ўзгариб турган ва ҳозирги чегараларга мутлақо мос тушмайди.

Ўрта Осиё, умуман, Ўзбекистон ҳудудларида дастлабки давлатчиликнинг пайдо бўлиши масалалари тадқиқотчилар орасида ҳамон баҳсларга сабаб бўлиб келмоқда. Бу ўринда ушбу жараёнга асосий туртки бўлган ва янада жадаллаштирган омиллари аниқлаш ниҳоятда муҳимдир¹¹. Бронза

¹¹ Давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига турлича ёндашувлар, назариялар, давлатчилик типлари ва шакллари масалалари бўйича батафсил маълумот олиш учун сўнгги йилларда қиёсий таҳлил этилган қуйидаги ишларга қаранг: Аскарлов А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. – Самарканд: Институт археология АН РУз, 1993. – С. 132–140; Кашанина Т.В. Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы. – М.: Знание, 1999. – С. 51–103, 316–332; Ртвеладзе Э.В. ва бошқ. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Адолат, 2001. – Б. 10–58; Сагдуллаев А.С. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Тошкент: Академия, 2000. – Б. 16–43. Шайдуллаев Ш.Б. Илк давлатларнинг археологик белгилари. // *O'zbekiston tarixi*. – Тошкент: 2002. №3; ва бошқ.

давридаёқ сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик Ўрта Осиё хўжалигининг асосини ташкил этган. Суғорма деҳқончилиكنинг юқори унумдор шакллари жамиятда ҳал қилувчи ўзгаришларга олиб келди. Хусусан, деҳқончилик ривожинатижасида қўшимча маҳсулот ва хусусий мулк кўришишлари пайдо бўлди.

Ўрта Осиёда илк давлат уюшмалари сунъий суғориш бирмунча қулай бўлган Амударё (юқори, ўрта, қуйи) оқимлари бўйларида, Мурғоб воҳасида, Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларида шаклланиб ривожланади. Бундай ҳолатни дунё тарихидаги дастлабки давлатлар – Миср (Нил) ва Месопотамия (Дажла ва Фрот) мисолида ҳам кузатишимиз мумкин.

Юқорида таъкидлаганимиздек, дастлабки йирик шаҳар марказларининг пайдо бўлиш муаммолари давлатлар пайдо бўлиши масалалари билан узвий боғлиқ муаммо ҳисобланади. Таъкидлаш жоизки, бизга қадар етиб келган ёзма манбалар Ўрта Осиё худудларида илк давлатлар пайдо бўлиши ҳақида нисбатан аниқ маълумотлар бермайди. Бу ўринда археологик маълумотларнинг аҳамияти беқиёсдир.

Жамият ҳаётида металлнинг кенг ёйилиши – дастлабки шаҳарлар ва давлатчиликнинг асосий омиллардан бири ҳисобланади. Ҳозирги кунга келиб Ўрта Осиёнинг жуда кўплаб бронза ва илк темир даври ёдгорликларидан (Анов, Сополли, Жарқўтон, Қизилтепа, Кўзалиқир, Афросиёб, Даратепа, Чуст, Далварзин ва бошқ.) ишлаб чиқарувчи хўжалик билан бевосита боғлиқ бўлган металл қуроолар топиб ўрганилган. Меҳнат қурооларининг металдан ишланиши меҳнат унумдорлигининг янада ошишига кенг имкониятлар яратди.

Сўнгги бронза даврига келиб ҳунармандчиликнинг ихтисослашуви ва алоҳида хўжалик тармоғи

сифатида шаклланиб ривожланиши жамиятдаги иқтисодий тараққиёт учун муҳим аҳамиятга эга бўлиб, асосини илк шаҳарлар ташкил этган давлатчиликнинг пайдо бўлиши учун муҳим бўлган қўшимча маҳсулот кўпайишига туртки бўлди. Илк давлатларнинг пайдо бўлишида илк шаҳарлардаги ўзаро айирбошланиш, савдо-сотиқ ва маданий алоқаларнинг ҳам аҳамияти ниҳоятда катта бўлган. Сўнгги бронза даврига келиб шимолдаги кўчманчи чорвадор қабилалар ва жанубдаги ўтроқ деҳқончилик аҳолиси ўртасида ўзаро мол айирбошланиш ва маданий алоқалар янада жадаллашади. Жанубий ва шимолий ҳудудлардан топилган топилмалардаги жуда кўпгина ўхшашликлар бу ҳудудлар ўртасидаги ўзаро иқтисодий ва маданий алоқалардан, қадимги йўлларнинг тараққий этганлигидан далолат берадики, бу жараёнлар ҳам дастлабки шаҳарлар билан бирга илк давлатчиликнинг асосий омилларидан ҳисобланади.

Тадқиқотлар натижаларига кўра, турли тарихий вилоятларда жойлашган йирик мустаҳкам масканлар ўрни ва атрофларида (Сополли, Жарқўтон, Намозгоҳ, Далварзин, Қизилтепа, Ерқўрғон, Бандихон, Узунқир) дастлабки шаҳар марказлари шаклланиб ривожлана бошлайди. Илк шаҳарлар қишлоқлардан иқтисодий, сиёсий ва маданий мавқеи билан ажралиб турган. Бундай шаҳарлар ўзлари жойлашган воҳаларнинг сиёсий, иқтисодий, маданий, диний ва ҳарбий марказлари вазифаларини бажарган бўлиши шубҳасиз.

Давлатнинг дастлабки босқичларини ўрганишда зардуштийларнинг муқаддас диний китоби – Авестонинг аҳамияти беқиёсдир. Олимларнинг эътирофи этишларича, Авесто Шарқ халқлари қадимги даврини тадқиқ этишда муҳим манба

бўлиб, у ўзининг бу аҳамиятини бундан буён ҳам сақлаб қолади. Бу китоб даставвал, эътиқодлар, тиллар ва динлар, бир сўз билан айтганда, маънавий ҳаёт ривожланиши босқичлари ҳақидаги илк тўплам ҳисобланади. Таъкидлаш лозимки, бу жараёнлар давлатчилик ва иқтисодий ривожланишнинг умумий доирасида бўлиб ўтган.

Авесто даври турли қабила ва элатлар, жамоалар эътиқодларининг мукаммал жаҳон дини даражасидаги дин билан алмашаётган давр эди. Шунингдек, бу давр туб иқтисодий ўзгаришлар ва ишлаб чиқаришда сифатий олға силжишлар даври бўлганлиги билан ҳам изоҳланадики, бу ҳолат иерархик тузумга эга бўлган давлатчилик ҳамда урбанизациянинг янги босқичга кўтарилишига, касбий ҳунармандчилик, биринчи галда, металлургиянинг ривожланишига кенг имкониятлар яратган эди. Мис, бронза кейинроқ эса темирнинг пайдо бўлиши ишлаб чиқаришдаги катта ўзгаришларга, жумладан, ҳунармандчиликнинг махсус тармоқларга ажратилишига ва маҳсулот айирбошлашга олиб келдики, бу жараён шаҳарларнинг шаклланиши ҳамда ривожланишига, деҳқончилик ва чорвадор аҳоли турмуш тарзида туб ўзгаришлар бўлишига имкон яратди.

Авестода илк давлат уюшмалари ҳисобланган бир қатор тарихий-маданий вилоятлар санаб ўтилади. Улар орасида Арйанам Вайжо (орийлар текислиги), Гава Сўғда, Моуру, Баҳди, Нисайа қабилар бўлиб, фикримизча, улар Ўрта Осиё, Жанубий Уралолди ва Марказий Қозоғистон ҳудудларида жойлашган. Бу улкан минтақада муҳим полиметаллар маконлари, Амударё ва Сирдарё қуйи ҳавзаларида кенг яйловли ҳудудлар, Бақтра, Марв, Нисо ва Сўғда урбанизациялашган марказлар мавжуд эди.

Авесто мадҳияларида маълум ижтимоий босқичлардаги изчиллик ва иерархияни кузатиш мумкин. Шунингдек, Авестода илк шаҳарлар шаклланиши босқичлари Ахурамазда фармони билан дастлабки одам Йима томонидан мустаҳкамланган «вара» бунёд этиши мисолида кузатилади. Бундай «вара»лардан бири археологлар томонидан Жанубий Урал-Қозоғистон «шаҳарлар ўлкаси»дан топилган бронза даврига оид Аркаим ёдгорлигида бўлиши мумкин. Аркаим ёдгорлиги бир неча мустаҳкамланган манзилгоҳлардан иборат бўлиб, хандақлар ва кўп қаторли мудофаа деворлари билан ўраб олинган, кириш қисми ҳимояланган. Ёдгорлик мураккаб ва аниқ тузилишга эга. Ёдгорлик ҳудудларидан ҳунармандчиликнинг, аввало, металл эритиш ва унга ишлов беришнинг излари, бронзадан ясалган буюмлар топилган. Авесто мадҳияларида эслатилган «вара» шаклидаги ҳимояланган иншоотлар бунёд этилиши шаҳар маданияти белгиларини, ижтимоий-маданий тараққиётнинг юқори даражасини, ном давлатлар кўринишидаги шаҳарлар шаклланишини ўзида акс эттиради. Бу жараённинг босқичма-босқич ривожланиши эса Ўрта Осиёнинг жанубий ва марказий ҳудудларида кузатилади.

Кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, Ўрта Осиёда энг қадимги давлатларнинг шаклланиш жараёни деҳқон-чорвачилик иқтисодиёти, ихтисослашган ҳунармандчилик ва шаҳар марказларининг пайдо бўлиши билан узвий боғлиқдир. Ҳозирги кунга қадар олиб борилган археологик тадқиқотлар натижалари бу ҳудудларда илк темир давридаги ижтимоий-сиёсий ривожланишнинг айрим муҳим масалаларини янги асосда изоҳлашга имконият яратади. Аммо, шунга қара-

масдан бу масала тўлиқ ечимини топмаган бўлиб, хусусан, Ўрта Осиё энг қадимги давлатлари типологияси ва хронологияси, давлатчилик тараққиётида илк шаҳарларнинг аҳамияти муаммоси шулар жумласидандир.

XIX асрнинг охирларидан бошлаб ҳозирги кунга қадар олиб борилган Авесто маълумотлари (вилотларнинг Арёшаёна бўйича бирлашиши), Геродот ва Гекатей асарлари («Катта Хоразм»), шунингдек, Ктесийнинг Қадимги Бақтрия подшолиги ҳақидаги маълумотлари ва, ниҳоят, археологик тадқиқотлар натижалари Ўрта Осиёда илк давлат уюшмаларининг пайдо бўлиши муаммоларини ўрганиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Тадқиқотчилар Ўрта Осиёда илк давлатларнинг шаклланиш ва ривожланиш жараёнини аҳамонийларгача бўлган даврда деб ҳисоблайдилар ва милоддан аввалги IX–VII асрлар билан белгилайдилар ҳамда бу жараёнда шаҳарларнинг аҳамиятини алоҳида таъкидлайдилар. (М.Дункер, В.Томашек, Ф.Альтхайм, С.П.Толстов, М.М.Дьяконов, И.М.Дьяконов, В.М.Массон, М.Дандамаев, Б.Ф.Фафуров, Б.А.Литвинский, А.А.Асқаров, Э.В.Ртвеладзе, М.В.Пьянков, А.С.Сагдуллаев, Т.Ш.Ширинов ва бошқ.).

Сўнгги бронза ва илк темир даврига келиб аҳоли сони ва зичлигининг ўсиб бориши, ҳосилдор ер майдонларининг ўзлаштирилиши ва ишлаб чиқарувчи кучларнинг жадаллик билан ривожланиши аҳоли жойлашувининг ҳаётий зарур ҳудудларга бўлиниб кетишига олиб келади. Бундай шароитда чорвадор аҳолининг маълум қисми хўжаликнинг яримўтроқ ва чорвачилик шаклига ўтишга мажбур бўладилар. Шунинг учун ҳам Ўрта Осиёдаги милоддан аввалги VI–IV асрларга оид кўчманчилар ёдгорликлари ўтроқ аҳоли ҳудудлари чегараларида

(Оролбўйи, шимолий Туркманистон, Зарафшоннинг қуйи оқими, Помир ва бошқ.) жойлашганлиги тасодифий ҳол эмас.

А.Сағдуллаевнинг фикрича, Арёшаёна каби вилоятлар уюшмаси вақтинчалик ва қолоқ бўлиб, Қадимги Бақтрия каби нисбатан йирик сиёсий уюшмаларнинг пайдо бўлишига Ўрта Осиё ўтроқ ва кўчманчи аҳоли ўртасидаги доимий сиёсий қарама-қаршилиқлар сабаб бўлади.

Аҳоли аралаш жойлашуви ҳудудларида ўтроқ вилоятлар сиёсий уюшмаларининг шаклланишига туртки бўлган омиллардан бири – Ўрта Осиёнинг жанубидаги дашт ҳудудларда жойлашган кўчманчи қабилалар ҳужуми хавфи эди. Милоддан аввалги VII–VI асрларга келиб бундай ҳужумлар тез-тез бўлиши муқаррар эди. Чунки, Ўрта Осиёнинг кўпгина тоғ ва дашт ҳудудларида йилқичилик ва чорвачиликнинг кенг тарқалиб, кўчманчиларнинг ўзлари эса жанговар қуролланишда катта муваффақиятларга эришиб, жиддий ҳарбий хавф туғдира бошлайдилар.

Милоддан олдинги VIII асрнинг охири – VII асрга келиб, Ўрта Осиёнинг жанубидаги қишлоқлар ривожланишида жадаллик билан ўзгаришлар бошланиб, Бақтрия ва Сўғдиёна ҳудудларида ўзида шаҳарсозлик белгиларини (мустаҳкам деворлар, саройлар, буржлар, хандақлар, деворлардаги ўқ отиш шинаклари ва бошқ.) акс эттирувчи манзилгоҳлар пайдо бўлади. Илк темир даврига оид бундай манзилгоҳларнинг сони Бақтрия, Марғиёна ва Сўғдиёнада 20 тадан зиёдроқ. Асосий манзилгоҳлар эса (майдони 5 гектардан кам) қишлоқ қўрғонлари, унча катта бўлмаган алоҳида қалъалар ва деҳқончилик қишлоқларидан иборат. Шаҳарлар турига киритиш мумкин бўлган, катта-

гина қўрғонли мустаҳкамланган манзилгоҳлар айрим қадимги деҳқончилик вилоятларида (Сурхон, Қашқадарё, Зарафшон ҳавзалари ва бошқ.) битта ёки иккитадан қўп бўлмаган.

Белгилари унчалик тўлиқ бўлмаганлиги учун ҳам Ўрта Осиёдаги барча йирик қишлоқларни шаҳарлар сафига киритиб бўлмайди. Фақатгина шуни қайд этиш мумкинки, уларнинг барчаси ҳарбий тўқнашувлар пайтида қалъа-қўрғон вазифасини ўтаган. А.М.Белиницкийнинг фикрича, ҳарбий-маъмурий марказлар сифатида пайдо бўлган қадимги шаҳарлар савдо-ҳунармандчилик марказларига айланиб боради.

Илк темир даври Ўрта Осиёнинг жанубида, хусусан Сўғдиёнада, алоҳида ҳудудий тартиб гуруҳида бўлиб, марказий вазифани бажарган бир нечта манзилгоҳлар турлари мавжуд эди. Булар майдони 5 гектардан 15 гектаргача бўлиб, туман-воҳа маркази вазифасини бажарувчи Даратепа, Конимех, Чордара кабилардир. Майдони 20 гектардан 80 гектаргача бўлган вилоят марказлари вазифасини бажариши мумкин бўлган Узунқир, Ерқўрғон, Хўжа Бўстон кабилар ҳамда бир неча вилоятлар маркази вазифасини бажарувчи ва майдони 100 гектардан зиёд бўлган Афросиёб, Бухоро шулар жумласидандир.

Археологик маълумотларга қараганда, ҳунармандчилик муассасалари йирик манзилгоҳлар ичида марказлашиб қолмасдан, уларнинг атрофида ҳам тўпланиб боради. Бу манзарани Афросиёб топилмалари тасдиқлайди. Бундай манзилгоҳлар аста-секинлик билан ҳунармандчилик, савдо ва маданий марказларга айланиб борадики, бу жараёнда қадимги йўллар ниҳоятда катта аҳамиятга эга бўлганлигини таъкидлаб ўтишимиз жоиз. Афроси-

ёб, Узунқир, Ерқўрғон каби кўҳна шаҳарлар Ўрта Осиёнинг қадимги йўллари устида жойлашган.

Археологик манбаларнинг маълумот беришича, милоддан аввалги VII–VI асрларга келиб Ўрта Осиёнинг жанубида ижтимоий-иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий муносабатлар анчагина мураккаблашди. Бу ўринда Қадимги Бақтрия маълумотларини келтириб ўтиш мумкин. Ёзма манбаларда Бақтрия Ўрта Шарқдаги муҳим вилоят – «ўлка» (Ктесийда) сифатида Оссурия подшоси Ниннинг ва Кир II нинг (Геродотда) ҳарбий режаларига қарши чиққанлиги ҳамда Александр Македонский қўшинларига қаттиқ қаршилик кўрсатганлиги таъкидланади.

Кир II нинг Ўрта Осиёга юриши – аҳамонийларнинг Бақтрия ва сак-массагет уюшмаси каби жиддий рақиблари мавжуд бўлганлигининг далилидир. Форслар Ўрта Осиё жанубий вилоятларини босиб олганларидан кейингина милоддан аввалги 530 йилда сак-массагетлар устига юриш бошлайдилар. Демак, бу пайтга келиб Бақтрия ҳарбий-сиёсий уюшмаси таркибида Бақтриядан ташқари Марғиёна ва Сўғдиёна ҳам мавжуд эди.

Бизнинг назаримизда, Ўрта Осиё ҳудудларида илк давлат уюшмаларининг пайдо бўлишида илк шаҳарлар ва ҳарбий-сиёсий омиллардан ташқари ижтимоий-иқтисодий жараёнлар ҳам катта аҳамиятга эга эди. Чунки, сиёсий жиҳатдан шакланган давлат ёки уюшма бошқарув тартиби ва иқтисодиётсиз тараққиёт босқичига кўтарила олмайди.

Бизга маълум тарихий манбалар ҳозирги Ўзбекистон ҳудудларида энг қадимги сиёсий уюшмалардан бўлган «**Катта Хоразм**» ҳақида маълумот берса-да, археологик тадқиқотлар натижалари бошқачароқ хулосалар чиқариш имконини беради. Хусусан, милоддан аввалги IX–VII асрларга

оид Бақтрия, Марғиёна ва Сўғдиёна топилмалари (қишлоқлар, кўҳна шаҳарлар қолдиқлари, моддий маданият буюмлари ва ҳ.) жанубий ҳудудларда ривожланиш жараёни бирмунча илгарироқ рўй берганидан далолат беради. Энг сўнгги археологик тадқиқотлар натижаларини таҳлил этар эканмиз, Кучуктепа, Қизилтепа (Сурхондарё), Ёзтепа (Турк-манистон), Узунқир, Ерқўрғон (Қашқадарё), Афросиёб, Кўктепа (Самарқанд) каби кўҳна шаҳар ва манзилгоҳлар сопол буюмлари бир-бирига ниҳоятда ўхшаш эканлигининг гувоҳи бўламиз. Демак, юқорида эслатилган ҳудудлар ўртасида ҳеч бўлмаганда, тарихий-маданий бирлик мавжуд эди.

Юқоридагилардан хулоса чиқарадиган бўлсак, тарихий-маданий бирликдан ташқари, бир-бирига ўхшаш моддий маданият буюмларини бир гуруҳ усталар, ҳеч бўлмаса, уларнинг шогирдлари тайёрлаши мумкин-ку, деган савол туғилиши табиий ҳол. Тадқиқотчиларнинг фикрича, бир гуруҳ усталарнинг бир ердан иккинчи ерга кўчиб юриб ишлаши учун, албатта, катта ҳудудда мустаҳкам ва ягона давлат бўлиши керак эди. Ерқўрғон, Кучуктепа, Қизилтепа, Ёзтепа, Лолазор буюмларига ўхшаш буюмлар Бухоро воҳаси, айниқса, Хоразмда шу пайтга қадар топилмаган.

М.Х.Исомиддиновнинг сўнгги йиллардаги тадқиқотларига кўра, мил. авв. VIII асрнинг ўрталаридан бошлаб Ўрта Осиёнинг жанубида мустаҳкам муҳофаа деворлари билан ўралган йирик аҳоли пунктлари шакллана бошлайди. Айнан мана шу жараёнлар Марғиёна ва Сўғд ҳудудларида ҳам кузатилади. Олимнинг фикрича, бу ҳудудлар Бақтрия билан узвий боғлиқ эди. Кейинги даврларда бу умумийликка Хоразм ҳам қўшилади. Бақтрия маданиятининг кучли таъсири даставвал

юқори даражада ривожланган шаҳар маданиятида кузатилади.

Юқоридаги фикрга қўшимча қилиб шуни айтиш мумкинки, бир-бирига жуда ўхшаш буюмларнинг топилиши фақат усталарга эмас, балки савдо-сотиқ муносабатлари, ўзаро алмашинув ва қадимги савдо-транзит йўлларига ҳам боғлиқ эди. Мавжуд ёзма ва археологик маълумотларни таҳлил қилиб шундай хулоса чиқариш мумкинки, Бухоро воҳаси ва Хоразм ҳудудидаги қадимги йўллар илк темир даврида воҳа ичидаги ички ёки иккинчи даражали йўллар вазифасини ўтар эди. Асосий савдо йўллари эса Бақтриядан Жанубий Сўғд (Қашқадарё) ва Марказий Сўғд (Самарқанд) орқали Тошкент воҳаси ва Фарғона водийсига ўтиб кетарди. Ундан ташқари, Геродотда Бақтрия халқи Миср ва Бобил каби йирик давлатлар қаторида тилга олинади. Тадқиқотчиларнинг фикрига қараганда, Қадимги Бақтрия қудратлилиги жиҳатидан қўшни вилоятлардан анча устун бўлиб, улар орасида алоҳида мавқега эга эди. Бақтриянинг табиий бойликлари ундан ташқари, ҳудудда ҳам Олд Осиёга қадар машҳур эди. Айниқса, Бадахшон лажуварди (лазурит), лаъли жуда қадрланган.

Сўнгги йилларда олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида очилган манзилгоҳлар, кўҳна шаҳарлар ва улардан топилган топилмалар ҳамда ушбу маълумотларни ёзма манбалар билан солиштириш натижасида Ўрта Осиё илк давлатчилиги пайдо бўлиши муаммоларига бироз аниқликлар киритилди. Бу ўринда Сўғдиёна давлатчилиги масалаларига бағишланган Ш.Одиловнинг сўнгги илмий тадқиқотлари айниқса диққатга сазовордир.

Тадқиқотчи Сўғдиёнада, хусусан, Бухоро ва Зарафшон воҳаларида топиб текширилган илк темир

даврига оид археологик маълумотларни бошқа ҳудудлар билан солиштириб чуқур таҳлил этади. Бухоро ҳудудларидан топилган «аҳамонийлар даври» ёдгорликлари унча катта бўлмаган ҳудудларда жойлашган бўлиб, бу ерларни кенг ҳудудларга ёйилган этно-маданий вилоят таркибига киритиш лозимки, илк темир даврида бу ҳудудларда ташқи кўриниши бир хил бўлган деҳқончилик маданияти шаклланади. Бу этно-маданий вилоят даставвал Амударё воҳаси (Хоразм, Марғиёна, Бақтрия-Тохаристон), Жанубий Сўғд, Марказий Сўғднинг бир қисми, Бухоро Сўғдининг шимоли-ғарбий ва шимоли-шарқий ҳудудлари, шунингдек, Уструшона каби тарихий вилоятларни ўз ичига олган.

Қадимги Бақтрия ҳудудларидан кўчиб бориш бевосита Амударё, Сирдарё, Қашқадарё сув ҳавзалари ва уларнинг ирмоқлари орқали юз берган. Сўнгги бронза давридаёқ Қашқадарё юқори оқимларида мавжуд бўлган маданият соҳиблари тоғлар орқали Марказий Сўғд (Самарқанд) ҳудудларига етиб келадилар. Зарафшон воҳасига келсак, Ш.Одиловнинг фикрича, Марказий Сўғднинг каттагина қисми (бир томондан Афросиёб кўҳна шаҳри атрофлари ва Кўктепадан, иккинчи томондан, Сармишсой ва Конимех ёдгорликларигача) сўнгги бронза ва «аҳамонийлар даври»да (милоддан аввалги IV асрнинг бошларигача) умуман ўзлаштирилмаган эди. Аммо, бизнинг фикримизча, айнан мана шу даврда Жанубий Сўғднинг каттагина қисми ўтроқ деҳқончилик аҳолиси томонидан ўзлаштирилиб, дарё воҳалари ва текисликларда суформа деҳқончилик ва ихтисослашган ҳунармандчилик гуркираб ривожланаётган эди. Қўшни Қадимги Бақтриянинг каттагина ҳудудларида ҳам айнан мана шу ҳолатни кузатишимиз мумкин.

М.Х.Исомиддиновнинг сўнгги йиллардаги хулосаларига кўра, мил. авв. VIII–VII асрларга оид Самарқанд ва жанубий Сўғд археологик материаллари Бақтрия материаллари билан яқин ўхшашлик топади. Бундай ўхшашлик Бухоро Сўғдида ҳозирча аниқланмаган. Сўғд ҳудудларида давлат уюшмаси бу ҳудудлар аҳамонийлар давлати таркибига киргунга қадар фақат Жанубий ва Самарқанд Сўғдида мавжуд бўлган. Чунки Сўғд ҳудудларидаги жамият тараққиёти даражаси бу ҳудудлардаги йирик кўҳна шаҳарлар – Ерқўрғон, Афросиёб, Кўктепа ва Узунқир кабиларнинг ташкил топиши ва давлатчилик ривожланиши учун кенг имкониётлар яратган эди.

Археологик тадқиқотларнинг кўрсатишича, суформа деҳқончиликнинг ривожланиши ва ихтисослашган ҳунармандчилик натижасида бронза давридаёқ Ўрта Осиё ҳудудларида ижтимоий табақаланиш ва мулкий тенгсизлик пайдо бўлади. Жанубий ҳудудлардаги бу жараён фақат ички сабабларга боғлиқ бўлмай, Яқин Шарқдаги юқори даражада ривожланган анъанавий тарихий-маданий алоқаларга ҳам боғлиқ эди. Ҳар бир жамоанинг ривожланиши унинг ички қонуниятларидан келиб чиқса ҳам, дастлабки марказлардан келиб чиққан ташқи таъсир четдаги вилоятларнинг тақдирида катта аҳамиятга эга бўлиши мумкин эди.

Хуллас, сўнгги 15-20 йил ичида Бақтрия, Сўғдиёна ва Марғиёна шаҳарларига доир олинган янги археологик маълумотлар шаҳарларнинг илк давлат уюшмалари пайдо бўлишидаги аҳамиятини янада кенгроқ изоҳлаш имконини яратади. Бу маълумотларга қараганда, илк темир даври умумий жамоаларидаги асосий ишлаб чиқарувчи кучларни бир неча кичик оиладан иборат уй жамоалари ташкил

этган. Шаҳарлар ва манзилгоҳлар жойлашувининг ташқи белгилариёқ катта оилали уй жамоалари анча йирик уюшмаларга кирганлигидан далолат беради. Бошқарув тартибида катта оилалар жамоаси бошлиқлари ёки уй хўжайинлари, шунингдек, алоҳида қишлоқ қўрғонларини бошқарувчи эски жамоалар катта ўрин тутган. Ҳар бир катта оила мумкин бўлган қариндошлик алоқаларига қарамасдан алоҳида уйга, ишлаб чиқариш буюмларига эга бўлишган, ўзининг қишлоқ хўжалик маҳсулотлари захиралари ва чорвалари бўлган ёки ўзини иқтисодий жиҳатдан таъминлай оладиган хўжаликни акс эттирган.

Турли маълумотларни таҳлил этиш ва умумлаштириш асосида мил. авв. I минг йилликнинг бошлари ва ўрталари Ўрта Осиё тарихида қуйидаги ўзгаришлар бўлиб ўтганлиги кузатилади:

– қалъалари бўлган йирик қишлоқларнинг (фундамент) асос устида ривожланиш анъаналари Жанубий Туркманистонда (Ёздепа, Аравалидепа) кузатилади, аммо, бундай қишлоқлар узлуксиз, бир текис ҳимоя деворларига эга эмас эди. Бу белгиларига кўра, бундай режа маълум маънода бронза даврига бориб тақалади;

– мил. авв. I минг йилликда Бақтрия ва Сўғдда ўлчамлари жиҳатдан унча катта бўлмаган қишлоқлар бунёд этилади, Шу билан биргаликда, Жанубий Сўғддаги Сангиртепанинг ташқи айланма девори 10 метр қалинликка эга. Ёдгорликнинг ўзи эса 3 гектар майдондан иборат;

– мил. авв. I минг йилликнинг бошлари Бақтриядаги археологик вазиятнинг кўрсатишича, бу даврда шаҳар типидagi йирик қишлоқлар кузатилмайди. Унчалик катта бўлмаган қишлоқлар, афтидан, уй-қўрғонлар кўпчиликини ташкил этади.

Мил. авв. X–IX асрлар Бақтрия аҳолисининг бир қисми (А.С.Сагдуллаев фикрича), Амударёнинг ўрта оқими ерларида, Хоразм ва Қашқадарё воҳасигача жойлашади;

– мил. авв. VIII–VII асрлар Марғиёна, Бақтрия ва Сўғд шаҳарлари тарихида сезиларли ўзгаришлар бўлиб ўтиб, қалъалари бўлган, мустақамланган, йирик марказлар шаклланади. Демак, Узунқирда қалъа кўҳна шаҳарнинг ичида, ибодатхона эса, ундан ташқарида, 650 метр жанубда, Сангиртепада жойлашган. Бу ўринда, маълум маънода бронза даври анъаналари кузатилади.

Яқинда И.В.Пьянков томонидан мил. авв. VIII аср Шарқий Мидия қалъасининг Оссурия тасвири нашр этилди. «Археологик тадқиқотларга кўра, – ёзади тадқиқотчи, – мил. авв. I минг йилликнинг биринчи ярми Ўрта Осиё қалъалари ҳам тахминан ана шундай кўринишда бўлган бўлиши мумкин». Узунқирнинг қалъа девори айнан шундай кўринишга эга. Ундан илгарироқ А.С.Сагдуллаев, Узунқирнинг ҳимоя иншоотлари тизими Ўрта Осиёда ўхшашли йўқлигини, аммо мил. авв. VII–VI асрлар Месопотамия шаҳарлари, хусусан, Бобил ҳимоя тизими билан ўхшашлик топишини таъкидлаган эди.

Демак, илк темир даври Ўрта Осиё шаҳарсозлигида илгариги даврга нисбатан янги анъаналар пайдо бўлган бўлса-да, айрим ҳолларда бронза даври шаҳар қурилиши анъаналари давом эттирилганлиги ва Қадимги Шарқ шаҳарсозлиги жиҳатлари билан ўзаро ўхшашлик кузатилади. Ўз навбатида, бу жараён давлатчилик анъаналарига ҳам ўз таъсирини ўтказди.

Юқоридагилардан хулоса чиқариб айтиш мумкинки, қадимги давлатлар ўз ривожланиш босқичларида турли хусусиятлар ва тарихий қонуни-

ятларга эга бўлган. Дастлабки давлатлар хўжаликнинг ишлаб чиқарувчи шакллари – деҳқончилик ва чорвачилик қаерда олдинроқ ривожланган бўлса, ўша ҳудудларда пайдо бўлган.

Давлатчилик жаҳон тарихида милоддан аввалги IV минг йилликнинг охирида вужудга келган бўлиб, инсоният цивилизациясининг сўнгги 5 минг йили билан боғланади.

Давлат тушунчасига таъриф беришда қуйидаги умумлашган ёндашув айни ҳақиқатдир: **Давлат, бу – муайян олий ҳокимиятни амалга оширувчи, махсус бошқарув ва мажбурлов аппаратига эга бўлган, жамиятдаги барча ижтимоий-сиёсий гуруҳларнинг манфатини ифода этувчи, уларни бирлаштириб ва мувофиқлаштириб турадиган сиёсий ташкилотдир.** Давлатнинг асосий белгилари қуйидагилардан иборат:

1. Аҳолининг ҳудудий асосга кўра бирлашганлиги.
2. Миллий суверенитетга эгаллиги (ички ва ташқи сиёсатни амалга оширишдаги мустақиллик).
3. Махсус бошқарув ва мажбурлов аппарати-нинг мавжудлиги.
4. Ҳуқуқ тизимининг мавжудлиги.
5. Солиқ тизимига эгаллиги.

Давлатларни типларга ажратишда формацион ва цивилизацион ёндашувлар мавжуд. **Формацион ёндашув** – давлатларни ижтимоий, иқтисодий ривожланиш даражасини, базис ва устқурмаси, синфий моҳияти, мақсади, вазифалари ҳамда функциялари мезонига кўра типларга ажратишдир. **Цивилизацион ёндашув** – давлатларнинг ижтимоий-иқтисодий тузуми ва функциялари билан бир қаторда кўпроқ уларнинг тарихий-маданий тараққиёти, маънавий, ахлоқий ва маданий ривожланиш даражасига қараб типларга

ажратишдир. Таъкидлаш жоизки, ҳозирги кунда давлатчилик масалалари билан шуғулланаётган тадқиқотчиларнинг аксарияти цивилизацион ёндашувни қўллаб-қувватлайдилар.

Давлатнинг жамият тараққиёти ва унинг сиёсий тизимида тутган ўрни қуйидагича изоҳланади.

1. Маълум ҳудудлардаги давлат ўз ҳудуди доирасида яшовчи, тилидан, динидан, миллатидан қатъи назар, барча аҳолига таъсир ўтказадиган ягона сиёсий ташкилотдир.

2. Давлат ўз ичида ва ташқи алоқаларда йўлга қўйиладиган муносабатларда бошқа ижтимоий-сиёсий ташкилотлардан фарқ қилган ҳолда, олий ҳокимиятга, тўла суверенитетга эгадир.

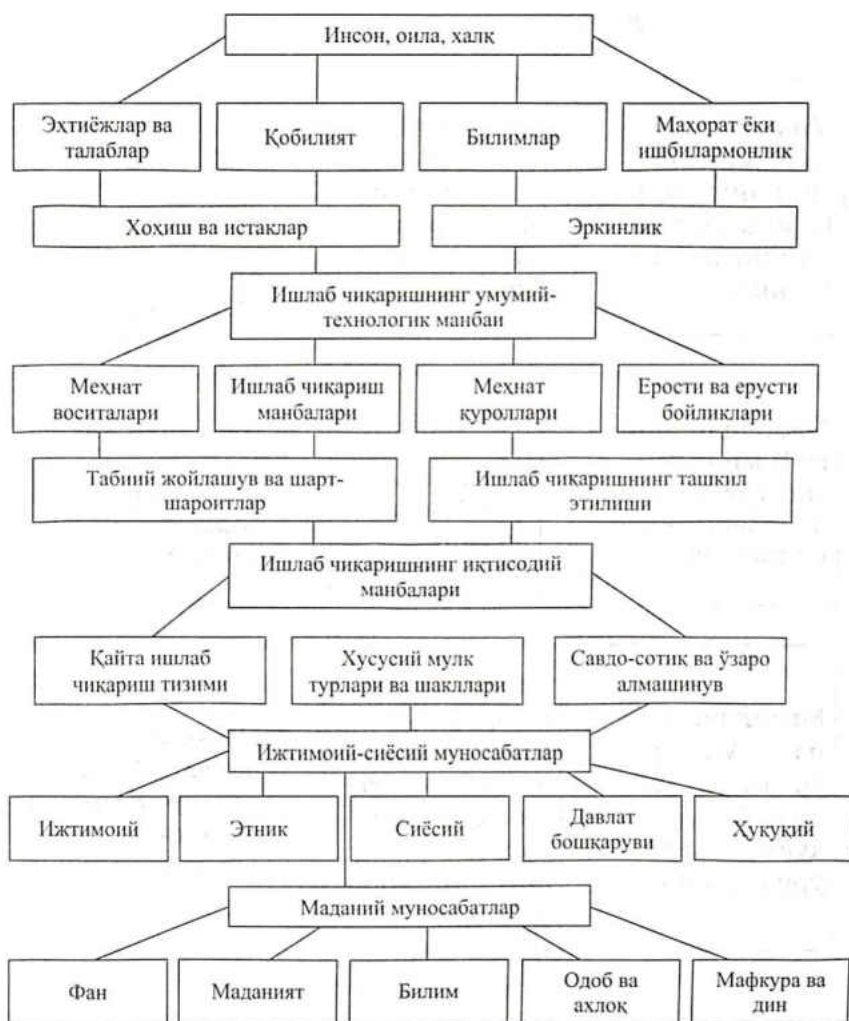
3. Давлат жамият ҳаёти тараққиётининг турли соҳалари ва йўналишларини мувофиқлаштириб туради.

Илк давлатларнинг асосий белгилари

Ижтимоий-иқтисодий белгилар	Археологик белгилар
Аҳоли сонининг ошиши ва ижтимоий табақаланишни кўрсатувчи белгилар	Тураржой манзилгоҳларининг ошиши, манзилгоҳларнинг ҳудудий кенгайиши, қабрлар ва уларда учрайдиган топилмаларнинг сон ва сифат кўрсаткичлари
Илк давлат маркази – шаҳарнинг мавжудлиги	Шаҳарларнинг пайдо бўлиши, шаҳар атрофида қишлоқ-манзилгоҳларнинг жамланиш жараёни
Ҳунармандчиликнинг ривожланиши	Ҳунармандчилик соҳаларининг марказлашиш жараёни, ҳунармандчилик маҳсулотлари турларининг ошиши, сифатий ўзгаришлар

Деҳқончиликнинг ривожланиши	Меҳнат қурола­рининг та­комил­ла­шу­ви, су­н­ий су­ғо­риш шохоб­ча­ла­ри ва каналларнинг пайдо бўлиши, экин турлари сонининг ошиши
Чорвачиликнинг ривожланиши	Уй ҳай­вон­ла­ри су­як­ла­ри со­ни­нинг ошиши
Ҳарбий ишларнинг та­комил­ла­шу­ви	Ҳарбий истеҳкомлар мав­жуд­ли­ги, қуро­ла­рининг та­комил­ла­шу­ви, Му­до­фа­а ин­шо­от­ла­ри, бурж­ла­р
Ки­ши­ла­р­ни ру­ҳий бир­ла­ш­ти­рув­чи мар­каз­ла­ш­ган дин	Оила ал­тар­ла­рининг мав­жуд­ли­ги, Мо­ну­мен­тал и­бо­дат­хо­на­ла­р
Савдо ва ма­да­ний ало­қа­ла­р	Бош­қа ма­да­ний­ат­лар­га хос бўл­ган мод­дий ма­да­ний­ат на­му­на­ла­ри, қа­дим­ги ало­қа йўл­ла­рининг та­комил­ла­шу­ви
Ху­су­сий мулк, сиё­сий бир­ла­ш­ма бел­гиси	Муҳр
Жа­ми­ят­нинг ци­ви­ли­за­ция да­ра­жа­си	Ёзув

Жамият тараққиётининг цивилизацияон кўриниши

Қадимги Шарқ давлатчилиги пайдо бўлиши ва ривожланиши¹²

Миср

Милоддан аввалги IV минг йилликнинг 2-ярми. Ном-давлатларининг пайдо бўлиши.

Милоддан аввалги III минг йилликнинг 1–3 чораги. Қадимги подшолик

Милоддан аввалги III минг йиллик сўнгги чораги – II минг йиллик биринчи чораги. Ўрта подшолик.

Милоддан аввалги II минг йиллик ўрталари ва охири. Янги подшолик.

Милоддан аввалги X–VIII асрлар. Мисрда Ливия династияси.

Милоддан аввалги IX асрнинг охири. Карфагеннинг пайдо бўлиши.

Милоддан аввалги VII аср ўрталари. Мисрда Оссурия ҳукмронлиги ўрнатилиши.

Милоддан аввалги VI асрнинг сўнгги чораги. Мисрда аҳамонийлар ҳукмронлигининг ўрнатилиши

Милоддан аввалги V–III асрлар. Карфагеннинг гуллаб-яшнаши.

¹² В.И.Кузицин, С.С.Соловёва, В.М. Массон, М.В.Кирюковлар таснифи.

Месопотамия

Милоддан аввалги IV минг йилликнинг охири – III минг йиллик боши. Дастлабки Шумер шаҳарларининг пайдо бўлиши.

Милоддан аввалги III минг йилликнинг 1-чораги ва ўрталари. Шумерда илк сулолавий давр.

Милоддан аввалги III минг йилликнинг сўнгги чораги. Месопотамиянинг бирлашуви.

Милоддан аввалги XVIII аср. Бобилда Хамураппи ҳукмронлиги.

Милоддан аввалги XVI–XIV асрлар. Митаннинг юксалиши.

Милоддан аввалги XVI–XII асрлар. Бобилда касситлар сулоласи.

Милоддан аввалги XVI–XI асрлар. Оссурияда ўрта подшолик.

Милоддан аввалги XVI–VII асрлар. Янги Оссурия даври. Буюк давлатнинг ташкил топиши.

Милоддан аввалги VII–VI асрлар. Янги Бобил подшолиги.

Милоддан аввалги VI аср ўрталари. Бобилнинг аҳамонийлар томонидан босиб олинishi.

Кичик Осиё

Милоддан аввалги II минг йиллик бошлари. Кичик Осиёнинг шарқий қисмида савдо калониялари

Милоддан аввалги XVIII–XVI асрлар. Қадимги Хетт подшолиги.

Милоддан аввалги XV аср. Хетт подшолигининг заифлашуви.

Милоддан аввалги XIV–XIII асрлар. Хетт подшолиги. Кучли давлатнинг ташкил топиши

Милоддан аввалги X–VIII асрлар. Фригия подшолигининг гуллаб-яшнаши.

Милоддан аввалги VII–VI асрлар. Ливия подшолигининг гуллаб-яшнаши.

Хитой

Милоддан аввалги XVII–XI асрлар. Шан-Инь даври. Давлатчиликнинг пайдо бўлиши.

Милоддан аввалги XIV аср. Давлатнинг пойтахти бўлган Шан шаҳрига асос солиниши.

Милоддан аввалги XI–VII асрлар Фарбий Чжоу даври.

Милоддан аввалги VII–III асрлар. Шарқий Чжоу сулоласи даври

Милоддан аввалги VI–V асрлар. Темир қурооларнинг кенг ёйилиши. Конфуций даври

Милоддан аввалги IX, IV–III асрлар. Чжанго даври.

Ҳиндистон

Милоддан аввалги III минг йилликнинг охири – II мингнинг йиллик бошлари. Ҳинд цивилизацияси

Милоддан аввалги XIII–X асрлар. Илк Ригведа даври

Милоддан аввалги IX–VII асрлар. Сўнгги Ригведа даври Шимолий Ҳиндистонда давлат пайдо бўлиши.

Милоддан аввалги VI–V асрлар. Темир қурола-рининг кенг ёйи-лиши. Шаҳарлар қурилиши.

Милоддан аввалги IV–II асрлар. Мау-рия давлати.

3-§. Қадимги Бақтрия, Хоразм ва Сўғдиёна давлатлари

1. Қадимги Бақтрия подшолиги

Ҳозирги Афғонистоннинг шимоли-шарқи, Ўзбекистоннинг жануби ва Тожикистоннинг жануби-ғарбида жойлашган ҳудудлар турли ёзма манбаларда Баҳди, Бақтриш, Бақтриёна, Бақтрия, Бахли, Бахлика, Тухоло каби номлар билан қайд этилади. Замонавий адабиётларда уни Бақтрия деб аташ урф бўлган («Шоҳнома»да Бахтарзамин, қадимги туркийларда Баҳодирлар юрти).

Археологик маълумотларнинг гувоҳлик беришича, милоддан аввалги II минг йиллик ўрталарига

келиб Сурхон воҳасида қадимги деҳқончилик маданиятининг жадаллик билан ривожланиши асосида илк давлатчиликка ўтиш жараёни бошланади. Бу жараён босқичма-босқич ривожланишнинг ўзига хос хусусият ва қонунларига эга эди. Агар давлатчилик асосини шаҳар маданияти ташкил этилишини ҳисобга оладиган бўлсак, бу жараён Ўзбекистоннинг жанубида, Бақтрия ҳудудида милоддан аввалги II минг йиллик биринчи ярмидаёқ шаҳармонанд қишлоқ – Сополитепа мисолида бошланган. А.Асқаровнинг фикрича, агар Сополитепа ўзининг қадимги шаҳарсозлик маданиятига хос барча аломатлари билан протошаҳар, яъни Авестода тилга олинган «вара» иншоотини эслатса, Жарқўтон ёдгорлиги Ўзбекистон ҳудудида биринчи бор шакланган том маънодаги шаҳар эди. Жарқўтон қадимги Шарқ шаҳарларидан таркибий жиҳатидан фарқ қилмайди.

Тадқиқотчиларнинг фикрича, **Жарқўтон** кўринишидаги кўҳна шаҳарларни қадимги Шарқдаги ном-давлатлар шакллари билан қиёслаш учун далиллар етарли. Аммо, Месопатамия ном-давлатларининг асосий белгиларидан бўлган ёзув Жарқўтонда мавжудлиги ҳозирча баҳсларга сабаб бўлмоқда. Умуман олганда, милоддан аввалги II минг йилликнинг сўнгги чорагига келиб қадимги Бақтрия ҳудудларида давлатчиликнинг ном ёки воҳа типигадаги сиёсий уюшмалари шакллана бошлаганлигига илмий асослар бор.

Милоддан аввалги I минг йилликнинг биринчи ярми Бақтрия ҳудудларида кўпгина тарихий-маданий ўзгаришлар бўлиб ўтади. Бу ўзгаришлар қуйидаги жараёнлар билан боғлиқ эди:

1. Темир буюмларнинг пайдо бўлиши ва кенг тарқалиши.

2. Қалъалари бўлган қишлоқларнинг пайдо бўлиши ва кейин уларнинг шаҳарларга айланиши.

3. Моддий маданиятнинг сезиларли даражада ўзгариши.

4. Шарқий Эрон қабилаларининг миграцияси.

Археологик нуқтаи назардан, юқоридаги давр Марғиёна типигаги Ёз I маданияти мавжуд бўлган даврга тўғри келади. Тадқиқотчилар Ёз I маданияти даврини милоддан аввалги II–I минг йиллик бўсағаси – VIII–VII асрлар билан белгилайдилар. Сурхон воҳасидан айнан мана шу маданиятга ўхшаш ёдгорликлар кўплаб очиб ўрганилган. Бу даврда Бақтриянинг тўртта – Ўланбулоқсой, Бўстонсой, Ургул ва Ҳалқажар воҳалари ўзлаштирилган бўлиб, археологик тадқиқотлар натижаларига кўра, Кучуктепа, Жарқўтон, Бандихон ва Қизилтепа уларнинг мараказлари эди. Юқоридаги воҳалар ўтроқ зироаткорлар ва чорвадор-састарлар ҳарбий бошлиқларининг мулклари, марказлар эса уларнинг қароргоҳлари бўлган бўлиши мумкин.

Милоддан аввалги I минг йилликнинг биринчи ярмида Қадимги Бақтрия давлати таркибига Марғиёна ва Сўғдиёна ҳам кирганлиги тахмин қилинади. Бу ҳақда турли хил маълумотлар мавжуд бўлиб, қадимги форс подшоси Доро I Марғиёнада бўлиб ўтган Фрада бошчилигидаги қўзғолонни (милоддан аввалги 521 йил) бостиргани ҳақидаги Беҳустун ёзувларини «мана мен нималарни қилдим Бақтрияда» деб хулосалайди. Доро III даврида Бақтрия ва Сўғдиёна бирлаштирилган ўлка бўлиб, унда Бесс номли сатрап ҳокимлик қилган даврда Бақтрия, Марғиёна ҳамда Сўғдиёна аҳолисининг урф-одатлари ва маданияти бир-бирига анча ўхшаш бўлган.

Геродотнинг «Тарих» асарида Бақтрия халқи Миср ва Бобил каби йирик давлатлар қаторида

тилга олинади. Юнон тарихчиси Ктесий Книдский Бақтрия ҳақида қимматли маълумотлар беради. Тарихчи давлатдаги кўплаб шаҳарлар, мустаҳкам пойтахт шаҳар Бақтра (Балх), Бақтрия подшоси Оксиарт, унинг битмас-туганмас бойликлари ҳақида ҳикоя қилади. Тадқиқотчиларнинг фикрларга қараганда, Қадимги Бақтрия подшолиги қудратлилиги жиҳатидан қўшни вилоятлардан анча устун бўлиб, улар орасида алоҳида мавқега эга бўлган. Бақтриянинг табиий бойликлари ундан ташқари, ҳудудда ҳам Олд Осиёга қадар машҳур эди. Айниқса, Бадахшон ложуварди (лазурит) ва лаъли жуда қадрлангани юқорида ҳам айтиб ўтилган эди.

Тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, милoddан аввалги VIII-VI асрнинг ўрталари қадимги Бақтрия давлатининг (айнан Бақтрия, Марғиёна ва Сўғдиёна вилоятларининг маълум қисмлари сифатида тахмин қилинади) ривожланган даври бўлиб, бу йирик давлатнинг ҳудудий чегаралари: Мурғоб воҳаси, Ҳиндикуш тизмаси, Бадахшон, Нурота тизмаси ва Бухоро ҳудудларига тақалган бўлиши мумкин. Бу даврда Бақтрия вилоятларига қадимги Хоразм давлати ва сак-массагетларнинг ҳарбий-сиёсий уюшмасига тегишли ўлкалар чегарадош бўлган.

Авестонинг эски қисмларида Ахурамазда яратган «энг яхши ўлкалар ва мамлакатлар орасида тўртинчи бўлиб гўзал ва байроқлари баланд кўтарилган Баҳди мамлакати» атамаси учрайди. Айрим олимларнинг фикрича, бу «бахтар» атамасига мос келса керак. Бақтрия ҳақидаги кейинги қадимги маълумотлар аҳамонийлар подшоларининг миҳлатларида ва бўртма тасвирларида учрайди. Мисол учун, аҳамонийлар подшоларининг марказларидан бири Персепол шаҳридаги сарой деворларида бўрт-

ма расмларда бақтрияликлар идишлар кўтарган ва икки ўрқачли Бақтрия туялари билан тасвирланади. Демак, Бақтрия мустақил сатраплик сифатида аҳамонийлар давлатининг иқтисодий ва маданий ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлган.

А.Сағдуллаевнинг тадқиқотларига кўра, Бақтрия ҳақидаги турли маълумотлар қадимги юнон тарихчилари – Геродот, Ктесий, Арриан, Страбон, Курций Руф, Диадор, Плиний кабиларнинг асарларида ҳам мавжуд бўлиб, улар бу подшоликнинг қадимийлиги ва юксак маданияти ҳақида маълумотлар беради. Хусусан, Ктесий Книдский Оссурия подшоси Нин Белиднинг Бақтрияга қилган юриши, унинг бақтриялик аёл Семирамидага уйланганлиги, Бақтрия подшоси Оксиарт ва унинг бой хазинаси ҳақида маълумот беради. Ктесийнинг Бақтрия чегаралари ҳақидаги маълумотлари ҳам қизиқарлидир. Унинг хабар беришича, ғарб томондан Бақтрия текислигига борадиган йўлни тоғлар тўсиб турадилар, улардан фақат довонлар орқали ўтиб бориш мумкин. Бақтрия Танаисдан Ҳинд дарёсига чўзилган бўлиб, Танаис уни Европадан, Ҳинд дарёси эса Ҳиндистондан ажратиб туради.

Геродот ўзининг «Тарих» асарида Бақтрия ва бақтрияликларни 45 марта тилга олади. «Бақтрия» атамаси Эсхилнинг милоддан аввалги V асрда саҳнага қўйилган «Форс»лар трагедиясида ҳам учрайди. Яна бир қадимги тарихчи Страбон Бақтрияни «орийлар ўлкасининг жавоҳири» сифатида таърифлайди.

Ёзма манбалардаги маълумотлар кўп ҳолларда археологик маълумотлар билан тасдиқланади. Археологик маълумотларга кўра эса, милоддан аввалги VII–VI асрларда Бақтрияда шаҳарлар шакланган бўлган. Олтиндилёртепа (Аорн), Бақтрия

(Болои Ҳисор) ва Қизилтепа каби кўҳна шаҳарлар мустақкам ҳимоя деворлар билан ўраб олинадики, улар бу ҳудудларда давлатчилик ривожланишининг асоси эди.

Бақтриянинг аҳамонийлар давлати таркибига кирганлиги ҳақида ёзма ва археологик маълумотлар нисбатан кўпчиликни ташкил этади. Археологик маълумотларга кўра, милоддан аввалги I минг йилликнинг ўрталарига келиб, Амударёдан кечув жойида ва дарё ёқалаб йўллар бўйида қалъалар (Шўртепа, Талашқон, Термиз, Хирмонтепа) бунёд этилади. Бу ҳолатни олимлар аҳамонийлар маъмуриятининг Бақтриядан Сўғдга ўтувчи йўлларни қаттиқ назоратда тутган бўлиши мумкинлиги билан изоҳлайдилар. Бу даврга келиб Бақтрия аҳолиси жойлашувида ҳам сезиларли ўзгаришлар бўлиб ўтади. Бронза даврида ўтроқ деҳқончилик манзилгоҳлари асосан Бақтриянинг шимоли-ғарбида марказлашган бўлса, кейинроқ бу кўлам кенгайиб шимоли-шарқий қисмларни ҳам қамраб олади. Тоғолди ҳудудлардаги воҳаларда аҳоли турмуш тарзи янада қизғинлашиб борган бўлса, Сурхондарё, Кофирниҳон, Вахш, Явансув атрофларда янги воҳалар ўзлаштирилади.

Э.В.Ртвеладзе Бақтриядаги бу даврга оид тадқиқотларни умумлаштириб, ушбу ҳудудлардаги аҳоли жойлашувининг қуйидаги ўнта воҳасини ажратади:

1. Ўланбулоқсой. Амударёнинг ирмоғи бўлган Ўланбулоқсой воҳасини эгаллаган бўлиб, унинг ҳудудларида Кучуктепа ва Дабилқўрғон жойлашган бўлган.

2. Шеробод. Амударёнинг ирмоғи бўлган Шерободдарёнинг ўрта оқимида жойлашган бўлган. Бронза даврида ўнг қирғоқ Шерободдарёда

манзилгоҳлар пайдо бўлади ва, кейинчалик, чап қиргоқ ҳудудлари ўзлаштирилиб, воҳанинг чега-раси Ангоргача чўзилади.

3. Ургул (Бандихон). Бандихонсойнинг ўрта оқимида жойлашган. Илгариги ўнг қиргоқдаги Бандихон I ва II инқирозга учраб, чап қиргоқда янги манзилгоҳ – Ғозимуллатепа I пайдо бўлади.

4. Ҳалқажар. Сурхондарёнинг ўнг ирмоғи Ҳалқажар воҳаси ҳудудларини эгаллайди. Бронза даврида бу ердаги ирмоқлар ҳавзалари ўзлаштирилган бўлса, милоддан аввалги VII асрдан бошлаб дарёнинг чап қиргоғида манзилгоҳлар пайдо бўлади. Бу воҳадаги энг йирик ёдгорлик Қизилтепа кўҳна шаҳри ҳисобланади.

5. Юқори Сурхон. Сурхондарёнинг ўрта оқими ҳавзасида бўлган. Бу воҳада ҳам иккита манзилгоҳ аниқланган. Улардан бири Шерободсойнинг ўнг қиргоғида, иккинчиси эса Дашнободсойнинг ўрта оқимида жойлашган бўлган.

6. Ўрта Сурхон. Сурхондарёнинг ўрта оқими ҳавзасида жойлашган бўлган. Бу воҳадан ҳам иккита манзилгоҳ – Ҳайитободтепа ва Бандихонсойнинг Сурхондарёга қуйилиши жойида жойлашган Номсизтепа аниқланган.

7. Амударё. Термиздан Болдиргача бўлган Амударёнинг ўрта оқими ҳавзасида жойлашган бўлган. Бу воҳада Термизнинг пастки қатламлари ва Кампиртепадаги 0,5 км. ғарбда жойлашган Номсизтепа милоддан аввалги I минг йиллик ўрталарига оиддир.

8. Вахш. Яван-Вахш ва Явансув дарёларининг ўрта оқимида жойлашган бўлган. Бу воҳадан учта манзилгоҳ – Томошатепа, Болдайтепа ва Шўрчи яқинидан Номсизтепа аниқланган.

9. Қуйи Кофирниҳон. Кофирниҳон дарёсининг қуйи оқимларини эгаллайди. Бу воҳадан учта –

Қалъаимир, Мунчоқтепа ва Хирмонтепа манзилгоҳлари аниқланган.

10. Бойтудашт. Панж воҳасининг юқори қисмидаги Бойтудашт мавзесида жойлашган бўлган. Бу воҳадан унчалик катта бўлмаган саккизта манзилгоҳ аниқланган.

Шундай қилиб, милоддан аввалги I минг йилликнинг ўрталарига келиб қадимги Ўзбекистоннинг жанубида ижтимоий-иқтисодий муносабатлар билан боғлиқ қўплаб ўзгаришлар бўлиб ўтади. Юқоридаги санаб ўтилган воҳаларнинг ҳар бири маълум ҳудудий-сиёсий бирлашмани ташкил этган бўлиб, ўз номига, маъмурий марказларига, йирик шаҳарларига эга бўлган бўлиши мумкин эди. Мисол учун, Сурхондарёдаги Қизилтепа кўҳна шаҳри атрофида тўртбурчак шаклда қурилган қадимги уй-қўрғонлари (Қизилча) 3-4 та қўшни уйлاردан иборат бўлиб, алоҳида жойлашган қишлоқ жамоасини ташкил этганлар. Ҳар бир катта оила жамоаси маълум уй-жой, чорва ва ерга эгалик қилиб, маълум даражада иқтисодий мустақил бўлган. Қишлоқ жамоаларининг ҳудудий, иқтисодий ва ижтимоий бирлашуви, ибтидоий даврларга оид уруф-қабилавий бирлашувдан тубдан фарқ қилиб, илк давлатчилик шакллари пайдо бўлганлигидан далолат беради.

Милоддан аввалги VII-VI асрлар Бақтрия жамиятида ҳудудий бўлиниш шаклланиб, алоҳининг ўтроқлашув жараёнлари янада кучаяди. Кўҳна шаҳарлар қишлоқ хўжалик атрофларига эга бўлиб, қалъалар пайдо бўлади, муҳим савдо йўллари бўйларида таянч истехкомлар барпо этилади. Турли бинолар бунёд этишда мудофаа иншоотларининг аҳамияти етакчи ўрин эгаллайди.

Қадимги Бақтрия деҳқончилик районларининг тузилиши табиий-географик жойлашув ва

шарт-шароитларга қараб турлича бўлган. Манзилгоҳларнинг сони ва ўзлаштирилган ерларнинг умумий майдонига қараб маданий-хўжалик воҳаларининг бир нечта гуруҳларига бўлинган. Воҳаларнинг чегаралари суғорма деҳқончилик ҳудудлари ва суғориш тармоқларнинг чегаралари билан узвий боғлиқ бўлган.

Тарихий таҳлил шуни кўрсатадики, давлатчилик жамиятнинг ичида, ўз ички қонуниятлари асосида пайдо бўлади ва ривожланади. Шакллана бошлагани 3,5 минг йилдан кам эмаслиги илмий жиҳатдан асосланган Бақтрия давлатчилиги бунинг ёрқин мисолидир.

2. Қадимги Хоразм давлати

Ўрта Осиёдаги яна бир йирик давлат уюшмаси Қадимги Хоразм давлати ҳисобланади. «Катта Хоразм» ва «Қадимги Хоразм» масаласи бўйича ўзбекистонлик ва хорижлик кўплаб олимлар турли-туман тадқиқотлар олиб борган бўлсалар-да, бу масалалар ҳамон тадқиқотчиларнинг баҳс-мунозараларига сабаб бўлиб келмоқда. Авесто ва юнон-рим тарихчилари маълумотлари бу мунозараларнинг асосини ташкил этади. Ундан ташқари, ўтган асрнинг 50–60-йилларидан бошлаб бугунга қадар олиб борилган археологик тадқиқотлар натижалари ҳам Хоразм давлатчилиги тарихи бўйича бой материаллар берди.

Аввало, сўнги йиллардаги ибтидоий давр ёдгорликларининг қиёсий тадқиқотларидан (Х.Матяқубов) хулоса чиқарадиган бўлсак, Хоразм мил. авв. IV–III минг йилликлардаёқ Ўрта Шарқнинг қадимги цивилизациялар олами билан узоқ Шимолни бевосита боғловчи ҳалқа ролини ўтай бошлаган. Бронза даври Сувёрган ва Тозабоғёб маданиятла-

ри қадимги Хоразм ерларини ўзлаштириб, бир-бири билан қизгин алоқада бўлган, Шимол ва Жанубдан таъсир қабул қилиб, янги тараққиёт босқичига қўтарилган қабилалар маданияти эди.

Уларнинг уруғ жамоалари ярим ертўла уй-жойларда истиқомат қилиб мотиға деҳқончилиги ва чорвачилик билан шуғулланиб, ибтидоий ишлаб чиқариш хўжалиги сари илк қадам ташлаганлар. Аммо, уларнинг моддий хўжалик тараққиёти даражаси Ўрта Осиёнинг жанубий минтақалари (Бақтрия, Марғиёна)даги қабилаларга нисбатан анча орқада эди.

Амиробод маданияти (мил. авв. IX–VIII асрлар) даврида Амударё қўйи ҳавзасида яшовчи аҳоли ҳали давлатчиликдан беҳабар бўлиб, ирригация хусусияти ибтидоий уруғ-қабилачилик анъаналарини сақлаб қолган аҳоли жамиятига хос эди. Ўрта Осиёнинг Жанубий минтақаларига қараганда Хоразм воҳаси аҳолиси узоқ вақт беқарор сув оқими шароитида, ноқулай табиат инжиқликлари гирдобида қолиб келган. Қадимги ёзма манбалар маълумотлари ва мавжуд археологик ёдгорликларнинг қиёсий таҳлилига кўра, Хоразмда давлатчилик илдизларининг пайдо бўлишига асос бўлган илк шаҳарсозлик маданияти соҳиблари – хоразмийлар кўчиб келгач таркиб топди ва ривожланди.

«Хоразм» атамасининг келиб чиқиши ҳақида кўплаб фикрлар мавжуд. Олимларнинг катта гуруҳи «Хоразм» атамасининг иккинчи компоненти «zmi», «zam»ни ҳинд-европа тилларига мансуб, «zemo» – *ер, ўлка, мамлакат* маъносини беради деган хулосага келганлар. Сўзнинг биринчи компоненти келганда олимлар фикрларидаги яқдиллик йўқолади ва у турлича – «Озуқага бой мамлакат», «Унумдор ер» (Е.Бюрнуф, Э.Захау, У.Гейгер,

У.Томашек), «Гўзал мамлакат» (Ф.Юсти), «Унумсиз, ёмон ер» (Ф.Шпигель), «Пастлик ер» (П.Лерх, Н.Веселовский, Х.Клиперт), «Куёшли ёки Шарқий ўлка» (С.Толстов, П.Савельев, Ф.Сулаймонова), «Шарқий замин», «Кунчиқар мамлакат» (И.Мўминов) тарзида талқин этилади.

Яна бир гуруҳ олимлар «Хоразм» атамаси уч лексима асосида (Uvarizami: u – «яхши» + vara – «қалъа», «қўрғон» + zimi – «ер») пайдо бўлган деб ҳисоблаб, мазкур тарихий атаманинг маъносини «яхши қўрали ер», «Ажойиб қалъали ўлка» ёки «Мустаҳкам қўрғонли диёр» (Боголюбов, А.Муҳаммаджонов) деб таржима қиладилар. Сўнгги тадқиқотларда «Хоразм» атамасининг ўзаги қадимги туркий асосларга эга бўлиши мумкин деган фикрлар илгари сурилиб («Хуар» («Сувар») – «сув», («ху») – сув, «Ар» – ер, одам, «м» – биринчи шахс қўшимчаси) ва у «Сув (дарё) одамлари» ёки «сув эгалари» (М.Закиев, Ш.Камолдин, Ў.Носиров) деб таржима қилинган.

Олимларнинг таъкидлашича, Авестода тилга олинган «Арёшаёна» ёки «Арянам Вайчах» шу манбада эслатилган Кави Виштаспнинг подшолиги бўлиб, милоддан аввалги IX–VIII асрларда Дранғиёна, Сатагадия, Ария, Марғиёна ва Амударёнинг ўрта оқимидаги вилоятларни бирлаштирган. Ғарб тадқиқотчилари В.Хеннинг ва И.Гершевичлар Авестодаги Кави Виштапснинг давлати Марв ва Ҳирот атрофида жойлашган «Катта Хоразм» деб ҳисоблайдилар. «Катта Хоразм» муаммоси Геродот маълумотларидан бошланган. У «Тарих» асарининг учинчи китобида қуйидагича маълумот беради: «Осиёда бир водий бор. Унинг барча томони тоғ билан ўралган, тоғни эса бешта дара кесиб туради. Бир вақтлар бу водий хорасмийларга тегишли бўлиб, хорасмийлар, парфияликлар, саранглар ва таманейларга чегара-

дош ерларда жойлашган. Водийни ўраб турган тоғдан Акес номли йирик дарё бошланади».

Геродотдан сал олдинроқ яшаб ўтган Гекатей парфияликларнинг шарқий томонида жойлашган «Хорасмия»ни, «бир қисми текисликларда, бир қисми тоғларда яшовчи хоразмликларни» эслатиб ўтади. Тадқиқотчи В.А.Лившиц ҳам бу «Катта Хоразм»ни Марв ва Ҳиротнинг тўртта районига жойлаштиради. Агар «Катта Хоразм» давлати Марв ва Ҳирот атрофларида жойлашганлиги тахмини рост бўлса, бу давлат форслар подшоси Кир II томонидан бўйсундирилганидан сўнг хорасмийлар Қуйи Амударёнинг Хоразм ҳудудларига кўчиб борганлар дея тахмин қилади А.С.Сагдуллаев. Ушбу назарияга кўра, милоддан аввалги VI аср қадимги форслар хорасмийларни жанубдан қуйи Амударё ерларига сиқиб чиқарган.

С.П.Толстов ва Я.Фуломовлар бу назарияга қарши бўлиб, хоразмликлар Ўрта Осиёнинг жанубидан кўчиб келмаганлар, балки Хоразм давлати Қуйи Амударёда қадимги замонлардаёқ вужудга келган деб хулоса қилганлар. Аммо бу давлатнинг чегаралари ҳозирги Хоразм вилояти ҳудудларидан анча кенг бўлган.

Ўрта Осиёнинг тарихий географияси билан шуғулланувчи олим И.Н.Хлопин «Катта Хоразм»нинг йирик сиёсий бирлашма сифатида аҳамонийлардан олдинги даврда мавжуд бўлганлиги ва Акеснинг Тажан-Ҳерируд дарёси билан бир эканлиги ҳақидаги фикрларни асоссиз деб ҳисоблайди. Олимнинг таъкидлашича, «Аҳамонийлардан олдинги даврда Ўрта Осиё ҳудудида халқларнинг хорасмийлар бошчилигида ҳеч қандай илк давлат бирлашмалари йўқ эди». Шу билан бирга, у аҳамонийлардан олдинги даврда Ўрта Осиёнинг жанубида,

«бир неча унча катта бўлмаган марказлар» мавжуд бўлган бўлиши мумкинлигини эътироф этади.

Ўрта Осиёнинг жанубидаги деҳқончилик маданияти ва илк шаҳарлар бўйича мутахассис ҳисобланган А.А.Асқаров сўнгги йилларда Қадимги Хоразм масалаларига ўз эътиборини қаратди. Олимнинг эътироф этишича, Хоразм воҳасининг қадимги даври ўзига хос хусусиятларга эга. Бу ҳудудий кенглик Амударёнинг қуйи ҳавзаси ҳисобланиб, Ўрта Осиёнинг бу йирик дарёси бир неча юз йиллар давомида юқори оқимлардан қуйига унумдор лойқа оқизиб келиб, жанубий Орол бўйларида суғорма деҳқончилик маданиятининг ривожланиши учун замин яратган. Аммо, бу замин энг қадимги даврларда аждодларимиз томонидан ўзлаштирилиб, суғорма деҳқончилик маданиятининг Марғиёна ва Бақтрия сингари макони бўла олмади.

Археологик манбаларнинг маълумот беришича, илк темир даврига келиб Хоразм ҳудудларида пайдо бўлган Амиробод маданияти даврида жанубий Хоразм аҳолиси Амударё қуйи ҳавзасининг ўзанилари бўйлаб барпо этилган кенг ва саёз каналлар ёрдамида зироатчиликка қулай жойларда деҳқончилик қила бошлайдилар ҳамда ўтроқ ҳаёт аста-секин уларнинг турмуш тарзига айлана бошлайди. Аммо, Амударёнинг қуйи ҳавзалари, унинг тўқайзор ва қамишзор кенг майдонлари, серунум яйловлари чорвачилик хўжалигининг тараққий этиши учун жуда қулай эди. Шунинг учун ҳам қадимги Хоразмда Қуйи Сирдарё сак-чорвадорларнинг Қуйисой маданияти кенг ривожланган.

Юнон географи Страбон хоразмийларнинг аждодлари массагетларга бориб тақалиши ҳақидаги маълумотларни қайд этади. С.П.Толстовнинг фикрича, Хоразм тарихининг массагетларгача

бўлган даврида бу заминда Сувёрган ва Тозабоеб маданиятлари аралашувидан таркиб топган Қовунчи (Қаунди) қабилалари яшар эдилар. Улар милоддан аввалги II минг йилликнинг сўнгги чорагида қадимги Хоразмнинг массагет номи остида юритилган кўчманчи қабилаларининг асосини ташкил этган.

Археологик маълумотлар, ёзма манбалар ва уларни этногеографик таҳлилларидан хулоса чиқарган А.А.Асқаров, хоразмийларнинг дастлабки ватани Бақтриядан жанубда, ҳозирги Ҳирот водийсида бўлганлигини эътироф этади. Олимнинг таъкидлашича, аҳамоний подшолари тазйиқ ўтказиш орқали шарқий Эрон қабилаларидан йилига катта бож олиш мақсадида Ҳилменд тоғ дараларидан оқиб чиқадиган сойларга тўғонлар қурдириб, сув йўллари қадимги Ҳилменд, ҳозирги Ҳирот водийсига – хорасмийлар юртига буриб юборганлар. Натижада, водийда кўл ҳосил бўлиб, хорасмийлар ноиложликдан ватанларини тарк этиб, Амударёнинг қуйи ҳавзаларига кўчишга мажбур бўлганлар. А.Асқаровнинг хулосаларига кўра, Амударёнинг қуйи ҳавзаларида узоқ асрлар давомида Аму сувлари оқизиб келган лойқа ётқизиклари туфайли ҳосил бўлган деҳқончиликка қулай, текис ва унумдор ерлар ҳамда ҳавза ирмоқлари сувларидан деҳқончиликда фойдаланишнинг қулайлиги, зироатчиликда бой тажрибага эга бўлган хорасмий қабилаларининг янги жойга мослашишини тезлаштирган.

Қадимги Хоразм хўжалик тартибининг тузилиши жанубий ҳудудлардаги суфориш тизими эслатса-да, ўлчамлари жиҳатдан анча кичик. М.А.Итинанинг фикрича, бу даврда уруғдошларнинг қишлоқлари бўлиши мумкин бўлган манзилгоҳларнинг майдонлари кенгайганлиги кузатила-

ди. Бу манзилгоҳларда катта оилалар яшаган бўлиб, улар бир вақтнинг ўзида хўжалик вазифалари, жумладан, суғориш тармоқларини сақлаш ва ривожлантириш билан шуғулланганлар.

Сўнгги бронза даврида ҳам қадимги Хоразм хўжалигининг муҳим тармоқларидан бири чорвачилик хўжалиги эди. Бу даврга оид маконлардан жуда кўплаб турли ҳайвонларнинг суяк қолдиқлари топиб ўрганилган. Чорвачилик хўжалигида от асосий ўринда бўлиб, улардан юк ташиш ва сафарга чиқишда фойдаланилган. Айрим манзилгоҳлардан от анжомларининг топилиши шу жараёндан далолат беради. Бу ўринда таъкидлаш жоизки, олимлар орасида массагет қабилалари тотемларида от култи марказий ўринда туриши ҳақидаги фикрлар ҳам бор.

Ўтроқ деҳқончилик қабилаларининг чорвачилиги уй чорвачилиги хусусиятига эга эди. Тадқиқотлар натижаларига кўра, мил. авв. I минг йилликнинг бошларига келиб Орол бўйидаги хўжалиги асосини деҳқончилик ва чорвачилик ташкил этган қабилалар ўртасида фарқлар шакллана бошлайди. Мил. авв. VII–VI асрларга келиб эса, улар маданияти ўртасидаги фарқланиш яққол кўзга ташланади.

Фикримизча, айнан мана шу даврдан бошлаб, Шарқий Орол бўйида яримкўчманчи чорвадор хўжалик маданий шакли устунлик қилган бўлса, Амударёнинг жанубий ўзанларида эса юқори даражадаги сунъий суғоришга асосланган ўтроқ деҳқончилик хўжаликларининг аҳамияти ортиб боради.

Мил. авв. I минг йилликнинг иккинчи чорагига келиб Орол бўйида ҳунармандчилик ажралиб чиқишининг дастлабки белгилари кузатилади. Ортиқча маҳсулотнинг кўпайиши эса мулкӣ ва ижтимоӣ табақаланиш учун имкониятлар яратади.

Мил. авв. I минг йилликнинг ўрталарига келиб қадимги Хоразм ҳудудларида суформа деҳқончиликнинг тараққий этиши ва ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши натижасида ибтидоий жамоа муносабатлари ўрнига давлатчилик тузуми шакллана бошлайди. Ушбу тизимнинг шаклланишида қадимги шаҳарларнинг аҳамияти ниҳоятда катта бўлди. Тадқиқотларнинг натижаларига кўра, қадимги Хоразм шаҳарларининг режавий услублари – ички ва ташқи тузилиши, ҳимоя иншоотлари, табиий жойлашуви нуқтаи назаридан кўп ҳолларда бир-бири билан ўхшашликлар топилган.

Тадқиқотчилар томонидан эътироф этилган Хоразмнинг энг қадимги шаҳар-қалъаларидан бири бўлган Кўзалиқирнинг қуйи маданий қатламларини С.П.Толстов мил. авв. VII–VI асрлар билан, В. Массон эса мил. авв. V–IV асрлар бошлари билан белгиллаган эди. Сўнгги тадқиқотларда эса Кўзалиқирда ҳаёт бутун мил. авв. VI ва V асрнинг биринчи ярмида мавжуд бўлган деган хулосалар устунлик қилмоқда.

Кўзалиқир кўҳна шаҳри илгари тахмин қилинганидек, «Катта Хоразм» давлатининг пойтахти эмас, балки янги тадқиқотларга кўра, мил. авв. VI асрда Чирманёб деҳқончилик марказини ҳосил қилган кичик воҳанинг бош шаҳри сифатида ушбу ҳудудларнинг сиёсий-маъмурий ва диний маркази вазифасини ўтаган. Фанда Хоразм цивилизацияси ва шаҳарсозлик маданияти айнан Кўзалиқирдан бошланган деган хулоса устунлик қилар эди. Аммо, сўнгги йиллардаги тадқиқотлар воҳанинг бошланиш қисмида жойлашган Ҳазорасп шаҳри ҳам Кўзалиқирга замондош ёдгорлик деб ҳисоблашлар асос бўлмоқда. Хусусан, Ҳазорасп яқинида мил. авв. VI асрга оид сопол ишлаб чиқариш маркази

– Хумбўзтепанинг мавжудлиги кўҳна шаҳарнинг қадимийлигидан далолат беради.

Кўзалиқир қадимги Хоразмдаги дастлабки тузилиши анча аниқ бўлган, ҳимоя деворлари билан ўраб олиниб, диний-топиниш хусусиятига эга бўлган меъморий ёдгорликни ўзида акс эттиради. Унинг атрофларидаги кенг майдон, афтидан, кейинги қурилишларга мўлжалланган бўлиши мумкин. Таъкидлаш жоизки, мил. авв. VI–V асрларга келиб Ўрта Осиё шаҳарсозлик маданиятида ибодатхоналар қурилиши муҳим бўлиб, асосий омиллардан бири ҳисобланади. Кўзалиқир Ўрта Осиёнинг бошқа шаҳарлари каби воҳанинг мустаҳкамланган ҳарбий-сиёсий ва маъмурий маркази ҳисобланиб, ривожланган суформа деҳқончилик билан таъминланган эди.

Кўзалиқир ҳақида янада батафсилроқ тўхталадиган бўлсак, ушбу ёдгорликда ўтган асрнинг ўрталаридан бошлаб С.П.Толстов раҳбарлигидаги Хоразм экспедицияси кўплаб тадқиқот ишлари олиб борган. Оролбўйи воҳасидаги қадимги Чирманёб каналидан бирининг яқинида жойлашган ушбу ёдгорлик топиламалари мил. авв. VII асрдан V–IV асрларгача оидлиги белгиланган. Қадимги Хоразм тадқиқотчилари «кўҳна шаҳар» ва «қалъа» деб таърифлаган ушбу ёдгорликдаги тураржойлар асосан пахса ва хом гишрдан қад кўтарган. Тадқиқотлар натижаларига кўра, қалъа иккита қурилиш даврини бошдан ўтказган. Мил. авв. VI–V асрларга оид пастки қатламлардаги гишрларнинг ўлчамлари мил. авв. V–IV асрларга оид юқори қатлам гишрларидан фарқланади. Ундан ташқари, сополарнинг хусусияти ва бронза ўқ учларининг ясалишида ҳам айрим фарқларни кузатиш мумкин.

Кўзалиқирнинг марказидан йирик бино қолдиқлари очилган бўлиб, бу ерда ярим метрга яқин маданий қатлам сақланган. Ҳар иккала қурилиш даврида мавжуд бўлган ушбу бино 285 кв. метрни эгаллайди. Қатъий режали тарҳ ва бинонинг қатъий майдони бутун мажмуага салобат бахш этган. Марказий бинонинг шимол томонидан учта миноранинг қолдиғи қазиб ўрганилган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, улар диний маросимлар билан боғлиқ иншоотлардир.

Кўзалиқир тадқиқотчилар томонидан аҳамонийларгача бўлган давр билан давр билан боғлиқ бўлганига қараганда Оролбўйи ҳудудларида пайдо бўлган биринчи шаҳар бўлиши мумкин. Ўрта Осиё ўтроқ аҳоли воҳаларининг аҳамонийлар давлати таркибига киритилиши билан ҳудудларнинг ички сиёсати сатрапликлар марказларида жамланган эди. Сатрапликлар марказлари мустамлакачилик ва бошқарувнинг асоси бўлиб, бу ўринда урбанистик марказларнинг мудофааси алоҳида аҳамиятга эга бўлиб боради. Эскилари таъмирланиб, янгилари шаклланаётган ушбу мил. авв. VI–IV асрларга оид шаҳарлар мудофаасига алоҳида эътибор қаратилади. Тадқиқотлар таҳлилига кўра, Кўзалиқир ҳам айнан шу тоифага кирувчи кўҳна шаҳарлардан бири эди. Бошқача қилиб айтганда, мил. авв. I минг йилликнинг ўрталаридаги шаҳарларнинг шаклланишида сиёсий-ҳарбий омил асосий ҳисобланган. Бутун қадимги дунёда бўлганидек, Хоразмда ҳам шаҳарлар иқтисодий, сиёсий ва диний-мафкуравий марказлар ҳисобланган. Ўз вақтида С.П.Толстов таъкидлаганидек, агар Хоразмнинг энг қадимги шаҳарлари марказларида жамоат-диний иншоотлар жойлашган бўлса, миллоднинг бошларига келиб шаҳарларнинг марказий қисмини қалъа эгаллайди.

Қизилқум чўлларининг ичкарасида, Жонидарё қадимги ирмоғининг ўрта оқимида Чирикработ кўҳна шаҳри харобалари жойлашган. Ёдгорлик 1946 йилда С.П.Толстов томонидан очилиб, 1948–1949-йилларда унда тадқиқот ишлари олиб борилган. 1957–1958-йиллардаги Ю.А.Рапопорт ва С.А.Трудновскаяларнинг тадқиқотлари туфайли ёдгорлик ҳақидаги тасаввурларнинг илмий асослаш имкониятлари янада кенгайди.

Қизилқумдаги ярим кўчманчи апасиак қабилалар иттифоқининг пойтахт шаҳри деб тахмин этилган Чирикработ кўҳна шаҳри баландлиги 15 метрли тепа устида бунёд этилган. Кўҳна шаҳар ҳудудидан турли даврларда барпо этилган ҳимоя иншоотларининг излари аниқланган. Тарҳи туҳумсимон (овал) бўлган кўҳна шаҳар икки қатор ҳимоя деворлари билан ўраб олинган (42,6 гектар). Кўҳна шаҳар марказида (12,4 гектар) қалъа жойлашган. Кўҳна шаҳар энлиги 40 метр, чуқурлиги 4,5 метр бўлган хандақ билан ўраб олинганлиги мудофаа ишларига алоҳида эътибор берилганлигидан далолат беради. Чирикработдан бир нечта мозор-қўрғонлар очиб тадқиқ этилган бўлиб, улардаги топилмалар мил. авв. V–IV асрларга оиддир.

Хоразмдаги архаик давр маданиятининг келиб чиқиши ва ашёларининг ёшини аниқлаш мақсадида тадқиқотчи Б.И.Вайнберг махсус тадқиқотлар олиб бориб, бу ҳудудлардаги дастлабки тўртбурчак шаклдаги хом гиштларнинг тарқалиши ва сополлар кўринишидаги ўзгаришлар Ўзбой ирмоғи ва Каспий орқали тўғридан-тўғри Эрон билан алоқалар туфайли юз бергани ва, натижада, мил. авв. IV асрнинг иккинчи чораги ёки ўрталаридан Эрон моддий маданиятининг баъзи кўринишлари ёйилишига олиб келгани ҳақида хулосага келган.

Фанда маълум бўлган «Катта Хоразм» масаласи бутунги кунда ўз ечимини топган деб бўлмайди. Аввало, ўтган асрнинг бошларида мавжуд ёзма манбаларнинг қисқа маълумотларига таянган И. Маркварт томонидан ушбу масала кўтарилган эди. У Авестодаги «Арьянам Вайжо»ни Хоразм деб ҳисоблаб, аҳамонийларга қадар Шимолий-Шарқий Эрон қабилаларининг хорасмийлар бошчилигидаги катта давлат бирлашмаси «Катта Хоразм», деган тахминни илгари сурган эди. Мазкур гоё В. Бартольд, В.Тарнлар томонидан қабул қилиниб, С.Толстов, В.Хеннинг, Ф.Альтхайм ва И.Гершевичлар томонидан ривожлантирилди.

С.Толстов Амударёнинг қуйи ҳавзалари «Катта Хоразм» таркибига кирганлиги ҳақидаги концепцияни илгари суриб, Хоразмда мил. авв. VIII–VII асрларда дастлаб қабилаларнинг ҳарбий конфедерацияси пайдо бўлиб, ундан давлат уюшмаси ўсиб чиқди деган фикрга келган бўлса, В.Массон бу фикрга қарши чиқиб, археологик материаллар таҳлили Хоразмда аҳамонийларга қадар марказлашган давлат ташкил топганлигини тасдиқламайди деган фикрга келди.

Археологик тадқиқотлар натижаларига таянган В.Т.Воробьева, ўтган асрнинг 70-йилларида «Катта Хоразм»нинг жанубий чегараси Амударёнинг ўрта ҳавзалари (Кўшқалъа, Одойтепа атрофлари)дан ўтган ва унинг шимолий чегаралари Амударёнинг қуйи ҳавзаларини қамраб олганлиги ҳамда қадимги Хоразм давлати «Катта Хоразм» давлат конфедерациясининг таркибига киргани ҳақидаги гоёни илгари сурди. Б.Вайнберг ва С.Баратовлар ҳам В.Воробьева гоёларига яқин фикр билдирганлар.

Р.Фрай «Катта Хоразм» давлатининг ҳудуди Марв-Ҳирот атрофларини қамраб олиб, аҳамо-

нийлар босқинидан сўнг бу ҳудуд аҳолиси Окс (Амударё)нинг шимолига кўчганлиги ҳақида фикр билдирган бўлса, И.Хлопин ва И.Пьянковлар Хоразмдаги аҳамонийларгача бўлган давлатчиликни инкор этадилар. А.Асқаров эса, хорасмийларнинг Тажан-Ҳерируд ва Хилменд дарёлари ҳавзаларидан шимолга, қуйи Амударё ҳавзаларига кўчиши мил. авв. VI асрда рўй бергани, «Катта Хоразм» давлати конфедерациясининг шимолий чегараси Амударёнинг ўрта чегарасигача бўлган ҳудудларни ўз ичига олгани ҳақидаги фикрларни илгари суради.

Юқорида эслатиб ўтганимиздек, аҳамонийларгача мавжуд бўлган Хоразм давлатининг пойтахти масаласи фанда аниқ ечимини топмаган. Х.Матякубовнинг фикрича, қадимги Хоразм давлатининг пойтахтини аниқлаш борасидаги изланишлар ўтган асрнинг 80-йилларида ўз самарасини бера бошлади ва Ақчахонқалъа қадимги Хоразм давлатининг пойтахти бўлиши мумкинлиги ҳақидаги илк фикрлар айтилди. Тадқиқотларга кўра, умумий майдони 50 дан зиёд бўлган Ақчахонқалъа ички ва ташқи қалъадан иборат тўғри тўртбурчак шаклга эга. Улар алоҳида ҳимоя деворлари билан ўраб олинган. Сўнгги тадқиқотларга кўра, ушбу қўҳна шаҳарда сарой маросимлари ва диний эътиқодлар билан боғлиқ деворий расмларнинг қайд этилиши, улар орасида шоҳона кийимда бошига тож кийган ҳукмдор суратининг мавжудлиги, шоҳ бошига илоҳий қуш (Ҳумо) қўниб турганлиги Ақчахонқалъа қадимги Хоразм давлатининг пойтахт шаҳри эканлигининг рамзий белгиси сифатида эътироф этилди.

Фикримизча, Хоразм қадимги шаҳар маданияти ва давлатчилигининг шаклланишида бутун Ўрта Осиё ҳудудларида бўлгани каби ташқи таъсир ва

маданий алоқаларни инкор этмаган ҳолда, бу ҳудудларда ўтроқ деҳқончиликка ўтиш, суғориш тартибининг шаклланиши, ўтроқ аҳоли хўжаликларининг тараққий этиши кейинги даврлардаги давлатчилик анъаналари шаклланиши учун асос бўлганлигини таъкидлаш мақсадга мувофиқдир. Шунингдек, бутун Ўрта Осиё минтақасида бўлгани каби қадимги Хоразм шаҳар маданияти ва давлатчилиги асослари ҳисобланган илғор хўжалик тизими юритиш, суғориш тармоқларини сақлаш ва ривожлантириш, ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ кабилар – ўзаро тарихий-маданий алоқалар билан боғлиқ эди. Бу жараёнлар айниқса, мил. авв. VI–V асрларда анча тараққий этган бўлиб, бу ҳолат Хоразм давлатчилигининг ўзига хос хусусиятларида ҳам намоён бўлади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, мил. авв. V–IV асрларда Хоразм ва унга қўшни бўлган ҳудудларни урбанизация жараёнлари қамраб олган эди. Натижада, бу ҳудудларда тарихий-маданий деҳқончилик воҳалари пайдо бўлади ва улар илк давлатчиликнинг асоси эди. Мил. авв. VI асрдан бошлаб эса ҳозирги Хоразм воҳасида давлатчилик шаклланиб, у қадимги Шарқ цивилизацияси марказларидан бирга айланиб борди.

3. Қадимги Сўғдиёна

Кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, Ўрта Осиёда энг қадимги давлатнинг шаклланиш жараёни деҳқон-чорвачилик иқтисодиёти, ихтисослашган ҳунармандчилик ва шаҳар марказларининг пайдо бўлиши билан узвий боғлиқдир. Ҳозирги кунга қадар олиб борилган археологик тадқиқотлар натижалари бу ҳудудларда илк темир давридаги ижтимоий-сиёсий ривожланиш-

нинг айрим муҳим масалаларини янгича ёндашув асосида изоҳлашга имкон беради. Аммо, шунга қарамасдан бу масала тўлиқ ечимини топмаган бўлиб, хусусан, Ўрта Осиёдаги энг қадимги давлатлар шакллари ва санаси билан боғлиқ бўлган мавзулар шулар жумласидандир.

Илк темир даври Ўрта Осиё ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётида муҳим ўрин эгаллаган Сўғдиёна ўлкаси турли қадимги манбаларда Сўғда, Суғуда, Сўғдиёна номлари остида эслатиб ўтилади. Бу номларнинг келиб чиқиши ва уларнинг маъноси ҳақида ҳозирча аниқ фикр йўқ. Айрим тадқиқотчилар (В.Томашек) бу номни эронча «sus» – *ёнмоқ, ялтирамоқ, нур таратмоқ* сўзидан олинган деса, айримлар (О.Смирнова) бу «Гава суғуда» атамаси «ҳосилдор воҳалар ўлкаси» деган маънони беради деб ҳисоблайдилар. Авестонинг Яшт китобида тилга олинган «Сўғд макони Гава» – Сўғдиёнанинг энг қадимги вилояти бўлган бўлиши мумкин. Баъзи маълумотларга кўра (А.Сагдуллаев), Гава (Гау) – «буқа», «пода», Қашқадарё воҳаси билан боғланади. Бу сўз вилоятнинг жуда кўп географик номларида такрорланиб сақланган (Гавдара, Гаухона, Гаумурда, тоғлар Гау, чўққи Гау ва бошқ.).

Ҳозирги Қашқадарё ва Зарафшон воҳаларини (Бухоро, Навоий, Самарқанд, Қашқардарё вилоятлари, Тожикистоннинг Панжикент атрофлари) ўз ичига олувчи Қадимги Сўғдиёна ва сўғдийлар ҳақида илк ёзма манбаларда маълумотлар деярли кам. Авестода вилоятларнинг номи икки хилда кўрсатилган – Гава Сўғда ва алоҳида Сўғда. Геродот эса сўғдийларни икки маротаба – аҳамонийлар давлатининг XVI сатрап ўлкасидаги халқларни санаб ўтганда ва форсларнинг қўшинлари сафида жангчи – сўғдийларнинг ўрнини кўрсатиб бер-

ганда тилга олган. Аммо тарихчи Сўғд шаҳарлари, дарёлари, тоғлари, худудий чегаралари ҳақида бизга ҳеч қандай маълумотлар қолдирмаган. Аҳамонийлар миххатлари Сўғдиёна ҳақида асосан расмий даражада эълон қиладилар ва турли хил тарихий муаммоларни ўрганишда улардан фойдаланиш оғир кечади. Гекатей, Ктесий ва Ксенофонт асарларида сўғдийлар ҳақида маълумотлар йўқ.

Александр Македонский даври ва сўнгги юнон-рим тарихшунослари асарларида тарихий-географик маълумотлар анча кенг берилган. Сўғдиёнадаги алоҳида жойларда, вилоятлар, қалъалар – Наутака, Ксениппа, Мароқанда, Баги, Басилейа – «подшо шаҳри», Политемет-Зарафшон, «Оксиарт, Сўғд қояси» ва бошқа хабарлар шулар жумласидандир.

Бу маълумотлар асосида турли фикрларга эга бўлиш мумкин. Даставвал, мил. авв. IV асрга келиб, сўғдийларнинг худудий жойлашуви, уларнинг яшаш учун фойдаланган асосий ерларининг чегаралари, дарё воҳалари ва вилоятлари аниқроқ кўринади. Аммо, бу жараённинг тарихий анъаналари – сўғдийларнинг ёйилиши, ўтроқ воҳаларининг пайдо бўлиши ва шу жойларда йирик шаҳар марказларига асос солиниши янада қадимги даврларга бориб тақалади.

Қадимги вилоятларнинг жойлашув худудлари анчагина муаммоли масала бўлиб, тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятларига (жумладан, Сўғдиёнага ҳам) кўчманчиларнинг ҳужуми бу худудларда давлат уюшмалари пайдо бўлишига сабаб бўлган бўлиши мумкин эди.

Археологик топилмаларнинг маълумот беришича, Қашқадарё ҳавзаси, Сурхон воҳаси ва Шимолӣ Афғонистон худудларида мил. авв. X–VIII аср

ларга оид унча катта бўлмаган ва мустаҳкамланган ўтроқ деҳқончилик манзилгоҳлари ҳақиқатдан ҳам кўчманчиларнинг отлиқ камончилари ҳужумларига дош беролмас эдилар. Аммо, бундай манзилгоҳлардан кучли ҳарбий тўқнашувлар ва сиёсий қарама-қаршиликлардан далолат берувчи ёнгин ҳамда вайронагарчилик излари аниқланмаган. Ундан ташқари, бу ҳудудларда янги ерлар жадаллик билан ўзлаштирилган ва ўтроқ аҳоли билан чорвадор кўчманчи аҳоли қўшничилиқда яшашган (Зарафшон ва Қашқадарё қуйи оқимлари).

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, аҳоли сони ва зичлигининг ўсиб бориши, ҳосилдор ер майдонларининг ўзлаштирилиши ва ўтроқ манзилгоҳлар сонининг ошиб бориши натижасида яйловлар қисқариб, чорва емишига талаб ортиб боради. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг жадаллик билан ривожланиши аҳоли жойлашувининг ҳаётий зарур ҳудудларга бўлиниб кетишига олиб келади. Бундай шароитда чорвадор аҳолининг маълум қисми хўжаликнинг яримўтроқ ва ҳайдалма-чорвачилик шаклига ўтишга мажбур бўладилар. Шунинг учун ҳам Ўрта Осиёдаги мил. авв. VI–IV асрларга оид кўчманчилар ёдгорликлари ўтроқ аҳоли ҳудудлари чегараларида (Оролбўйи, шимолий Туркманистон, Зарфшоннинг қуйи оқими, Помир ва бошқ.) жойлашганлиги тасодифий ҳол эмас. А.Сағдуллаевнинг фикрича, нисбатан йирик сиёсий уюшмаларнинг пайдо бўлишига Ўрта Осиё ўтроқ ва кўчманчи аҳолиси ўртасидаги доимий сиёсий қарама-қаршиликлар сабаб бўлади.

Аҳоли аралаш жойлашуви ҳудудларида ўтроқ вилоятлар сиёсий уюшмаларининг шаклланишига туртки бўлган омиллардан бири, Ўзбекистон жанубидаги дашт ҳудудларда жойлашган кўчманчи қа-

билалар ҳужуми хавфи эди. Мил. авв. VII–VI асрларга келиб бундай ҳужумлар тез-тез бўлиши муқаррар бўлиб қолган. Чунки, Ўрта Осиёнинг кўпгина тоғ ва дашт ҳудудларида йилқичилик ва чорвачилик кенг тарқалиб, кўчманчиларнинг ўзлари эса жанговар қуролланишда катта муваффақиятларга эришиб, жиддий ҳарбий хавф туғдира бошлайдилар.

Ўрта Осиёдаги энг қадимги давлат уюшмалари ҳақида сўз борар экан, энг қадимги шаҳарларни ифодаловчи мустақамланган марказларга алоҳида эътибор қаратиш лозим бўлади. Чунки, энг қадимги шаҳарлар дастлабки давлатларнинг марказлари сифатида шаклланади ва бу масала кўпгина тадқиқотчилар томонидан махсус кўриб чиқилган ҳамда ривожланиш тараққиётининг турли даврлари билан белгиланган.

Ҳозирги кунга келиб олинган янги маълумотлар асосида бу масалага бирмунча аниқликлар киритилди. Хусусан, шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Қадимги Бақтрия ва Сўғдиёна ҳудудларида I минг йилликнинг бошларига оид энг қадимги ривожланган шаҳар харобалари учрамайди, илк темир даври шаҳарларининг ривожланиши эса мил. авв. VII–II асрларга оиддир.

Мил. авв. VIII асрнинг охири – VII асрга келиб қадимги Ўзбекистон ҳудудидаги манзилгоҳлар ривожланишида жадаллик билан ўзгаришлар бошланиб, Бақтрия, Марғиёна ва Сўғдиёна ҳудудларида ўзида шаҳарсозлик белгиларини (мустақам деворлар, саройлар, буржлар, хандақлар, деворлардаги ўқ отиш йўлаклари ва бошқ.) акс эттирувчи манзилгоҳларнинг сони 20 тадан зиёдроқ. Асосий манзилгоҳлар эса (майдони 5 гектардан кам) қишлоқ кўрғонлари, унча катта бўлмаган алоҳида қалъалар ва деҳқончилик қишлоқларидан иборат.

Шаҳарлар турига киритиш мумкин бўлган, каттагина қўрғонли мустаҳкамланган манзилгоҳлар айрим қадимги деҳқончилик воҳаларида (Сурхон, Қашқадарё, Зарафшон ҳавзалари ва бошқ.) битта ёки икктадан кўп бўлмаган.

Илк темир даври Сўғдиёнада, алоҳида ҳудудий тартиб гуруҳида бўлиб марказ вазифасини бажарган бир неча манзилгоҳлар турлари мавжуд бўлган. Булар майдони 5 гектардан 15 гектаргача бўлиб, туман – воҳа маркази вазифасини бажарувчи марказлар – Даратепа, Конимех, Чордара; майдони 20 гектардан 80 гектаргача бўлган вилоят марказлари вазифасини бажариши мумкин бўлган шаҳарлар – Узунқир, Ерқўрғон, Кўктепа, Хўжа Бўстон; бир неча вилоятлар маркази вазифасини бажарувчи шаҳарлар – Афросиёб (Мароқанда) ва Бухоро кабилардир.

Археологик маълумотларга қараганда, ҳунармандчилик муассасалари йирик манзилгоҳлар ичида марказлашиб боради. Бу манзарани Афросиёб топилмалари тасдиқлайди. Бундай манзилгоҳлар аста-секинлик билан ҳунармандчилик, савдо ва маданий марказларга айланиб боради. Бу жараёнда қадимги йўллар ниҳоятда катта аҳамиятга эга бўлганлигини таъкидлаб ўтишимиз жоиздир. Афросиёб, Узунқир, Ерқўрғон каби кўҳна шаҳарлар Ўрта Осиёнинг шимолий дашт ҳудудларидан келувчи йўллар устида жойлашган.

Тадқиқотчи Ш.Одилов Сўғдиёнада, хусусан, Бухоро ва Зарафшон воҳаларида топиб текширилган илк темир даврига оид археологик маълумотларни бошқа ҳудудлар билан солиштириб чуқур таҳлил этган. Бухоро ҳудудларидан топилган «аҳамонийлар даври» ёдгорликлари унча катта бўлмаган ҳудудларда жойлашган бўлиб, бу ерларнинг кент

худудларга ёйилган этно-маданий вилоят таркибига киритиш лозимки, илк темир даврида бу худудларда ташқи кўриниши бир хил бўлган деҳқончилик маданияти шаклланади. Бу этно-маданий вилоят даставвал Амударё воҳаси (Хоразм, Марғиёна, Бақтрия), Жанубий Сўғд, марказий Сўғднинг бир қисми, Бухоро Сўғдининг шимоли-ғарбий ва шимолий-шарқий худудлари, шунингдек, Уструшона каби тарихий вилоятларини ўз ичига олган.

Қадимги Бақтрия худудларидан кўчиб бориш бевосита Амударё, Сурхон, Қашқадарё сув ҳавзалари ва уларнинг ирмоқлари орқали бўлиб ўтган. Сўнгги бронза давридаёқ Қашқадарё юқори оқимларида мавжуд бўлган маданият соҳиблари тоғлар орқали Марказий Сўғд (Самарқанд) худудларига етиб келадилар. Зарафшон воҳасига келсак, Ш.Одиловнинг фикрича, Марказий Сўғднинг каттагина қисми (бир томондан Афросиёб кўҳна шаҳри атрофлари ва Кўктепа, иккинчи томондан, Сармишсой ва Конимех ёдгорликларигача) сўнгги бронза ва «ахамонийлар даври»да (мил. авв. IV асрнинг бошларигача) умуман ўзлаштирилмаган эди. Аммо, бизнинг фикримизча, айнан мана шу даврда Жанубий Сўғднинг каттагина қисми ўтроқ деҳқончилик аҳолиси томонидан эгалланиб, дарё воҳалари ва текисликлар ҳайдалма деҳқончилик аҳолиси томонидан ўзлаштирилиб, бу худудлар ҳайдалма деҳқончиликка ихтисослашган эди. Қўшни Қадимги Бақтриянинг каттагина худудларида ҳам айнан мана шу жараёни кузатишимиз мумкин.

Ш.Одилов, Ғарбий Сўғдда мил. авв. VI–V асрлардаги қишлоқлар пайдо бўлишини Ўрта Амударё томонидан аҳолининг кириб келиши билан боғлайди. Кўпчилик тадқиқотчилар Ўрта Осиёда давлатчилик тарихининг бошланиши жанубий ҳу-

дудларда бошланиб, марказий ва шимолий ҳудудларга ёйилган деб ҳисоблашади.

Археологик манбаларнинг маълумот беришича, мил. авв. VII–VI асрларга келиб Ўрта Осиёнинг жанубида ижтимоий-иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий муносабатлар анчагина мураккаблашади. Бу ўринда Қадимги Бақтрия маълумотларини келтириб ўтиш жоиздир.

Агар Мидия салтанатининг шарқий чегаралари Шимолий Парфия ва Арияни ўз ичига олганлигини ҳисобга оладиган бўлсак, мидияликларнинг Бақтрияга ҳарбий хавф туғдириши аниқ эди ва яна бир ҳарбий ҳужум хавфи шимолдаги кўчманчи қабилалар бўлиб, бу ҳолат Бақтрия давлат уюшмаси пайдо бўлишига сабаб бўлиши мумкин эди. Кир II нинг Ўрта Осиёга юриши аҳамонийларнинг Бақтрия ва сак-массагет уюшмаси каби жиддий рақиблари мавжуд бўлганлигининг далилидир. Форслар Ўрта Осиё жанубий вилоятларини босиб олганларидан кейингина, яъни мил. авв. 530 йилда сак-массагетлар устига юриш бошлайдилар. Демак, бу пайтга келиб Бақтрия ҳарбий-сиёсий уюшмаси таркибига Бақтриядан ташқари Марғиёна ва Сўғдиёна ҳам кирган эди.

Бизнинг фикримизча, Ўрта Осиё ҳудудларида илк давлат уюшмаларининг пайдо бўлишида ҳарбий-сиёсий омиллардан ташқари ижтимоий-иқтисодий жараёнлар ҳам катта аҳамиятга эга эди. Чунки, сиёсий жиҳатдан шаклланган давлат ёки уюшма иқтисодиётсиз тараққиёт босқичига кўтарила олмайди.

Энг сўнги археологик тадқиқотлар натижаларини таҳлил этар эканмиз, Қизилтепа (Сурхондарё), Ёзтепа (Туркменистон), Узунқир, Ерқўрғон (Қашқадарё), Афросиёб, Кўктепа (Самарқанд) каби кўҳна

шаҳар ва манзилгоҳлар сопол буюмлари ва қурилиш усуллари бир-бирига ниҳоятда ўхшаш эканлигининг гувоҳи бўламиз. Аммо, Ерқўрғон, Кучуктепа, Қизилтепа, Ёзтепадан топилган мил. авв. IX–VII асрларга оид буюмларга ўхшаш буюмлар Хоразм ҳудудларидан шу пайтга қадар топилмаган.

Демак, қурилиш усуллари ва моддий маданиятдаги ўзаро ўхшашлик, мил. авв. I минг йилликнинг бошлари Бақтрия, Марғиёна ва Сўғдиёна ҳудудлари ўртасида ҳеч бўлмаганда этник тарихий-маданий бирлик мавжуд бўлганлигидан далолат бериб, бу ўхшашлик савдо-сотиқ муносабатлари, ўзаро алмашинув ва қадимги савдо-транзит йўлларига ҳам боғлиқ эди. Мил. авв. VI асрга келиб эса, Хоразм мустақил давлат сифатида ташкил топади. Бу ўринда шуни таъкидлаш жоизки, ўзаро алмашинувда муҳим аҳамиятга эга бўлган Хоразмдаги илк темир даври савдо-транзит йўллари воҳа ичидаги ички ёки иккинчи даражадаги йўллар вазифасини ўтар эди. Асосий савдо йўллари эса Бақтриядан Жанубий Сўғд (Қашқадарё), Марказий Сўғд (Самарқанд) орқали Тошкент воҳаси ва Фарғона водийсига ўтиб кетарди.

Археологик тадқиқотларнинг кўрсатишича, суғорма деҳқончилик ва ихтисослашган ҳунармандчиликнинг ривожланиши натижасида бронза давридаёқ Ўрта Осиё ҳудудларида ижтимоий табақаланиш ва мулкий тенгсизлик пайдо бўлади. Бу жараён фақат ички сабабларга боғлиқ бўлмай, Яқин Шарқдаги юқори даражада ривожланган анъанавий тарихий-маданий алоқаларга ҳам боғлиқ эди. Ҳар бир жамоанинг ривожланиши унинг ички қонуниятларидан келиб чиқса ҳам, дастлабки марказлардан бўладиган ташқи таъсир четдаги вилоятларнинг тақдирида катта аҳамиятга эга бўлиши мумкин эди.

Ўзбекистон ҳудудларидан янги археологик маълумотлар илк давлат уюшмалари пайдо бўлишини янада кенгроқ изоҳлаш имконини беради. Бу маълумотларга қараганда, илк темир даври умумий жамоалардаги асосий ишлаб чиқарувчи кучларни бир неча кичик оиладан иборат уй жамоалари ташкил этган. Манзилгоҳлар жойлашувининг ташқи белгилариёқ катта оилали уй жамоалари анча йирик уюшмаларга кирганлигидан далолат беради. Бошқарув тартибида катта оилалар жамоаси бошлиқлари ёки уй хўжайинлари, шунингдек, алоҳида қишлоқ қўрғонларини бошқарувчи эски жамоалар катта ўрин тутган. Ҳар бир катта оила мумкин бўлган қариндошлик алоқаларига қарамасдан алоҳида уйга, ишлаб чиқариш буюмларига эга бўлишган, ўзининг қишлоқ хўжалик маҳсулотлари захиралари ва чорвалари бўлган ёки ўзининг иқтисодий жиҳатдан таъминлай оладиган хўжаликни акс эттирган.

Олиб борилган тадқиқотлар натижаларини солиштириб ва умумлаштириб шундай хулосага келиш мумкинки, Сўғдиёна ҳудудларига одамлар энг қадимги даврлардаёқ кириб келиб, тоғолди ҳудудлари, дарё воҳалари, кейинчалик эса, дашт ҳудудларига тарқалдилар. Бу ҳудудларда мавжуд бўлган қулай табиий шароит – ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётнинг ривожланиши учун кенг имкониятлар яратган.

Турли қадимги манбаларда Сўғдиёна номи тилга олинса ҳам, алоҳида давлат сифатида эслатилмайди. Бу ҳол тадқиқотчиларнинг турли баҳсларига сабаб бўлишига қарамасдан, археологик тадқиқотлар бу масалага кўпгина аниқликлар киритади. Дарслик муаллифи бу тадқиқотларни таҳлил қилиб ва бошқа маълумотларни умумлаштириб шундай хулоса чиқаради:

– Мил. авв. I минг йилликнинг бошларига оид тарихий-маданий ёдгорликлар Сўғдиёна худудларида давлатчилик тарихи айнан мана шу даврдан бошланганлигидан далолат беради;

– Сўғдиёна давлатчилиги тарихида нафақат четдан бўлган ташқи таъсир, балки ички омилар имкониятларининг ҳам аҳамияти катта бўлди;

– Мил. авв. I минг йилликнинг биринчи ярмида Сўғдиёна Бақтрия давлати доирасида нафақат сиёсий, балки этник-маданий бирликни ташкил этарди. Қурилиш усуллари, меъморчилик санъати ва моддий маданиятдаги ўхшашлик фикримиз далилидир. Зеро, бундай ўхшашлик иқтисодий, маданий муносабатлар ҳамда сиёсий бирлик асосида пайдо бўлиши мумкин эди;

– Македониялик Александр юришларидан кейинги даврларда Сўғдиёна мустақил давлат сифатида мавжуд бўлиб, қўшни давлатлар билан ўзаро алоқаларни янада ривожлантиради.

Қадимги Сўғд шаҳар ва қишлоқлари (мил. авв. VII–IV асрлар)

Номи	Санаси	Майдони	Жойлашуви
Афросиёб I, II	мил. авв. VII–IV асрлар	219 гектар	Самарқанд Сўғди
Еркўргон I, II	мил. авв. VIII–V асрлар	40 гектар	Қашқадарё Сўғди
Узунқир	мил. авв. VIII–VI асрлар	68 гектар	Қашқадарё Сўғди
Сангиртепа	мил. авв. IX–VI асрлар	4 гектар	Қашқадарё Сўғди
Даратепа	мил. авв. VII–VI асрлар	10 гектар	Қашқадарё Сўғди

Саройтепа, Тўртбурчак- тепа, Сомон- тепа	мил. авв. VII-IV асрлар	0, 2 дан 1 гектаргача	Қашқадарё Сўғди
Қумработ, Арабон, Чор- дара, Хўжа Бўстон	мил. авв. VI-IV асрлар	0, 2 дан 1 гектаргача	Бухоро Сўғди
Ўратепа	мил. авв. IV аср	0, 3 гектар	Бухоро Сўғди
Кўктепа	мил. авв. VII-VI асрлар	20 гектар	Самарқанд Сўғди
Лайлақўйтепа	мил. авв. IV аср	2 гектар	Самарқанд Сўғди
Қўрғонча	мил. авв. IV-III асрлар	-	Қашқадарё Сўғди

Ўзбекистон ҳудудларида илк давлатлар пайдо бўлиши ва ривожланишининг даврларга бўлиниши

1-давр: Мил. авв. II минг йиллик- нинг 2-ярми	Ўзбекистоннинг жанубида эмбрионал шаклдаги давлатга ўхшаш тузилма- нинг қарор топиши. Давлатнинг бун- дай намунасини Жарқўтон мисолида кўриш мумкин
2-давр: Мил. авв. I минг йиллик боши – мил. авв. 539 йил	Бақтрия, Сўғдиёна, Хоразм каби тари- хий-маданий вилоятлар ва кўчманчи қабилаларнинг турли конфедерация- лари. Бу сиёсий уюшмаларда сиёсий ҳокимият тизимининг илк шакллари мавжуд эди
3-давр: Мил. авв. 539–330 йй.	Аҳамонийлар босқини туфайли қа- димги Ўзбекистон ҳудудларининг аҳа- монийлар давлати таркибига кириши ҳамда аҳамонийлар давлат бошқаруви- нинг жорий этилиши

<p>4-давр: Мил. авв. IV аср охири – мил. авв. II асрнинг иккинчи ярми</p>	<p>IV асрнинг охириги чорагида Хоразмда подшолик пайдо бўлади. Бухорода, Даванда, Сўғда алоҳида мулклар шаклланади. Қанғ давлати қарор топади</p>
<p>5-давр: Мил. авв. II асрнинг иккинчи ярми – мил. I аср боши</p>	<p>Маҳаллий давлатлар – Қанғ, Хоразм подшолиги, Бухоро, Сўғд, Даван мулкларининг мустақамланиши ва янада ривожланиши. Юэчжи давлатининг қарор топиши</p>
<p>6-давр: I асрнинг боши – III асрнинг биринчи ярми</p>	<p>Антик даврда маҳаллий давлатчилиكنинг ривожланиши. Ўзбекистоннинг жанубида Кушон давлати, Чоч ҳудудларида янги мулкчилик, Хоразмда афригийлар давлатлари</p>

4-§. Ўрта Осиёда аҳамонийлар даври бошқаруви ва давлатчилиги (мил. авв. VI–IV асрлар)

Мил. авв. VI асрнинг ўрталарига келиб шафқатсиз курашлар натижасида Мидия подшолиги ўрнида аҳамонийлар давлати ташкил топади. Кўпчилик илмий-тарихий адабиётларда Кир II аҳамонийлар давлатининг асосчиси сифатида эътироф этилади. Аҳамонийларнинг Кир II, Камбиз, Доро I, Ксеркс каби ҳукмдорлари қадимги Шарқдаги жуда кўплаб мамлакатлар устидан ўз ҳокимиятини ўрнатишни режалаштирганлар ва шундай сиёсат олиб борганлар. Қадимги дунё муаллифлари Геродот, Ксенофонт, Ктесий, Юстин кабиларнинг маълумотларидан хулоса чиқарадиган бўлсак, Кир II мил. авв. 545–539 йилларда Шарқий Эрон ва Ўрта Осиё вилоятларини босиб олади. Доро I даврида

(мил. авв. 522-486) аҳамонийлар сулоласи Ҳинд водийсидан Ўрта Ер денгизига қадар бўлган кенг ҳудудда ўз ҳукмронлигини ўрнатган. Жуда кўп сонли давлатлар, вилоятлар, шаҳарлар ва халқларни бирлаштирган аҳамонийлар салтанати тарихда биринчи йирик дунё давлати ҳисобланади.

Аҳамонийлар ҳукмдорларининг Ўрта Осиё вилоятларини босиб олиши илмий-тарихий адабиётларда кенг ёритилган ва алоҳида мавзу ҳисобланади. Шунинг учун ҳам ушбу бўлимда давлатчилик тарихи билан бевосита боғлиқ бўлган аҳамонийлар давлатининг тузилиши, бошқарув тартиби, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт, бу давр шаҳарлари масалаларига батафсилроқ тўхталиб ўтамиз.

Марказий бошқарув органлари. Аҳамонийлар давлатининг олий ҳокимияти тепасида **шоҳлар шоҳи – шаҳаншоҳ** турган. Ҳокимият иерархиясида форс зодагонларининг оила бошлиқлари, асосий ўрин эгаллаганлар. Шаҳаншоҳ саройида **кенгаш** мавжуд бўлиб, бу кенгашга форс зодагонларининг оила бошлиқлари, юқори мартабали амалдорлар, ноиблар, сарой амалдорлари кирганлар. Давлат аҳамиятига молик бўлган барча масалалар ушбу кенгашда кўриб чиқилса-да, ҳал қилувчи қарорни шаҳаншоҳ қабул қилган.

Шоҳлар шоҳидан кейинги ўриндаги иккинчи шахс **хазарпат (мингбоши)** деб аталган. У подшо гвардияси ва давлат бошқарувида шаҳаншоҳнинг асосий ёрдамчиси ҳисобланган.

Аҳамонийлар давлатининг бош маъмурий маркази Суза шаҳри бўлган. Бу ерда шоҳ девонхонаси мавжуд бўлиб, унда барча давлат ҳужжатлари – шаҳаншоҳ фармонлари, номалар, фармойишлар, ижтимоий-иқтисодий ҳаётга доир ҳужжатлар сақланган. Шоҳ девонхонаси бошлиғи **дапирпант (мирзобоши)** деб аталаган. Унинг қўл остидаги

девонхонада бош хазиначилар, ҳисобчилар, ҳуқуқ-шунослар, мирзалар кабилар хизмат қилганлар.

Худудий бўлиниш. Мил. авв. VI асрларнинг ўрталарида ташкил топган улкан аҳамонийлар давлати таркибига ҳозирги Эрон, Афғонистон, Ўрта Осиёнинг катта қисми, Шимолий Ҳиндистон, Яқин Шарқ, Кичик Осиё, Миср каби худудлар кирган эди. Бу улкан давлат маъмурий қарам ўлкалар – сатрапияларга бўлинган эди. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, бу анъана Мидия давлатидан қабул қилинган бўлиб, Доро I даврида маъмурий бошқарувда ислоҳотлар ўтказилиб, бутун давлат 20 та маъмурий қарам сатрапияларга бўлинади. Уларни **сатраплар (шаҳаншоҳ ноиблари)** бошқарган. Сатрапиялар анча йирик бўлиб, айрим ҳолларда бир неча ўлка ва вилоятларни бирлаштирган. Мисол учун, Парфия, Гиркания, орийлар ўлкаси, Хоразм ва Сўғдиёна битта сатрапия ҳисобланган.

Сатрапияларнинг чегаралари доимий ўзгариб турган. Таъкидлаш лозимки, сатрапиялар худудлардаги халқларнинг этник келиб чиқишига қараб эмас, балки худудларнинг иқтисодий салоҳиятига қараб ташкил этилган. Сатраплар асосан форслардан, шаҳаншоҳ томонидан тайинланган.

Сатрапнинг саройи ва бошқарув аппарати қисқартирилган кўринишда шаҳаншоҳ саройи ва марказий бошқарув аппаратини такрорлаган. Сатрапнинг иккита ёрдамчиси, девонхонаси ва мирзалари бўлган. Сатрап ўзига берилган худудларнинг бош қозиси ҳам ҳисобланган. Сатрапларнинг фаолияти доимий равишда марказдан назорат қилиб турилган.

Қўшинлар. Аҳамонийларда асосини 10 минг кўшиндан иборат полклар асосидаги мунтазам «ўлмас» армия мавжуд бўлган. Армиянинг олий бош

қўмондони шаҳаншоҳ ҳисобланган. Ундан кейинги ўринда хазарпат – мингбоши турган, Қўшинлар қуйидаги қисмлардан иборат бўлган: 1. «Ўлмас» полк; 2. Пиёда қўшинлар; 3. Отлиқ суворийлар; 4. Сатрапиялар қўшинлари; 5. Юнон ёлланма қўшинлари; 6. Кўнгиллилар қўшинлари. Қўшинлар 10, 100, 1000 ва 10000 кишилиқ қисмларга бўлинган бўлиб, ҳар бир қисмнинг ўз бошлиғи бўлган. Шаҳаншоҳнинг шахсан ўзи ҳар йили бир марта қўшинларни кўриқдан ўтказиб турган.

Бутун давлат ҳудуди 4 та ҳарбий округга бўлинган. Ҳар бир округнинг ҳарбий бошлиғи бўлиб, у бевосита шаҳаншоҳга бўйсунган. Бўйсундирилган ўлкалар ва чегара туманларида ҳарбий гарнизонлар жойлаштирилган. Ҳарбий бошлиқларнинг деярли барчаси форслардан тайинланган.

Солиқлар ва мажбуриятлар. Геродот маълумотларига кўра, улкан аҳамонийлар салтанати алоҳида вилоятлар (ўлкалар) – сатрапияларга бўлинган бўлиб, уларнинг сони 20 та бўлган. Ҳар бир сатрапия ҳар йили маълум миқдорда солиқ тўлаб туриши шарт бўлган. Солиқларнинг миқдори кўп ҳолларда кумуш талант (талант – пул бириги, бир талант 30 кг кумушга тенг бўлган) билан белгиланган. Солиқларнинг келиб тушишини тизимга солиш учун Доро I ягона танга тартибини жорий этади. Бу тартибнинг асосини оғирлиги 8,4 г келадиган олтин дарик ташкил этарди. Олтин дарикнинг бир донасининг оғирлиги 5,6 г бўлган 20 та кумуш тангага алмаштириш мумкин бўлган. Олтин дарик фақат подшо томонидан, кумуш тангалар эса айрим вилоятлар ҳукмдорлари томонидан зарб этилган.

Қарам ўлкалар пул солиғидан ташқари маҳсулот билан ҳам солиқлар тўлаганлар. Ушбу солиқлар

ҳисобидан Персепол, Суза ва Эқбатанда форс подшоларининг ҳашаматли саройлари қад кўтарган. Мисол учун, Сузадаги саройни қуриш ҳақида Доро I ёзувларида шундай хабар берилади: «Бу ерда ишлатилган олтин Лидия ва Бақтридан келтирилган. Кўк тош «капа-утака» (ложувард) ва «синкабруш» (ярим қимматбаҳо тош – сердолик) Сўғддан келтирилган. «Ахшайна» тоши (феруза) Хоразмдан келтирилган». Шунингдек, Геродот аҳамонийлар давридаги яна бир солиқ тури – сунъий кўллардан далалар учун олинадиган сув пули ҳақида ҳам маълумот беради. Тарихчининг таъкидлашича, кўлларнинг тўғонини очгани учун форс подшоси «одатдаги солиқдан ташқари катта пул олади».

Аҳамонийлар давлатида мажбурий ҳарбий хизмат ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган. Элефантин оролидаги (Мисрнинг жанубий чегаралари яқинида) гарнизон архивидан маълумки, бу ерда мил. авв. V аср охирида хоразмлик жангчи Даргамон хизмат қилган. Сак жангчилари ҳайкалчаларининг топилиши Мисрдаги йирик ҳарбий базалардан бири бўлган форсларнинг Мемфис гарнизони таркибида сак отлиқлари ҳам бўлганлигидан гувоҳлик беради. Юнонларга қарши чиққан Ксеркс кўшинлари таркибини санаб ўтар экан, Геродот, бақтрийлар, сак-аморглар, парфиёнлар, хоразмийлар, сўғдийлар ва сакларни ҳам тилга олади.

Бу даврга оид манзилгоҳ ва кўҳна шаҳарлар меъморчилиги Жанубий Туркменистонда нисбатан кўпроқ ўрганилган. Бу ҳудудлардаги энг йирик кўҳна шаҳар Марвдаги Говурқалъа ҳисобланади. Говурқалъа ўлчамларининг йиғиндиси 7,5 км. га тенг. Аҳамонийлар даври Марвнинг маркази Говурқалъа шимолий томонининг марказида жойлашган Эркқалъа истехкоми бўлган. Мил. авв. I минг йиллик

Ўрталарида ушбу истеҳком баланд лойдевор билан ўраб олинади. Эркқалъанинг марказида йирик меъморий иншоотлар – ҳукмдор саройи ва диний мажмуа қад кўтаради. Истеҳком хом гиштдан бунёд этилган мустаҳкам пойдевор устига қурилиб, ягона дарвозаси шаҳар томонга қаратилган.

Марв воҳасининг қадимги марказида аҳамонийлар даврига оид Ёздепа манзилгоҳи очиб ўрганилган. Ёздепа бирмунча илгарироқ даврда пайдо бўлган бўлиб, мил. авв. I минг йиллик ўрталарида ўзининг аввалги ҳарбий-маъмурий аҳамиятини йўқота бошлайди. Аммо, Ёздепа манзилгоҳи бутунлай йўқолиб кетмайди ва қазишмалар натижасида бу ердан тўғри бурчакли гиштлардан қад кўтарган деворлар, иншоотлар қолдиқлари аниқланган.

Копетдоғнинг тоғолди ҳудудларидан мил. авв. VI–IV асрларга оид йирик кўҳна шаҳар Елкендепе харобалари очиб ўрганилган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, Елкендепе Шимолий Парфиянинг ҳарбий-маъмурий маркази бўлиб, бу ерга аҳамонийлар подшолари келиб турган. Кўҳна шаҳар нотўғри айлана шаклида бунёд этилган бўлиб, узунлиги 500 метр, эни 300 метрга яқин. Шаҳар ўрнидаги дастлабки манзилгоҳ тўғри бурчакли йирик гиштлардан қад кўтарган мустаҳкам девор билан ўраб олинган. Марказда истеҳком қад кўтарган.

Хоразм экспедициясининг сайъ-ҳаракатлари туфайли қадимги Хоразм ҳудудларида ҳам аҳамонийлар даври ёдгорликлари аниқланган. Улардан бири – сатрапнинг қуриб битказилмаган саройи Қалъалиқир I ҳисобланади. Яна бир бу даврга оид кўҳна шаҳар Амударёнинг ўнг қирғоғида жойлашган Кўзалиқир бўлиб, у табиий тепалик устида жойлашган. Унинг максимал узунлиги 1000 метр, эни эса 500 метрдан зиёдрокдир. Қазишмалар на-

тижаларига кўра, кўҳна шаҳар икки қатор девор билан ўраб олиниб, ташқи девор миноралар билан мустаҳкамланган. Ички девор эса турли қурилишларга тутшиб турган.

Ўнг қирғоқ Хоразмдаги аҳамонийлар даврига оид яна бир ёдгорлик Динғилжа яқинидаги манзилгоҳ ҳисобланади. Қазилмалар натижасида бу ердан 2600 кв. м. майдонга эга бўлган кўп хонали катта бино очиб ўрганилган. Бинодан тураржой, хўжалик ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган 17 та хона аниқланган. Девор тўғри бурчакли ва тўртбурчак йирик гишталардан бунёд этилган. Бино мил. авв. V аср охири – IV асрнинг биринчи ярмида бунёд этилгани тахмин қилинган.

Сўғдиёнанинг йирик маданий маркази ва пойтахти бўлган Афросиёб кўҳна шаҳри бу даврда айниқса гуллаб-яшнади. Бу даврга келиб умумий майдони 219 гектар бўлган Афросиёб марказий ва йирик шаҳар сифатида анча ривожланиб, бу ерда шаҳар ҳаётининг ривожланиши Сўғдиёна ва бутун Ўрта Осиёдаги сиёсий ва иқтисодий ҳаётнинг юксалиши ҳамда инқирози билан мувофиқ тарзда кечган. Аҳамонийлар даридаги Самарқанд Сўғди хўжалик ҳаёти ва маданий тараққиёти ҳақида Лолазор, Лайлақўйтепа, Кўктепа, Тўрткўлтепа каби ёдгорликлардан топилган топилмалар ҳам қимматли маълумотлар беради. Бу топилмаларга қараб (жанговар ва меҳнат қуроллари, уй-рўзғор буюмлари, тақинчоқлар, қурилиш услуби ва ҳ.) Самарқанд ва унинг атрофларидаги ҳудудларда мил. авв. I минг йилликнинг ўрталарида яшаган аҳоли хўжаликнинг деҳқончилик, чорвачилик, уй ҳунармандчилиги ва ихтисослашган ҳунармандчилик турларини анчагина ривожлантирганлар деган хулоса чиқариш мумкин.

Бухоро воҳасидаги Хўжа Бўстон, Конимех, Қумработ, Арабон, Чордара, Қўзмонтепа каби ўнлаб кўҳна шаҳар ва манзилгоҳлар аҳамонийлар даврига оиддир. Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, улар йирик этно-маданий вилоятнинг унча катта бўлмаган туманлари бўлиб, бу ҳудудларда мил. авв. VI–IV асрларда умумий кўриниши бир хил бўлган деҳқончилик маданияти шаклланади. Топилган топилмаларнинг ниҳоятда ўхшашлиги шундан далолат беради.

Кейинги йилларда Бухоро шаҳри ва унинг атрофларида кўпгина археологик тадқиқотлар олиб борилди. Бу тадқиқотлар натижаларига қараганда, мил. авв. I минг йилликнинг ўрталарида Зарафшоннинг йирик бир ирмоғи Бухоро шаҳари ҳудудларидан оқиб ўтиб, унинг ўнг ва чап қирғоғида шаҳарга асос солинади. Яна шу нарса ҳам аниқландики, бу даврда арк ҳудуди пахса девор билан ўраб олинади. Бухоро атрофларидан эса бу даврга оид қалъалар ва қўрғонлар ҳам очилганки, улар атроф қишлоқларни ташкил этган. Тадқиқотлардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, Бухоро воҳадаги урбанистик жараёнларнинг маркази бўлибгина қолмасдан, географик нуқтаи назардан ҳам воҳанинг марказида жойлашиб, вилоят маркази вазифасини бажарган.

Қашқадарё воҳаси мил. авв. VI–IV асрлар ёдгорликлари Сўғдиёнаннинг бошқа ҳудудларига нисбатан яхшироқ ўрганилган. Воҳадаги кўҳна шаҳарлардан бири Ерқўрғон мил. авв. VIII–VII асрларда шаклланади ва аҳамонийлар даврига келганда ҳудудлари анча кенгайиб, тўртбурчак шаклда деворлар билан ўраб олинади. Ундан ташқари, бу даврга келиб кўҳна шаҳар атрофида алоҳида қишлоқ манзилгоҳлари пайдо бўлади. Бу даврда деҳқончилик воҳалари

атрофларининг ўзлаштирилиши шаҳарлар билан боғлиқ бўлиб, ўзлаштирилган ҳудудлар шаҳарларга воситачи ёки таянч вазифани бажарган. Бундай кичик қишлоқларнинг бир қисми шаҳар аҳолисининг шаҳар ташқарисидаги ерлари бўлган бўлиши ҳам мумкин. Мил. авв. VI–V асрларда воҳа ва шаҳар ягона жамоадан иборат бўлиб, яхлит Сўғд ўлка – сатрапияси ташкил этган бўлиши мумкин.

Тадқиқотлар натижаларидан хулоса чиқариб, аҳамонийлар даврига оид Жанубий Сўғддаги қуйидаги иншоотлар шакллари белгиланган мумкин: режали тарҳи тўғри бурчакли ва икки қатор девор билан мустаҳкамланиб, майдони 3 гектар бўлган алоҳида қалъа қўрғон (Сангиртепа); қишлоқ хўжалик воҳаси аҳолиси учун ҳарбий бошпана вазифасини бажарувчи ва майдони 34–70 гектар бўлган йирик қалъалар (Еркўрғон, Узунқир); пахса – хом гиштлари бўлмаган ҳамда майдони 2 гектаргача бўлган яримертўла ва ертўлалардан иборат қалъалар (Кўрғонтепа, Сомонтепа, Кўзатепа, Тўртбурчактепа ва бошқ.); табиий-географик қурилишларга асосланиб, алоҳида тураржойларга эга бўлган манзилгоҳлар (Даратепа, Қоровултепа); қишлоқ уй-қўрғонлари (Саройтепа, Шўроб, Чоштепа). Воҳадаги энг йирик ёдгорликлардан бири бўлган Узунқир кўҳна шаҳри аҳамонийлар даврида ўзида барча ҳимояланиш белгиларини акс эттирувчи мустаҳкам девор билан ўраб олинади. Узунқир ва унинг атрофларидаги меъморчилик ва ҳимоя иншоотлари (70 гектарга яқин) юқори даражадаги шаҳарсозлик маданиятидан далолат беради.

Ҳозирги кунда Тожикистон антик даври билан шуғулланувчи олимлар томонидан Сирдарё ўрта оқимининг чап қирғоғи ҳудудларидаги Хўжанд ва унинг атрофларидан (ўрта асрлардаги Уструшона)

мил. авв. VI–IV асрларга оид ёдгорликлар очиб ўрганилган. Хўжанд шаҳрини ўрганган тадқиқотчилар кўҳна шаҳар истехкомининг пастки қатламларини, хусусан, умумий майдони 20 гектарга яқин бўлган (шундан, 1 гектарга яқин майдонда истехком жойлашган) тўртбурчак шаклдаги шаҳар майдонини ўраб турган қалъа девори қолдиқларини мил. авв. VI–IV асрларга оид деб ҳисоблайдилар. Бу давр маданий қатламлари Ширин, Муғтепа (Ўратепа шаҳрида) ва Нуртепа (Ўратепа шаҳридан шимолроқда) кўҳна шаҳарлардан ҳам аниқланган.

Нуртепа кўҳна шаҳри баланд тоғ тепалигида жойлашган. Н.Негматов ва бошқаларнинг фикрича, кўҳна шаҳар ўрнидаги манзилгоҳ мил. авв. VII асрда пайдо бўлган. Мил. авв. VI–IV асрларда эса Нуртепа умумий майдони 18 гектар бўлган паҳса ва хом ғишт деворлардан қад кўтарган қалъа ҳамда ҳимоя деворлари бўлган шаҳар ҳисобланар эди. Бу ердан топилган кўплаб топилмаларга қараб шундай хулоса чиқариш мумкинки, Нуртепа аҳолиси асосан деҳқончилик ва ҳунармандчилик билан шуғулланган. Хўжанд ва Нуртепа кўҳна шаҳарлари македониялик Искандар юришлари даврида таянч нуқталар бўлган бўлиши мумкин.

Мил. авв. VII–VI асрларда Бақтрия ҳудудларида ҳимоя деворлари билан ўраб олинган шаҳарлар шакллана бошлайди. Олтиндилёртепа (Аорн), Бақтра, Қизилтепа кабилар бу ҳудудлардаги йирик шаҳарлар эди. Аҳамонийлар даври Шимолий Бақтрия ҳақида тўғридан-тўғри ёзма манбаларда маълумотлар берилмаса ҳам археологик тадқиқотлар бу масалага кўпгина аниқликлар киритади. Тадқиқотчиларнинг фикрича, Бақтрия Кир II нинг мил. авв. 539–530 ёки 547–539 йиллардаги юришларидан сўнг аҳамонийлар давлатига бўйсунди-

рилади. Айрим тадқиқотчилар бу даврда Бақтриянинг шимоли-ғарбий чегараларидаги Темир дарвоза атрофларида Сисимифр қалъаси бўлган деб ҳисоблайдилар. И.В.Пьянковнинг фикрича, бу ерда Бақтрия ва Сўғдиёна ўртасидаги чегарани белгилайдиган ҳамда катта йўлни назорат қилиб турадиган пункт жойлашган бўлиши мумкин. Аммо, бу тахминлар археологик тадқиқотлар билан тасдиқланмаган. Шу билан бирга, Амударёдан кечув жойида ва бу кечувга келувчи йўллар устида мил. авв. I минг йиллик ўрталарида қалъалар (Шўртепа, Талашкан I, Термиз, Хирмонтепа) бунёд этилади. Бу жараён аҳамонийларнинг Бақтриядан Сўғдиёнага ўтувчи барча йўлларни қатъий назорат остига олганларидан далолат беради.

Аҳамонийлар даврига келиб Бақтрия шаҳарсозлигида сезиларли ўзгаришлар бўлиб ўтади. Кўплаб ривожланиш жараёнлари: темир қурооларнинг кенг ёйилиши, суғорма деҳқончилик ва ҳунармандчиликнинг такомиллашуви, манзилгоҳлар сонининг ортиши, улар майдонининг кенгайиши, янги белгилар қўшилган ҳолда тузилишининг мураккаблашуви айнан мана шу давр учун хосдир. Шунингдек, бу даврга келиб аҳоли пунктларининг турли шакллари: ўтроқ деҳқончилик зодагонларининг мустаҳкамланган қўрғонлари (Қизилча), йирик манзилгоҳлар (Бандихон II), мураккаб мудофаа-режали тарҳга эга қўрғонли шаҳарлар (Қизилтепа) пайдо бўлади.

Бандихон II қалъа ва қалъанинг шимоли-шарқий томонида жойлашган мустаҳкамланмаган манзилгоҳдан иборат. Манзилгоҳнинг жануби-шарқий бурчагида жойлашган қалъа (110x100 м) ҳамма томонидан хандақ ва пахса девор билан ўраб олинган бўлиб, бурчаклари ён томондан ҳимоя қилинган ва яримайлана шаклидаги миноралари ҳамда

учбурчак шинаклари мавжуд. Қалъа ичидаги маданий қатлам турли суяклар, гўнг, сопол парчалари, қурилиш излари бўлмаган кул қатламларидан иборатки, тадқиқотчиларнинг фикрича, бу ер ҳарбий хавф туғилган пайтда аҳоли ва чорва учун бошпана вазифасини бажарган. Бандихон II учун режанинг маълум зичлиги, ҳимоя тартибининг мураккаблиги (минорали деворлар, хандақлар), манзилгоҳ барча қисмларининг бир вақтда шаклланиши ва ривожланиши хосдир. Қандайдир вазифани бажариши нуқтаи назаридан бу манзилгоҳ унча катта бўлмаган деҳқончилик воҳасининг маъмурий маркази бўлган бўлиши мумкин. Бандихон II ҳимоя иншоотлари мураккаблашган тартиби ва қалъасининг ички тузилиши билан фарқланган ҳолда, бронза даври Сополлитепа анъаналарини (икки қисмли тузилиш) такрорлайди.

Бу даврга келиб манзилгоҳларнинг илгаридан кўплаб белгилари билан фарқланувчи Қизилтепа кўринишидаги янги шаҳарсозлик шакли ҳам пайдо бўлади, кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрича, Қизилтепа: қалъа, шаҳар, «шаҳаролди», ва атроф ҳудудлар қисмларидан иборат. Майдони 2 гектар, баландлиги 14-15 метр тепалик устига жойлашган қалъанинг ғарбий ярми баланд сунъий пойдевор устига қад кўтарган ҳокимнинг саройи бўлган катта қурилишлардан иборат. Қалъанинг шарқий ярми ғарбий қисмидан катта ҳовли ёки майдон билан ажратилган бўлиб, бу ерда хўжалик – тураржой мажмуаси жойлашган ва бу мажмуа кўплаб турли даврларга оид хоналардан иборат.

А.Сағдуллаевнинг Қизилтепада олиб борган стратиграфик тадқиқотлари натижасида кўҳна шаҳар ўзлаштирилишининг учта асосий даври (Қизил I, II, III) аниқланган. Қизил III даври айнан аҳамонийлар даврига (мил. авв. V–IV асрлар) оид

бўлиб, бу даврда кўҳна шаҳарнинг жануби-шарқ томонида шаҳаролди шаклланади. Унинг ичида ва қалъада айрим участкалар қайта қурилиб, айрим янгилари пайдо бўлади. Бу даврнинг охирларига келиб шаҳар инқирозга учрай бошлайди. Ҳимоя деворларида чиқинди тўпламлари пайдо бўлади ва қалъанинг юқори хоналари хўжалик чиқиндиларининг қалин қатлами билан қопланади.

Тадқиқотлар натижаларига кўра, илгариги даврдаги барча манзилгоҳларга нисбатан Қизилтепада мутлақо янги тузилиш ва режавий белгилар пайдо бўлади. Хусусан, кўпқисмлилик, вазилавий фарқ ва ҳар бир қисмнинг алоҳидалиги, қўрғоннинг қалъага айланиши, мустаҳкамланмаган қисмнинг қишлоққа айланиши, шаҳаролди ва атроф ҳудудларнинг ажралиши каби белгилар Қизилтепа учун хосдир. Шунингдек, Қизилтепанинг ҳимоя иншоотлари ҳам илгариги манзилгоҳлардан сезиларли фарқланади. Ҳимоя деворлари икки тартибли бўлиб, улар ўртасида йўлак қолдирилган. Кенг ва чуқур хандақлар кўҳна шаҳарни ўраб турган. Деворларда камончилар тик туриб ва тиззалаб отишлари учун махсус шинаклар ўрнатилган.

Мил. авв. VI–IV асрлар Фарғона ва Чирчиқ–Оҳангарон воҳаларининг аҳамонийлар давлати таркибига кирганлиги ҳақида маълумотлар сақланмаган. Ушбу ҳудудлардаги бу даврга оид ёдгорликларнинг маданий анъаналари бошқа ҳудудларга нисбатан бошқачароқ кечган. Бу даврга келиб Чирчиқ–Оҳангарон воҳасидаги Бургулик маданияти инқирозга учрайди. Бу маданият манзилгоҳлари яримертўла ва хом ғиштли қурилишлар билан изоҳланади. Айрим тадқиқотчилар Жўнариқ бўйидаги Шоштепани мил. авв. VI–IV асрларга оид деб ҳисоблаб, Бургулик маданиятининг сўнгги

босқичига хос деган фикрни билдирадилар. Агар бу фикр тўғри бўлса, Шоштепа ушбу ҳудудлардаги дастлабки қадимги деҳқончилик манзилгоҳидир.

Мил. авв. VI–IV асрларга оид ёдгорликлар Фарғона водийсидан нисбатан кўпроқ аниқланган бўлиб, улар манзилгоҳлар ва мозор-қўрғонлардан иборат. Улар орасида нисбатан яхши ўрганилганлари Эйлтон кўҳна шахри, Оқтом, Кунгай ва Ниёзботир ҳисобланади.

Эйлтон кўҳна шахри харобалари Андижон вилояти, Избоскан туманидаги Йлотон қишлоғи ёнида жойлашган. Маҳаллий аҳоли орасида бу кўҳна шахар Шаҳри Хайбар номи билан машҳур. Мил. авв. VI–IV асрларга оид¹³ бу кўҳна шахар нисбатан яхшироқ ўрганилган бўлиб, Эйлтон маданияти ёдгорликлари водийнинг деярли барча ҳудудларидан аниқланган. Эйлтон кўҳна шахри икки қисмдан иборат. Ички қисм деворлар билан ўралган, 20 гектардан иборат, лекин истеҳкоми йўқ. Ташқи қисм, 200 гектардан иборат бўлиб, бу ҳудудда қурилишлар қурилмаган. Бу қисм ҳам уюм-деворлар билан ўраб олинган. Қазилмалар натижасида доимий тураржойлар, хўжалик хоналари, сопол идишлар, меҳнат ва жанговар қуроллар, тақинчоқлар топиб ўрганилган. Ушбу топилмаларга қараб ҳулоса чиқарадиган бўлсак, фақат Фарғонанинг ўзида Эйлтондан топилган ашёвий далилларга давр жиҳатдан яқин ёдгорликлар Шўрабашот, Симтепа ва Озгор II лардир. Шўрабашотдан олинган археологик ашёларнинг асосий хусусияти бу ерда оч

¹³ Айрим тадқиқотчилар Эйлтон маданиятини мил.авв. VII–VI асрларга оид деб ҳисоблайдилар. Батафсил маълумот олиш учун қаранг: Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы // МИА. 1962, № 118; Литвинский Б.А. Орудия труда и утварь из могильников Западной Ферганы. М., 1978.

рангли сопол идишларнинг қизил рангли сопол идишлар билан бир мажмуада учраши ҳисобланади. Шунингдек, Шўрабашотда кўза ва қадаҳлар ҳам учрайди. Ундан ташқари, Шўрабашот кўҳна шаҳри тузилиши ҳам Эйлатон кўҳна шаҳари тузилишига ўхшайди. Шундан хулоса чиқарган С. Қудратов Шўрабашот кўҳна шаҳрининг бир қисмини мил. авв. III–II асрлар билан белгилаш лозим деган таклифни илгари суради.

Бу давр водийдаги деҳқончилик маданияти мазор-қўрғонлар топилмалари билан бевосита боғлиқдир. Шундай қўрғонлардан бири Оқтом Фарғонадан 9 км жанубда жойлашган. Бу ердан 31 та қабр очиб ўрганилган. Топилган топилмаларга қараб Оқтом қабиаларининг аксарияти деҳқончилик билан шуғулланган деган фикрлар ҳам билдирилган. Оқтом қабиаларининг деҳқончилик билан шуғулланишга ўтиши қуйидаги жараёнларга асос бўлган бўлиши мумкин: Фарғона шароитида доимий манзилгоҳлар қурилиши ва бу манзилгоҳларда собиқ чорвадорларнинг хом гишт меъморчилиги; ўтроқ деҳқончилик аҳолиси устидан сак-чорвадор аҳолисининг сиёсий устунлик қилиши; Фарғонада дастлабки давлат уюшмаларининг пайдо бўлиши ва маъмурий марказларнинг шаклланиши ҳамда буларда ҳам сиёсий устунлик. Шунингдек, ҳарбий ҳаракатлар пайтида асир олинган қулларнинг мавжудлиги кўп сонли одамларни, жумладан, тажрибали мутахассисларни йирик қурилиш ишларига жалб этиш имконини берган.

Ушбу жараёнларнинг барчаси Фарғонада Эйлатонга ўхшаш манзилгоҳларнинг пайдо бўлиши учун замин яратган бўлиши мумкин. Кейинроқ эса, ўтроқ деҳқончилик туманлари чегарасида жойлашган бундай маъмурий марказлар аста-се-

кинлик билан ҳунармандчилик ва савдо марказига айланади. Улар ичида турли қурилишлар ривожланиб (Марҳамат кўҳна шаҳри мисолида) шаҳарларга айланиб боради.

Хуллас, мил. авв. VI–IV асрлар Ўрта Осиё вилоятларида ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт ривожланади. Бу даврда Бақтрия йирик давлат бўлиб, форс подшоларининг Шарқдаги йирик марказларидан бири эди. Сўнгги йилларда Ўрта Осиёнинг жанубида олиб борилган археологик қазишмалар натижасида Қадимги Бақтрия ҳудудидан ўттиздан зиёд аҳамонийлар даврига оид ёдгорликлар очилган. Уларнинг ҳар бирида ўзлаштирилган майдонлар ва суғориш тартибидан ташқари тураржойлар ва хўжалик, меҳнат ва ҳарбий қуро­лар, кулолчилик буюмларининг қолдиқлари мавжуд. Бу давр Бақтрия аҳолисининг асосий машғулоти деҳқончилик бўлган. Қалъаимир, Кучуктепа, Қизилча, Бандихон каби ўнлаб ёдгорликлардан деҳқончилик билан боғлиқ меҳнат қуроллари – ўроқлар, кетмонлар, ёргучоқ ва деҳқончилик маҳсулотлари қолдиқларининг топилиши деҳқончиликдан далолат бериб, деҳқончилик сунъий суғоришга асосланганлигини кўрсатса, меъморчилик маданияти шаҳарсозликнинг юқори даражасини ифода этади.

Мил. авв. VI–IV асрларда Сўғдиёна ҳудудларида кўплаб шаҳар ва қишлоқлар бўлиб, улар форс подшоларига катта-катта солиқлар тўлаб турар эдилар. Археологик тадқиқотлар натижасида Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларидан бу даврга оид Узунқир, Ерқўрғон, Даратепа, Сангиртепа, Лолазор, Афросиёб, Хўжа Бўстон каби 50дан зиёд кўҳна шаҳар ва манзилгоҳлар очиб ўрганилган. Сўғдиёна ҳаётида деҳқончилик катта аҳамиятга эга

эди. Шуниси муҳимки, деҳқончилик сунъий суғоришга асосланган бўлиб, бу ҳақда ёзма манбалар ҳам маълумотлар беради.

Мил. авв. I минг йилликнинг ўрталарида Хоразм ҳам ривожланиш жараёнини бошдан кечиради. Хоразм тадқиқотлари натижаларига қараганда, VI–IV асрларда бу ҳудудда йирик-йирик манзилгоҳлар мавжуд бўлган. Бу давр Хоразм иншоотлари қурилишида хом гишт ва пахса ишлатилган. Манзилгоҳлар ва тураржойлардан топилган топилмаларнинг бой ва қашшоқлиги бу ерда мавжуд бўлган ижтимоий ва мулкӣ тенгсизликдан далолат беради. Шаҳарлар аҳолисининг асосий машғулотӣ ҳунармандчилик бўлган. Кўплаб топилган сопол, бронза ва темир буюмлар фикримиз далилидир. Хоразмда бу даврда маҳаллий ўтроқ аҳолидан ташқари кўчманчи чорвадорлар ҳам яшаган бўлиб, улар ўртасида доимий ҳарбий тўқнашувлар, иқтисодий ва маданий муносабатлар бўлиб турган.

Ўрта Осиё халқлари аҳамонийлар маданият ёдгорликлари бунёд этилишида катта ҳисса қўшдилар. Бу даврда Ўрта Осиё халқлари илк марта зарб қилинган танга пуллар билан танишдилар ва муомала қилдилар. Ўрта Осиё ҳудудидан аҳамонийлар пул тартибига оид олтин дариклар ва бошқа тангалар топилган. Аҳамонийлар даврида кўпгина шарқ халқларининг сиёсий бирлиги – бутун жаҳон тарихида, иқтисодий ва маданий ривожланишида муҳим давр бўлиб қолди. Бу ўринда Ўрта Осиё ҳудудидаги халқлар ва қабилаларнинг ҳам ҳиссаси ниҳоятда катта бўлган.

5-§. Александр Македонский, салавкийлар ҳамда Юнон-Бақтрия давлатлари даврида давлат бошқаруви

1. Александр Македонскийнинг ҳарбий юришлари ва унга қарши кураш. Давлат бошқаруви.

Улкан аҳамонийлар салтанати ўзининг гарбга қилган экспансияси натижасида юнон давлатлари билан тўқнашади ва, бунинг натижасида, мил. авв. V асрнинг биринчи чорагида юнон-форс урушлари бошланади. Мил. авв. V аср давомида бетиним урушлар, саройдаги фитналар, босиб олинган халқларнинг озодлик учун курашлари аҳамонийлар давлатини анча заифлаштириб қўйган эди. Мил. авв. IV асрнинг ўрталаридан бошлаб эса, Болқон яриморолидаги шаҳар-давлатлар кучая бошлайди. Бу даврда Македония подшоси Филипп II Болқон яриморолида ўз мавқеини мустаҳкамлаб олиб, аҳамонийларга қарши курашга тайёргарлик қўра бошлайди.

Филипп II ўз даврига мос ҳарбий ислоҳотлар ўтказиб, тартибли ва яхши қуроланган қўшин тузишга муваффақ бўлди. Мил. авв. 336 йилда аҳамонийлар давлатига қарши кураш бошланди. Аммо, Филипп II нинг ўлдирилиши туфайли бу кураш тўхтаб қолди. Ўша йили тахтга Филипп II нинг ўғли 20 ёшли Александр ўтирди. У аҳамонийларга қарши урушга жиддий киришиб, Кичик Осиёдан Парменион бошлиқ қўшинларни чақиртирди. Ҳарбий кенгаш тузиб, қуруқликда ва сувда ҳаракат қилаётган қўшинлар олдига аниқ вазифалар қўйди.

Мил. авв. 334 йил майида (Граник дарёси ёнида), 333 йил октябрида (Гавгамела, шимоли-шарқий Ме-

сопотамияда) бўлган жанглarda форс қўшинлари тўла мағлубиятга учради. Шундан сўнг Александр учун аҳамонийлар давлатининг марказларига йўл очилган эди. Александр даставвал Бобилни, сўнгра Суза, Персепо, Пасаргада шаҳарларини эгаллаб, форс подшоларининг хазиналарини қўлга киритди. Сўнгги аҳамоний ҳукмдори Доро III аввал Мидияга, кейин эса Бақтрияга қочиб кетди. Курций Руфнинг маълумотларига кўра, Бақтрияга Доро III га қарши фитна уюштирилиб, у ўлдирилади ва фитнага бошчилик қилган Бесс ўзини аҳамонийлар подшоси деб эълон қилади. Аммо, Бесс Александрга ҳарбий қўшинларни қарши қўя олмади.

Мил. авв. 329 йилнинг баҳорига қадар Александр Ария, Дранғиёна, Арахосия каби вилоятларни эгаллаб, Окс-Амударё бўйларига чиқиб келади. Арриан ва Курций маълумотларига кўра, бу пайтда дарё жуда серсув бўлиб, тўлиб оқарди. Амударёдан кечув жойини тадқиқотчилар Келиф атрофлари, Чушқагузар, Термиз атрофлари ва Шўроб деб ҳисоблайдилар. Нима бўлганда ҳам, Александр қўшинлари қопларга сомон-хашак тўлдириб, улар орқали беш кун давомида Амударёдан кечиб ўтганлиги ҳақида ёзма манбаларда маълумотлар сақланган.

Александр қўшинлари дарёдан ўтгач, Бессни таъқиб этиб, «Сўғд вилояти Навтакага» йўл оладилар (Аввал Птоломей Лаг бошчилигидаги илғор қисм, кейин асосий кучлар). Сўғд ерларида Спитамен бошлиқ маҳаллий саркардалар Александрни тўхтатиб қолиш мақсадида Бессни асир олиб унга топширадилар. Аммо, Александрда ҳарбий юришларни тўхтатиш нияти йўқ эди. Навтакадан сўнг юнон-македон қўшинлари Сўғдиёнанинг пойтахти Смаракандага юриш қилиб уни эгаллайдилар. Курций Руф маълумотларига кўра, юнон-македон-

лар «шаҳарда ўзларининг кичик горнизонларини қолдириб, яқин атрофдаги қишлоқларни ёндириб ва вайрон этиб», шимоли-шарққа томон ҳаракат қила бошлайдилар. Жиззах ва Ўратепа оралиғидаги тоғли ҳудудларда юнон-македон қўшинлари қаттиқ талафот кўрадилар. Александрнинг ўзи ҳам офир ярадор бўлади. Шунга қарамасдан, тоғли ҳудуд аҳолисини қийинчилик билан мағлуб этган юнон-македонлар дашт кўчманчилари саклар ва сўғдийлар ўртасида чегара бўлган Яксарт-Сирдарёга томон ҳаракат қиладилар.

Юнон-македонлар Яксарт бўйида тўхтаб бу ердаги шаҳарларга ўз ҳарбий қисмларини жойлаштира бошлайдилар. Кўп ўтмай бу шаҳарлар аҳолиси Александрга қарши кўзғолон кўтардилар. Дарёнинг ўнг қирғоғидаги саклар ҳам ўз қўшинларини бир ерга тўплай бошлайдилар. Худди шу пайтда Бақтрия ва Сўғдиёна ҳудудларида ҳам Александрга қарши кўзғолонлар бошланиб кетади.

Александр дастлаб Яксарт бўйида ўз мавқеини мустаҳкамлашга қарор қилиб, бу ердаги кўзғолонларни бостирди. Сўғдиёнада мил. авв. 329 йил кузида Спитамен бошчилигидаги кўзғолонни (Мароқандда) бостириш учун саркарда Фарнух бошчилигидаги қўшинларни жўнатди. Ўзи асосий кучлар билан саклар устига юриш қилди. Аммо, бу юриш муваффақиятсиз тугади.

Фарнух бошчилигидаги Мароқандага жўнатилган қўшинлар Спитамен томонидан мағлубиятга учради. Александрнинг ўзи асосий кучлари билан Сўғдиёнага қайтишга мажбур бўлди. Ўрта Осиё ҳудудларида кўтарилган кўзғолонлар юнон-македон зулмидан озод бўлишга қаратилган бўлиб, Александрнинг «варвар»ларни осонликча босиб олмоқчи бўлган режаларини пучга чиқарди.

Сўғдиёнанинг тоғли ҳудудларидаги босқинчилар қадами етмаган жойларда кўзғолончилар яшириниб олган эдилар. Сўғдиёнанинг деярли барча аҳолиси Спитамен томонида бўлиб, унинг ғалабаларига катта умид боғлаган эдилар. Александр эса, мил. авв. 329-328 йиллар қишловини Бақтрияда (баъзи манбаларда Навтакада дейилади) ўтказар экан, вақтни беҳуда кетказмади. У бу ерда Хоразм хукмдори Фарасман билан музокаралар олиб борди. Натижада, Александрнинг Хоразмга юриш режаси тўхтатилди.

Мил. авв. 328 йилнинг баҳоридан юнон-македонларга қарши кураш яна авж олди. Маҳаллий аҳоли йирик шаҳарлар, қалъалар, тоғли ҳудудларда курашни давом эттирдилар. Аҳвол жиддийлашганидан хавотирга тушган Александр 30 минг кўшинини 5 гуруҳга бўлиб, бу гуруҳларга ишончли саркардалар – Гестеион, Птолемей Лаг, Пердикка, Кен ва Артабозларни бошлиқ этиб тайинлади.

Юнон-македонларнинг шафқатсиз урушлари натижасида кўпгина маҳаллий аҳоли қирилиб кетди. Қолганлари ҳам тоғли ҳудудларда курашни давом эттирдилар. Бу ўринда Спитаменнинг жасорати ҳақида тўхталиш жоиз. У доимо рақибларининг заиф жойларини излар ва уларга айнан ўша жойлардан зарбалар берар эди. Спитамен сўғдий ва бақтриялик зодагонлар ҳамда саклар билан иттифоқликда душманга қарши курашишга ҳаракат қилди. Манбаларнинг маълумот беришича, мил. авв. 328 йилнинг охирида Спитамен ўз ватандошлари хиёнатининг қурбони бўлади. Спитамен тажрибали давлат арбоби ва саркарда бўлиб, у босқинчиларни она юртидан ҳайдаб чиқариши учун имконияти бўлган барча тадбирни кўрди, чоралардан унумли фойдаланишга ҳаракат қилди.

У моҳир саркарда сифатида душманнинг кичик ҳатосидан ҳам унумли фойдаланар ва унинг заиф томонларини топишга ҳаракат қиларди. Аммо, Александр ҳарбий куч-қудрати жиҳатдан Спитамендан устун эди.

Спитамен ҳалок бўлганидан сўнг асосан тоғ қалъалари қўзғолон ўчоқларига айланади. Ёзма манбаларда эслатилган «Сўғд қояси» (ёки «Аримаз қояси»), «Хориен қояси» шулар жумласидандир.

Александр Македонский маҳаллий аҳолини куч билан енгиш ниҳоятда оғир эканлигини англаб етганидан сўнг турли йўллар билан уларга яқинлашишга қарор қилди. Маҳаллий халқ вакиллариغا нисбатан сиёсатини тубдан ўзгартирди. Хусусан, зардуштий қоҳинларига бирмунча эркинликлар бериб, ўзи ҳам бу динни қабул қилди. Қўзғолон бошлиқлари Оксиарт, Сисимитр, Хориен кабиларни авф этиб, мол-мулкларини қайтариб берди. Ҳатто, қўзғолонга қатнашганларга мукофотлар тарқата бошлади. Маҳаллий аҳоли билан қариндошлик муносабатларини ўрнатиб, Оксиартнинг қизи гўзал Роксанага (Роҳшанак) уйланади. Натижада, маҳаллий зодагонларнинг деярли барчаси Александр ҳокимиятини тан олиб, унинг хизматига ўтиб кетдилар. Мил. авв. 327 йилнинг охирида Сўғдиёнадаги қўзғолоннинг сўнгги ўчоқлари ҳам бостирилди.

Юнон-македон босқинчиларига қарши уч йил давомида кураш олиб борар экан, Ўрта Осиё халқлари мислсиз жасорат намуналарини кўрсатдилар. Улар юнонлар ўйлаганидек, «варварлар» ва маданиятдан орқага қолган эмас, балки ўз даврининг юксак ҳарбий санъати ва маданиятига эга эканликларини намойиш этдилар. Александр қўшинлари бутун Шарқ давлатларини ўзларига бўйсундирганларида Сўғдиёна ва Бақтриядаги каби

қаттиқ қаршиликка учрамаган эдилар. Бу ҳолни Александр тарихини ёзган кўпгина қадимги давр тарихчилари ҳам эътироф этадилар.

Ўзбекистон ҳудудларида яшаган маҳаллий аҳоли ўз озодлиги ва мустақиллиги йўлида бир тан-бир жон бўлиб ҳаракат қилганлар. Аммо, кучлар нисбати ва ҳарбий техниканинг тенг эмаслиги кўп ҳолларда босқинчилар устунлигини таъминлаган. Шунга қарамасдан бундай ҳолатлар давлатчилик тарихида муҳим из қолдирган.

Шундай қилиб, Хоразм, Чоч (Тошкент воҳаси), Фарғона ва саклар юрти Александрдан мустақил бўлиб қолади. Сўғдиёна, Бақтрия, Марғиёна ва Парфия Александрнинг давлатига қўшилиб, кейинчалик уларнинг ҳудудида айрим юнон-македон давлатлари вужудга келади.

Александр босиб олган ҳудудларда унинг **бошқарув фаолияти** дастлаб Грециянинг айрим демократик анъаналарига (ҳарбий йўлбошчилар кенгаши, қўшинлар йиғини) асосланган эди. Қўшинлар йиғинида суд ишлари кўриб чиқилиб, жиноят ва жазо масалалари қатъий муҳокама қилинган. Жиноят турлари ичида энг оғирлари – подшога қарши фитна, хиёнат, исёнга даъват этиш ҳисобланиб, ушбу ҳаракатлар учун ягона жазо – ўлим жазоси белгиланган. Қатл этиш ҳақидаги қарор қўшинлар йиғинида қабул қилинган. Шарққа қилган юришлари тугаганидан сўнг Александр бу ҳудудларда барпо этган ўз салтанатида аҳамонийлар давлат бошқарувидаги идора-тартиб усуллари ўзгартирмаган. Яъни, сатраплик бошқаруви ва солиқлар йиғиб олиш тизими ўзининг илгариги аҳамиятини сақлаб қолган.

Ўрта Осиёда истило этилган вилоятлар ва шаҳарларни бошқариш учун юнон-македон саркарда-

лари билан бирга маҳаллий ҳокимлар ҳам жалб этилган. Ёзма манбаларнинг маълумот беришича, Александр даврида маҳаллий аҳоли вакилларидан Фратафарн Гирканияда, Артабоз Бақтрияда, Оксиарт ва Хориен Сўғдиёна вилоятларига ҳокимлик қилганлар. Мил. авв. 325 йилда Оксиарт қўл остига Паропамис-Ҳиндикуш вилояти топширилади.

Мил. авв. 325-324 йилларда македонлар яроғ-аслаҳалари билан қуроланган маҳаллий аҳоли қўшинлари юнон-македон армияси сафига жалб этилади. Александр маҳаллий ҳокимият вакилларига нисбатан мақсадли сиёсат олиб борган. Мил. авв. 324 йилда Суза шаҳрида ўн минг юнон-македон аскарлари маҳаллий аёлларга уйланади. Александрнинг ўзи ва саркарда Гефестион Доро III нинг қизларини ҳамда саркарда Салавка Спитаменнинг қизи Апамани хотинликка оладилар.

А.Сагдуллаевнинг фикрича, бундай ёндашув аниқ сиёсий мақсад – янги давлатчилик барпо этиш ғояси билан боғланган эди. Бу давлат нафақат турли халқларнинг сиёсий бирлашмаси бўлибгина қолмай, балки унинг келажакда македонлар ва Шарқ зодагонлари қон-қариндошлиги ворислигига таянган давлатга айланиши режалаштирилган эди.

Кўплаб халқлар ва мамлакатларни бирлаштириб, ягона давлат барпо этиш ғояси, инсонларни умумий онг ва ягона тафаккурга бўйсундириш ғояси янгилик эмас эди. Бундай ғояни қадимги форс подшолари ҳам ўз олдларига мақсад қилиб қўйганлар ва, оқибатда; мил. авв. 490 йилда юнон-форс урушлари бошланган.

Александрнинг ҳарбий юришлари Шарқ ва Ғарб ўртасидаги кенг савдо-сотик ва маданий алоқаларнинг ривожланишига олиб келди. Сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий вазиятнинг ўзгариши на-

тижасида маҳаллий ва юнон маданиятининг қўшилиш жараёни бошланди. Бу жараённинг таъсирини моддий маданиятнинг ривожланишида, қурилиш ва меъморчилик, кулолчилик ва тасвирий санъат, янги ёзувларнинг тарқалиши, тангашунослик ҳамда диний эътиқодларда кўриш мумкин. Юнонлар, ўз навбатида, қадимги Шарқнинг жуда кўплаб маданий ютуқларини қабул қиладилар ҳамда маҳаллий аҳоли маданиятига ҳам таъсир ўтказадилар. Александр давридан бошлаб, бир неча асрлар давомида, Шарқнинг сиёсий тарихи (давлат тузуми, бошқарув усуллари, қонунлар ва ҳуқуқ)да турли анъаналарнинг қўшилиб ривожланганлигини кузатишимиз мумкин.

2. Салавкийлар давлати

Александр мил. авв. 323 йилда Бобилда тўсатдан вафот этади. Унинг вафот этиши биланоқ давлатдаги марказдан қочувчи кучларнинг ҳаракатлари фаоллашуви натижасида Александр тузган давлат парчаланиб, унинг ўрнига нисбатан барқарорроқ бўлган давлат уюшмалари пайдо бўлади. Таъкидлаш лозимки, Александр давлатининг парчаланиши ва унинг харобаларида янги давлатлар тузумининг пайдо бўлиши тинчлик йўли билан эмас, балки Александр Македонскийнинг яқин саркардалари – диадохлар ўртасидаги тинимсиз урушлар туфайли бўлиб ўтди. Диадохлар ўртасида 40 йилдан зиёдроқ давом этган жангу жадаллар натижасида Александрнинг мулклари бўлиб олинади.

Александр Македонский мулкларига эгаллик қилиш шу билан якунландики, мил. авв. 306 йилда нисбатан кучли бўлган диадохлар – Антигон Биркўзли (Одноглазый), Деметрий Полиоркет, Птоломей Лаг, Лазимах, Салавка, Кассандрлар ўзла-

рини подшо деб эълон қилдилар ҳамда бу билан Александр давлати харобаларида ўз давлатларини барпо этишни маълум қилдилар. Шу тариқа тарих саҳнасида Фарб ва Шарқ анъаналарини уйғунлаштирган эллинистик давлатлар пайдо бўлди. Ана шундай йирик давлатлардан бири – салавкийлар давлати эди.

Ўзининг энг гуллаб-яшнаган даврида бу давлат илгари Александр салтанатига кирган катта ҳудудларни эгаллаб, фарбда Эгей денгизидан Шарқда Ҳинд субконтинентигача чўзилган ҳамда Кичик Осиёнинг жанубий қисмини, Сурия, Шимолий Месопотамия, Бобил, Эрон, Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятлари ва Афғонистоннинг катта қисмини ўз ичига олган эди. Бу улкан давлатнинг асосчиси – даставвал Александрнинг тансоқчиси, кейинроқ йирик саркардаси бўлган Салавка эди.

Юнон тарихчиси Помпей Трогнинг ёзишича, «Салавка баъзи бир ўлкаларни музокаралар йўли билан эгаллади, аммо Бақтрия, Парфия, Сўғд ерларида у қаттиқ қаршиликка учради ва офир жанглари олиб боришига тўғри келди». Бу маълумотни қадимги тарихчи Арриан ҳам тасдиқлайди. Яъни, у шундай хабар беради: «Салавка I бақтрияликлар, сўғдийлар, парфияликлар ва гирканияликлар билан кўп урушлар олиб боргач, уларнинг ерларига ҳукмронлик қила бошлади». Тадқиқотчиларнинг фикрича, Ўрта Осиё ерларининг Салавка томонидан босиб олинishi мил. авв. 306–301-йилларга тўғри келади.

Мил. авв. 293 йилда Салавка ўғли Антиох I ни шарқий сатрапларга, яъни Ўрта Осиё вилоятларига ўзининг ноиб этиб тайинлайди. Салавка I ва Антиох I (мил. авв. 281–261 йиллар мустақил) ҳукмронлиги даврида салавкийлар давлати сиёсатининг асосий йўналишлари шаклланади. Салавкийлар

учта минтақада – Жанубий Сурия, Кичик Осиё ва Шарқда фаол ташқи сиёсат олиб боришга мажбур бўлган эдилар. Жанубий Сурия ва Кичик Осиё учун птоломейлар (Птоломей Лаг асос солган Ўрта Ер денгизининг шарқидаги давлат сулоласи) билан тинимсиз урушлар бўлиб турган. Чунки бу ҳудудларда муҳим савдо йўллари тугаб, гуллаб-яшнаган порт-шаҳарлар мавжуд эди. Кичик Осиёнинг юнон шаҳарлари ҳам муҳим аҳамиятга эга эди.

Шарқий вилоятларда, хусусан, Ўрта Осиёдаги аҳвол бирмунча мураккаброқ эди. Биринчидан, бу ҳудуд бошқарув марказларидан анча узоқда жойлашган бўлиб, бу вилоятлар билан алоқа қилишда қийинчиликлар мавжуд эди. Иккинчидан, салавкийлар давлатининг чегараларида жойлашган кўчманчиларнинг доимий хавфи мавжуд эди. Мил. авв. III асрдан бошлаб кўчманчиларнинг кўчишлари бошланиши натижасида чегаралардаги бу хавф янада кучаяди.

Салавкийлар давлатида ички **сиёсий бошқарув** масалалари ҳам анча мураккаб эди. Катта ҳудудларни қамраб олган бу давлатда ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси ва жамият сиёсий ташкилоти турлича бўлган кўплаб вилоятлар мавжуд бўлиб, бу ҳолат ушбу кучларни ягона давлатга бирлаштириб туришни анча қийинлаштирар эди. Бу давлатнинг ўзига хос хусусиятларидан бири, у фақат ҳарбий юришлар натижасида, куч ишлатиш йўли билан пайдо бўлган эди. Шунинг учун ҳам давлатнинг асосий вазифаларидан бири қарам этилган халқларни зўравонлик билан ушлаб туриш ёки бирлаштириб туриш эди. Шарқ халқлари маҳаллий зодагонларидан бир қисми ёки айримлари бошқарув тизимига жалб этилган бўлса-да, асосий бошқарувчилар македонлар ва юнонлардан иборат бўлган.

Салавкийлар сулоласида давлат бошлиғи **подшо** бўлиб, унинг ҳокимияти мутлақ эди. Подшо бир вақтнинг ўзида фуқаролар маъмурияти олий бошлиғи, қўшинларнинг бош қўмондони, олий судья ва, ҳатто, бош қонун чиқарувчи вазифаларини бажарган. Манбаларнинг маълумот беришича, сулола асосчиси Салавка I «Подшо томонидан буюрилган барча нарсалар доимо адолатлидир» деган тамойилга қатъий амал қилган. Салавкийлар сулоласи подшолари қуйидаги иккита ҳуқуқий асосга эга эдилар: 1. Босиб олиш ҳуқуқи. 2. Ҳокимиятни отадан болага мерос қолдириш ҳуқуқи. Кўп ҳолларда салавкийлар подшолари илоҳийлаштирилган. Масалан, тангашунослик маълумотлари Сотер – Қутқарувчи, Дикайос – Адолатпарвар, Эвергет – Эзгулик каби подшолар бўлганлигини тасдиқлайди.

Давлатнинг ниҳоятда катта ҳудудларни қамраб олганлиги айрим ҳолларда маъмурий назоратнинг сусайиб кетишига олиб келган. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, бир нечта маҳаллий сиёсий уюшмалар (алоҳида қабилалар, юнон полислари, ибодатхона жамоалари, маҳаллий сулолалар) ички ишларда мустақил сиёсат олиб боришга ҳаракат қилганлар.

Манбаларнинг маълумот беришича, Салавка I птоломейлар билан ҳокимият таллашиб, шарқий ҳудудлар ва Кичик Осиё учун кураш олиб бориш жараёнидаёқ ўз ҳокимиятида бошқарув тартибини жорий эта бошлаган эди. У Александр анъаналарига содиқ қолганлигини кўрсатиш мақсадида сатрапияларни йирик вилоят уюшмалари сифатида сақлаб қолди. Тангашунослик маълумотларига қараганда, Салавка I давлати аҳамонийлар ва Александр давлатига нисбатан анча кичик бўлиб, ҳокимият 27-28 та сатрапияга бўлинган.

Салавкийлар давлат бошқаруви

Ҳар қайси сатрапияни подшо томонидан таъинланиб қўйилган **сатрап** ёки **стратег** мансабидаги шахс бошқарган. Форс сатрапларидан фарқ қилган ҳолда улар ҳам маъмурий, ҳам ҳарбий бошқарувни қўлга олганлар. Сатрап-стратег маъмурий бошқарувда энг яқин одамларидан ўзига ёрдамчи танлаган. Бу ёрдамчи солиқ йиғувчилар фаолияти, ички ва ташқи савдо, хўжалик ҳаётини назорат қилиб борган.

Тарихий манбаларда салавкийлар сатрап-стратеглари юнонча номда (Стратоник, Александр, Гиеракс, Антиох ва бошқ.) тилга олинади. Демак, салавкийлар ҳукмдорлари асосан юнонлардан ва айрим ҳолларда эллинлашган маҳаллий зодагонлардан тайинланган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, Ўрта Осиёда юнон ҳокимлари ва улар атрофида тўпланган юнон зодагонлари билан бирга маҳаллий зодагонлар ҳам ҳокимлик қилар эдилар. Салавкийлар ҳокимияти Ўрта Осиёдаги ҳарбий пунктларда (катойкиялар) жойлашган ҳарбий кучларга таянган эди.

Салавкийлар даврининг Бақтрия, Марғиёна, Сўғдиёна ва Парфия ҳудудларида кўп аҳолили шаҳарлар кўп эди. Мароқанд, Бақтра, Нисо каби кўплаб қадимги шаҳар харобаларида олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида топилган топилмалар бу ҳудудларда ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ва ҳўжалик ишлари ривожланганлигидан далолат беради.

Салавкийлар давлати маълум бир халқ ёки элатлардан иборат бўлмай, кўпдан-кўп этник гуруҳларни ҳарбий йўл билан бирлаштиришдан ташкил топган уюшма эди. Давлат бошқарувининг барчасиёсий, ҳуқуқий ва ижтимоий йўналишлари подшо саройи билан боғлиқ бўлиб, бу ҳолат давлат бошқарувида катта аҳамиятга эга бўлган. Аҳамонийлар давлатида бўлгани каби салавкийлар давлатида ҳам кўпгина давлат ишларини олиб борувчи девонхона мавжуд бўлган. Айрим манбалар салавкийлар саройидаги хат-ҳужжат ишларининг бошлиғи лавозими ҳақида маълумотлар беради.

Тадқиқотчиларнинг фикрича, салавкийлар даврида анчагина мураккаб солиқ тизими жорий қилинган бўлиб, салавкийлар ҳукмдорлари ўзларига-

ча мавжуд бўлган солиқ тартибини ўзлаштирган ҳолда унга ўзгартиришлар киритиб, мукаммаллаштирганлар. Деҳқонлардан ер солиғини йиғиб олиш сатрап-стратегларнинг вазифаси бўлган. Бундай солиқларнинг миқдори аниқ белгиланган бўлиб, вилоятлардан келадиган солиқларнинг умумий миқдори қишлоқ жамоаларидан тушадиган солиқларга боғлиқ бўлган.

Мил. авв. III асрнинг 60–50-йилларига келиб Кичик Осиё ва Болқон яриморотида салавкий ҳукмдорлари ўртасида ҳокимият учун курашлар авж олди. Натижада, салавкийлар давлатининг шарқий вилоятларида сиёсий вазият ўзгариб, марказдан қочувчи кучларнинг ҳаракатлари фаоллашади. Мил. авв. 250 йилда келиб дастлаб Парфия, кейин эса Юнон-Бақтрия давлатлари салавкийлар давлатидан ажралиб чиқиб ўзларини мустақил деб эълон қиладилар.

3. Юнон-Бақтрия давлати

Кўпчилик тадқиқотчиларнинг эътирофи этишларича, Юнон-Бақтрия давлатининг салавкийлардан ажралиб чиқиши юнон зодагонларининг қўзғолони хусусиятига эга бўлиб, унга Бақтрия аҳолиси томонидан қўллаб-қувватланган Диодот бошчилик қилади. Тадқиқотчилар Юнон-Бақтрия давлати пайдо бўлган турли саналарни белгиладилар (мил. авв. 256-, 250-, 248- ва 246–145). Бу давлатнинг асоси Бақтрия бўлиб, баъзи ҳукмдорлар даврида (Евтидем, Деметрий, Евкратид) Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбий қисми, Амударё ва Сирдарё ўртасидаги катта ерлар қўшиб олинади.

Бақтриянинг салавкийлар давлатидан ажралиб чиқиши хусусида римлик тарихчилар Помпей Трог ва Юстинда узук-юлуқ маълумотлар сақланган бўл-

са-да, бу ҳақда батафсил маълумотлар учрамайди. Шунга қарамасдан, мавжуд тангашунослик, айрим хўжалик ҳужжатлари, санъат ёдгорликлари, суғориш иншоотлари ва иморатлар қолдиқлари берган маълумотлар асосида бу давлатдаги ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт ҳақида маълум тасаввурларга эга бўлиш мумкин. Аммо, Юнон-Бақтрия давлатининг сиёсий тарихи кўп ҳолларда қиёсий солиштириш ва тахминларга асосланади.

Юнон-Бақтрияда давлат подшо томонидан бошқарилган бўлиб, тангашунослик маълумотлари Диодот I, II, III, Евтидем I, II, Деметрий, Гелиокл, Платон каби подшолар ҳақида хабар беради. Салавкийлар каби Юнон-Бақтрия подшолари ҳам давлатни сатрапликларга бўлиб идора этганлар.

Кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрича, Юнон-Бақтрия мулкларининг чегаралари доимий мустаҳкам бўлмасдан, ҳарбий-сиёсий вазиятдан келиб чиқиб ўзгариб турган. Мил. авв. III асрнинг охирилари Ўрта Осиё жанубидаги ҳарбий-сиёсий вазият ҳақида Полибий маълумотлар беради. Унинг ёзишича, салавкийлар томонидан Бақтрада қамал қилинган Евтидем уларнинг ҳукмдори Антиох III га «чегарада кўчманчи қабилалар турганлиги ва улар чегарадан ўтадиган бўлса, ҳар иккала томоннинг ҳам аҳволи оғир бўлиши мумкинлигини» билдиради. Полибий маълумот берган ушбу кўчманчилар мил. авв. III асрнинг охириларида Зарафшон дарёсига қадар деярли бутун Сўғдни эгаллаган бўлиб, бу ҳудудлар Юнон-Бақтрия давлатининг вақтинчалик шимолий чегараси бўлиб қолади. Шунингдек, ғарбий Ҳисор тоғлари ҳам шимолий чегаралар бўлган бўлиши мумкин.

Юнон-Бақтрия давлатининг гуллаб-яшнаган даври III асрнинг иккинчи ярми ва мил. авв. II

асрнинг биринчи ярмига тўғри келади. Жанубий ҳудудлардаги бу даврга оид Жондавлаттепа, Далварзин (пастки қатламлар), Ойхоним, Қорабоғтепа каби ёдгорликлардан ҳокимлар саройлари, ибодатхоналар, тураржойлар, меҳнат ва жанговар қуроолар, турли ҳунармандчилик буюмлари ҳамда кўплаб танга пулларнинг топилиши бу ҳудудлардаги ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётдаги ривожланиш жараёнларидан далолат беради.

Юнон-Бақтрия марказлашган давлат бўлиб, ҳокимиятни подшо бошқарар эди. Давлат бир нечта вилоят (сатрапия)ларга бўлинган бўлиб, бу вилоятлар бошқарувчилари ёки ҳокимлари подшога бўйсунар эдилар. Аммо, бу даврда давлат нечта сатрапиялар бўлганлиги ва улар қандай номланганлиги маълум эмас. Страбон маълумотларига кўра, сатрапияларга ноиб сатрапларни тайинлашда қариндошчилик анъаналарига амал қилинган бўлиши мумкин.

Юнон-Бақтрия подшолиги давлат тузилишининг муҳим томони – қўшин ва уни ташкил этиш эди. Аввало, таъкидлаш лозимки, юнон-бақтрия қўшинларининг катта қисмини бақтрияликлар ва бошқа маҳаллий аҳоли ташкил этган. Қўшиннинг асосий ҳаракатлантирувчи кучлари отлиқ-суворийлардан иборат бўлган. Қўшинлар таркибида ҳарбий филлар ҳам бўлган.

Ўз вақтида В.В.Григорьев Бақтриядаги юнон ҳокимияти ягона монархия томонидан эмас, давлатлар уюшмаси (иттифоқи) томонидан амалга оширилгани даставвал нисбатан кучлилар, улар орасидан «бақтрияликлар», кейин эса «уларга тобе бўлганлар» ҳақидаги концепцияни илгари сурган эди. Ҳозирги вақтда кўпчилик тадқиқотчилар Юнон-Бақтрия подшоларининг бошқарган ҳудудлари Шимолий Афғонистон, Жанубий Ўзбекистон

ва Ҳиндикушдан жанубдаги айрим вилоятлар бўлганлигини эътироф этадилар. Бу ҳудудлардаги марказлашган давлатда Диодот I, кейин эса Евтидем I (яъни, мил. авв. III асрнинг иккинчи ярми) даврларида кучли подшо ҳокимияти мавжуд эди. Мил. авв. II асрнинг иккинчи чорагидан бошлаб Юнон-Бақтрия подшолигининг инқирозига қадар давлатда мутлақ бирлик ва барқарорлик бўлмаган.

Сўнгги йилларда олиб борилган қазिशмалар натижасида топилган жуда кўплаб археологик топилмалар Амударё ўрта оқимининг ўнг ва чап қирғоғи аҳолисининг мил. авв. III–II асрлардаги ўзаро алоқаларидан дарак берибгина қолмай, бу ерларни Юнон-Бақтрия давлати таркибига кирганлигидан далолат беради. Э.В.Ртвеладзенинг фикрича, мил. авв. 250–140/130 йиллар давомида Юнон-Бақтрия давлати мустақил давлат сифатида мавжуд бўлиб, бу даврда Диодот, Евтидем, Евкратид, Гелиокл каби подшолар ҳокимиятни бошқарганлар. Мил. авв. II асрнинг иккинчи ярмига келиб кўчманчилар зарбалари ва ўзаро тахт учун курашлар натижасида Юнон-Бақтрия давлати инқирозга учради.

6-§. Қанғ давлати

Антик давр Ўзбекистон ҳудудларида тараққий этган давлатлардан бири – Қанғ давлатидир. Қадимги Хитой манбаларида Қанғ давлати мавжуд бўлганлиги ҳақидаги маълумотлар мил. авв. III аср охири – II аср бошларига тўғри келади. Аммо, Қанғ давлати ва қанғарлар тарихининг зўр билимдони К. Ш. Шониёзовнинг фикрича, бу давлат мил. авв. III асрнинг бошларида пайдо бўлади. Кейинроқ эса, Юнон-Бақтрия давлати ва қўшни кўчманчи қабилалар билан бўлган курашлар натижасида

Қанғ давлати янада мустақкамланади ҳамда манбаларда Ўрта Осиёдаги йирик давлатлардан бири сифатида тилга олинади.

Қанғ давлати асосини ташкил этган қабилалар Сирдарёнинг ўрта ва қисман қуйи оқимларида истиқомат қилганлар. Давлат ташкил топган дастлабки даврда унинг ҳудудий асосини Тошкент воҳаси ташкил этган. Ташқи ҳарбий ҳужумлар туфайли Қанғ давлати нафақат мустақкамланиб олади, балки ўз чегараларини ҳам кенгайтириб боради. Яъни, мил. авв. II ва милодий I асрда Қанғ давлатининг ҳудуди анча кенгайиб, Тошкент воҳаси, Ўрта Сирдарё ерлари, Талас водийси ва Чу дарёсининг қуйи оқимидаги ерларни ўз ичига олар эди.

Қанғ давлати ҳақида бизгача етиб келган манбаларда бу давлат ҳокимияти қандай идора қилингани, бошқарув тартиби ва шакллари ҳақида аниқ маълумотлар сақланиб қолмаган. Катта Хан сулоласи тарихида (мил. авв. 202 – мил. 25) Қанғ подшоши ўз **оқсоқоллари** билан маслаҳатлашиб иш тутганлиги ҳақида маълумот берилади. Бундан хулоса чиқарган тадқиқотчилар ўша даврда ташкил топган Қанғ давлатида **кенгаш** муҳим рол ўйнаганлигини, давлат кенгашида қабила бошлиқлари, ҳарбий саркардалар фаол қатнашганликларини ҳамда уларнинг фикри ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлганлигини таъкидлайдилар. Демак, ўша даврларда подшо саройи қошида кенгаш мавжуд бўлиб, подшонинг ички ҳамда ташқи сиёсати ва бошқа барча давлат ишлари ва бошқаруви билан боғлиқ масалалар ана шу кенгаш йиғилишида ҳал қилинган.

Қанғ давлатига қарашли ерлар бир нечта вилоятларга (ёки мулкларга) бўлинган бўлиб, уларнинг ҳар бирини **жабғу** ёки **ябғу** (қад. Хитой манбаларида: чжаову) деб номланган ҳокимлар бошқарган. Жабғулар мамлакат бошқарувида Қанғ под-

шоларининг асосий таянчи ҳисобланган. Жабгулар подшоларга яқин кишилардан, уларнинг қариндошларидан, йирик уруғ-қабила бошлиқларидан тайинланган.

М.И.Филановичнинг фикрича, сиёсий тузилма сифатида Қанғ, эҳтимол, мил. авв. II асргача шаклланган кўчманчи ва яримўтроқ қабилаларнинг Қанғ йўлбошчилари қўл остида бирлаштирилган турли-туман иттифоқларидан иборат бўлган. Дастлаб у унча катта бўлмаган қабилалар иттифоқидан иборат бўлиб, жанубда юэчжилар ҳокимиятига бўйсунса, шарқда хунларга қарам эди. Аммо, мил. авв. II – мил. II асрда аста-секинлик билан у қудратли давлатга айланади. Бу даврда Қанғ давлати манбаларда 120 минг деб кўрсатилувчи кучли қўшинга эга бўлган ва қўшни Хитойга нисбатан ғоятда мустақил сиёсат олиб борган.

Археологик манбаларнинг гувоҳлик беришича, Қанғ қўшинларидаги отлиқ суворийлар юэчжи суворийлари каби юбка шаклидаги бурмали совут, кўкракка тақиладиган қалқон кийишган. Баланд пўлат ёқалар уларнинг бўйнини ҳимоя қилса, дубулғалар бошни омон сақлаган. Қуроолардан қиличлар, найзалар, жанговар болталар, камон ва ўқлар кенг тарқалган эди. Ҳар бир бўлинма аждар шаклидаги ўзининг махсус туғига эга бўлган. Демак, Қанғ давлати қўшинларида қурооланиш ва ҳарбий санъатга алоҳида эътибор берилган.

Катта Хан сулоласи тарихида «қанғлилар мамлакати подшосининг турар жойи Лоюенидаги Битян шаҳрида» деб маълумот берилади. Бошқа тарихий манбаларда Лоюени номи учрамайди. Бинобарин, унинг қаерда жойлашганлиги аниқланмаган. К. Шонниёзов Битян шаҳрини Тошкент воҳасида жойлашган деб ҳисоблайди. Чунки тарихий манбаларда ай-

тилишича, Яксарт-Сирдарё бўйида қадимги Канҳа – Канка шаҳри харобалари жойлашган. Ю.Буряков узоқ йиллик археологик тадқиқотлар олиб бориш натижасида Канҳа шаҳри мил. авв. III–II асрларда пайдо бўлганлигини аниқлади. Демак, манбаларда эслатилган Битяннинг ташкил топган вақти Канка шаҳри пайдо бўлган даврга мос келади. Бу номлар битта шаҳарнинг икки хил номланишидир. Ушбу шаҳар Сирдарёнинг ўнг ирмоқларидан бири Оҳангароннинг қуйи оқимида (ҳозирги Тошкент вил. Оққўрғон тумани ҳудудида) жойлашган.

Канка ҳақида дастлабки маълумотлар Авестонинг энг эски қисмлари бўлган Яштларда Турон қабилаларининг тураржойлари сифатида эслатилади. Сосонийлар даври (224–651) манбаларида бу шаҳар «Қандеш» ёки «Қандиз» шаклида тилга олинади. Шунингдек, Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарида ҳам Канка шаҳри бир нечта марта тилга олинади. Ундан ташқари, ўрта асрлар географлари асарларида бу кўҳна шаҳар «Кенкрак», «Харашкент», «Тарбанд» номлари билан эслатиб ўтилади.

Юқорида эслатилган Катта Хан сулоласи тарихида «Қанғ подшосининг ёзги қароргоҳи Лоюенидан етти кун йўл юриб бориладиган ерда жойлашган» деган маълумот берилади. Ши-гу солномаларида таъкидланишича «Қанғ ҳокими қишда (совуқда), ёзда (иссиқ пайтларда) бир ерда яшамас эди». Бу билан бу фаслларда уларнинг тураржойлари бошқа-бошқа ерда бўлиши уқтириб ўтилади. К.Шониёзовнинг фикрича, келтирилган ахборотдан Қанғ давлати ўша даврларда (мил. авв. III–I – мил. I–V асрлар) асосан яримўтроқ қабилалар давлати эканлигини тушуниб олиш қийин эмас. Ўтроқ аҳолидан ташқари Қанғ давлатининг чегарасида бир қанча қабилалар мавжуд бўлиб, улар деҳқончилик билан

бир қаторда чорвачилик билан ҳам шуғулланиб келганлар. Улар баҳор ва ёз ойларида ўз чорвалари билан кўчиб ёзги яйловларда яшаганлар. Қишда эса анъанавий қишлоқ жойларига қайтганлар.

Антик даврда Қанғ подшоларининг ёзги қароргоҳлари анъанавий қишлоқ жойларидан шимолда ўрта асрлардаги Ўтрор шаҳри ўрнида, ҳозирги Қозоғистоннинг Арис ва Туркистон шаҳарлари ўртида жойлашган. Кейинроқ, яъни илк ўрта асрлар даврига келиб яриммустақил Чоқ ҳукмдорлари Ўтрорни ўз қўлларида сақлаб қолганлар. Бу шаҳар уларнинг ёзги қароргоҳи ҳисобланган.

Мил. авв. II-I асрларга келиб Қанғ давлати кучайиши натижасида бир қанча вилоятлар унга тобе этилади. Н.Я.Бичурин Хитой солномаларида қанғлиларга тегишли қўйидаги бешта вилоятлар ҳақида маълумотлар борлигини таъкидлайди: Сусе (Сусйе), Фуму, Юни, Ги, Юегянь. Ушбу вилоятларнинг қайси ҳудудларда жойлашганлиги ҳақида тадқиқотчилар орасида ягона фикр йўқ. Айрим тадқиқотчилар (В.В.Бартольд, М.Е.Масон, С.П.Толстов) Сусени – Кеш (Шаҳрисабз), Фумуни – Зарафшондаги Кушония, Юини – Тошкент, Гини – Бухоро, Юегяни – Урганч ва унинг атрофлари билан айнан бир деб ҳисоблайдилар. Аммо, Қанғга тобе вилоятларнинг бундай жойлаштириш тўла ҳолда илмий асосланмаган бўлиб, мунозарали ҳисобланади.

Қанғ давлатининг этник таркиби хилма-хил бўлиб, унинг анчагина катта ҳудудларида Сўғдиёна, Хоразм ва Тошкент воҳасида яшовчи деҳқончилик, ҳунармандчилик ва савдо-сотик билан шуғулланиб келган ўтроқ аҳоли билан биргаликда кўчманчи ва яримкўчманчи чорвадор қабилалар (саклар, массагетлар, тохарлар, аланлар ва бошқ.) истиқомат қилганлар. Сирдарёнинг ўрта оқимида

яшаган қанғлилар Қанғ давлати ташкил топишида асосий ўринни эгаллаган бўлиб, Қанғ подшолари асосан қанғлилар бўлган.

Мил. авв. II – мил. II асрларда Қанғ давлати ўз ривожланишининг юқори чўққисига кўтарилади. Қанғ подшоларига бўйсунувчи яриммустақил вилоятларни бирлаштирган бу давлат ўз вақтида анчагина кучли бўлиб, ўзбек давлатчилиги тарихида ўз ўрнига эга. Агарда антик даврда Ўрта Осиёнинг жанубида шакланган аҳамонийлар, Александр Македонский, салавкийлар асос солган давлатлар, Кушон ва Парфия давлатлари анъаналарини ўзлаштириб тараққий этган бўлса, Қанғ давлати тараққиётида кўчманчилар давлатчилиги белгилари борлиги билан ажралиб туради.

Бизга қадар етиб келган ёзма манбалар ва бугунга қадар олинган археологик маълумотларга асосланган тадқиқотчилар Қанғ давлати, унинг таркиби, сиёсий, маданий ва иқтисодий тарихини ёритишга, мазкур сиёсий бирлашмада давлатчилик бошқарувининг шаклланиши ва ривожланиши хусусида ўз муносабатларини билдирадилар.

Манбалар Қанғ подшоларининг номлари ҳақида маълумотлар бермайди. Фақат шу нарса маълумки, улар ўз номлари билан биргаликда уруғ номини ҳам қўллаганлар ва «Қанғ хонадони ҳукмдори» деб аталганлар. Қанғда сайланган ҳукмдорнинг ҳокимияти оқсоқоллар кенгашига таянгани ва, айни пайтда, кенгаш томонидан чеклаб қўйилганини кузатиш мумкин. Қанғ ҳукмдорларининг қандай унвон билан аталганлиги маълум. Аммо, кенгашдаги зодагонлар вакиллари қандай аталганлиги турли баҳсларга сабаб бўлган. Антиқ даврдаги усунлар, юэчжилар ва қанғларнинг ҳукмдорлари **ябғу** унвони билан аталган.

Қанғ давлати олиб борган ташқи сиёсат қўшни давлатлар билан савдо-сотиқ алоқаларини ўрнатиш, кескинлашган вазиятнинг олдини олиш ва ўз чегарасида осойишталик ўрнатишга қаратилган эди. Шу билан биргаликда, пайти келганда атрофдаги кучсизланиб қолган қабилаларга, воҳаларга, вилоятлар устига ҳужум қилиб, уларни ўзига қарам қилиш айрим ҳолларда ташқи сиёсатни белгилаб берар эди.

Тадқиқотчиларнинг фикрича, қанғлиларнинг энг ашаддий душманларидан бири усунлар эди. Қанғ давлати ҳокимият бошлиқлари усунларнинг босқинчилик сиёсатини чеклаш мақсадида хунлар билан яқинлашиб, улар билан дўстона муносабатлар ўрнатадилар. Мил. авв. II–I ва мил. I асрда усунлар Хитой ҳукмдорлари билан яқин муносабатлар ўрнатиб, хунлар ва қанғлиларга қарши кураш олиб борадилар. Ўз навбатида, Хитой императорлари кўчманчиларнинг ўзаро курашларидан фойдаланиб, ўз ерларини кенгайтириш мақсадида Қашқар, Ёркент ва Даван ерларига ҳужумлар уюштирадилар. Қанғлилар хитойликларнинг ҳарбий ва сиёсий мақсадларини тушуниб, уларни ўз чегараларига яқинлаштирмасликка ҳаракат қиладилар. Чунончи, Хитой қўшинлари мил. авв. 104-, 102-, 65-йиллар ва мил. авв. I асрда Даван, Ёркент ва Қашқар вилоятларига босқинчилик юришлари уюштирган вақтларда қанғлилар ёрдамга келиб, хитойликларнинг босқинчилик юришларини бартараф этишда фаол иштирок этадилар.

Қанғ давлатининг жанубдаги қўшниси – антик даврдаги улкан ва қудратли салтанатлардан бири Кушон давлати эди. Қанғлилар бу давлат билан дўстона муносабат ўрнатишга ҳаракат қилишларига қарамасдан мил. I асрда кушонлар қанғли-

ларнинг мулклари ҳисобланган айрим вилоятларни ўз чегараларига қўшиб оладилар.

Қанғ давлатининг асосий аҳолиси ўтроқ ва яримўтроқ турмуш тарзи кечирганлар ва уларнинг атрофида кўчманчи чорвачилик билан шуғулланувчи аҳоли яшаган. Ўтроқ аҳоли асосан водийда, дарё воҳаларида яшаб, деҳқончилик, боғдорчилик ва ҳунармандчилик билан шуғулланганлар. Қанғлилар деҳқончилигида арпа, буғдой, тарик, нўхат, шоли ва бошқа донли маҳсулотлар етиштириш асосий ўринда турган.

Мил. авв. IX–III асрларда, яъни Бурғулик (Бурканлик) маданияти ривожланган даврда меҳнат қуроқларининг барчаси асосан тош ва бронзадан ясалган бўлса, қанғлилар даврига келиб темир буюмлар кенг тарқалади. Мил. авв. II – мил. VI асрларда Тошкент воҳасида чорва қўшиб, омов билан ер ҳайдаш кенг ривожланган эди. Шунингдек, бу даврда ерни сунъий суғориб, экин экиш, катта ва кичик каналлар қозиш, сув иншоотларини бунёд этиш ҳам тараққий топади.

Воҳаларда яшовчи ўтроқ аҳоли деҳқончилик билан бир қаторда чорвачилик билан ҳам шуғулланганлар. Ёзма манбаларда бу аҳолининг сут-қатиқлари ва зотдор отлари борлиги ҳақида маълумотлар берилади. Чорва молларининг кўпчилик қисми кўчманчи ва яримўтроқ аҳоли ихтиёрида бўлган. Кўп сонли чорва молларини эса мавсумга қараб, бир жойдан иккинчи жойга ҳайдаб боққанлар. Қанғ подшолари ва уларга яқин бўлган кишилар ниҳоятда бой чорвадорлар бўлганлар. Улар баҳор келиши билан яқинлари, қариндош-уруғлари билан биргаликда ёзги қароргоҳда, яъни Ўтрорга бориб ёзни ўтказганлар. Кузда эса қишлоғни ўтказиш учун Канкага қайтиб кетганлар.

Тадқиқотчиларнинг эътироф этишларича, қанғликларнинг кўпчилиги шаҳарларда ва катта-кичик қишлоқларда яшаганлар. Шаҳарлар мустақкам ҳимоя иншоотлари билан ўраб олиниб, уларда қалъалар ҳам мавжуд бўлган. Кўпчилик шаҳарларнинг аввалдан ўйланган режали тарҳ асосида қурилганлиги Қанғ давлатида шаҳарсозлик маданияти ривожланганлигидан далолат беради.

Мустақкам ҳимоя иншоотлари ва қалъаларга эга бўлган шаҳарларда ҳамда йирик қишлоқ ва кўрғонларда йирик қабила бошлиқлари, уруғ ёки жамоа оқсоқоллари, бой-бадавлат оилалар ва қисман ҳунармандлар яшаганлар. Тураржойлар асосан паҳса ва хом гиштдан қад кўтарган. Қанғ давлати аҳолисининг кўпчилик қисми тарқоқ ҳолда кичик-кичик қишлоқлар, ертўлалар, қапа уйлар ва ўтовларда яшаб, яримўтроқ ва кўчманчи турмуш тарзи юритганлар.

Шаҳар ва қишлоқларда ҳунармандчиликнинг кўплаб соҳалари – кулолчилик, темирчилик, терига ишлов бериш, заргарлик, тоштарошлик, тўқимачилик каби ўнлаб турлари ривожланган эди. Археологик маълумотларнинг гувоҳлик беришича, йирик шаҳарларда ҳунармандчиликнинг маълум соҳасига ихтисослашган усталарнинг маҳаллалари мавжуд бўлган. Тадқиқотлар натижасида топилган рангдор сопол идишлар, турли матолар қолдиқлари, чарм буюмлар, от-улов анжомлари ҳамда турли зеб-зийнатлар Қанғ давлати маданияти ниҳоятда ривожланганлигидан далолат беради. Шунингдек, Канка харобаларидан, Жўнариқ атрофларидаги тепаликлардан, Қовунчитепа, Чоштепа ва Тошкент воҳасининг кўпгина ҳудудларидан мил. авв. III – милодий V асрга оид археологик топилмалар ҳам Қанғ маданияти ривожининг намунаси дор.

Қанғ тадқиқотчиларининг эътироф этишларича, бу давлат маданиятининг юқори даражаси тасодифий ҳол эмас. Яксарт-Сирдарёнинг ўрта оқимида яшовчи қанғлиларнинг Сўғдиёна, Фарғона ҳамда дарёнинг қуйи оқимида яшовчи кўплаб халқлар билан ўзаро маданий ва иқтисодий алоқалари Қанғ давлати маданияти тараққиётига асос бўлган эди. Шунинг учун ҳам кўп ҳолларда улар маданиятидаги умумийлик кўзга ташланади. Ундан ташқари, Қанғ давлати ҳудудларидан Буюк Ипак йўли тармоқларининг ўтганлиги ҳам давлатнинг иқтисодий ва маданий ривожига, қўшни давлатлар билан сиёсий ва дипломатик алоқаларнинг тараққий этиши учун омил бўлиб хизмат қилган эди.

7-§. Даван давлати

Ўрта Осиёнинг Шарқида, Сирдарёнинг юқори ҳавзасида жойлашган қадимги Фарғона антик давр ўзбек давлатчилиги тарихида муҳим аҳамиятга эга бўлган эди. Фарғона ҳақида юнон-рим муаллифлари маълумотлар бермайдилар. Бу давлат ҳақидаги ёзма маълумотлар асосан Хитой манбаларида – Чжан Цян маълумотларида, Сима Цяннинг «Тарихий хотиралар», Бан Гуннинг «Биринчи хан сулоласи тарихи» асарларида берилди. Бу манбаларда ушбу давлат «Даюан» ёки «Даван» номи остида эслатилади. Фарғона сўзи Сўғд манбаларида «Фрагоник» шаклида ёзилиб «тоғлар орасидаги водий, атрофи берк сойлик» маъносини беради. Хитой манбаларидаги Дайюан ҳам «тоғлар орасидаги водий» маъносини беради.

Даван давлати тарихи бўйича узоқ йиллардан буён тадқиқот ишлари олиб борилиб, сўнгги йилларда ўзбек олимларидан А.Асқаров, А.Хўжаев, Б.Матбобоев, А.Анорбоев, С.Қудратов, Б.Абулғозиев

ва, Б.Абдуллаев, Абдухолиқ Абдурасул ўғли кабилар археологик маълумотларни ёзма манбалар билан қиёсий ўрганиш асосида самарали ишлар олиб бораётган бўлишларига қарамай, бу йўналишда ҳали кўпгина масалалар ўз ечимини топмаган. Даван давлати шаҳарларининг аниқ жойлашуви, давлат тузуми ва бошқаруви, давлатнинг чегаралари, қўшни давлатлар билан муносабатлар, маҳаллий маданиятнинг қўшни маданиятлар билан муносабатлари масалалари шулар жумласидандир.

Қадимги Фарғона аҳолиси бронза давридаёқ булоқ сувлари бирлашувидан пайдо бўлган Қорадарё тармоқлари ҳавзаларида ўзига хос суформа деҳқончилик маданиятини яратадилар. Аввало, ўтроқ деҳқончилик, кейинчалик илк шаҳарсозлик ва, ниҳоят, илк давлатчиликка асос бўлган бу маданият фанда «Чуст маданияти» номи билан машҳур бўлиб, қадимги Фарғонанинг шимоли-шарқий ҳудудларидан бу маданиятга оид 80 дан ортиқ ёдгорликлар мажмуи аниқланиб ўрганилган. Улардан илк шаҳар маданияти белгилари Далварзинтепада (Андижон вилояти) ва Буонамозорда (Наманган вилояти) аниқланган. Ундан ташқари, Чуст маданиятини Шўрабашот ва Эйлатон маданиятлари давом эттиради.

Илк темир ва антик даврга келиб Фарғонада маҳаллий маданиятлар анъаналари асосида тараққий этаётган қадимги деҳқончилик маданиятлари бутун водийни қамраб олади ва аҳолининг ўтроқ ҳаёт тарзи жамият иқтисодий асосини ташкил этади. Тадқиқотлар натижаларига кўра, мил. авв. III асрдан бошлаб бутун Фарғона водийсида шаҳарсозлик маданияти кенг ёйилади. Айнан мана шу даврда Фарғона водийси орқали ўтган Буюк Ипак йўли тармоқлари бўйлаб Ахсикент, Марҳамат, Қубо, Марфилон, Боб (Поп) каби кўҳна шаҳарлар

пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам мил. авв. II асрга оид Хитой манбалари Фарғонада 70 та катта-кичик шаҳарлар борлиги ҳақида маълумот беради.

Сима Цяннинг «Тарихий хотиралар» асарида Даваннинг иккита пойтахти – Эрши ва Ючен бўлганлиги ҳақида хабар берилади. Бу шаҳарларнинг жойлашуви масаласида олимлар орасида ягона фикр йўқ. Улар Ўзган, Мингтепа (Марҳамат), Қўқон, Косон, Ахсикент, Ўратепа ёки Жиззах ўрнида жойлаштирилади.

Энг қадимги ёзма манбалар Ўрта Осиёдаги айрим илк давлат уюшмалари ҳақида маълумотлар берса-да, Фарғона ҳақида бундай маълумотлар учрамайди. Шунга қарамасдан Ю.А. Заднепровский Қадимги Фарғона (Даван) подшолигининг мавжуд бўлганлигини тахмин қилади. А.Асқаровнинг фикрича, мил. авв. I минг йилликнинг ўрталаридан олдинги даврдаги Фарғона ҳақида сўз юритилганда, одатда, фақат «чифдом» (вожа) шаклидаги қадимги давлат асосларининг пайдо бўлиши англашилади. Олимнинг фикрича, мана шу ҳолатни ҳисобга олиб, Фарғонада давлатчилик, афтидан, мил. авв. V–IV асрларда пайдо бўлган бўлиши мумкин.

Б.Матбобоевнинг фикрича, А. Асқаровнинг бу хулосаси иккита тарихий далилга асосланган. Биринчиси, айнан мана шу даврга оид археологик топилмалар (Шўрабашот маданияти) ишлаб чиқариш кучларининг ривожланганлиги (маҳсулот ишлаб чиқариш ва савдо-сотиқнинг ўсиши) ҳақидаги тахминларни илгари суриш имконини беради. Иккинчиси, мил. авв. II асрдаёқ Фарғонада кўп сонли шаҳарлар мавжуд бўлганлиги ҳақида маълумотлар бор.

Мил. авв. II асрдан бошлаб Қашқардан Даванга шимолий йўлдан карвон йўли ҳаракати бошланади. Бу йўлдан ипак ва бошқа маҳсулотларнинг халқаро

транзит савдоси амалга оша бошлайди. Бу пайтга келиб Даван аҳолиси кўпая бошлайди ва кўплаб мустақамланган аҳоли манзилгоҳлари пайдо бўлади. Савдо йўлида Даван муҳим аҳамиятга эга бўлиб боради. Тадқиқотчиларнинг фикрича, Ясси ва Қорадарё воҳаларида кўпгина қалъалар савдо йўлини қўриқлаш мақсадида барпо этилади.

Мил. авв. 125 йилда Даванга келган Хитой элчиси Чжан Цян бу ерда қишлоқ ва шаҳарлари обод, суформа деҳқончилик ва ҳунармандчилик хўжаликлари юксак ривожланган, кучли ҳарбий кучларга эга давлатни кўради. Чжан Цян Даваннинг қишлоқ хўжалиги ҳақида маълумот бериб, шундай ёзади: «Ўтроқ аҳоли ер ҳайдайди, ғалла ва шоли экади, уларда мусаллас навли узум, жуда кўплаб яхши отлар бор. Даваннинг барча жойларида узум виноси тайёрлайдилар. Бой хонадонлар уни катта миқдорда тайёрлайди, бу ичимлик хумларда бир неча ўн йилларда ҳам бузилмай сақланади». Шунингдек, бу элчи, бу давлат аҳолиси жуда хушмуомала, меҳмондўст, кўнгли очиқ одамлар эканлиги ҳақида маълумот беради.

Хитой манбалари қадимги Фарғонада деҳқончилик маданияти юқори даражада ривожланганлигини исботлайди. Хитойликларни, айниқса, ўзлари учун нотаниш бўлган беда ва узум ҳайратга солган. Манбаларда яна шундай маълумот бор: «Хитой элчиси уруғ келтирди, шунда осмон фарзанди (Хитой императори) унумдор ерга беда ва узум экди». Даванликларнинг боғларида узумдан ташқари анор, ўрик ва бошқа мевали дарахтлар кўп бўлган. Хитой тарихчилари бу меваларнинг Хитойда пайдо бўлишини Даван билан боғлайдилар.

Хитой манбалари, шунингдек, қадимги Фарғона чорвачилигининг ўзига хос томони бўлган йилқичи-

ликнинг юқори даражада ривожланганлиги ҳақида ҳам маълумотлар беради. Даван давлати антик даврда машҳур зотдор отлари билан шуҳрат қозонган эди. Манбалардан маълум бўлишича, уларни етиштириш билан ўтроқ аҳоли шуғулланган. «Даванда яхши отлар бўлиб, улар Эрши шаҳридадир, отларни яширадилар ва Хан элчисига беришга рози бўлмайдилар». Даваннинг машҳур «самовий отлари» тасвирлари туширилган қоятош суратлари бизнинг кунларимизгача сақланиб қолган.

Хусусан, Ўшдан 8 км узоқликдаги Айримчатовнинг қоя адирларида 30 та чиройли зотдор отнинг тасвирлари бор. Худди шунга ўхшаш тасвирлар Марҳамат яқинидаги Аравон қоясидан, Навқат воҳаси ва Обиширсойдан ҳам топилган. Бу тасвирлар Даван ўзининг самовий отлари билан қадимдан машҳур бўлганлигини тасдиқлабгина қолмай, фарғоналикларнинг юксак санъат соҳиблари бўлганликларидан ҳам далолат беради. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, қўшни давлатлар, хусусан, Хитой императорлари Даван отларини ниҳоятда қадрлаганлар.

Даван давлати маълум бир сиёсий уюшмани ташкил этган бўлиб, давлатни бошқарувчи ҳукмдор манбаларда «Ван» (подшо) унвони билан иш юритгани эслатилади. Манбаларда «Ван» унвонига эга бўлган Моцай, Чань Финь, Муғуа, Янъю каби ҳукмдорларнинг номлари сақланиб қолган. Ягона ҳукмдор бўлган подшо, яъни «Ван» давлат аҳамиятига молик бўлган ишларни оқсоқоллар кенгашига суянган ҳолда олиб борган. Манбаларнинг маълумот беришича, подшога яқин кишилар (одатда унинг қариндошлари) орасидан ёрдамчилар – битта катта ёрдамчи (Фу-ван) ва битта кичик ёрдамчи (Фу-го-ван), тайинланган. Давлат ҳукмдори ёки подшо мамлакатнинг сиёсий ва диний ҳаётида

катга аҳамиятга эга бўлган. Бу жараёнда оқсоқоллар кенгашининг аҳамияти ҳам кам бўлмаган. Оқсоқоллар уруш ва сулҳ тузиш масалаларини ҳал этишда иштирок этганлар, баъзан улар ҳукмдорнинг тақдирини ҳам ҳал қилганлар. Мисол учун, манбаларда қайд этилишича, урушда мағлубиятга учраганлиги учун ҳукмдор Ван Моцай оқсоқоллар кенгашидаги умумий овоз беришда айбдор деб топилган ва қатл қилинган.

Даван давлати ҳудудлари шаҳарлар ва воҳаларга бўлинган ҳолда идора этилган бўлиши мумкин. Чунки манбаларнинг маълумот беришича, Ючен шаҳрининг ҳокими Хитой кўшинига озик-овқат етказиб беришдан бош тортган. Тадқиқотчи Н.Горбунова ҳар бир шаҳарнинг, эҳтимол, воҳанинг ўз ҳокими бўлганлиги ҳақидаги тахминни илгари суради. Олиманинг фикрича, айнан мана шу ҳокимлар оқсоқоллар кенгаши таркибига кирган ва унда ҳал қилувчи мавқега эга бўлган. А.Асқаровнинг фикрича, оқсоқоллар кенгаши олдида подшо-ҳукмдорнинг ҳуқуқлари чекланган эди. Айниқса, уруш ва тинчлик, дипломатик масалаларда ҳал этувчи куч ва ҳуқуқ оқсоқоллар кенгаши кўлида эди.

Сўнгги йилларда Даван давлати тарихи бўйича самарали иш олиб бораётган Б.Х.Матбобоевнинг ёзишича, ички тартибни сақлаш ва мамлакатни ташқи душмандан ҳимоя қилиш учун Даван давлатида асосан пиёда аскарлар ва отлиқ суворийлардан иборат бўлган 60 минг кишилиқ кўшин мавжуд эди. Манбаларнинг маълумот беришича, даванликлар «отда кетаётиб ўқ отишда моҳир бўлганлар». Жангчиларнинг қуроллари ўқ-ёй ва найзадан иборат бўлган. Даван кўшинлари очиқ жангга киришга ҳам, узоқ муддатли мудофаа урушлари олиб боришга ҳам қодир бўлган.

Даваннинг «самовий отлари» ва давлатнинг се-
рунум ерлари учун мил. авв. II асрнинг охирлари-
да Хитой ва Даван ўртасида ҳарбий тўқнашувлар
бўлиб ўтади. Чжан Цян ва Сима Цянларнинг бер-
ган маълумотларига кўра, Хитой императорлари
Даванга икки марта юриш қиладилар. Биринчи
юриш мил. авв. 104 йилда уюштирилиб, хитойлик-
лар Даваннинг маркази Эршига етиб кела олмай,
Лобнорда қаттиқ қаршиликка учрайдилар. Ундан
ташқари, Ўзганда катта талафот кўрган ҳамда
қанғилардан ёрдам келаётганини эшитган импе-
ратор қўшинлари даванликлардан 3 мингта «са-
мовий тулпор»ни олиб Хитойга қайтишга мажбур
бўладилар. Шундай қилиб, Даван давлати хитой-
ликлардан ўз мустақиллигини сақлаб қолишга му-
ваффақ бўлган.

Ўзининг бутун тарихи давомида Даван давлати
йирик императорлар ва кучли давлатлар таъсири
остига тушмасдан ўз сиёсий эркинлигини сақлаб
қолган. Археологик топилмалар ҳам қадимги Да-
ваннинг ўзига хос ривожланиш йўлига эга бўл-
ганлигидан далолат беради. Мисол учун, Фарғона
водийси мил. авв. VI–IV асрларда Эрон аҳамоний-
лари ва Александр Македонский босқинларидан
четга қолган. Александр фақат Хўжанд шаҳригача
келганлиги тахмин қилинади. Салавкийларнинг
ҳам Фарғона водийсига кириб борганлари ҳақида
маълумотлар йўқ.

Милоднинг I–II асрларига келиб қадимги Фарғо-
на аҳолисининг ўтроқ деҳқончилик маданияти
юқори даражага кўтарилади. Олиб борилган архе-
ологик тадқиқотлар натижасида Фарғона водийси-
да бу даврга оид кўп сонли аҳоли манзилгоҳлари,
қалъалар, қўрғонлар, кўҳна шаҳарлар харобалари
аниқланган. Аҳоли манзилгоҳларининг водийнинг

турли ҳудудларида кенг ёйилиши суғорма деҳқончилик ва ирригация ишларининг юқори даражада ривожланиши натижаси эди. Давлатнинг сиёсий ва маданий ривожланишида ҳунармандчиликнинг маркази бўлган қадимги шаҳарлар айниқса катта аҳамиятга эга бўлди.

Бу даврга оид археологик топилмалар деҳқончиликдан ихтисослашган ҳунармандчиликнинг ажралиб чиққанлигидан далолат беради. Бу жараён, ўз навбатида, ҳунармандчилик ва тоғ-кон саноатининг (турли маъданлар қазиб олиш) янада ривожланиши учун кенг имкониятлар яратади. Бу ўринда таъкидлаш лозимки, Хитой манбаларида Даванда қўрғошин, олтин, темир рудалари қазиб олинганлиги ҳақида маълумотлар бор. Қўрғошин Ҳайдаркондан, темир, кумуш ва зумрад эса Фарғонанинг жанубидан, шимолидан ва шимоли-ғарбидан қазиб олинган. Ушбу ҳудудлардан кўплаб аниқланган қадимги конлар қолдиқлари ҳам юқоридаги фикрни тасдиқлайди.

Ҳунармандчиликнинг ривожланиши ва қадимги йўлларнинг мавжудлиги туфайли Фарғона водийсида Шарқий Туркистон билан олиб борилган ташқи савдо билан бир қаторда, атрофдаги тоғ водийларида яшовчи чорвадор – кўчманчи аҳоли билан ҳам ўзаро алмашинув ривожланади. Антик давр Фарғона ёдгорликларининг айримларида Хитой тангалари (у-ши) учраса ҳам маҳаллий тангалар учрамайди. Бу ҳол натурал хўжалик (маҳсулот айирбошлаш) устунлик қилганлигидан далолат беради.

Тадқиқотчиларнинг фикрича, Даван давлати мил. авв. III – милодий III асрларда мавжуд бўлган бўлиб, бошқарув тизимига кўра, подшолик ҳисобланган. Аҳолининг кўпчилиги шаҳарларда

истиқомат қилган. Буюк Ипак йўлининг пайдо бўлиши ҳам ушбу давлатнинг гуллаб-яшнаган даврига тўғри келади. Хитойдан Ўрта Ер денгизигача чўзилган бу йўлдаги қитъалараро савдода шарқий Сўғдиёна чегараларидан то Тан давридаги Хитой империясигача бўлган йўлнинг хавфсизлигини таъминлашда, озиқ-овқат, йўл кўрсатувчилар ва таржимонлар етказиб беришда Даван давлати асосий рол ўйнаган.

Демак, подшолик бошқарув тизими ва оқсоқоллар кенгашига асосланган Даван давлати – ўз даврида қадимги ўзбек халқи давлатчилиги тараққиёти анъаналарини давом эттирган давлат бўлиб, давлатчилигимиз тарихида алоҳида аҳамият касб этади. Кейинги олиб борилажак тадқиқотлар Даван давлати тарихи муаммолари билан боғлиқ кўпгина масалаларга аниқлик киритиши шубҳасиздир.

8-§. Кушонлар даври давлатчилиги

Тарихий манбалар Юнон-Бақтрия давлати кўчманчи қабилалар томонидан тор-мор этилганлиги ҳақида маълумот беради. Страбон маълумотларига кўра, Бақтрияни ассийлар, пассианлар, тохарлар, саклар қабилалари босиб оладилар. Помпей Трогнинг хабар беришича, «Бақтрия ва Сўғдиёнанинг скиф қабилалари сараукалар ва ассианлар босиб оладилар». Тадқиқотчиларнинг фикрича, ҳар иккала тарихчи битта қабила ҳақида маълумот берган.

Қадимги Хитой манбалари Бақтрияни юэчжи қабилалари босиб олганлиги ҳақида маълумот беради. Мил. авв. II асрнинг иккинчи чорагида (тадқиқотчилар бу санани мил. авв. 172–161-йиллар оралигида деб белгилайдилар) юэчжилар хунлардан мағлубиятга учраганидан сўнг Ўрта Осиёнинг шимолий ҳудудларида кўчиб юрадилар. Бу қабилалар Хитой

манбаларида «**Да-юэчжи**» – «**Буюк**» ёки «**Катта юэчжи**» деб эслатилади. Чжан Цзян маълумотларига кўра, юэчжилар хун қабиаларидан мағлубиятга учрагач, Ўрта Осиёнинг жанубига томон ҳаракат қилиб, Даҳя (Бақтрия)ни босиб оладилар ва Гуйшуй (Амударё)нинг шимолий томонида жойлашадилар. Катта Хан уйи тарихида ҳам юэчжилар Гуйшуй дарёсининг шимолий томонидан ўз пойтахтларига асос солганликлари таъкидланади.

Тадқиқотчиларнинг фикрларига кўра, юэчжилар мил. авв. 140–130-йиллар оралиғида Бақтрияга бостириб кирганлар. Орадан кўп ўтмай Бақтрияда Катта юэчжи давлати ташкил топади. Кичик Хан уйи тарихи маълумотларига кўра, Катта юэчжи ҳукмдорлари қўл остида бешта ҳокимлик (Хихэу) бор бўлиб, улар Хюми, Шаунми, Гуйшуан, Хисе ва Думилардан иборат эди. Хитой манбаларидан хулоса чиқарган кўпчилик тадқиқотчилар Бақтрия тарихидаги бутун юэчжи даврини уч босқичга бўладилар:

1. Мил. авв. 139–125-йиллар – Катта юэчжи Даҳя вилоятини босиб олади, аммо уларнинг асосий мулклари Амударёдан шимол томонда эди.

2. Мил. авв. 25 йилга қадар – Катта юэчжи давлатининг шаклланиши ва кейинги ривожланиши. Давлатнинг пойтахти Амударёдан шимол томонда бўлиб, жанубий чегараси Гибин атрофларида (Кашмир ёки Қандаҳор) эди. Юэчжилар бўйсундирган ҳудудлар Хисе, Шаунми, Гуйшуан, Хюми, Думи мулкларидан иборат бўлиб, улар хи-хоу (ябғу) томонидан бирлаштирилган.

3. Мил. авв. 25 йилдан кейин Катта юэчжи давлатининг инқирози ва юқорида эслатилган мулкларнинг мустақил бўлиши. Кушон (Гуйшуан) ябғуси Киоцзюкю (Кужула Кадфиз) қолган тўрт мулкни бирлаштириб Кушон давлатига асос солди.

Таъкидлаш лозимки, маданий ва ижтимоий-иқтисодий тарихга нисбатан Кушон давлатининг сиёсий тарихи кам ўрганилган масала ҳисобланади. Кушонларнинг ҳокимият тепасига келиш санаси, ушбу маълумотлари, қисман Хитой манбалари, буддавий маълумотлар ва илк ўрта асрлар манбаларига асосланади. Тадқиқотчилар Кушон давлати тарихини қуйидаги учта босқичга ажратадилар:

1. Юнон-Бақтрия подшолари ҳукмронлигининг тугатилиши ҳамда Ўрта Осиё ва Шимолий Афғонистон ҳудудларида бир нечта алоҳида давлат уюшмаларининг ташкил топиши (мил. авв. II асрнинг охири – I аср).

2. Буюк Кушон давлатининг пайдо бўлиши ва гуллаб-яшнаши (милодий I–III асрлар).

3. Кўчманчиларнинг тинимсиз урушлари натижасида Кушон давлатининг инқироzi ва қулаши (III аср охири – IV аср).

Кушон давлатининг пайдо бўлиши ҳақида кўпроқ Хитой манбалари ва тангашунослик маълумотлари хабар беради. Умуман, кушонлар салтанатининг пайдо бўлиши ва ривожланиши узоқ вақт тадқиқотчилар орасида баҳсларга сабаб бўлган бўлса-да, ўтган асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб бу масалага жуда кўплаб аниқликлар киритиш имконини берган тадқиқотлар олиб борилди. Айниқса, 1961 йил Лондонда ўтказилган халқаро симпозиум, 1968 йил Душанбеда ЮНЕСКОнинг конференцияси, 1970 йил Кобулдаги халқаро анжуман Кушон давлати масалаларига бағишланган бўлиб, ундан кейин ҳам бу масала бўйича кўплаб халқаро анжуманлар бўлиб ўтди.

Мил. авв. I асрнинг охири – мил. I асрнинг бошларига келиб, Гуйшуан ҳокими Киоцзюкю барча мулкларни бирлаштириб, Кобулистон ва Қан-

дахорни забт этади. Натижада, бу даврга келиб дастлабки пойтахти Сурхон воҳасидаги Далварзин кўҳна шаҳри харобалари бўлган Кушон давлати ўз аҳамиятига кўра, антик давр Хитойдаги Хан давлати, Парфия подшолиги, Рим салтанати билан рақобатлаша оладиган қадимги дунёнинг энг қудратли ва забардаст давлатларидан бири сифатида ташкил топди. Хитой манбаларидаги «**Гуйшуан ҳокими Киоцзюкю**», илк Кушон даврига оид топилма тангалар акс эттирилган «**Кушон подшоси Кужула Кадфиз**»га айнан мос тушади.

Тангашунослик маълумотларига таянган тадқиқотчиларнинг фикрича, Кужула Кадфиз ёки Кадфиз I 80 йилдан зиёдроқ умр кўриб, 50-60 йил давлатни бошқариб, тахминан милодий 35 йилда вафот этади. Ўзининг ҳукмронлиги даврида Кадфиз I Бақтриядаги унча катта бўлмаган юэчжи мулклари ҳукмдоридан Бақтриядан ташқари Фарбий ва Жанубий Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистонни ўз таркибига олган қудратли давлатнинг подшоси даражасига кўтарилади. Аммо, манбаларнинг гувоҳлик беришича, Кадфиз I даврида Кушон давлати тўла шаклланиб бўлмаган эди. Ҳар ҳолда, бу даврда кушонлар ўз тангаларига эга бўлмай, Кадфиз I Рим императорларига (Август ва Тиберийга) тақлид қилиб танга зарб эттирган.

Манбаларнинг далолат беришича, Кужуладан кейин тахтга унинг ўғли Вима (Гима) Кадфиз (Кадфиз II) ўтиради. Хитой муаллифлари Кадфиз II тахтга ўтирганидан сўнг «Тянчжу (Марказий Ҳиндистон) ни забт этди ва у ерга ўз саркардаларидан бирини бошқариш учун қолдирди. Шу даврдан бошлаб юэчжи кучли ва бой давлатга айланди» деб хабар берадилар. Бу хабарни тангашунослик маълумотлари ҳам таъкидлайди. Кадфиз II зарб эттирган тан-

галарнинг ўнг қирғоқ Бақтриядан, Тожикистон ва Ўзбекистоннинг жанубий туманларидан топилиши бу ҳудудларнинг Кушон давлати таркибига кирганлигидан далолат беради. Тангашуносларнинг сўнгги йиллардаги тадқиқотларига кўра, Кадфиз II зарб эттирган **«Шоҳлар шоҳи – буюк халоскор»** деган ёзув бор тангалар Ҳиндистон, Афғонистон ва Ўрта Осиёда кенг тарқалган. Бундай тангалар Ашхобод, Хоразм, Тошкент воҳаси, Сурхондарё, Қашқадарё, Панжикент ҳудудларидан ҳам топилган. Кадфиз II нинг Рим салтанати билан алоқалар ўрнатганлиги ҳақида маълумотлар бор.

Кушон подшолари ичида энг машҳури Канишка ҳисобланади. Унинг ҳукмронлиги даврида кушонлар салтанати гуллаб-яшнашининг юқори чўққисига кўтарилади. Канишка даврида Панжоб, Кашмир вилоятлари мамлакатга қўшиб олинади. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, давлатнинг пойтахти Далварзиндан Пешовар (Афғонистон) атрофларига кўчирилади. Бу даврда (мил. II аср) мамлакатнинг ҳудуди Шимолий Ҳиндистон, Афғонистон, Ўрта Осиёнинг катта қисми, Шарқий Туркистондан иборат эди. Сюань Цзяннинг ёзишича, «Канишка подшолик қилган даврда унинг шон-шўхрати қўшни мамлакатларга ёйилди. Мамлакатнинг ҳарбий қудрати кўпчилик томонидан тан олинди. Хитойнинг фарб томонидагилар ҳам Канишканинг ҳокимиятини тан олиб, унга ўз гаровга қўйган одамларини юборар эдилар».

Кушонлар сулоласи ёзма манбалар асосида ва тангашунослик тадқиқотлари орқали ўрганилган. Кушонлар даврида чиқарилган илк тангаларнинг бир томонида Юнон-Бақтриянинг сўнгги подшоши Гермей тасвири, иккинчи томонида эса «кушонлар ябғуси Кужула Кадфиз» деган сўзлар бор.

Демак, дастлаб Кушон ҳокимлари ўз номларини «подшо», «шоҳ» тушунчалари билан боғламаганлар. Аммо, Кушон давлати ҳудудининг кенгайиши ва сиёсий-ҳарбий аҳамиятининг ортиб бориши билан бирга танга пулларда «шоҳ», «шоҳлар шоҳи» атама-си кўплаб учрайди. Бундай ўзгаришлар Хитой муаллифи берган маълумотларни, яъни давлатнинг ҳарбий қудрати кўпчилик мамлакатлар томонидан тан олинганлигини исботлайди.

Подшо Канишка I ўзидан олдинги давлат бошқаруви анъаналарини сақлаб қолди ва давом эттирди. Маълум вилоятлар ва шаҳарлар давлат тепасида турувчи олий ҳукмдор ноиблари томонидан бошқарилар эди. Бундай ноиблар подшо томонидан тайинланиб, унинг энг яқин ва ишончли вакиллари ҳисобланган. Улар олий ҳукмдорга, яъни подшога сўзсиз итоат этиб, доимий равишда давлат хазинасига ўлпонлар тўлаб турганлар. Кушонлар даврида маҳаллий аҳолидан йиғиладиган солиқ тартиби ҳақида маълумотлар бизгача сақланмаган бўлса-да, бундай тартиб мавжуд бўлганлиги аниқ.

Кушон подшолиги руҳонийлар қўлидаги давлат бўлиб, бу давлатда подшо ҳокимиятини бошқариш билан бирга бош қоҳин ҳам ҳисобланган. Подшоллик сатрапияларга бўлинган бўлиб, уларнинг ноиблари подшо томонидан тайинланган. Кушон подшолиги марказлашган давлат ҳисобланиб, давлатда қишлоқ жамоаларининг аҳамияти ниҳоятда катта бўлган.

Сўнгги йилларда олиб борилган кўплаб археологик тадқиқотлар Кушон даври Ўрта Осиё халқларининг моддий маданиятини ўрганиш бўйича бой материаллар бериб, кенг имкониятлар яратди. Ушбу тадқиқотлар натижаларига кўра, мил. авв. I минг йилликнинг охири – милоднинг дастлабки асрлари Ўрта Осиёда хўжалик ва маданий ҳаёт даражаси-

нинг кўтарилган даври бўлди. Жанубий Туркманистон ва Хоразм, Бухоро ва Самарқанд, Сурхон воҳаси, Вахш, Қашқадарё ва Фарғона водийсидан топилган шу даврга оид археологик топилмалар суфформа деҳқончиликнинг анчагина ривожланганлигидан далолат беради. Деҳқончиликнинг ривожитуйфайли кенг ҳудудлар ўтроқ аҳоли томонидан жадаллик билан ривожланади. Мисол учун, Э.В.Ртвеладзенинг тадқиқотларига кўра, фақатгина Шимоллий Бақтрияда (Сурхон воҳаси) 120 дан зиёд кушон даврига оид аҳоли шаҳар ва қишлоқлари аниқланган. Бу даврда деҳқончилик нафақат текисликларда, балки тоғли ҳудудларгача ёйилади. Зарафшон ва Қашқадарёнинг юқори оқимидаги тоғли ҳудудлардан деҳқончилик манзилгоҳлари топиб ўрганилган. Бу даврда, шунингдек, Хоразмда, Зарафшонда, Сурхон воҳасида илгариги даврдагига нисбатан анчагина мураккаблашган суфориш иншоотлари барпо этилади. Деҳқончилик қуролларида ҳам ўзгаришлар содир бўлади. Самарқанд яқинидаги Талибарзу ёдгорлигидан II–III асрларга оид ер ҳайдайдиған омонинг темир учи топилган.

Бу даврда Ўрта Осиё шаҳарлари ҳам юқори даражада ривож топади. Кушон даври кўпгина вилоятлар ва воҳаларда ўтган даврларга нисбатан йирик шаҳар марказлари, кичик шаҳарчалар ва шаҳар типидаги манзилгоҳлар сонининг анча кўпайганлиги кузатилади. Кушон даври шаҳарлари вилоятлар, айрим воҳалар ва туманларнинг маъмурий-сиёсий марказлари ҳисобланиб, уларнинг сақланиб қолган харобаларида қалъалар алоҳида ажралиб туради. Бундай қалъалар Самарқанддаги Афросиёбда, Марвдаги Говурқалъада, Қарши воҳасидаги Ерқўрғонда, Эски Термизда, Далварзинтепа ва бошқаларда яққол кўзга ташланади.

Шунингдек, Кушон даври шаҳарлари диний-мафкуравий марказлар вазифасини ҳам бажариб, уларда йирик-йирик топиниш жойлари ва диний маросимлар ўтказиладиган иншоотлар жойлашган. Хоразмдаги Тупроққалъа, Балхдаги будда мажмуаси, Термиздаги будда ибодатхоналари, Кувадаги будда саройи шулар жумласидандир.

Кушон даври шаҳарлари ҳунармандчилик ва савдо-сотиқнинг ҳам маркази эди. Ўрта Осиёнинг барча ҳудудларидан жуда кўп сонли ҳунармандчилик буюмлари, сополчилик хумдонлари, метални қайта ишлашнинг излари, заргарлик буюмлари, ҳарбий ва хўжалик қурол-яроғлари топиб ўрганилган.

Кушон давлатида ташқи ва ички савдо ҳам тараққий этади. Кушонлар Буюк Ипак йўлининг шарқий қисми назоратини ўз қўлларига олган эдилар. Четдан келтирилган ипак, мўйна, бронза кўзгулар, муҳрлар, шиша идишлар, ҳайкалчалар ташқи савдо тараққиётидан далолат берса, кўплаб ҳунармандчилик буюмлари ҳамда кумуш ва бронза тетрадрахмлар (тангалар) ички савдо ривожланганлигини исботлайди.

Ўз гуллаб-яшнаган даврида Кушон давлати кўплаб халқлар ва элатлар яшаб турган ҳудудларни эгаллаган эди. Ушбу халқлар ва элатлар турли тилларда гаплашганлар, ёзувнинг турли тартибидан фойдаланганлар ҳамда турли диний эътиқодларда бўлганлар. Моддий маданият буюмларида ҳам айрим фарқлар кузатилади. Шунга қарамасдан кушонлар даври маданиятига кўпгина умумийлик сезилади. Аммо, бутун Кушон давлатида ягона маданият ҳукм сурганлиги ҳақида фикр айтиб бўлмайди. Бу улкан давлатнинг ҳар бир вилояти қайсидир томонлари билан ўзига хос бўлган маданиятга эга бўлган.

Авваламбор, Шимолий Бақтрия (Сурхон воҳаси) ҳақида сўз юритадиган бўлсак, бу вилоят Кушон давлатининг энг йирик вилоятларидан бири бўлиб, маданияти юксак даражада ривожланган бўлган. Таъкидлаш лозимки, Ўрта Осиёда буддизмнинг ёйилиши милоднинг биринчи асридан бошлаб айнан Бақтрия-Тохаристон ҳудудларидан бошланган. Ҳозирги кунда бу ҳудудлардан ўндан зиёд будда ибодатхоналари, юздан ортиқ будда ҳайкаллари аниқланиб ўрганилган. Улардан энг машҳурлари Термиз яқинидаги Қоратепа ибодатхоналари, Зартепа ва Айритом топилмалари, Далварзинтепа ибодатхоналари ҳисобланади. Шимолий Бақтриянинг ўзига хос маданияти меъморчилик санъатида (бинолар устунлари ва пештоқларининг безатилиши), шаҳарсозлик маданиятида, кулолчилик ва заргарлик буюмларида ҳам ўз аксини топади.

Кушонлар даврида Сўғд кичик мулкларга бўлинган эди. Маданий жиҳатдан бу вилоятни уч қисмга – Самарқанд Сўғди (Зарафшоннинг юқори ва ўрта оқими), Бухоро Сўғди (Зарафшоннинг қуйи оқими) ва Қашқадарё Сўғди (Қашқадарё воҳаси)га ажратилади. Бу ҳудудлардаги диний иншоотлар Сангзор дарёси воҳасидан, Киндиклитепа ва Ерқўрғондан, Сеталк I (Бухоро)дан, Самарқанд яқинидаги Қўрғонтепадан топиб тадқиқ этилган.

Умуман, кушонлар даврида маданий ҳаётнинг янада юксалганлиги яққол кўзга ташланади. Хусусан, Канишка даврида Ҳиндистондан тарқалган будда дини давлат динига айланди. Оромий ва юнон ёзувлари асосида кушон ёзуви мавжуд бўлган. Шунингдек, бу даврда сўғдча ва хоразмийча ёзувлар ҳам мавжуд эди. Ушбу ёзувлар ёдгорликларида ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётни акс эттирувчи айрим маълумотлар

сақланиб қолган. Шунингдек, кушонлар даврида Ўрта Осиё халқлари маданий ҳаётининг қурувчилик, ҳайкалтарошлик, рассомлик, наққошлик каби соҳаларида ҳам катта ютуқларга эришилган. Сўғдиёна, Бақтрия, Фарғона, Чоч, Шарқий Туркистон ва Шимолий Ҳиндистондан очилган кўплаб маданий ёдгорликлар юқоридаги ҳудудлардаги маданий ҳаёт ўзининг юқори чўққисига чиққанлигидан далолат беради.

Кушонлар даврида бинокорлик ва меъморчилик ҳам шаклан, ҳам мазмунан ривож топганлиги кутатилади. Чунки, бу даврдаги маъмурий, диний, ишлаб чиқариш, тураржой, мудофаа иншоотлари, Шарқ меъморчилиги билан айрим ўхшашликлар топса-да, ўзига хос томонлари устунлик қилади. Меъморчиликнинг ўзига хос намуналари Далварзин, Холчаён, Эски Термиз, Кампиртепа, Фаёзтепа, Қоратепа кабилардан ўрганилган бўлиб, улар жаҳон миқёсида машҳур бўлган обидалардир.

Кушон давлатининг инқирозга учраши Юнон-Бақтрия ва Рим салтанати тарихий тақдирига анча ўхшаб кетади. Бу давлатларнинг барчаси қулаш арафасида тинимсиз юришлар олиб боришга мажбур бўлганлар. Ташқи ҳарбий босқинлардан ҳимояланиш учун ички ва ташқи сабабларга кўра, заифлашган йирик давлатларда етарли ҳарбий имконият топилмаган. Милодий IV асрга келиб Кушон подшолиги ўзининг асосий ҳудудларидан маҳрум бўлган. Бу подшоликнинг айрим мулклари Шимолий Ҳиндистонда сақланиб қолган.

Шундай қилиб, Кушон подшолиги ўз таркибига кўпгина ҳудудлар ҳамда кўплаб халқлар ва элатларни бирлаштирган бўлса-да, унинг тарихи ўзбек халқи давлатчилиги тарихи билан узвий боғлиқ бўлган. Ўзбек халқи давлатчилиги тарихида Кушон

даври ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва, айниқса, маданий ҳаёт ва ташқи алоқалар соҳасида улкан ютуқларга эришилган давр бўлиб кирди.

9-§. Антик давр шаҳарсозлик анъаналари

Ўтган асрнинг 40-50-йилларидан бошлаб мил. авв. IV – милодий IV асрлар даври Ўрта Осиё тарихини ўрганиш жараёнида «антик», «антик давр» жумлалари муомалага кирган эди. Айрим тадқиқотчилар бу жумлаларни фақат Греция ва Рим тарихига нисбатан ишлатиш лозим деган фикрни илгари сурган бўлишларига қарамай, Ўрта Осиё қадимги даври билан шуғулланувчи тадқиқотчи олимлар-археологлар, тарихчилар, антропологлар, санъатшуносларнинг кўпчилиги бу атамани Ўрта Осиё тарихига нисбатан ҳам ишлатиш мумкин деган нуқтаи назар тарафдори бўлдилар.

Мил. авв. IV асрдан бошлаб Ўрта Осиёнинг асосий деҳқончилик воҳалари ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг батамом янги, фаол йўлига ўтдики, бу ривожланиш милодий III–IV асрларда инқирозга учрай бошлайди. Шаҳарсозлик маданияти ва суғориш тартиби, ёзув ва пул муомаласи, моддий ва маданий маданиятга оид кўп сонли ва турли-туман ёдгорликлар айнан мана шу ривожланиш жараёнидан далолат беради. Таъкидлаш жоизки, бу давр қадимги дунё кўпгина давлатлари жамияти тараққиётининг ижтимоий-иқтисодий ва умуммаданий жабҳаларида намоён бўлган янги босқичи билан изоҳланади. Бу янги босқич турли давлатларда ўзига хослиги билан ажралиб туради. Ундан ташқари, бу давр бутун қадимги дунё давлатларини қамраб олган жаҳон тарихидаги ҳоди-

саларнинг баъзи белги ва хусусиятлари жиҳатдан бир-бирига ўхшашлиги жараёнларидан бири эди. «Антик» жумласи европа тилларида «antiquite», «antiquity, antique» қабилада ишлатилиб, уни «узоқ ўтмиш», «ўтмиш қадимият», «қадимги» деб таржима қилиш мумкин. Биз ушбу дарсликда кўпчилик олимлар томонидан эътироф этилган «антик» жумласини қўллашни лозим топдик.

Мил. авв. IV асрдан бошлаб Ўрта Осиё цивилизацияси ривожланишида сифатий янгиланиш даври бошланади. Бу давр маданияти тараққиётининг муҳим кўринишлари жамиятнинг доимий ривожланишида ўз аксини топади. Мил. авв. IV асрнинг ўрталаридан бошлаб сўнгги аҳамонийлар ўртасидаги ўзаро кураш ва кейинроқ Александр Македонскийнинг босқинчилик юришлари ҳам бу ривожланишни батамом тўхтата олмади. Ушбу ривожланишнинг энг кўзга кўринган томони турли режали тарҳга эга бўлган йирик шаҳарлар бўлиб, улар сонининг ортиб бориши жамият тараққиётида шаҳарсозлик ишларига алоҳида эътибор қаратилганидан далолат беради. Бу ҳолат Шарқдаги Урук, Шаҳри Сўхта, Хараппа, Мундигақ, Олтинтепа, Сополлитепа, Жарқўтон каби шаҳармонанд ёки илк шаҳарлар шаклланишидан тубдан фарқланиб, ўзига хос хусусиятларга эгадир.

Антик давр урбанизацияси ўзининг ривожланиш босқичида иккита катта даврни босиб ўтди. Булар: мил. авв. IV–I асрлар ва милодий I–IV асрлардир. Ушбу даврлар ижтимоий муносабатлар ва маҳаллий кўринишдаги давлатчилик ривожланиши билан боғлиқ бўлиб, уларга хос сиёсий ва мафкуравий томонлари билан ажралиб туради. Антик давр давлатчилигида бутун маданий ҳаётда бўлгани каби шаҳарлар ҳаётининг ўзига хос томонлари маҳаллий

ва эллинистик, айрим ҳолларда Ҳинд шаҳарсозлик анъаналарининг ўзаро уйғунлашуви билан изоҳланади. Бу ҳолат маълум маънода сиёсий воқеалар билан ҳам боғлиқ эди. Чунончи, Александр Македонскийнинг юришлари, савалкийлар ва Юнон-Бақтрия подшоликларининг пайдо бўлиши кейинроқ Қанғ, Даван ва Кушон давлати кабилар ҳам шаҳарлар тараққиётига сезиларли таъсир кўрсатди.

Яқин ва Ўрта Шарқнинг турли давлатлари, жумладан, Ўрта Осиё ҳудудларида катта хронологик давр юнон-македон сулоалари сиёсий ҳукмронлиги даври сифатида изоҳланиб фанда бу давр «эллинизм даври» деб аталади. Эллинизм (Болқон яриморолидаги Эллада шаҳри номи билан боғлиқ), бу – аниқ тарихий мавжудлик бўлиб, иқтисодий ҳаётда, ижтимоий ва сиёсий тузумда, мафкура ва маданиятда эллин (юнон) ҳамда Шарқ анъаналарининг ўзаро уйғунлашуви ифодасидир.

Антик даврда эллин дунёси Юнонистондан Ҳинд дарёси водийсигача бўлган улкан ҳудудни қамраб олган эди. Тадқиқотчилар эллинишув даражасига қараб бу ҳудудни учта минтақага бўладилар. 1. Эллада; 2. Кичик Осиё, Сурия ва Миср; 3. Евфрат (Фрот) дарёсининг шарқидаги вилоятлар. Бу ҳудудлар тарихий адабиётларда «Эллинилашган Шарқ» тушунчасида акс этган бўлиб, унинг таркибига Месопотамия, Эрон, Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятлари, Афғонистон, Покистон ва Ҳиндистоннинг Александр босиб олган ҳудудлари кирган.

Александр Македонский юришлари натижасида кенг миқёсда бошланган эллинизм маданиятининг кириб келиши Бақтрия, Парфия ва Сўғдиёна шаҳарлари, ҳунармандчилиги ва бадий-амалий санъатига катта таъсир кўрсатди. Ёзма манбалар Александр номи билан боғлиқ учта шаҳар: Алек-

сандрия Оксиана (Окс Александрияси), Александрия Марғиёна (Марғиёна Александрияси), Александрия Эсхата (Узоқ ёки Чеккадаги Александрия) ҳақида маълумотлар беради. Улардан ташқари, «катокиялар» деб номланган юнон ҳарбийлари манзилгоҳлари ҳам мавжуд эди.

Олиб борилган археологик тадқиқотлар натижа-сида Ўрта Осиёнинг жанубий ҳудудларидан элли-низм маданияти билан боғлиқ бўлган тураржойлар, моддий маданият буюмлари, танга пулларнинг топилиши бу ҳудудлардаги маҳаллий маданиятга эллин анъаналари (шаҳарсозлик, ҳайкалтарошлик, бадий-амалий санъат, алифбо ва бошқ.) кучли таъсир этганидан далолат беради. Шу билан бир-галикда, бу топилмалар маҳаллий маданиятдаги ривожланиш қадимги (антик) давр Шарқ ва Ғарб маданиятининг ўзаро уйғунлашуви натижасида ўзига хос маданият даражасига кўтарилишининг ҳам гувоҳидир.

Александр Македонский даврида асос со-линган шаҳарлар. Кўпчилик тадқиқотчиларнинг эътироф этишларича, Александрнинг шаҳарсоз-лик фаолияти катта аҳамиятга эга. Плутарх бер-ган маълумотларга кўра, у 70 дан зиёд шаҳарларга асос солган. Археологик тадқиқотлар натижалари эса бошқачароқ хулосалар беради. Шунинг учун ҳам Александрнинг шаҳарсозлик фаолияти хусу-сидаги илмий баҳслар ҳанузгача давом этмоқда.

Жумладан, В.Тарн, А.Шофман ва баъзи бир бошқа олимлар бу рақамга шубҳа билан қарайди-лар ва у анча ошириб кўрсатилган деган фикрни илгари сурадилар. В.Тарннинг ҳисоб-китобларига қараганда, Александр ўнтадан ортиқ, аниқроғи, 13 та шаҳарга асос солган. Бу жараёнда у Тигр дарёсининг шарқий томонида шаҳарлар асос со-

лишга алоҳида эътибор берган. «История таджикского народа» китобининг биринчи нашрида ҳам мазкур масала худди шундай талқин қилинган.

Аммо, Г.А.Кошеленко томонидан амалга оширилган ёзма, археологик ва эпиграфик маълумотларни қиёсий таҳлил асосида ўрганиш В.Тарн ва унинг тарафдорлари хато қилганликларини кўрсатди. Археологлар ҳали юнон-македон шаҳарларининг ҳаммасини кашф этмаганликлари, кўпгина ҳудудлар археологик жиҳатдан яхши ўрганилмаганини эътиборга олсак, келгусида антик анъаналарни тасдиқловчи қўшимча маълумотлар олиш мумкин. Г.А.Кошеленко шундай хулосага келади: «умуман олганда, юнон-македон истилосининг кўламига нисбатан антик анъанани қабул қилиш мумкин. У анча катта бўлган ва бу ерда асос солинган шаҳарлар сони бир неча ўнтага етган».

Страбоннинг маълумотларига кўра, Александр Бақтрия ва Сўғдиёнада 8 та шаҳарга, Юстиннинг маълумотларига қараганда эса, 12 та шаҳарга асос солган. Аммо, бу маълумотлар археологик тадқиқотлар маълумотлари билан тасдиқланмаган ва кўпгина илмий мунозараларга сабаб бўлганки, бу алоҳида мавзу ҳисобланади.

Биз Ўрта Осиё ҳудудларида Александр Македонский учта: Окс Александрияси, Александрия Эсхата (Чеккадаги Александрия) ва Марғиёнадаги Александрия шаҳарларига асос солганлиги ҳақида маълум маълумотларга эгамиз. Бу маълумотларни қисқача таҳлил этамиз.

Тадқиқотлар натижаларига кўра, Окс (Амударё) бўйидаги Александрия турли шароитларни ҳисобга олиб бунёд этилган. Ушбу кўҳна шаҳар Шарқий Бақтриянинг муҳим марказларидан бири бўлиши лозим эди. Шаҳар бир томондан, бу ҳудудларда-

ги юнон-македон ҳокимиятининг таянч нуқтаси бўлиб, серҳосил Бақтрия текислигини Бадахшондаги тоғликлардан (шарқий йўналишда) ҳимоя қилса, иккинчидан, тоғли воҳалар орқали шимали-шарқдан келувчи кўчманчилардан ҳимоя қилган. Ундан ташқари, Оксдаги Александрия фойдали қазилмаларга ниҳоятда бой бўлган (темир, мис, олтин, ложувард ва б.) Бадахшонга кетувчи йўлни ҳам назорат қилиб турган.

Шаҳарга асос солиниши учун икки дарёнинг қўшилиш (Амударё ва Кўкча) жойи бўлган қулай жой танланган. Бу жойда баланд табиий тепаликнинг борлиги ҳам муҳим бўлиб, унинг устига, шаҳар акрополини қуриш имконияти бор эди. Шунингдек, шаҳарнинг қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан таъминлаб турувчи жуда катта серҳосил текисликка (10000 гектарга яқин) туташиб кетганлиги ҳам иқтисодий тараққиётни таъминлар эди.

Кўҳна шаҳар текисликда ҳам, дарё бўйлаб ҳам мустаҳкам девор билан ўраб олинган. Акропол (юқори шаҳар)да тураржойлар йўқ. Бу ерда афтидан ўлчамлари жиҳатдан унча катта бўлмаган 2 та қалъа, гарнизон ҳарбийлари учун кичик ва оддий бинолар ва эронийларга хос ибодатхона жойлашган. Барча тураржойлар ва жамоат иншоотлари пастки шаҳар ҳудудида жойлашган. Тадқиқотчилар шаҳар қиёфасини белгилаб берувчи қуйидаги омилларни ажратадилар: шаҳар пайдо бўлишининг «мустамлакачилик» хусусияти, чунки шаҳар юнон-македонлар Бақтрияни босиб олиши натижасида пайдо бўлган эди; унда подшо қароргоҳининг мавжудлиги; шаҳарнинг йирик вилоят маркази сифатидаги ўрни. Умуман олганда, кўҳна шаҳар тузилиши ва сарой меъморчилиги юнон услубларини эслатса-да, аслида унинг тузилишида қадимги Шарқ анъаналари устунлик қилади.

Қадимги Фарғона ва Уструшона чегараларида, Сирдарё бўйида, ҳозирги Хўжанд ҳудудларида мил. авв. VI–V асрларда манзилгоҳ пайдо бўлади. Бу ердан ҳимоя деворлари ва шаҳар қурилишининг қолдиқлари очиб ўрганилган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, кейинчалик бу шаҳар Александр томонидан босиб олинади ва унинг ўрнига Чеккадаги Александрия бунёд этилади.

Кўҳна шаҳарнинг қалъаси пахсадан қад кўтарган алоҳида девор билан ўраб олинган. Кўҳна шаҳар антик давр анъаналари асосида қад кўтарган. Шаҳарнинг пастки қатламларида қурилиш излари яхши сақланмаган. Мил. авв. IV–III асрлар қатламларида тураржойлар, хўжалик хоналари, ҳарбийлар бошпаналари очиб ўрганилган. Бу шаҳар Александрнинг Сирдарё бўйларидаги таянч нуқтаси бўлган бўлиши мумкин.

Археологик тадқиқотлар натижаларига кўра, аҳамонийлар давридаёқ «Марғиёна шаҳри» мавжуд эди. Бу даврда Марв воҳасидаги Эркқалъа майдони 1800x500 метр бўлган шаҳар типидagi ёдгорлик бўлган. Говурқалъа ҳудудлари ҳам айнан мана шу даврда ўзлаштирилади.

Тадқиқотлар натижаларига кўра, бу ёдгорлик ўша даврдаёқ шаҳар хусусиятига эга бўлиб, бутун воҳанинг маркази эди. Давр охирларига келиб кўҳна шаҳардаги ҳаётнинг фаоллиги кучаяди. Говурқалъа кўҳна шаҳри ҳудудининг шимоли-шарқий ва марказий қисмларидаги маданий қатламлар жадаллик билан тўлиб боради. Тадқиқотчиларнинг фикрича, айнан мана шу аҳоли пункти Александр Македонский юришлари даврида юнон-македон қўшинлари томонидан эгалланади. Курций Руфнинг «Александр Окс дарёсидан ўтиб Марғиёна шаҳрига келди», деган хаба-

ри айнан мана шу аҳоли пунктига тааллуқли деб ҳисобланади. Археологик маълумотларнинг натижаларига кўра, ушбу шаҳарнинг бўйсундирилиши тинчлик хусусиятига эга бўлиб, урбанизация жараёнларига таъсир этмаган. Айнан мана шу шаҳар қайта номланиб, Александрия номини олган.

Тадқиқотлар натижаларидан хулоса чиқарадиган бўлсак, Александр томонидан асос солинган пунктлар – шаҳарлар ёки мустақамланган қалъалар бўлган. Александр шаҳар манзилгоҳларида аҳолини аралаштириш сиёсатини изчил амалга оширган. Улар айрим ҳолларда полис тузилишига эга бўлса-да, шаҳарни гипарх яккабошчилик асосида бошқарган. Уни подшонинг ўзи тайинлаган ва амалдан туширган. Умуман олганда, бу кўҳна шаҳарлар Ўрта Осиё урбанизация жараёнининг ривожланишига катта туртки берганлигини эътироф этган ҳолда, Александр юришларига қадар ҳам бу ҳудудларда юксак шаҳарсозлик маданияти мавжуд бўлганлигини таъкидлаш мақсадга мувофиқдир.

Салавкийлар даври шаҳарсозлиги. Ўз даврида салавкий ҳукмдорлари кенг истилочилик сиёсатини амалга ошириш мақсадида шаҳарсозлик билан ҳам фаол шуғулланганлар. Улар кейинчалик «Селевкия» деб номланган шаҳар марказларига асос солганлар. Бунёд этилган манзилгоҳ сулола вакилларида бирининг номи билан номланган ҳолларда унга полис ҳуқуқи берилган. Таъкидлаш жоизки, салавкийлар даврида ўзи асос солган шаҳарларда турли этник гуруҳлар (юнонлар, македонлар, маҳаллий аҳоли)нинг чатишишини қўллаган ҳукмдорларнинг Александрнинг шаҳарсозлик сиёсатидан тўлиқ четлашиши содир бўлади. Салавкийлар даврида янги шаҳарлар полислар кўринишида ташкил этилиб, илгари ташкил этилган

шаҳарларга ҳам полис мақоми берилган. Бунда «полисларда фуқаролар жамоаси фақат юнонлар ва македонияликлардан таркиб топди».

Бу шаҳарларда юнон аҳолиси жамланиши лозим эди. Чунончи, Марғиёнага оид маълумотларга қараганда, мазкур шаҳарнинг юнон аҳолиси орасида суриялик юнонлар катта ўрин тутиши лозим бўлган. Плиний Марғиёна ҳақида шундай маълумот беради: «Унда Александр Александрияга асос солди, аммо варварлар бу шаҳарни вайрон қилдилар. Селевкнинг ўғли Антиох бу шаҳарни худди шу жойда қайта тиклади. ... У шаҳарга ўз номини беришни лозим топди». Бундай хабар Страбонда ҳам учрайди. Ушбу ёзма манбалар маълумотларини археологик маълумотлар ҳам тасдиқлайди. Таъкидлаш жоизки, салавкийлар подшолигида шаҳарга тобе қишлоқлар, ўзининг жамоа тузилишини сақлаб қолган, уларнинг тобелиги жамоавий хусусиятга эга бўлган ва улар полис ҳудудига киритилмаган.

Салавкийлар даврида Ўрта Осиё шаҳарларининг ҳолати ва ички тузилиши ҳақида маълумотлар етарли эмас. Салавкийлар давлатининг шарқида кўпгина маҳаллий шаҳарлар маълум даражада мустақилликка эга бўлганлар. Одатда, салавкийлар подшоси босиб олган шаҳарга унинг мақоми белгиланган карття берган. Баъзан бундай карття шаҳарнинг мавжуд мақомини тасдиқлаган. Шунингдек, мустақил шаҳарлар ҳам бўлган. Аммо, бундай сиёсат Ўрта Осиёда ҳам маълум даражада олиб борилган деган фикрни тасдиқловчи маълумотлар ҳозирча йўқ.

Афтидан, Ўрта Осиёда юнон ҳарбий манзилгоҳлари – катойкиялар ҳам қурилган. Кўчириб келтирилган юнонлар салавкийлар ҳокимиятининг асосий таянчини ташкил этган. Кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрича, салавкийлар ўз

шаҳарсозлик фаолиятини шарқда ҳам, ғарбда ҳам амалга оширганлар. Шунингдек, бу даврда Ўрта Осиёга жуда кўп юнонлар кўчириб келтирилган деган қарашлар ҳам мавжуд. Масалан, Х.Бенгстон Юнон-Бақтриянинг ҳарбий қудрати манбалари ҳақида фикр юритар экан, бунинг сабабларини салавкийлар Бақтрияда асос солган ҳарбий колонияларда кўради. Мазкур масалани ҳал қилишда Ўрта Осиёда юнон-македонлар истилосидан анча олдин ҳам жуда кўп маҳаллий шаҳарлар ва ривожланган шаҳар ҳаёти мавжуд бўлганини эътиборга олиш мақсадга мувофиқдир.

Юнон-Бақтрия шаҳарлари. Ўтган асрнинг ўрталарида айрим тадқиқотчилар Бақтрияда илк шаҳарларга айнан Александр Македонский асос солган деган фикрни илгари сурган эдилар. Александр Македонский мил. авв. 330–327 йилларда Бақтрия ва Сўғдиёни босиб олганда нималарга дуч келган эди деган саволга жавоб топиш юқоридаги фикрни инкор этишга асос бўлди.

Қадимги муаллифлар Бақтриянинг пойтахти Бақтра-Зарияспани бир неча марта тилга олганлар. Бақтра Мозори Шариф шаҳридан 21 км ғарбда, дарё (Бақтр, Зарияспа) бўйидаги воҳада жойлашган. Француз археологлари бу ердаги Болои Ҳисор тепаликларидан деворлар билан ўралган, миноралар кўтарилган, хандақлар қазилиб, сув билан тўлдирилган айланасимон қалъани топдилар. Шаҳарнинг бир қисми шаҳар деворларидан ташқарида, Болои Ҳисорнинг жануби-шарқида, Тепаи Заргаронда жойлашган. Умумий майдони 120-150 метр бўлган бу шаҳарнинг олдинги давр қатламларидаги ерости сизот сувлари аҳамонийлар ва салавкийлар давридаги ҳаётнинг маданий даражасини тўлиқ ўрганиш имконини бермади.

Шаҳар марказидан атрофга тарқалган кўчалар девор ташқарисида магистрал йўлларга: шимоли-ғарбда Калиф, шарқда Мозори Шариф, жануби-ғарбда Оқсу, жанубда Ҳожи Пийад йўлларига туташган. Ўрта Ер денгизидаги йирик Эфес портидан Балхга томон аҳамоний подшоларининг хизмат кўрсатувчи бўлган йўли чўзилиб кетган. Ўз даврининг маданий ва иқтисодий маркази, савдо йўллари кесишган жойда жойлашганлиги сабабли антик давр муаллифлари Бақтрани «энг катта шаҳар» деб атаганлар.

Бу даврдаги йирик шаҳарлардан яна бири Мароқанда (Самарқанд) бўлиб, бу ердаги мустаҳкам қалъага аҳамонийлар давридан (Афросиёб) олдинроқ асос солинган. Аҳамонийлар ва эллин даврида Афросиёб мустаҳкам ҳимоя деворлари билан ўраб олинади. Бу деворлар Александр Македонский қамалига ҳам дош берган эди. Археологик тадқиқотлар натижаларига кўра, Афросиёбнинг умумий майдони 219 гектар бўлиб, Курций Руф Мароқанданинг мудофаа деворлари узунлигини 70 стадий (тахм. 12 км.) деб маълумот беради. Бу Ўрта Ер денгизи ва Қора денгиз қирғоқларидаги оддий юнон шаҳарларининг ўртача катталигидан икки-тўрт баравар каттадир. Мустаҳкам қалъага эга ва мудофаа деворлари билан ўралган шаҳар ҳудудларидаги мил. авв. IV–III асрларга оид маданий қатламлардан кўплаб топилмалар, жумладан, эллин сопол идишлари топиб ўрганилган.

Юнон-Бақтрия даврида гуллаб-яшнаган шаҳарлардан яна бири Кир асос солган ва манбаларда Кирэхата, Куру[ш]када, Киропол деб эслатилувчи шаҳардир. Кўпчилик тадқиқотчилар бу шаҳарни Ўратепа ўрнида десалар, айримлари Нуртепа ўрнида жойлашган бўлиши ҳам мумкин деган фикр-ни илгари сурадилар.

Қадимги Хўжанд ва унинг атрофларида олиб борилган археологик қазиш ишлари маълум натижалар берди. Хўжанд қалъасидаги кўп сонли шурфлардан бирида мил. авв. IV асрга оид паҳса девор қолдиқлари топилган. Ушбу девор йирик тўртбурчак ғиштлардан қад кўтарган. Кўҳна шаҳардаги асосий маданий қатламлар мил. авв. IV–II асрларга оиддир. Сирдарё бўйларида амалга оширилган кўп йиллик қидирув ва қазиш ишлари натижасида Александр Македонский даврига мансуб бошқа шаҳар марказлари топилмаганлиги туфайли, тадқиқотчилар бундай шаҳар марказлари фақат ҳозирги Хўжанд шаҳри ўрнида бўлиши мумкин деган хулосага келдилар.

Марғиёнанинг пойтахти Марв шаҳридаги кўпгина маданий қатламлар ҳам юнон-бақтрия даврига оиддир. Александр Марв мудофаасини бир-бирига яқин масофада жойлашган олтита чегара қалъалари билан мустаҳкамлаган. Айрим тадқиқотчилар, тепаликларда жойлашган бу қалъалар Александр даврида қурилмаган, балки мустаҳкамланган бўлса керак деган фикрни билдирадilar. Марвнинг мудофаа қудрати Селевк I ва Антиох I даврида мустаҳкамланади. Александрга ўхшаб, улар ҳам эски деворларни мустаҳкамлаганлар, янги мустаҳкам деворлар барпо этганлар ва Марвни ўз номлари билан номлаганлар.

Антиох I шаҳарни ҳам ўз ичига олган бутун Марв воҳасини узун девор билан ўраган. Аҳамонийларнинг айнан қайси қалъаси, Эркқалъами ёки Говурқалъами, Александрнинг номи билан номлангани аниқланмаган. Нима бўлганда ҳам, Селевк I ва Антиох I даврларида Марв воҳаси тўлиқ девор билан ўралганлиги аниқ. Бу деворнинг қолдиқлари ҳозиргача қисман сақланган. Таъкидлаш жоизки,

ўз вақтида С.А.Вязигин ҳам бу ерда жуда катта му-
дофаа тизими барпо этилганини таърифлаган эди.

Тадқиқотлар натижасида ўнг қирғоқ Амударё
худудларида жойлашган бир қатор шаҳар ман-
зилгоҳларидан элин даври қатламлари ва алоҳи-
да қурилишлар топилган. Улар орасида Душанбе,
Ойхоним, Термиз, Саксонохур кабиларни алоҳида
қайд этиш лозимдир.

Тожикистоннинг пойтахтида, Душанбе дарёси-
дан шаҳар марказига қараб кетган йўлнинг шимо-
лида жойлашган Душанбе кўҳна шаҳрида сўнги
йилларда амалга оширилган қазил ишлари ҳақи-
да алоҳида тўхталиб ўтиш лозим.

Кўҳна шаҳар худудида бугунги кунда деяр-
ли тўлиқ замонавий қурилишлар қурилган бўлиб,
шаҳар қалъасининг бир қисми сақланиб қолган.
1989 йилда бу ердан Юнон-Бақтрия даврига, мил.
авв. IV–II асрларга оид маданий қатлам аниқлан-
ган. Қазилмалар натижасида 30 та хона очилган
бўлиб, хоналарнинг тузилишига қараганда, улар
ягона меъморчилик режаси асосида қурилган
маҳобатли иншоотнинг қисмларидир. Вақт ўти-
ши билан вайрон бўлган иншоотнинг фақат ғар-
бий ярми сақланиб қолган. Олинган материаллар
мажмуи Юнон-Бақтрия даврида Душанбе кўҳна
шаҳри Ҳисор водийсидаги йирик шаҳар марказ-
ларидан бири бўлганлигини кўрсатади.

Юнон-Бақтрия даврига оид Ойхоним кўҳна
шаҳри 1965–1978 йилларда Франциянинг Аффо-
нистонда иш олиб борган П.Бернар бошчилигида-
ги археологик миссияси томонидан қазил очилган.
Қазилма ишлари охирига етказилмаган бўлса-да,
француз археологлари жамоат, ибодат, мудофаа
иншоотлари ва уй-жойларнинг тарихи, шаҳарсоз-
лик анъаналари, санъат асарлари, ёзув маданияти

ёдгорликлари ва қадимги шаҳарнинг турмуш тарзини аниқлашга муваффақ бўлдилар.

Ойхоним Бақтриянинг шарқида, Панж ва Кўкча дарёлари туташган ерда, Панжнинг чап қирғоғида, тупроғи серҳосил кичкина (10x35 км) воҳада жойлашган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, кўҳна шаҳар, биринчидан, ерлари юнон истилочиларининг кўлига ўтган қадимги суфориладиган воҳани назорат қилиш учун қурилган, иккинчидан, у минерал ресурсларга бой вилоятнинг пойтахтига айланган. Кўҳна шаҳарнинг мана шу қишлоқ хўжалик ва кончилик салоҳияти истилочилар ҳаёти ва, ҳатто, фаровонлигини таъминлаш учун ҳам етарли бўлган. Учинчидан, кўҳна шаҳар муҳим ҳарбий-стратегик аҳамиятга эга бўлган. Зотан у, Бақтрияни шарқ томондан қўриқлаган ҳамда Бақтрия шарқидаги ички ва ташқи чегараларини назорат қилган.

Маъмурий бинолар жойлашган кўҳна шаҳарнинг марказий қисми унча зич қурилмаган. Энг катта ҳовли-майдон сарой саҳнида жойлашган. Сарой кутубхонаси ҳамда гимнасий Ойхоним кўҳна шаҳридаги юксак маданий ҳаётдан далолат беради. Бу ерда гимнасий асосий таълим маркази ҳисобланган. У кўҳна шаҳарнинг шимолий қисмида, уч қисмдан иборат катта бинода жойлашган. Бу мажмуа тўртала томонидан хоналар билан ўралган.

Юнон-Бақтрия даврининг мустаҳкам кўҳна шаҳарларидан бўлган Ойхонимда меъморчилик ва амалий санъат ҳам тараққий этган. Шаҳар майдонларида, гимнасийда ва ибодатхоналарда ўрнатилган ҳайкаллар Ойхоним меъморчилигини тўлдириб, юқори санъат даражасидан далолат беради. Таъкидлаш лозимки, Ойхоним ҳозирча Ўрта Осиёда бутунлай юнон анъаналарига асосланиб қурилган ягона кўҳна шаҳар ҳисобланади.

Бу даврга оид кўҳна шаҳарлардан яна бири Тахтисангин (Ўтарқалъа, Мели, Тахтиқубод) Қубодиённинг жанубида, Афғонистон билан Тожикистоннинг чегарасидаги Тахтиқубод дарасида жойлашган. Кўҳна шаҳарнинг муҳофаа деворлари 75 гектар майдонни эгаллайди. Баландлиги 600 метрга етадиган Тешиктош тоғ тизмаси Тахтисангинни Қубодиён воҳасининг бугунги кунда аҳоли яшайдиган қисмидан ажратиб туради. Б.А.Литвинский бошчилигидаги Жанубий Тожикистон экспедицияси 1976 йилдан бошлаб амалга оширган қазилар ишлари натижасида Тахтисангин қалъасининг ички тузилиши аниқланди. Қалъанинг ичида асосан ибодатхона, унга шарқ томондан туташган, хом гиштдан кўтарилган девор билан ўралган ҳовли жойлашган. Қалъа муҳофаа деворларининг ички йўналиши бўйлаб жойлашган қурилмалар омбор, устахона ва ибодатхона қошидаги хужралар вазифасини бажарган бўлиши мумкин.

Тахтисангин кўҳна шаҳрида амалга оширилган қазилар ишлари натижасида Бақтрия санъатининг турли давлари ҳақидаги илмий қарашларни тасдиқловчи муҳим маълумотлар олинди. Шунингдек, Бақтрия санъати дурдоналарининг топилиши Окс хазинаси сирини очиш имконини берди. Тадқиқотлар натижаларидан хулоса чиқарадиган бўлсак, Ўрта Осиё ёки Марказий Осиёдагина эмас, балки аҳамонийлар Эрони ҳудудидаги оташ ибодатхоналари орасида ҳам Окс ибодатхонаси энг тўлиқ ва яхлит ибодатхонадир. Ёдгорликнинг яхши сақланганлиги – оташ ибодатхонасининг ичидаги ҳар бир хонанинг вазифавий фойдаланилишини аниқлаш ҳамда уларда амалга оширилган диний ва ижтимоий маросимлар жараёнини тиклаш имконини беради.

Антик даврга келиб Ўрта Осиё кўҳна шаҳарларида маданий ҳаёт нисбатан ривожланган эди. Таъкидлаш жоизки, юнон-бақтрия даврига келиб бадий маданиятнинг турли жабҳаларида эллинизмнинг таъсирини кузатишимиз мумкин. Мисол учун, эллинлаштириш давридан бошлаб Бақтрияда короластика ҳунармандчилиги пайдо бўлади. Бу санъат намуналари доираси юнон оламига нисбатан кенгроқ бўлиб, ҳунармандлар эллин мифологияси билан боғлиқ бўлган сопол буюмлардан ташқари маҳаллий анъаналар билан боғлиқ бўлган санъат намуналарини ҳам яратадилар. Юэчжи-кушон ва Кушон даврига келиб Ўрта Осиёнинг кўплаб кўҳна шаҳарларида бадий маданиятнинг кўпгина турлари тараққий этганлигини кузатишимиз мумкин. Саройлар, ибодатхоналар ва бой тураржойлардаги деворий суратлар, манзаралар ҳамда ҳайкаллар бизнинг кунларимизгача намунавий ҳолатида бўлса-да сақланиб қолган.

Хуллас, антик давр Ўзбекистон давлатчилиги тараққиётида шаҳарларнинг аҳамияти улкан бўлди. Тадқиқотларнинг қиёсий таҳлилидан хулоса чиқарадиган бўлсак, эллин дунёсида шаҳар маълум вазифаларни (маъмурий, сиёсий ва диний марказ, савдогарлар ва ҳунармандлар фаолият кўрсатадиган жой, маданий ва ҳарбий марказ ва бошқ.) бажарувчи мустаҳкамланган пунктгина эмас, балки жамоа ўзини ўзи бошқариш органлари, замонавий мулкдорларнинг алоҳида шаклини ўзида жамлаган, эркин фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилигини назарда тутувчи ижтимоий тузилманинг муҳим бўғини ҳам бўлган дейиш мумкин. Бундай шаҳарлар (балки шаҳар-полислар ёки шаҳар-давлатлар) эллин маданияти таъсирида бўлган Шарқда ҳам кенг тарқалган.

Таъкидлаш жоизки, бу ҳудудларда кучли подшо ҳокимиятига эга (салавкийлар ёки Юнон-Бақтрия

каби) катта давлатларда бундай шаҳарлар ҳукм суриши учун Греция ёки Римдагидан батамом ўзгача шарт-шароитлар мавжуд эди. Антик давр Ўрта Осиё шаҳарларининг мустақиллиги тўлиқ бўлмасдан, уни подшонинг олий ҳокимияти чеклаб турган. Ҳарқалай, археологик маълумотлар (агар бу мустақиллик ҳуқуқини бериш тўғридан-тўғри айтилган битиклар ёки бошқа ёзувлар бўлмаса) шаҳарлар бундай алоҳида мақомга эга эканлиги ҳақида далиллар бера олмайди. Бу ўринда хитойлик сайёҳ Цжан Цяннинг Юнон-Бақтрия шаҳарларининг маълум даражада мустақиллиги ҳақидаги хабарни келтириб ўтиш мақсадга мувофиқ. У Даҳя-Бақтрия ҳақида шундай маълумот беради: «улар (яъни, Бақтрия шаҳарлари – Б.Э.) олий подшо ёки ҳокимга эга эмас, аммо ўзларининг девор билан ўралган барча шаҳарлари ва манзилгоҳларида улар кичик ҳокимларни тайинлайдилар».

Антик давр ҳар қандай Ўрта Осиё шаҳарининг бир муҳим таркибий қисми – шаҳар атрофидаги қишлоқларнинг мавжудлиги эди. Ўрта Осиёда шаҳарларнинг умумий муаммоларига ва шаҳарларнинг мақомига жиддий эътибор берилиши натижасида шаҳар билан унинг атрофидаги қишлоқларнинг ўзаро муносабатлари масаласи тадқиқотчилар эътиборидан бирмунча четда қолди. Тадқиқотчилар олдида турган шаҳарлар тарихи билан боғлиқ долзарб масалалардан бири ҳам айнан шу муаммо ҳисобланади.

Кушон даври Шимолий Бақтрия шаҳарлари. Мил. авв. I – милодий III асрлар Шимолий Бақтрия шаҳарларининг гуллаб-яшнаган даври бўлди. Айнан мана шу даврда типологик жиҳатдан турлича бўлган, турли вазифаларни бажарган шаҳарлар пайдо бўлади. Бақтриядаги сиёсий ва иқтисодий барқарорлик, айниқса, бу ҳудудларнинг Кушон

давлати таркибига кириши бу жараёнга имкониёт яратган эди. Бақтриянинг кўпгина шаҳарлари муҳим карвон йўллари бўйларида, дарёдан ўтиш жойларида, савдо йўллари чорраҳаларида пайдо бўлади. Таъкидлаш жоизки, уларнинг шаклланиши турли йўллар билан бўлиб ўтган. В.М.Массоннинг фикрича, Шимолий Бақтриянинг кушон даври шаҳарлари икки хил йўл билан пайдо бўлган. Уларнинг айримлари аҳолининг аста-секин кўпайиши натижасида ўз-ўзидан пайдо бўлган бўлса, айримлари эса доимий режа асосида марказий ҳокимиятнинг марказга интилиш сиёсати натижасида пайдо бўлган.

Кушон даври Шимолий Бақтрия шаҳарларининг шаклланиш жараёни, уларнинг тарҳи ва тuzилиши кўп ҳолларда унинг асосига, илгари аҳоли яшаган манзилгоҳга боғлиқ бўлган. Бу ҳолатни археологик маълумотлар асосида ўрганган Э.В.Ртвеладзе ўз асослари билан фарқланувчи шаҳарларнинг қуйидаги учта гуруҳини ажратади:

1. Аҳамонийлар даврига бориб тақаладиган, қадимги асосга эга бўлган кўп қатламли шаҳарлар (Жондавлаттепа, Қалъаимир, Ҳайитободтепа ва, балки, Термиз);

2. Юнон-Бақтрия ёки салавкийлар даврига бориб тақаладиган шаҳарлар (Далварзинтепа, Кайқубодшоҳ, Саксонохур, Термиз, Шаҳринав, Холчаён);

3. Юэчжи ёки Кушон даврида пайдо бўлган шаҳарлар (кичкина шаҳарларнинг асосий қисми ва Будрач, Зартепа, Фаровқалъа (Яван), Калламинор (Денов ёнида), Шоҳтепа ва бошқ.).

Хуллас, антик давр Шимолий Бақтрия шаҳарлари ўз тараққиётининг юқори босқичига кўтарилган эди. Ёзма манбаларда Бақтрия ҳақида «минг шаҳарлар ўлкаси» деб эслатиб ўтилиши ҳамда кўп сонли археологик маълумотлар ушбу фикримизнинг далилидир.

Антик даврда бу ҳудудлардаги шаҳарлар тараққиёти учун кўпгина имкониятлар (ижтимоий-иқтисодий, ҳарбий-сиёсий, географик ва бошқ.) мавжуд эди. Шаҳарлар кўп ҳолларда илгаридан белгилаб қўйилган қатъий режа асосда қурилиб, бир неча қисмдан иборат бўлган. Ҳар бир қисмнинг муайян бажарадиган вазифаси мавжуд эди. Шаҳарларнинг ўзи эса ижтимоий-иқтисодий ва маданий марказ ҳисобланиб, сиёсий ҳаётда ҳам муҳим аҳамият касб этган. Тараққиёт қонуниятларига кўра, аввалги даврларда бўлгани каби, антик давр шаҳарлари давлатчилик тараққиётининг асосий омили бўлиб қолаверди.

Таянч сўзлар:

Бошқарув, ном давлатлар, сиёсий ҳокимият, маҳаллий ва умумбашарий маданиятлар, Осиёча ишлаб чиқариш усули, Шарқ йўли, жамиятнинг бирламчи ячейкаси, принципиал бошқарувлар табақаси, Европа йўли, полислари, ижтимоий ва ҳудудий бирлик, қишлоқ жамоалари, ишлаб чиқарувчи хўжалик, қўшимча маҳсулот, қадимги давлатлар типологияси, аҳоли сони ва зичлигининг ўсиши, давлатчилик тушунчаси, давлатнинг асосий белгилари, давлатнинг типлари, формацион ёндашув, цивилизацион ёндашув, Қадимги Шарқ давлатчилиги, Бронза даври маданиятлари, Намозгоҳ, Дашли, Олтинтепа, Гонур, Сополитепа, Жарқўтон, тарихий-маданий жараёнлар, меҳнатнинг биринчи йирик тақсимооти, ибтидоий муносабатлар инқирози, архаик элементлар, археологик мажмуалар, Намозгоҳ тарихий-маданий бирлиги, «маҳаллий маданий жамоа», Бақтрия-Марғиёна археологик мажмуалари, «Окс цивилизацияси», Чуст маданияти, қадимги аҳолининг деҳқончилик маданияти, деҳқончилик марказлари, антик давр шаҳарлари

2-мавзу бўйича савод ва топшириқлар

1. Давлат нима? Давлат тушунчасига изоҳ беринг.
2. Илк давлатларнинг типологияси ва хронологияси ҳақида гапириб беринг.
3. Илк давлатлар пайдо бўлишининг ижтимоий-иқтисодий омиллари нималарда деб ҳисоблайсиз?
4. Бақтрия подшолиги ҳақида гапириб беринг.
5. Қадимги Хоразм давлати ҳақида нималарни биласиз?
6. Сўғдиёна давлати ҳақида фикр билдириг.
7. Аҳамонийлар даври давлатчилиги ҳақида маълумот беринг.
8. Македониялик Александр ва унинг ворислари даври давлатчилиги ҳақида маълумот беринг.
9. Даван давлати ҳақида нималарни биласиз?
10. Қанғ давлати ва қанғлилар ҳақида маълумот беринг.
11. Ўзбек давлатчилиги тарихида Кушон давлатининг тутган ўрнини қандай изоҳлайсиз?
12. Қадимги Шарқ ва Ўрта Осиё давлатчилиги ривожига ўзига хослик ва умумийлик ҳақида гапириб беринг.
13. Антик давр шаҳарсозлиги ва давлатчилик тараққиёти ҳақида нималарни биласиз?

2-мавзу бўйича фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Абдуллаев Ў. Ўрта Осиёда қадимги бошқарув ва илк давлатчилик тарихшунослиги. – Тошкент: Академия, 2009.
2. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Энг қадимги давлардан Россия босқинига қадар. – Тошкент: Шарқ, 2000.
3. Асқаров А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. – Ташкент: Фан, 1997.
4. Асқаров А.А. Энг қадимги шаҳар. – Тошкент: Фан, 2001.

5. Аскарлов А.А., Ширинов Т. Ранняя городская культура юга Средней Азии в эпоху бронзы. – Самарканд, 1993.

6. Асқаров А. Ўзбек давлатчилигининг илк босқичларида Қадимги Фарғона. // Фарғона: кеча, бугун ва келажакда. – Фарғона: 2003.

7. Асқаров А. Қадимги Хоразм тарихига оид баъзи бир масалалар. // Ўзбекистон этнологияси: янги қарашлар ва ёндашувлар. – Тошкент: 2004.

8. Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. – Тошкент: Университет, 2004.

9. Авеста. Избранные гимны. Пер. с Авест. и комментарий И.М.Стеблин-Каминского. – Душанбе: 1990.

10. Бикерман Э. Государство селевкидов. – М.: 1985.

11. Дандамаев М.А., Луконин В.Г. Культура и экономика древнего Ирана. – М.: 1980.

12. Дандамаев М.А. Политическая история ахеменидской державы. – М.: 1985.

13. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. Отв. ред. Г.А.Кошеленко. – М.: 1985.

14. Жўраев Н., Азизов А. Ижтимоиёт асослари. Цивилизациялар – ижтимоий-маданий жараён. – Тошкент: Фан, 2003.

15. Захидов П. Государство Кангюй. – Ташкент: 2009.

16. Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы. // МИА. Вып. 118. – М.: 1962.

17. Исамиддинов М.Х., Сулайманов Р.Х. Еркурган (стратиграфия и периодизация). – Ташкент: 1984.

18. Исамиддинов М.Х. Истоки городской культуры Самаркандского Согда. – Ташкент: 2002.

19. История Древнего Востока. Под. ред. В.И.Кузищина. – М.: 1988.

20. История таджикского народа. Под ред. Б.А. Литвинского и Б.А.Ранова. – Душанбе: 1998.

21. Массон В.М. Первые цивилизации. – Л.: 1989.

22. Массон В.М. Культурогенез Деревней Центральной Азии. – СПб: Изд-во С.Петербург. ун-та, 2006.

23. Массон В.М. Страна тысячи городов. – М.: 1966.

24. Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ. – Л.: 1976.

25. Матбобоев Б.Х. Ўзбек давлатчиликнинг илк босқичларида Фарғона. // Ўзбек давлатчилиги тарихида қадимги Фарғона. Маъруза матнлари. – Наманган: 2001.

26. Пугаченкова Г.А., Ртвеладзе Э.В. Северная Бактрия-Тохаристан. Древность и средневековье. – Ташкент: Фан, 1990.

27. Павленко Ю.В. Раннеклассовые общества. Генезис к пути развития. – Киев: 1989.

28. Ртвеладзе Э. Цивилизации, государство, культуры Центральной Азии. – Ташкент: 2005.

29. Ртвеладзе Э.В., Алимova Д.А. и др. История государственности Узбекистана. Т.1. – Ташкент: Узбекистан, 2009.

30. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: Давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Адолат, 2001.

31. Сағдуллаев А.С. Культура юга Средней Азии VII–IV вв. до н.э. (Бактрия, Маргиана, Согд). – Ташкент: 1987.

32. Сағдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. – Тошкент: 1996.

33. Сағдуллаев А.С. Қадимги Ўрта Осиё тарихи. – Тошкент: Университет, 2004.

34. Сағдуллаев А., Мавлонов Ў. Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи. – Тошкент: Академия, 2006.

35. Сағдуллаев А.С. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи: Давлат ва жамият тараққиёти. – Тошкент: 2000.

36. Сайко Э.В. Становление города как производственного центра. – Душанбе: 1973.

37. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. Проблемы цивилизации Узбекистана VII в до н.э. – VII в н.э. – Ташкент: 2000.

38. Тойнби А.Дж. Постигание истории. – М.: Айрис Пресс, 2010.

39. Шониёзов К. Қанғ давлати ва қанғлар. – Тошкент: 1995.

40. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. Масъул муҳаррирлар: Д.Алимова, Э.Ртвеладзе. – Тошкент: Шарқ, 2001.

41. Ўзбекистон тарихи. Муаллифлар жамоаси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003.

42. Эшов Б.Ж. Ўрта Осиёнинг қадимги шаҳарлари тарихи. – Тошкент: Фан ва технология, 2008.

43. Эшов Б. Сўғдиёна тарихидан лавҳалар. – Тошкент: 2002.

44. Эшов Б. Цивилизация тизимида илк шаҳарлар. – Тошкент: 2004.

45. Қудратов С.С. Марказий Осиё ҳудудларида илк давлатларнинг пайдо бўлиши. – Гулистон: 1998.

46. Гуломов Я. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. – Тошкент: Фан, 1959.

47. Шайдуллаев Ш.Б. Ўзбекистон ҳудудида давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари (Бақтрия мисолида): тар. фанл. докт... дисс. автореф. – Самарқанд: 2009.

48. Матёқубов Х.Ҳ. Ўзбек давлатчилигининг илк босқичида қадимги Хоразм: тар. фанл. номз... дисс. автореф. – Тошкент: 2012.

49. Голамреза Джавади. История государственного управления в Иране и Средней Азии в древности. Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Душанбе: 2004.

3-МАВЗУ. «АВЕСТО» – ДАВЛАТЧИЛИК ТАРИХИНИ ЎРГАНИШДА МУҲИМ МАНБА

1-§. Заратуштра ва зардуштийлик

Ўрта Осиёдаги турли халқларнинг қадимги даврлардаги диний қарашлари ва эътиқодлари, пайгамбарлари ва улар таълимотларининг ёйилиши масалалари узоқ йиллардан буён тадқиқ этилаётган бўлса-да, ҳамон кўпгина олимлар орасида илмий мунозараларга сабаб бўлаётган масаладир. Маълумки, аҳамонийлар давридан бошлаб (балки ундан ҳам олдинроқ) араб босқинига қадар Ўрта Осиё халқлари орасида кенг ёйилган ва асосий дин – зардуштийлик дини эди. Бу диннинг асосчиси Заратуштра ва унинг фаолияти, бу диннинг муқаддас китоби «Авесто» ва у пайдо бўлган ҳудуд ҳақидаги масалалар ҳам ҳозирги кунда кўпчилик тадқиқотчиларнинг диққат марказида турибди.

Жуда кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрича, Заратуштра афсонавий бўлмасдан, тарихий шахс ҳисобланади. У юнон-рим манбаларида Зороастр, қадимги форс тилида Зардушт, ўрта форс тилида Заратуштра номи билан эсланади. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, у Спитама авлодидан (сўғдийча Спитамен деган исм ҳам шундан келиб чиққан) бўлиб, отасини Поурўшасп, онасини Дугдова деб аташган. Унинг номи «олтин туяли», «олтин туя етаклаган одам» маъносини беради. Заратуштранинг отаси коҳинлар табақасига мансуб бўлиб, у туғилган мамлакат бизга номаълум. Буларнинг барчаси Заратуштра ҳаёти тарихи, унинг туғилган жойи ва санаси, зартўштийликнинг ватани ҳамда дастлабки ёйилган ҳудудлари ҳақида тўла маълумот бера олмайди. Аммо, Авестонинг махсус боблари Заратуштрани тарихий шахс сифатида ёритади.

Заратуштранинг қайси йилда туғилганлигини ҳақида аниқ маълумот йўқ. Тадқиқотчиларнинг фикрларидан хулоса чиқарадиган бўлсак, унинг туғилган йили кенг тарихий саналар билан боғланади (мил. авв. 1500–1000 йиллардан бошлаб, мил. авв. VII–VI асрларгача). Юнон-рим тарихчилари ҳам Заратуштра қачон туғилганлиги ҳақида аниқ маълумот бермайдилар. Фақатгина, лидиялик Ксанф (мил. авв. II аср) Заратуштранинг фаолияти-ни Ксерксдан 600 йил аввал эди деб маълумот беради. Бошқа юнон муаллифларининг хабарлари бундан ҳам ишончсиз. Сосонийлар даври (III–VII аср) зардуштийлар анъаналарига эътибор берадиган бўлсак, Заратуштранинг ҳаёти мил. авв. VII асрнинг охири – VI асрнинг бошларига тўғри келади.

Абу Райҳон Беруний Заратуштранинг туғилган йилини Александр Македонскийдан 258 йил олдин эди деб белгилайди. Айрим тадқиқотчилар бу санани тўғри деса, баъзилари нотўғри деб ҳисоблайдилар. 330 йилда аҳамонийларнинг сўнгги вакили бўлган Доро III вафот этади. Ҳокимият Александринг қўлига ўтади. Агар Беруний маълумотларидан хулоса чиқарадиган бўлсак ($330+258=588$), Заратуштра мил. авв. 588 йилда туғилган. В.И. Абаев ва И.М. Дьяконов хулосаларига кўра, Заратуштра яшаб ўтган вақт, бу – мил. авв. VII–VI асрлардир. Олимлар фикрига кўра, Заратуштра мил. авв. 553–541 йиллар атрофида 77 ёшида вафот этган. Бу сана ҳисобидан Заратуштра 630–553 йиллар ёки 618–541 йиллар давомида яшаб, фаолият кўрсатган.

Заратуштранинг туғилган жойи ҳақида ҳозиргача ҳам баҳслар давом этаётган бўлишига қарамасдан, бу муаммога тўла аниқликлар киритилмаган. У ҳақида турли фикрлар мавжуд. Бир гуруҳ олимлар Заратуштрани ҳозирги Озарбайжон ҳудудида туғилган деб ҳисоблайдилар. Бу гуруҳ олимлар

Авестода келтирилган Арьянам Вайжа (Эрон текислиги) вилоятини ўзларига асос қилиб оладилар. Яна бир гуруҳ олимлар Заратуштрани Бақтрияда туғилган деб ҳисоблайдилар. Бу гуруҳ олимлар юнон тарихчиси Ктесий маълумотларига асосланадилар. Шунингдек, бу гуруҳ олимлар Авестонинг энг қадимги қисмлари Бақтрияда ёзилганлигини таъкидлайдилар. Яна бошқа бир олимлар гуруҳи Заратуштранинг ватани – қадимги Хоразм деб ҳисоблайдилар. Олимлар орасида Заратуштра ва Авестонинг ватани Сўғдиёна деган фикрлар ҳам бор. Авесто матнларида эса Заратуштра туғилган жой ва унинг ватани ҳақида ҳеч қандай маълумот йўқ.

Авестода келтирилган географик ҳудудларни ўрганишдан хулоса чиқарган кўпчилик ҳозирги тадқиқотчилар Заратуштранинг Ўрта Осиё вилоятларидан бирида, ҳеч бўлмаганда бу ҳудудга қўшни бўлган шимоли-ғарбий Эрон ҳудудида туғилганлигини эътироф этадилар. Умуман олганда, Заратуштранинг ватани Ўрта Осиё – Хоразм ёки Бақтрия деб ҳисобловчи олимлар кўпчиликни ташкил этади.

Заратуштранинг диний ислоҳотлари ўз ватанида тарафдорларини топмаганлиги боис, пайғамбар ўз юртидан кетишга мажбур бўлган. Заратуштра эътиқодини қабул қилган биринчи тарафдорлари, бу – қадимги Бақтрия подшоси Кави Виштасп, малика Хутаоса ва уларнинг яқин қариндошларидир. Заратуштра ўз ғояларида қонли қурбонлик (мил. авв. VII асргача бўлган динларда одамлар ва ҳайвонлар худоларга қурбонлик қилинган) қилишни қатъиян қоралайди. Заратуштра яна шуни таъкидлайдики, одамзот яшашга ҳақли бўлиб, бу ҳуқуқдан уни маҳрум қилишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ.

Заратуштра ўз ғояларини тарғиб қила бошлаган давр Ўрта Осиё ва Эрон халқлари тарихида энг

муҳим давр эди. Яъни, ибтидоий жамоа муносабатлари ўзгариб, давлатчилик тузуми муносабатлари қарор топмоқда эди. Янги дин бу ўзгаришларни ўзида акс эттирар ва туғилаётган янги жамиятга хизмат қиларди. У бирлашишга ва кучли марказлашган ҳокимият тузишга, ўша даврда ўтроқ деҳқончилик билан шуғулланувчи воҳалар аҳолиси учун «худонинг қамчиси (тиғи)» ҳисобланган кўчманчи халқларга қарши кескин курашга чақирди.

Заратуштра ислоҳотлари диний жиҳатдан ҳам, ижтимоий жиҳатдан ҳам битта – улуғ ва донишманд худо Ахурамаздага (сўзма-сўз таржимаси: «жаноби доно») сифинишга ва Ахурамазданинг душманлари деб эълон қилинган собиқ қабила худолари – асуралар ва девларга қарши курашга олиб келди.

Зардуштийларнинг диний фалсафаси қарама-қарши кучларнинг курашига асосланган. Бу кураш худолар ўртасида бошланиб, табиатда ва инсоният ҳаётида ҳам давом этган. Ўшандан бошлаб яхшилик ва ёмонлик, рост ва ёлғон, ёруғлик ва зулмат ўртасида доимий ва муросасиз кураш бошланган. Улар ўртасидаги кураш бутун коинотга ёйилади ва зардуштийларнинг асосий фалсафий таълимоти бўлиб қолади. Ёруғлик, яхшилик кучларини Ахурамазда (Хурмуз), ёвузлик, қора ва зулмат кучларни Анхро-Манё (Ахриман) бошқаради.

Ахурамазда яхшилик, ёруғлик, соғлик, бахт-саодат келтирувчи худо ҳисобланган. Заратуштра бундай хабар қилади: «Биз Ахурамаздани улуғлаймиз, у чорвани, сувни ва ўсимликларни, ёруғликни ва ерни яратган...». Шунингдек, Ахурамазда ҳаётни ва дастлабки одамни яратган худо деб фараз қилинган. Анхро-Манё ёмонлик, ўлим ва зулмат келтирувчи худо ҳисобланган.

Заратуштранинг дини вақт ўтиши билан аста-секин турли халқлар орасида тарқалар экан,

Ўз асосини сақлаган ҳолда бироз ўзгаради. Ахурамазда ва Ахриман худоларидан ташқари, Авесто бир қатор бошқа улуг худолар фаолияти ҳақида ҳам ҳикоя қилади. Митра, Хоума, Анахита, Аши ва Зурвон қабилар шулар жумласидандир. Воҳу Ма-нах (олиҳиммат фикр) чорвага, Аши Ваҳишта эса оловга ҳомийлик қилади ва ҳоказо. Ўтмишнинг энг аҳамиятли динларидан бўлган зардуштийлик диний-фалсафий иккиликни (дуализмни), қадимги урф-одатлар ва тарихий ривоятларни ўзига сингдиради ва бундан ташқари, зардуштийлик, пайғамбар Заратуштрадан олдинги даврларга оид қадимги қабилаларнинг фалсафаси ва дунёқарашларини ҳам ўз ичига олади.

Зардуштийлик сосонийлар даврида (милоднинг III–VII асрлари) узил-кесил расмийлашган. Бу даврда зардуштийлик адабиёти ҳам кенг тарқалади. Шунга айтиш керакки, дастлабки пайтларда зардуштийлик динининг муқаддас матнлари авлодлардан оғзаки етказилган ва Заратуштра ўлимидан кейин бир неча аср ўтгач маълумотлар тўпланиб ягона матн ёзилган.

Зардуштийларнинг муқаддас китоби Авесто шу тариқа юзага келган. Бир қатор олимлар зардуштийлик анъаналарига таяниб Авестони илк сосонийлар (III–IV асрлар) даврига боғласалар-да, шунга қарамай унинг биринчи таҳрири мил. авв. I асрларда бўлиб ўтган деб ҳисобланади. Авесто жумласи ҳам ўша пайтда пайдо бўлган бўлиб, у ўрта форс тилида «апастан», яъни «асос», «асосий матн» деган маънони билдиради.

Мусулмонларда «Қуръон», насронийларда «Библия» бўлганидек, Авесто – зардуштийлик динининг матнлари тўпламидир. Бу тўпламлар турли вақтларда ва турли жойларда вужудга келган. Эронда ислом дини қабул қилингач, Авестонинг катта

муҳим давр эди. Яъни, ибтидоий жамоа муносабатлари ўзгариб, давлатчилик тузуми муносабатлари қарор топмоқда эди. Янги дин бу ўзгаришларни ўзида акс эттирар ва туғилаётган янги жамиятга хизмат қиларди. У бирлашишга ва кучли марказлашган ҳокимият тузишга, ўша даврда ўтроқ деҳқончилик билан шуғулланувчи воҳалар аҳолиси учун «худонинг қамчиси (тиғи)» ҳисобланган кўчманчи халқларга қарши кескин курашга чақирди.

Заратуштра ислоҳотлари диний жиҳатдан ҳам, ижтимоий жиҳатдан ҳам битта – улғу ва донишманд худо Ахурамаздага (сўзма-сўз таржимаси: «жаноби доно») сифинишга ва Ахурамазданинг душманлари деб эълон қилинган собиқ қабила худолари – асуралар ва девларга қарши курашга олиб келди.

Зардуштийларнинг диний фалсафаси қарама-қарши кучларнинг курашига асосланган. Бу кураш худолар ўртасида бошланиб, табиатда ва инсоният ҳаётида ҳам давом этган. Ўшандан бошлаб яхшилик ва ёмонлик, рост ва ёлғон, ёруғлик ва зулмат ўртасида доимий ва муросасиз кураш бошланган. Улар ўртасидаги кураш бутун коинотга ёйилади ва зардуштийларнинг асосий фалсафий таълимоти бўлиб қолади. Ёруғлик, яхшилик кучларини Ахурамазда (Хурмуз), ёвузлик, қора ва зулмат кучларни Анхро-Манё (Ахриман) бошқаради.

Ахурамазда яхшилик, ёруғлик, соғлик, бахт-саодат келтирувчи худо ҳисобланган. Заратуштра бундай хабар қилади: «Биз Ахурамаздани улғулаймиз, у чорвани, сувни ва ўсимликларни, ёруғликни ва ерни яратган...». Шунингдек, Ахурамазда ҳаётни ва дастлабки одамни яратган худо деб фараз қилинган. Анхро-Манё ёмонлик, ўлим ва зулмат келтирувчи худо ҳисобланган.

Заратуштранинг дини вақт ўтиши билан аста-секин турли халқлар орасида тарқалар экан,

Ўз асосини сақлаган ҳолда бироз ўзгаради. Ахурамазда ва Ахриман худоларидан ташқари, Авесто бир қатор бошқа улуғ худолар фраолияти ҳақида ҳам ҳикоя қилади. Митра, Хоума, Анахита, Аши ва Зурвон кабилар шулар жумласидандир. Воҳу Ма-нах (олиҳиммат фикр) чорвага, Аши Ваҳишта эса оловга ҳомийлик қилади ва ҳоказо. Ўтмишнинг энг аҳамиятли динларидан бўлган зардуштийлик диний-фалсафий иккиликни (дуализмни), қадимги урф-одатлар ва тарихий ривоятларни ўзига сингдиради ва бундан ташқари, зардуштийлик, пайғамбар Заратуштрадан олдинги даврларга оид қадимги қабилаларнинг фалсафаси ва дунёқарашларини ҳам ўз ичига олади.

Зардуштийлик сосонийлар даврида (милоднинг III–VII асрлари) узил-кесил расмийлашган. Бу даврда зардуштийлик адабиёти ҳам кенг тарқалади. Шунини айтиш керакки, дастлабки пайтларда зардуштийлик динининг муқаддас матнлари авлодлардан оғзаки етказилган ва Заратуштра ўлимидан кейин бир неча аср ўтгач маълумотлар тўпланиб ягона матн ёзилган.

Зардуштийларнинг муқаддас китоби Авесто шу тариқа юзага келган. Бир қатор олимлар зардуштийлик анъаналарига таяниб Авестони илк сосонийлар (III–IV асрлар) даврига боғласалар-да, шунга қарамай унинг биринчи таҳрири мил. авв. I асрларда бўлиб ўтган деб ҳисобланади. Авесто жумласи ҳам ўша пайтда пайдо бўлган бўлиб, у ўрта форс тилида «апастан», яъни «асос», «асосий матн» деган маънони билдиради.

Мусулмонларда «Қуръон», насронийларда «Библия» бўлганидек, Авесто – зардуштийлик динининг матнлари тўпламидир. Бу тўпламлар турли вақтларда ва турли жойларда вужудга келган. Эронда ислом дини қабул қилингач, Авестонинг катта

қисми йўқ бўлиб кетади. Бизгача унинг кундалик диний амалиётлари учун зарур бўлган матнларигина етиб келган холос.

Энг қизиғи Видевдат бўлиб, тўпламнинг маъноси – «девларга қарши қонун» демакдир. У қоҳинлар мажмуи бўлиб, покланиш маросимлари қоидалари, гуноҳларни ювиш ва саховатли бўлиш, ҳар хил урф-одат қоидалари, шу билан бирга, дафн этиш маросимлари ҳақидаги бўлимдир.

Зардуштийлик мураккаб ва гоят ўзига хос маросимини ишлаб чиқди. Авестодаги ерга, сувга ва оловга ўликни теккизиб, ҳаром қилишни қатъий тақиқлаш унинг асосини ташкил этади. Кимки инсонни ёки итни ерга кўмса, катта гуноҳ қилган ҳисобланиб, бу гуноҳи учун «отнинг қамчиси» билан 500 марта урилган. Инсон ёки итнинг ўлиги кўмилган ерга бир йилгача экин экиш тақиқланган. Демак, зардуштийларнинг қонунларига кўра, жасадни ерга кўмиш, сувга ташлаш, гулханда куйдириш ман қилинган. Шунинг учун ҳам жасадни зардуштийлар уйдан, манзилгоҳдан, шаҳардан, тупроқдан, муқаддас оловдан, сувдан четлаштириб, уни тошли ва қумли тепаликларга ёки бошқа махсус жойларга олиб бориб қолдирганлар. Йил давомида қор ва ёмғир сувлари мурда суякларини ювиб, уларни қуёшнинг муқаддас нури яна тозалайдигандан сўнг, махсус одамлар – «гўрковлар» («ристокашлар») зардуштийларнинг очиқ қабристонларига келиб, тозаланган суякларни қишлоқ – шаҳарларга олиб келганлар. Фақат шундагина мураккаб дафн маросимларидан кейин, суякларни ерга кўмиш ёки махсус хоналарда, сопол идишларда ва тобутчаларга сақлаш мумкин эди.

Видевдатда бу суяк сақланадиган жой «исдона» деб юритилади, ундан қадимийроқ паҳлавий матнларда эса «остадон» дейилади. Унинг таржи-

маси ҳалигача аниқ эмас ва икки хил маъно беради. Айрим олимларнинг фикрича, исдона – остадон, сопол тобутча – оссуарий бўлиб, улар Ўрта Осиё қадимги ёдгорликларида тез-тез учраб туради. Айрим тадқиқотчилар, жумладан, В.Б.Хеннинг бу сўзни «ер остидаги сағана» деб таржима қилган.

Мил. авв. VI–IV асрларга оид оссуарийлар Ўрта Осиё ҳудудидан кўплаб топилган. Дафн маросими билан алоҳида одамлар гуруҳи шуғулланган бўлиб, уларни «ристокаш», яъни «ифлос ва тоза бўлмас одамлар» деб ҳисоблашган. Улар олов ва сувдан 30 метр узоқликда юришлари керак бўлган. Шунингдек, улар одамларга 3 метргача яқин юрмаслиги лозим бўлган. Умуман, зардуштийлик таълимоти, ер, сув, ҳаво ва оловни муқаддас деб ҳисоблаган. Бу анъаналардан баъзилари (сувга тупурмаслик ва пешоб қилмаслик, никоҳ тўйларида келинни оловдан айлантириш ва ҳ.) бизгача сақланиб қолган.

VII–VIII асрларда араблар Ўрта Осиё ва Эронни босиб олгач, бу ҳудудларда Заратуштра таълимоти йўқ қилиниб, ислом дини ёйилди, зардуштийларнинг катта қисми XVIII асрда Ҳиндистонга кўчиб ўтдилар. Ҳозирги кунда зардуштийликка сифинувчи халқлар фақат Ҳиндистон ва Эронда яшайдилар. Заратуштра ўз замонасида ҳам ва ундан кейин ҳам тарихий шахс бўлиб қолди. У яратган таълимот эса маълум муддат деярли бутун Шарққа ва Ўрта Осиёга ёйилиб, кўпчилик давлатлар динига айланди.

Умуман олганда, Заратуштранинг диний-фалсафий ақидалари ва таълимоти уруф-қабилачилик ва яккахудоликка сифинишни тарғиб қилади ҳамда унда адолат, меҳнат ва меҳнатсеварлик, ҳалоллик, яхшилик, ёруғлик, олиҳимматлик, бағрикенглик ва эзгулик ҳақидаги олқишлар асосий ўринда туради. Айниқса, Заратуштранинг маънавий-ахлоқий таълимотида яхши фикр (гумата),

яхши сўз (гугта) ва яхши иш (гворишта)га алоҳида эътибор қаратилади. Шунингдек, Заратуштра таълимотида одамларнинг тенг ҳуқуқли бўлиб яшаши, бир-бирига яхши муносабатда бўлиш, бир-бирига ёрдам бериш тарғиб қилинади ҳамда адолатсизлик, шафқатсизлик, зўравонлик ва табиатга бемехрлик қаттиқ қораланади. Заратуштранинг асосий ғояларида дунёдаги барча ишлар яхшилик ва ёмонлик, ёруғлик ва зулмат ўртасидаги курашларга боғлаб талқин қилинади.

Авесто китобидан ўрин олган Ўрта Осиё ҳудудида яшаган қабилалар ва элатларнинг энг қадимги даврдан бошланган ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, диний ва дунёвий мафкураси, дунёни билиш ҳақидаги тушунчалари, урф-одатлари, маънавий-маданий ривожланишига доир маълумотлар катта аҳамият касб этади.

Зардуштийлик таълимотида Ахурамазда азалдан мавжуд бўлган ҳамда абадий илоҳ сифатида алоҳида ўринга қўйилади. Шу сабабдан ҳам Авестода барча эзгулик ва ёруғлик Ахурамазда томонидан яратилганлиги таъкидланади. Унга қарама-қарши ўлароқ ёвузлик ва жаҳолат худоси Ахриман ўзининг барча ёмон ниятларини амалга ошира бориб, Ахурамазда яратган моддий оламга маънавий зарар етказди ва жамиятга хос бўлмаган ахлоқий бузуқликларни келтириб чиқаради. Ахриманнинг бундай ёвуз ниятларига қарши курашиш учун Ахурамазда яратган зардуштийлик ақидаларини қабул қилиш ҳамда унга итоат этиш таъкидланади.

Заратуштранинг фикрича, энг эзгу ниятлар, умумбахш ва олижаноб фикрлар Ахурамазда тарафдорларининг қалбидан жой олиши лозим. Фақат шундагина одамларнинг хатти-ҳаракатида, одил жамият барпо этишдаги фаолиятида, табиатга ва бир-бириларига бўлган муносабатда ёмонлик

ва жоҳиллик бўлмайди. Шундан сўнг эзгу ниятли кишиларнинг ҳаракатлари Ахурамазданинг эзгу ниятлари билан қўшилиб, маънавий курашда ёвуз ва зулмат кучлари устидан ғолиб келади.

Заратуштра таълимотининг жамият ва инсоният тараққиётидаги энг муҳим ва диққатга молик бўлган томони шундаки, унда бутун табиатни – ер, сув, дарахт, ўсимлик ва жониворларни эъзозлаш, ерга ишлов бериб, суғориб, боғ-роғлар ва экинзорлар барпо этиш, чорвачиликни кенг йўлга қўйиш, сув ва оловни муқаддас тутиш шарт бўлган.

Шундай қилиб, зардуштийлик таълимоти яхшилик ва эзгулик ғоялари билан суғорилган бўлиб, бу таълимот ёвузликка нисбатан нафрат туйғуларини уйғотади ҳамда кишиларни комилликка, яратувчанликка, эзгуликка ундайди.

2-§. Авестода ижтимоий тизим ва сиёсий ғоялар

Авестонинг энг қимматли томонларидан бири, бу – Ўзбекистон халқлари қадимги тарихи ўрганишда муҳим манба ҳисобланади. Авестони тўплам ҳолда тўплаган олим Анкетил Дюпперон (Франция) бўлиб, у XVIII асрнинг ўрталарида бу муқаддас китобни Ҳиндистондаги Гужарат вилоятидан келтиради ва француз тилида чоп эттиради. Тадқиқотчилар уни қуйидаги қисмлардан иборат деб ҳисоблайдилар: «Ясна» – «Қурбонлик келтириш», «Яшт» – «Қадрлаш», «Видевдат» – «Девларга қарши қонунлар», «Виспарат» – «Барча ҳукмдорлар». «Ясна»даги 72 та бобдан 17 таси пайғамбар Заратуштрага тегишли. Улар «Гот»лар – «муқаддас қўшиқлар» ёки мадҳиялардир.

Видевдатда Ўрта Осиёдаги вилоятлар ва давлатлар ҳақида қуйидагича маълумотлар берилади:

«Мен, Ахурамазда энг яхши ерлар ва мамлакатлар орасида биринчи бўлиб Ванхви Даити бўйида (қўпчилик тадқиқотчилар уни Амударё дейдилар. – Б.Э.) Арянам Вайжони яратдим, шунда ўлим келтирувчи Анхро Манё... девлар ва қишни яратди... Мен Ахурамазда яхши ерлар ва мамлакатлар орасида иккинчи бўлиб сўғдийлар яшайдиган Гава маконида асос солдим». Шундан сўнг Моуру (Марғиёна), Баҳди (Бақтрия), Нисайа (Парфия), Харайва (Ҳирот), Воиха-Гирта (Кобул атрофлари), Аврара (Тус), Хийрман (Ҳилменд воҳаси) кабилар эслатилади. Авестода жами 16 та мамлакат-вилоят тилга олинган бўлиб, улардан Гава, Баҳди, Нисайа ва Моуру аниқ локализацияга эга. Қолганлари эса ҳозирги қайси ҳудудлар эканлиги тахмин қилинади.

Баъзи олимлар, Александр Македонский қадимги форслар сулоласини тор-мор этганидан сўнг Авестонинг эски қисмлари йўқ қилинган деб ҳисоблайдилар. Аммо, Парфия подшоси Вологез I даврида (милоднинг 51–78 йиллари) бу китобнинг қолган-қутган қисмлари тўпланади ва кейинроқ таҳрир қилинади.

Авестонинг энг қадимги қисмлари кенг ҳудудда жойлашган жамиятни тасвирлаб, бу жамият ҳақида ёзувсиз замонларга оид тасаввурларни ҳам сақлаганлар. Авесто китоблари турли хил маълумотларни ўз ичига олади. Шулар жумласидан, қадимги географик тушунчалар – дарёлар, тоғлар, кўллар номлари, ҳудудий-этник қабилалар ва вилоятлар номлари, қадимги мамлакатларнинг рўйхати, иқтисодий ва ижтимоий муносабатлар, ижтимоий ва сиёсий тузум, диний насиҳатлар, зардуштийларнинг фалсафаси, дунё тарихи ривожланиши ҳақидаги маълумотлар ва бошқалардир.

Олимларнинг эътироф этишларича, Авесто Шарқ халқлари қадимги даврларини тадқиқ

этишда ҳозиргача муҳим манба бўлиб, у ўзининг бу аҳамиятини бундан буён ҳам сақлаб қолди. Бу китоб даставвал эътиқодлар, тиллар ва динлар, бир сўз билан айтганда, маънавият ва маданиятнинг ривожланиш босқичлари ҳақидаги илк тўплам ҳисобланади. Таъкидлаш лозимки, бу жараёнлар давлатчилик ва иқтисодиёт ривожланишнинг умумий доирасида бўлиб ўтган.

Авесто маълумотларини археологик материаллар билан қиёсий ўрганган олимларнинг фикрича, мил. авв. II минг йилликнинг ўрталарига келиб, Ўрта Осиё халқлари сиёсий ҳаётида ўзгаришлар содир бўлиб, давлатчиликнинг илк кўриниши шакллана бошлайди. Бу даврда ушбу ҳудудларда яшаган аҳолининг катта қисми йирик воҳаларни жадаллик билан ўзлаштириши натижасида чорвадор кўчмачиликдан ўтроқ деҳқончиликка ўта бшлайди. Бу эса кейинроқ Бақтрия, Хоразм, Марғиёна, Парфия, Сўғдиёна кабиларда давлатчилик тузумининг вужудга келишига асос бўлган эди. Мисол учун, Авестонинг «Вандидод» китобида Олий худо – Ахурамазда яратган ўн олтита мамлакат (ўлка)нинг ҳудудий-маъмурий, сиёсий ҳамда қонунчилик тизимига оид маълумотлар берилган.

Ушбу маълумотларга кўра, давлатни кави яъни, бошқарув тизими билан боғлиқ бўлган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва ҳуқуқий масалалар билан шуғулланувчи шахс (подшо) бошқарган. Ўз навбатида, давлатни бошқариш ҳуқуқи сулоланинг бир вакили қўлидан иккинчисига мерос сифатида ўтиши диний ва дунёвий жиҳатдан қонунлаштирилган.

Авесто давлат бошқарувининг мураккаб тизими ҳақида маълумотлар беради. Бу маълумотларга кўра, мил. авв. VII–VI асрларда Ўрта Осиё жамятининг асоси кичик-кичик оилалардан иборат бўлиб, ҳар бир оила ўртача 5-6 кишидан ташкил топган.

Улар катта патриархал оила аъзолари ҳисобланган. Катта оила эса 20-25 кишидан ташкил топган. Жамоалар ҳаётида уруғчилик тузумининг айрим хусусиятлари сақланиб қолган. Катта оила аъзолари томонидан хўжаликни ташкил этиш, ерга биргаликда эгалик қилиш ва умумий тураржойда – уй-қўрғонларда яшаш одати юқоридаги фикр далилидир.

Давлатнинг бошқарув тизими оилалар ёки уй-жой бирлашмаси – «нмана» ёки «дмана», катта оила оқсоқоли – «нманапати», уруғ жамоаси бошлиғи – «вис», катта қишлоқ оқсоқоли «виспати», қабила бошлиғи – «зантупати», вилоят ҳокими – «дахюпати», бир неча вилоятлар ҳокими – «дахюсастар», мамлакат ҳокими – «кави»лардан ташкил топган. Авестода оила, уруғ ва қабила бошлиғини англатиш учун «пати» сўзи ишлатилган. «Кави» ёки «састар» мамлакатни идора қилган шахсга нисбатан ишлатилган. Авестонинг Яшт китобида қуйидагича маълумот бор: «Кўп яйловларга эга бўлган Митрани биз улуғлаймиз. Унга ҳеч ким ёлғон гапира олмайди: уйда оила бошлиғи, уруғ оқсоқоли, қабила йўлбошчиси ва мамлакат ҳокими ҳам ёлғончи бўлса, газабланган Митра бутунлай оилани, уруғни, қабилани, мамлакатни ва уларнинг бошлиқларини ҳам тамоман йўқ қилади».

Айрим тадқиқотчилар илмий таҳлилларга асосланиб, Авестода тасвирланган ва Ўрта Осиё ҳудудида шаклланган илк давлатчилик асосларининг вужудга келиш жараёнини қуйидаги уч даврга ажратадилар:

Биринчи давр – энг қадимги давр бўлиб, бунда адолат ва инсоний бахт-саодат ҳукмрон бўлган.

Иккинчи давр – яхшилик руҳлари билан ёмонлик руҳлари ўртасидаги адолат учун кураш давом этган.

Учинчи даврда – ақл-идрок ва адолат тантана қилиб, деҳқонлар бадавлат, давлатнинг сиёсий ва қонунчилик тизими мустаҳкам бўлган.

А.С.Сагдуллаев узоқ йиллик қиёсий тадқиқотлар асосида Авесто даври давлат бошқарувини қуйидагича изоҳлайди:

Бошқарув тизими

Авесто тушунчалари

Уй қўрғон жамоаси	Уй эгаси	«Нманопати»
----------------------	----------	-------------

Қишлоқ жамоаси	Қишлоқ оқсоқоли	«Виспати»
----------------	-----------------	-----------

Туман – бир неча қишлоқ жамоа- лари	Оқсоқоллар кенгаши	«Ханжамана»
---	-----------------------	-------------

Вилоят (бир неча туман)	Вилоят ҳокими	«Даҳюпати»
----------------------------	---------------	------------

Мамлакат	Мамлакат ҳокими	«Кави»
----------	-----------------	--------

Шунингдек, олимнинг фикрича, Авестонинг Яшт китобида келтирилган маълумотлар Ўрта Осиёда қабилалар сиёсий бирлашмасининг таркиб топган даврларига мансуб бўлиши мумкин. Авесто даврида хусусий мулк қуйидагилардан иборат бўлган: уй-жой, чорва, томорқа ерлари, ишлаб чиқариш қуроллари, барча рўзғор ва шахсий буюмлар, озиқ-овқат маҳсулотлари.

Авесто китобларида қадимги чорвачилик ва деҳқончилик ҳаёти ҳақида маълумотлар турли қисмларда сақланган бўлиб, уларда шундай дейилади: «Биз Ахурамаздани улуғлаймиз, Ахурамазда яратган барча нарсанинг ичида энг муҳим бўлиб, биринчи ўринда чорва туради. Биз чорвага тинч

Ўтлов ва емиш таъминлашга чақирамиз». Ёки Видевдат китобида деҳқончилик савоб иш эканлиги таъкидланган: «Ким агар чап ва ўнг қўли, ўнг ва чап қўли билан бу заминга ишлов берса, О, Спитама Заратуштра, у ерга манфаат келтиради».

Таъкидлаш жоизки, Авесто даври қабилалар ва жамоалар эътиқодларининг мукамал жаҳон дини даражасидаги дин билан алмашаётган даври эди. Шунингдек, бу давр туб иқтисодий ўзгаришлар ва ишлаб чиқаришда сифатий олға силжишлар даври бўлганлиги билан ҳам изоҳланадики, бу ҳолат иерархик тузумга эга бўлган давлатчилик ҳамда урбанизациянинг янги босқичга кўтарилишига, касбий ҳунармандчилик, биринчи галда металлургиянинг ривожланишига имконият яратган эди.

Мис, бронза, кейинроқ темирнинг пайдо бўлиши ишлаб чиқаришдаги катта ўзгаришларга, жумладан, ҳунармандчиликнинг махсус тармоқларга ажралишига ва маҳсулот айирбошлашга олиб келдики, бу жараён Ўрта Осиё қадимги шаҳар ва қишлоқларининг ривожланишига, зироаткор ва чорвадор аҳоли турмуш тарзининг тубдан ўзгаришига олиб келди.

Авесто кўпгина маълумотлар қатори металлургия соҳасида эришилган ютуқлар ҳақида ҳам маълумотлар беради. Бунга Авесто худоларининг бой қурол-яроғлари мисол бўла олади. Масалан, зардуштийларнинг улуғ худоларидан бири Митра «олтин арава»да тасвирланиб, қўлида «сарик маъдандан ясалган, тилла билан қопланган, юз тигли ва юз зарбали, энг кучли ва энг зафарли» болта ушлаб туради. Митранинг аравасида ёки қалқонида кумуш ва олтиндан безаклар солинади. Митранинг аравасида «ўткир, яхши чархланган, илоҳий учадиган ва илоҳий кесадиган» минглаб ўткир ўқлар ва найзалар, минглаб пичоқлар ва чўқморлар тасвирланган.

Авестода тилга олинган вилоятлар (ўлкалар) – Арйанам Вайжо, Гава Сўгда, Моуру, Баҳди, Нисайа кабилар, Ўрта Осиё, Жанубий Уралолди ва Марказий Қозоғистон ҳудудларида жойлашган бўлиб, бу улкан минтақада муҳим полиметаллар базиси, Амударё ва Сирдарё қуйи оқимларида кенг яйлов ҳудудлар, Бақтрия, Марв, Нисо ва Сўгда урбанизациялашган марказлар мавжуд эди.

Авесто мадҳияларида маълум ижтимоий босқичлардаги изчиллик ва иерархияни ҳам ажратиш мумкин. Шунингдек, Авестода илк шаҳарлар шаклланиш босқичлари Ахурамазда фармони билан дастлабки одам Йима томонидан мустаҳкамланган «вара» бунёд этиши мисолида кузатилади. Бундай «вара»лардан бири археологлар томонидан Жанубий Урал – Қозоғистондаги «шаҳарлар ўлкаси»дан топилган бронза даврига оид Аркаим ёдгорлигида бўлиши мумкин. Аркаим ёдгорлиги бир нечта мустаҳкамланган манзилгоҳлардан иборат бўлиб, хандақлар ва қаторли мудофаа деворлари билан ўраб олинган, кириш қисми ҳимояланган. Ёдгорлик мураккаб ва аниқ тузилишга эга. Ёдгорлик ҳудудларидан, хунармандчиликнинг, аввало, металл эритиш ва унга ишлов беришнинг излари, бронзадан ясалган буюмлар Авесто мадҳияларида эслатилган «вара» шаклидаги бунёд этилиши шаҳар маданияти белгиларини, ижтимоий ва маданий тараққиётининг юқори даражасини, ном-давлатлар кўринишидаги шаҳарлар шаклланишини ўзида акс эттиради. Бу жараённинг босқичма-босқич ривожланиши эса, Ўрта Осиёнинг жанубий ва марказий ҳудудларида кузатилади.

3-§. Авестода ҳуқуқий тартиб

Бизнинг кунларимизга қадар етиб келган Авесто китоби ва зардуштийларнинг аънаналари ҳамда таълимоти, инсон ҳаёти ва одамларнинг ижтимо-

ий-иқтисодий муносабатлари маълум қонун-қоидаларга ёки маълум ҳуқуқий тартибга асослангани ҳақида маълумот беради.

Тарихий маълумотлардан маълумки, Заратуштра яшаган давр ижтимоий-сиёсий муносабатлар қарор топаётган нотинч ва мураккаб давр эди. Бир неча бор адолатсизлик, шафқатсизлик ва зўравонликларнинг гувоҳи бўлган Заратуштра ўзининг дастлабки таълимотини ёвузлик ва зўравонликка қарши қаратади. Айнан шунинг учун ҳам Заратуштра таълимотининг асосини тартибга чақириш, ҳуқуқий нормаларни белгилаш, адолатга интилиш, хулқ-обод тантанаси, тинчликка интилиш ҳамда эзгуликка даъват этиш ташкил этган.

Авесто маълумотларига кўра, яхши сўз ва яхши мақсад, поклик ва эзгуликка интилиш, доимий ҳақиқатни рўёбга чиқариш, сув, ер, олов, хонадон ва чорвани асраб-авайлаш барча нарсадан устун ахлоқий бурч бўлиб саналган. Инсон ўзига юклатилган эзгу бурчлар, ўзининг қилган ишлари ва фикрлари билан, эзгулик, яхшилик, ёруғлик ва бахт келтирувчи, ҳаёт ва ҳақиқат бахшида этувчи олий худо – Ахурамаздага ёрдамчи бўлиб, касаллик ва ўлим келтирувчи ёвуз худо – Ахриманга қарши бўлиши лозим эди.

Авестода кишиларнинг ўзаро муомала ва муносабатларида берилган ваъданинг устидан чиқиш, мажбурият ва қасамига содиқ қолиш одатий қонунлар эканлигини кузатиш мумкин. Агар қасам ичиб аҳд қилган киши ўз аҳдини бажармаган ёки бузган бўлса, даъвогар ўз ҳақлигини исботлаш учун синаш ва жазоланиш усулидан фойдаланган. Адолатли суд қилиш учун синаш ва жазолашнинг 33 та усули мавжуд бўлиб, агар сўз қасами бузилса, сув билан синаш, агар шартномага оид бўлса, олов билан синаш жараёнида айбдорга ўзининг ҳақлигини исботлашга имкон берилган.

Оила ёки жамоада берилган сўздан ёки қасамдан воз кечиш, одамлар ўртасида тузилган аҳдноmani бузиш катта гуноҳ ҳисобланган. Яштнинг X бобида бу хусусда шундай дейилган: «О, Спитама, шартномани бузувчи киши, бутун мамлакатни бузади, шу билан бирга, Артага тегишли барча мулку молларга путур етказади. О, Спитама, аҳдингни бузма...». Заратуштра «куч ва имконим борича мен одамларни ҳақиқат – «аша»га чорлайман» дея, улуғ худо Ахурамаздага қасамёд қилади. «Аша» – тартиб, имон ва адолат тимсоли бўлиб, унга яхши ният, яхши сўз ва савобли ишлар билангина эришиш мумкин бўлган.

Авесто китобларида келтирилишича, «бир-бири-ни қўлловчи икки қадрдон дўст ўртасида тузилган аҳднома йигирма қиррали кучга эга; бир жамоанинг икки аъзоси ўртасида тузилса, ўттиз баравар кучга эга; икки ҳамкор ўртасидаги аҳднома қирқ бор ўз кучини сақлайди; эр ва хотин ўртасидаги аҳднома эллик даражали кучга эга; икки уммат орасидаги аҳднома олтмиш карра кучга эга; устоз ва шогирд шартномасининг етмиш карралик кучи бор; куёв ва қайнота аҳдномаси тўқсон ҳиссалик кучга эга; ота ва ўғил ўртасидаги тузилгани юз карра, икки мамлакат ўртасидаги тузилган шартнома минг карра кучга эгадир».

Тадқиқотчилар бундан шундай хулоса чиқардиларки, оила ва жамиятдаги ахлоқий ва ҳуқуқий муносабатлар (хонадон эгаси ва оила аъзолари, эр ва хотин, ота ва ўғил, куёв ва қайнота, қўшнилар ўртасидаги) кенг қамровли бўлиб, улар ёлгон, зўравонлик ва ноҳақликка қарши қаратилган. Шу билан бирга, Авесто таълимоти олтига аҳдномага (қасам ёки кафолатга) риоя қилишга (сўз, қўл, қўй, сигир, одам, вилоят қасами) чақиради.

Гуноҳлар ичида энг оғири – одам ва итлар жасдини «тупроққа топшириш», яъни ерга кўмиш,

сувга ташлаш, гулханда куйдириш жинояти бўлиб, Авестода таъкидланишича, «дунёда ҳеч бир жазо, ҳеч бир товон бундай гуноҳни поклай олмайди».

Авестода жиноят ва жазо масалалари ҳар томонлама тартибга солинганлигини кузатиш мумкин. Мисол учун, жиноятлар қуйидаги турларга бўлинган: динга қарши жиноят, шахсга қарши жиноят, ҳайвонларга қарши жиноят, мулкка қарши жиноят, табиатга қарши жиноятлар кабилар.

Шахсга қарши ҳаракатлар ичида қурол олиб таҳдид солиш, бировни калтаклаб ҳушидан кетказиш, унга жароҳат етказиш, қонини оқизиш, суягини синдириш, бошини ёриш каби ҳаракатлар қаттиқ жазоланган. Мулкий жиноятлардан ўғрилик, фирибгарлик, талон-торож қилиш, босқинчилик, қарздорлик кабилар Авестода гуноҳ ҳисобланган. Унга кўра, «Кимда-ким қарзни ўз эгасига қайтармаса, унинг бу амали ўша омонатни ўғирлаган билан баробар бўлади». Олинган қарзни ўзлаштириш ҳам жиноят ҳисобланган.

Динга қарши жиноятлар, қасддан қилинган жиноятлар ва такрорий жиноятлар учун айниқса қаттиқ жазолар белгиланган. Бировни қасддан уриб, унинг қонини тўккан кимсани эллик қамчидан тўқсон қамчигача савалашган. Шунингдек, агар кимки бировни уриб суягини синдирса, жиноятчига нисбатан отнинг терисидан ясалган қамчин билан, етмишдан тўқсон қамчигача уриш жазоси белгиланган.

Авесто оилани, фарзандларни, уй-жойни асраб-авайлашга чақиради: «Кимнинг уйи бўлса, у уйсиз бехонумон одамдан яхшироқдир». Оила ва жамиятдаги, хусусан, маълум хонадон эгаси ва оила аъзолари, эр ва хотин, ота ва ўғил, куёв ва қайнота, қўни-қўшнилар ўртасидаги ахлоқий ва ҳуқуқий муносабатлар кенг қамровли бўлиб, улар ёлгон, зўра-

вонлик ва ноҳақликка қарши қаратилган. Ноҳақлик ва жиноятга тўсиқ қўйиш, уларнинг олдини олиш мақсадида Авесто қонунлари инсон ва жамоанинг ҳуқуқий назорат қилишга қаратилган.

Авестодаги диний-фалсафий ва маданий таълимот, давлатчилик ва қонунчилик тизими ўша даврдаги жамият ва фуқароларнинг ҳуқуқий онги ва маданиятини бойитишда муҳим аҳамиятга эга бўлган эди. Ушбу муқаддас китобда юксак ахлоқ, покиза виждон, марҳаматлилик, бағрикенглик, инсонларга ва она заминга нисбатан доимий ғамхўрлик тарғиб этилган. Авестони асосини ташкил этган бундай тушунча, йўл-йўриқ, комил инсонга хос фазилатлар, қатъий хулоса ва фикрлар давлатнинг сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий қудратини ошириб, унинг янада мустаҳкамланишига хизмат қилган. Бу муқаддас китобнинг ўша даврдаги қадр-қиммати ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини сақлаб қолганлиги шубҳасиздир.

Таянч сўзлар:

Заратуштра ва зардуштийлик, диний қарашлар ва эътиқодлар, пайғамбарлар ва уларнинг таълимотлари, Зороастр, Зардушт, Спитама авлоди, «Олтин туя етаклаган одам», сосонийлар даври, географик ҳудудлар, диний ислоҳотлар, Кави Виштасп, Хутаоса, Заратуштра ислоҳотлари, диний фалсафа, Ахурамазда, Митра, Хоума, Анахита, Аши, Зурвон, Воҳу Манаҳ, Ашу Ваҳишта, зардуштийлик адабиёти, «апастанк», Видевдат, «исдо-на», «остадон», «ер остидаги сағана», «ристокаш», диний-фалсафий ақидалар, меҳнатсеварлик, ҳалоллик, олиҳимматлик, поклик, бағрикенглик, эзгулик, гугта, гумата, гворишта, ёруғлик ва зулмат ўртасидаги кураш, Ясна, Яшт, Виспарат, «Готлар», Ванхи Даита, Гава, Нисайа, Баҳди, Моуру, сиё-

сий ўзгаришлар, Вандидод, «нманapati», «вис», «виспати», «занту», «зантупати», «састор», «даҳю», ҳуқуқий тартиб, «вара», сўз қасами, «Аша», тартиб, имон ва адолат тимсоли, ахлоқий ва ҳуқуқий муносабатлар, давлатчилик ва қонунчилик тизими.

3-мавзу бўйича савол ва топшириқлар

1. Заратуштра туғилган сана ва ҳудуд ҳақида гапириб беринг.
2. Зардуштийлик тарқалган илк ҳудудлар ҳақида нималарни биласиз?
3. Зардуштийларнинг диний фалсафасига изоҳ беринг.
4. Зардуштий худолари ҳақида нималарни биласиз?
5. Зардуштийларнинг кўмиш маросимлари ҳақида маълумот беринг.
6. Авестонинг ўзбек халқи давлатчилиги тарихи ҳақидаги муҳим манба эканлигини асослаб беринг.
7. Авестода давлат бошқаруви ҳақида қандай маълумотлар сақланган?
8. Авестода деҳқончилик, чорвачилик ва ҳунармандчилик ҳақида қандай маълумотлар берилади?
9. Ҳуқуқий тартибнинг шаклланиши Авестода қай даражада ўз аксини топган?
10. Авестода келтирилган жиноят ва жазо турлари ҳақида маълумот беринг.

3-мавзу бўйича фойдаланилган адабиётлар

1. Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. Асқар Маҳкам таржимаси. – Тошкент: Шарқ, 2001.
2. Бобоев Ҳ., Дўстжонов Т., Ҳасанов С., Олламов Я. Авесто ва унинг инсоният тараққиётидаги ўрни. – Урганч: 2002.
3. Авесто. Избранные гимны. Пер. В.А. Лившица. – Душанбе: 1990.
4. Авесто. // «Санъат» журн., 1991. № 5–12, 1992. № 1.

5. Авесто. // «Гулистон» журн., 1999, № 1–5.
6. Абаев В.И. Миф и история В Гатах Зороастра. Историко-филологические исследования. – М.: Наука. 1974.
7. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. – М.: Наука, 1988.
8. Жаббаров И., Дресвянская Г. Духи, святые, боги Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1993.
9. Исҳоқов М. Эзгу ўй, эзгу сўз, эзгу амал. – Тошкент: 2000.
10. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.
11. Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. – Тошкент: 1964.
12. Тоҳир Карим. Муқаддас «Авесто» изидан. – Тошкент: Чўлпон, 2000.
13. Умарзода М. «Овисто» сирлари // Жаҳон адабиёти. 1997, 4-сон.
14. Сагдуллаев А., Эшов Б. Заратуштра: ҳақиқатми ё афсона? // «Фан ва турмуш» журн., 1995, № 3.

4-МАВЗУ. ИЛК ЎРТА АСРЛАР ДАВРИ ДАВЛАТЧИЛИГИ ТАРИХИ (V-VIII АСРЛАР)

1-§. Эфталийлар даври давлатчилиги

Эфталийларнинг келиб чиқиши ҳақидаги маълумотлар. Сиёсий тарих. Ўрта Осиё ҳудудларида турли даврларда турли халқлар яшаганлар ва тарихда ўзига хос из қолдириб кетганлар. Минтақанинг, жумладан, Ўзбекистоннинг илк ўрта асрлар даврига оид бўлган давлатчилик тарихига назар солсак, бу даврда кўплаб майда ва йирик давлатларнинг шаклланиши ҳамда уларнинг тарих сахнасидан кетиши билан бирга ўзига хос из қолдириб кетганлигини гувоҳи бўламиз. Илк ўрта асрлар даврида қадимги Ўзбекистон ҳудудларига турли халқларнинг кириб келиши давом этди. V асрнинг биринчи чорагида Шарқдан Сирдарё ва Орол бўйлари орқали кўчманчи аҳоли – кидарийлар (юэчжи ёки тохарларнинг авлоди) кириб келади. Уларга Кидар исми ҳукмдор йўлбошчилик қилгани учун улар кидарийлар номи билан тилга олинади.

Таъкидлаш лозимки, милоднинг IV-V асрлари Ўрта Осиё қадимги тарихининг муҳим босқичларидан ҳисобланади. Улкан кушонлар давлати ички ва ташқи курашлар натижасида бир қанча мустақил давлатларга бўлиниб кетади. Ўрта Осиёнинг жанубида унинг таркибидан Тохаристон ва Марв ажралиб чиқади. Улардан шимолда эса Сўғд алоҳида бўлса, унинг шарқий томонида Уструшона жойлашади. Уструшонага туташ ҳудудларда Фарғона, Ўрта Осиёнинг шимолий ҳудудларида Чоч ва Хоразм мулклари мустақил эди.

Бу даврда Ўрта Осиёда бўлиб ўтган сиёсий жараёнлар кўп сонли ички ва ташқи урушлар билан боғлиқ эди. Шунингдек, милодий IV-V асрлар Ўрта

Осиё ҳудудларига кўчманчи қабилаларнинг кириб келиши натижасида юзага келган янги сиёсий кучлардан бири кидарийлар бўлиб, улар ҳақидаги асосий маълумотлар Хитойнинг Бэйши солномасида ҳамда ғарб тарихчиларидан бири Приск Панийский маълумотларида учрайди.

Тадқиқотчиларнинг фикрича, кидарийларнинг дастлабки, ватани Шарқий Туркистон эди. Бэйши солномасида берилишича, юзчжилар ҳукмдори Цидоло жужанлар ҳужуми туфайли ўз қароргоҳини Боло (Балх)га кўчирган. Яна шу манба хабар беришича, Кидар Шимолий Ҳиндистонга юриш қилиб, Гандҳардан шимолдаги 5 та давлатни ўзига бўйсундирган. Айрим тадқиқотчилар, кидарийлар Шарқий Туркистондан кўчишни бошлаган, сўнг улар икки қисмга бўлиниб, катта қисми шимоли-ғарбий Ҳиндистонга, кичик қисми эса Ўрта Осиёга жойлашадилар деган фикрни илгари сурадилар. Кидарийларнинг Ўрта Осиёга жойлашуви масалалари билан шуғулланган С.К.Кабановнинг фикрича, уларнинг маркази Балх эмас, балки Қарши атрофларидаги Ерқўрғон кўҳна шаҳри бўлган. Бу фикрни Л.Н.Гумилёв ҳам қўллаб-қувватлайди. Аммо, бу фикрни қўпчилик олимлар эътироф этмайдилар ва, балки, Қарши атрофларида кидарийларнинг қандайдир кичик гуруҳлари жойлашган бўлиши мумкин деган фикрни билдирадилар.

Тадқиқотчилар Кидар ҳукмронлик қилган даврнинг IV асрнинг иккинчи ярми ва V асрнинг биринчи чораги билан белгиладилар. Кидар (ёки Кидара) аввалбошда Эрон шоҳи Шопур II га бўйсунган. Оқ хунлар бостириб келиши билан ўз ўғли Пирони Пешоварда қолдириб шимолга йўл олган. Оқ хунлар билан кураш манбаларда 400-йилларга тўғри келиши таъкидланган. Кидар Шопур II (309–379)нинг замондоши бўлиб, авваламбор, кушонлар ҳо-

кимиятининг давомчиси сифатида уларга бўйсуниб келган ҳамда хионийлар ёрдамида Бақтрияда кушонлар ҳокимиятига чек қўйган.

Кидарийлар тез орада Амударё ўнг ва чап қирғоқ ҳавзаси ҳамда Сўғднинг катта қисмини эгаллайдилар. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, Кидарийлар Эрон сосонийлари билан кўп марта-лаб урушлар олиб борадилар. Бу урушлар, айниқса, сосоний подшолари Варахран V (420–438) Яз-дигирд II (438–457) даврларида айниқса авжига чиқади. 456 йилда бўлиб ўтган навбатдаги ҳарбий тўқнашувлардан сўнг катта талафотга учраган кидарийлар қайта ўзларини ўнглаб ололмадилар. Бу воқеадан кейин кидарийлар ҳақидаги маълумотлар деярли йўқ. Фақатгина улар Ҳиндистонда Гупта давлатини эгаллаб, бу ерда 75 йил ҳукмронлик қилгани, 477 йилда Гандҳардан Хитойга элчилар юборгани маълум холос.

IV аср ўрталарида Ўрта Осиё ерларига шимол-шарқдан хион қабилалари бостириб кирадилар. Тарихда хионийлар номи билан машҳур бўлган бу қабилаларнинг асли ватанини айрим тадқиқотчилар Орол бўйида деб ҳисоблайдилар. Хионийлар хун қабилаларига қон-қариндош бўлганликларидан бўлса керак, фарб тарихчилари уларни «оқ хунлар» деб атайдилар. IV асрнинг ўрталарида анча кучайган хионийлар жанубга томон ҳаракат қилиб, сосонийлар билан тўқнашадилар. Бу тўқнашувлар ҳамда хионийлар йўлбошчиси Грумбат, уларнинг Суриядаги Умда шаҳрини қамал қилганликлари ҳақида Аммиан Марцеллин маълумотлар беради. Дастлабки ҳаракатларда хионийлар мағлубиятга учрасалар-да, кейинроқ улар шарққа томон юришлар қилган сосонийлар шоҳи Шопур II га қаттиқ зарбалар берадилар. К.Тревернинг фикрича, хионийлар IV асрнинг 70-йиллари-

да ўзининг кучайган палласига киради. Ўрта Осиёда кидарийлар ва эфталийлар ҳукмронлиги ўрнатилгач, хионийларнинг сиёсий аҳволи ўзгаради ва улар эфталийларга тобе бўлиб қолади. Афсуски, хионийлар ва кидарийларнинг давлат бошқаруви тизими ҳақидаги маълумотлар бизгача етиб келмаган.

Хионийлар ва кидарийларга нисбатан эфталийлар ҳақидаги маълумотлар нисбатан кўпроқ сақланган. Мавжуд манбалар таҳлилларни умумлаштирадиган бўлсак, эфталийларнинг жанубдаги асосий рақиблари Эрон сосонийлари эди. Эфталийлар аста-секин жанубий ҳудудларни ўзларига бўйсундирар эканлар, уларнинг сосонийлар билан муносабатлари кескинлаша борди. Эфталийлар ва сосонийлар ўртасидаги курашлар подшо Перуз (459–484) даврига тўғри келади. 484 йилда эфталийлар ва сосонийлар мағлубиятга учрайдилар. Эфталийлар 467–473 йилларда Сўғдда мустақкам ўрнашиб олган бўлсалар, 477–520 йиллар мобайнида Гандҳарни ишғол этиб, у ердан кидарийлар сиқиб чиқарадилар. 490 йилда эфталийлар Урумчини, 497–509 йиллар орасида Қашқарни босиб олиб, деярли бутун Шарқий Туркистонда ўз ҳукмронликларини ўрнатадилар.

Шундай қилиб, VI асрнинг бошларига келиб, эфталийлар анчагина катта ҳудудларни эгаллаган эдилар, кўпчилик манбалар эфталийларнинг даставвал кўчманчи халқлар бўлиб, кейинчалик ўтrockлашганлиги ҳақида маълумотлар беради. Шунинг учун ҳам айрим тадқиқотчилар уларни кўчманчилар деб ҳисобласа, айримлари уларни шаҳар ва қишлоқларда яшаганлигини таъкидлайдилар. Эфталийларнинг пойтахти Балх (айрим маълумотларга кўра, Пойканд) шаҳри эди. Кўпчи-

лик тадқиқотчиларнинг эътироф этишларича, эфталитлар давлати унчалик ҳам мустаҳкам бўлмаган ва шунинг учун ҳам узоқ яшамаган.

Таъкидлаш жоизки, эфталийлар ўзларига тобе бўлган халқлар ҳаётига жуда чуқур таъсир этмасдан, ўлпон ва солиқлар ундириш билан чекланганлар. Эфталийларнинг Ўрта Осиёдаги ҳукмронлиги асосан ҳарбий кучларга таянар эди. Шунинг учун ҳам Ўрта Осиё халқлари уларнинг турклар билан бўлган курашда қўллаб-қувватламаганлар. Эфталийлар давлати ярим асрга яқин яшаган бўлса-да, Ўрта Осиё халқлари тарихида муҳим рол ўйнади.

Эфталийларнинг этник келиб чиқиши масалалари анча мураккаб ҳисобланади. Бу мураккаблик шу билан изоҳланадики, араб манбалари ва тангашунослик маълумотларида эфталийлар подшолари фақат туркларга хос бўлган унвон – тегин, хоқон унвонлари билан тилга олинади. Шу билан биргаликда, тангаларда акс этган подшолар тасвири аниқ европоид ирқини беради. Бу ҳолатлар айрим тадқиқотчиларнинг эфталитларни туркий халқлар деб ҳисоблашларига сабаб бўлди.

Прокопий Кесарский эфталийлар ҳақида шундай маълумот беради: «Эфталийлар хун халқлари қабиласи бўлиб, барча хунлар ичида улар ягона оқ танлидир. Турмуш тарзи жиҳатидан ҳам улар бошқа хунларга ўхшамайдилар ва бошқа хунларга ўхшаб ҳайвонлардек яшамайдилар. Улар битта подшо бошқарувида турадилар. Бу подшо римликлар ёки бошқалардан қолишмайдиган ҳолда аҳолига ғамхўрлик кўрсатади, ўзаро ва қўшнилар билан бўлган муносабатларда адолат мезонларига амал қилади».

V асрда яшаган Лазар Парбский эфталитларни етти қабиладан иборат массагетларнинг етакчи уруғларидан бири эканлиги ҳақида маълумот беради.

Хитой манбаларида эфталийлар юзчжиларнинг бошқа бир кўриниши гаогюй қабиласининг тармоғи ёки уларни қанғиларнинг авлодлари сифатида талқин қилинади. Ундан ташқари, ўзларини алхонлар деб атаган эфталийлар Бақтрия-Тохаристон ерларида яшаб ўтган азалий бақтр қабилаларидан чиққан этник гуруҳ эканлиги ҳақидаги фикрлар ҳам бор. Умуман олганда, эфталийларнинг туркий халқлар эканлиги ҳамда уларнинг ҳақиқий ватани Бақтрия-Тохаристон эканлигини эътироф этувчи олимлар кўпчиликини ташкил этади (бу ҳақда кейинроқда яна тўхталиб ўтамиз).

Хуллас, ўз даврида эфталийлар йирик давлат тузумини вужудга келтирдилар. Улар Ўрта Осиё, Шимолий Ҳиндистон, Шарқий Туркистон, Шарқий Эронни бирлаштирган улкан давлатга асос солиб, Кушон давлати ўрнида ундан ҳам каттароқ ҳудудларни бирлаштирдилар. Эфталийлар Эроннинг сосонийлар давлатига, унинг ҳарбий ҳаракатларига қарши тура олдилар ҳамда сосонийларнинг Ўрта Шарқдаги ҳукмронлигига чек қўйдилар. Эфталийлар сосонийларнинг ички ишларига ҳам аралашиб турдилар, ҳатто шоҳлардан қайси бирини сайлаш ва тайинлаш масаласини ҳал қилиш уларнинг қўлида эди. Эрон давлати ҳар йили уларга катта миқдорда ўлпон тўлаб турган.

Ижтимоий-иқтисодий тарих. Эфталийлар юқорида эслатилган улкан ҳудудда бошқарувни қўлга киритгач, обод деҳқончилик воҳаларига, ривожланган шаҳар ва қишлоқларга, савдо йўлларига эга бўладилар. Вақт ўтиши билан эса маҳаллий аҳоли билан аралашиб кетадилар. Натижада, бевосита маҳаллий аҳолининг ворисига айланадилар. Шу боисдан 568–569 йилларда Византия императори Юстин II ҳузурида бўлган турк элчиси императорнинг «Эфталийлар шаҳарларда яшайдиларми ёки

қишлоқлардами?» деган саволга «Улар шаҳарлик сулолалар, олий ҳазратлари» деб жавоб берган.

Дарҳақиқат, олиб борилган археологик тадқиқотлар илк ўрта асрлар Ўрта Осиёда шаҳар маданияти тараққий этганлигидан далолат беради. Жумладан, V асрда Панжикентда нисбатан қадимийроқ бўлган қишлоқ ўрнига янги шаҳар барпо этилади. Умумий майдони 18 гектар бўлган бу шаҳар VI асрнинг бошларига келиб мустаҳкам ҳимоя тартибига, ибодатхона, сарой ва ижтимоий жиҳатдан ажралиб турадиган тураржойларга эга эди. Сўғд шаҳарларидан яна бири Пойкандда ҳам қизғин тадқиқот ишлари олиб борилган. Янада қадимийроқ даврда (антик) асос солинган ушбу кўҳна шаҳар илк ўрта асрлар даврига келиб кенгайиб боради ва V–VI асрнинг бошларига келганда уч қисмли йирик марказга айланади ҳамда умумий майдони 18 гектарга етади. Пойканд қазишмаларида илк ўрта асрларга оид кўплаб моддий маданият буюмлари топилган бўлиб, улар ҳақиқатан ҳам Пойканд бу даврда араб манбаларида таърифланганидек, «Мадина ат-тужжор» («Савдогарлар шаҳри») бўлганлигидан далолат беради.

Илк ўрта асрлар даври ижтимоий-иқтисодий ҳаётда муҳим аҳамиятга эга бўлган йирик марказлардан (эҳтимол, пойтахт шаҳарлардан) бири Бухоро эди. Тўғри тўртбурчак шаклдаги ушбу шаҳарнинг асоси 21 гектар бўлиб, бу ерда мустаҳкам ҳимоя иншоотлари, ҳукмдор саройи, мафкуравий иншоотлар, тураржой қолдиқлари очиб ўрганилган. Топилган моддий маданият буюмлари Бухоро илк ўрта асрлардан бошлаб Ўрта Осиёнинг йирик маданий ва иқтисодий марказларидан бири бўлганлигидан далолат беради. Шунингдек, бу даврда шаҳарнинг еттига дарвозаси бўлиб, бу ҳолат унинг муҳим савдо-транзит йўли устида жойлашганлигидан далолат

беради. Бу даврда Термиз ва унинг атрофларида ҳам шаҳарсозлик маданиятининг жадаллик билан ривожланганлигини кузатишимиз мумкин. Термиз атрофидаги Зартепа шаҳри ана шундай шаҳарлардан биридир. Антик даврда кичик манзилгоҳ пайдо бўлган Зартепа илк ўрта асрларга келиб майдони 17 гектар бўлган йирик шаҳарга айланади.

Бу даврда суғориш иншоотлари такомиллашиб, янги-янги ерлар ўзлаштирилади. Ўзлаштирилган ерларда, йирик суғориш иншоотлари бошида, марказий шаҳарларнинг атрофларида, деҳқончилик воҳаларининг чегараларида қўрғонлар, қасрлар ва истеҳкомлар қад кўтаради. Истеҳкомларнинг тўрт бурчаги баланд мутаҳкамланиб, девору мўрилари бир неча қатор камондан ўқ узиш учун шинаклар ва истеҳкомлар билан таъминланган. Қалин мудофаали зодагонлар қўрғонлари илк ўрта асрларнинг мураккаб ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаёт тақозоси билан бунёд этилган бўлиб, асосан ташқи душман ҳужумига қарши мудофаа иншооти, ҳарбий гарнизон тўпланадиган жой, маъмурий марказ ҳамда озиқ-овқат ва қурол-яроғ сақланадиган омбор вазифасини ўтаган. Умуман, калъа, қўрғон ва истеҳкомлар илк ўрта асрлар даврининг ўзига хос меъморчилик намуналаридан бўлиб, Нахшаб воҳасидаги Заҳхоки Морон, Бухородаги Шаҳри Вайрон, Хоразмдаги Фир қалъаси шулар жумласидандир.

Воҳаларни ташқи душмандан ҳимоя қилиш мақсадида бир неча чақиримлаб қалин деворлар барпо этилган. Самарқанд воҳасидаги 12 дарвозага эга бўлган Девори қиёмат, Бухоро воҳасидаги 336 километрли Кампирак, Тошкент воҳасидаги Кампирдевор истеҳком деворлари шулар жумласига киради. Бу давр меъморчилигида қасрлар қурилиши айниқса аҳамиятли бўлган. Қасрлар, одатда, 2 қаватли, шипи текис, гумбазсимон ва

равоқсимон ёпилган бир неча хоналардан иборат бўлган. V асрдан бошлаб сарой, қасрлар қурилишида хом гишт билан бир қаторда пишиқ гиштлар ҳам ишлатила бошланган.

Эфталийлар даврида ҳунармандчилик ҳам ривожланган. Айниқса, кулолчилик, шишасозлик, чилангарлик, бўзчилик, заргарлик, қурулсозлик касб-ҳунарлари равнақ топган. Чочда ясалган ўқ ва ёй «камони чочий» номи билан машҳур бўлган. Катта-кичик шаҳарлар сони кўпайган. Биргина Зарафшон воҳасида Ривдад, Кушония, Хариман, Арқуд, Ромитан, Варахша, Пойканд каби савдо-ҳунармандчилик шаҳарлари мавжуд эди.

Эфталийлар даврида деҳқончилик асосан суғорма деҳқончиликка асосланган эди. Қадимги зироаткорлар катта ва кичик дарёлар, жилғалар сувларидан фойдаланганлар. Бундай шароитда каналлар қазиб ва уларни мавсумий тозалаб туриш муҳим аҳамият касб этган. Вахш воҳасидан, Уструшонадан, Сўғддан, Хоразмдан ва Тошкент воҳаларидан шундай каналларнинг излари топиб ўрганилган.

V–VI асрларда деҳқончилик воҳаларида эфталийларнинг ўтроқлашуви кучаяди ва, бунинг натижасида, суғорма ерларга бўлган эҳтиёж ортади. Кичик-кичик суғориш каналлари қазиб чиқарилиб, минглаб гектар янги ер майдонлари ўзлаштирилади. Суғориш услуби такомиллашади, шоҳариқлар чуқурлашиб, серсув суғориш тармоқларига айланади. Ҳозирги вақтда ҳам мавжуд бўлган Захариқ, Бўзсув, Дарғом каналлари V асрда барпо этилган энг йирик суғориш тармоқларидан бўлган. Шунингдек, тоғолди ҳудудларига сув чиқариш учун сув чиқариш асбобларидан кенг фойдаланилган. Янги ўзлаштирилган ерларда зодагон деҳқонларнинг қалин хом гишздан уриб чиқилган ҳамда ба-

ланд пойдевор устига қурилган улкан қўрғонлари, истеҳкомлар юзага кела бошлаган.

Тохаристон ва Сўғдда деҳқончилик билан биргаликда боғдорчилик ҳам ривожланган. Қашқадарё ва Зарафшон водийларида ғалладан ташқари шоли ҳам етиштирилган. Хитой манбаларининг маълумот беришича, V–VI асрларда Шарқий Туркистон ва Ўрта Осиё икки дарё оралиғи ерларида кўплаб пахта етиштирилар эди. Ўрта Осиёнинг пахта толаси Хитойда ҳам машҳур бўлган. Бу даврга келиб ер эгалиги муносабатларининг тақомиллашуви натижасида суғориладиган ер майдонларининг маълум бир қисми мулкдор зодагон табақа вакиллари – «деҳқонлар» қўлида тўплана бошлаган эди. Бунинг натижасида, қишлоқ жамоасининг эркин деҳқонлари маълум даражада зодагон деҳқонлар асоратига тушиб, уларга қарам бўлган «кадивар»ларга айланиб боради.

V–VI асрлар Ўрта Осиёнинг пул муомаласида сезиларли ўзгаришлар бўлиб ўтади. Бу ўзгаришлар тангалар зарб этишнинг марказлашуви ҳамда минтақанинг турли ҳудудларида зарбхоналарнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ эди. Бу даврнинг бошларида, Э.Ртвеладзенинг тадқиқотларига кўра, Шимолий Тохаристонда кушон тангалари ва уларга тақлид қилиб зарб этилган тангалар муомалада бўлган. Бутун V аср давомида Термизда маҳаллий ҳукмдор тасвири туширилган мис тангалар зарб этилган. Чағониёнда шаҳаншоҳ Перуз (459–448) давридан бошлаб жуда кўплаб сосонийларнинг кумуш тангалари кириб келади.

Бухоро Сўғдида ўнг томонида соқолдор ҳукмдорлар тасвири туширилган кумуш ва мис тангалар зарб этилган бўлса, Самарқанд Сўғдида V–VI асрларда терс томонида тик турган камончи тасвири туширилган кумуш тангалар зарб этилган. Қарши

воҳасида ўнг томонида подшо бошининг тасвири туширилган маҳаллий қумуш ва мис тангалар муомалада бўлган. Хоразмда эса ўнг томонида ҳукмдор боши, терс томонида отлиқ чавандоз тасвири туширилган қумуш ва мис тангалар зарб этилган.

Евроосиё минтақасидаги умумий вазият ва Кушон давлатининг инқирози халқаро савдога бирмунча салбий таъсир кўрсатган эди. Сосонийлар Эрони билан муносабатлар кўп ҳолларда урушларга айланиб кетиши туфайли ўзаро савдо алоқаларига путур етган эди. Буддавийликнинг инқирози туфайли Ўрта Осиёнинг Ҳиндистон билан муносабатлари ҳам ёмонлашган эди. Аммо, Хитой билан савдо муносабатлари аввалгидек яхши эди. Илгаригидек, V–VI асрларда ҳам Хитойга рангдор шишалар, қимматбаҳо тошлар олиб кетилган бўлса, Хитойдан асосан ипак ва атир-упа келтирилган. Бу даврда Византия билан ҳам савдо алоқалари тараққий этади. Халқаро савдода, айниқса, сўғдийларнинг аҳамияти катта эди. Манбаларнинг маълумот беришича, Шарқий Туркистонда сўғдийларнинг қишлоқлари ҳам бўлган. Юртларидан узоқда яшаган сўғдийлар ўз ватанлари билан доимий алоқа қилиб турганлар.

Археологик тадқиқотлар (тангашунослик маълумотлари, ҳунармандчилик буюмлари) бу даврда Ўрта Осиёда халқаро савдо билан бир қаторда ички савдо ҳам тараққий этганлигидан далолат беради. Бу даврда Ўрта Осиё шаҳар ва қишлоқларида олтин, қумуш, Бадахшон лаъли, ҳунармандчилик буюмлари, ҳарбий қурол-яроғлар, турли тақинчоқлар, рангли шиша ва шиша буюмлар, турли хил мевалар, ип-газлама, қорақўл, зотдор отлар билан савдо қилинарди. Термиз, Нахшаб, Кеш, Самарқанд, Пойканд, Бухоро, Чоч, Варахша кабилар ўша даврдаги йирик савдо-сотик марказлари эди.

Маданий ҳаёт. Илк ўрта асрлардаги ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар Ўрта Осиё маданиятига ҳам таъсир этмасдан қолмади. Бу даврдаги маданий ҳаёт даставвал антик давр маданий анъаналари асосида ривожланган бўлса-да, Кушон давлати харобаларида бир нечта мустақил давлатлар ва мулкларнинг пайдо бўлиши ўзига хос маҳаллий маданиятларнинг пайдо бўлишига имкон яратган эди. Илк ўрта асрлар маданиятининг шаклланишига, шунингдек, қўшни давлатлар, аввало, Ҳиндистон, Эрон, Афғонистон, Хитой билан ҳамда кўчманчи чорвадорлар билан бўлган алоқалар ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган эди.

Бу давр меъморчилиги Ўрта Осиё халқлари ижтимоий ҳаётидаги ўзгаришларни ўзида акс эттиради. Шаклланаётган мулкдорлар тоифаси Ўрта Осиёнинг турли ҳудудларида йирик қалъалар қуриб, улар атрофини ҳимоя иншоотлари билан ўраб оладилар. Бундай қалъалар воҳаларда қўпинча табиий тепаликлар устига бунёд этилган. Бундай қалъалар Хоразм, Тохаристон, Сўғд, Уструшона, Марв ҳудудларидан топиб ўрганилган. Меъморчиликда асосан тош, пахса, хом гишт ва ёғоч қурилиш материали сифатида ишлатилади.

Мил. IV–VI асрлар Ўрта Осиё халқларининг диний қарашлари зардуштийлик, буддавийлик, христианлик ва монийлик диний эътиқодлари билан боғлиқ эди. IV–V асрларга оид зардуштийлик анъаналари билан боғлиқ бўлган оташкадалар Қашқадарёдаги Ерқўргондан, Панжикент атрофларидан, Бухоро воҳасидан топиб ўрганилган. Уларнинг барчасида зардуштийлик билан боғлиқ бўлган оссуарий (остадон)лар учрайди. Тадқиқотчиларнинг фикрича, бу даврда зардуштийлик динига Ўрта Осиёнинг марказий ва шимолий ҳудудларида сиғинишган бўлса, минтақанинг жанубий

худудларида буддавийлик дини тарқалган эди. Буддавийлик динининг ибодатхоналари Қоратепа, Фаёзтепа (Термиз), Уштурмулло (Қубодиён), Ажинатепа, Гишттепа, Қалаи Кофирниҳон (Тоҳаристон), Марв кабилардан топиб тадқиқ этилган.

Ўрта Осиёдаги христианликнинг маркази Марв шаҳри эди. Беруний маълумотларига кўра, Исо пайғамбар туғилганидан 200 йил ўтгандан сўнг христианлар Марвда пайдо бўлган эдилар. «Тожик халқи тарихи» китобида берилишича, 334 йилдаёқ Марвда епископлик, кейинроқ эса митрополия мавжуд эди. Говурқалъадан христианлик ибодатхонаси қолдиқлари ва христианлар дафн этилган қабристон очиб ўрганилган. Сўғднинг айрим худудларида (Самарқанд ва Панжикент) ҳам христианлик тарқалганлиги ҳақида маълумотлар бор.

III асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Ўрта Осиёда монийлик дини тарқала бошлайди. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, монийлик динига, асосан, Шарқий Туркистон ва, қисман, Чағониён ҳамда Сўғд аҳолиси эътиқод қилган.

Илк ўрта асрларда Ўрта Осиё халқлари санъати деворий суратлар, ҳайкалтарошлик, турли тақинчоқ буюмлари орқали изоҳланади. Деворий суратлар Дилбаржин (Афғонистон), Варахша, Афросиёб, Панжикентдан топиб ўрганилган бўлса, Куёвқўрғон, Вахш воҳаси, Афғонистондаги Чақалоқтепа, Ерқўрғондан турли ҳажмдаги ҳайкаллар, заргарлик буюмлари топиб ўрганилган. Умуман олганда, бой безаклар, сопол, металл идишлар, деворий суратлар, ҳатто кийимлардаги тасвирлар бу даврда Ўрта Осиёдаги тасвирий санъатнинг ривожидан далолат беради.

Эфталийлар даврида чорвадор аҳоли туркийча сўзлашганлиги сабабли, туркий тил тобора кўпроқ ёйила бошлайди. Бу даврда ўтроқ аҳолининг катта

қисми сўғдий тилда сўзлашар эдилар. Сўғд тили ва ёзуви Еттисув, Фарғонадан ўтиб, Шарқий Туркистонга қадар етиб боради. Унинг «Самарқанд усули» кенг ёйилган эди. Бундан ташқари, хоразм, қҳароштий, бухоро ёзувлари ҳам мавжуд бўлган. Бундай ёзув ёдгорликлари Зангтепа, Қоратепа, Афросиёб харобаларидан, Кофирқалъадан топиб ўрганилган.

Эфталийларнинг этник таркиби, давлат ташкил этишлари хусусида тарихий манбаларда турли хил қарашлар мавжуд. Улар эрамизнинг V–VI асрларида катта ҳудудни қамраб олган улкан давлатга асос соладилар. Эфталийлар давлатининг энг юқори чўққига кўтарилган даврида давлат чегаралари шарқдан ғарбга томон – Хўтандан (Шарқий Туркистон) Эрон чегараларигача, шимолдан жанубга томон – ҳозирги Қозоғистон чўлларидан шимолий-ғарбий Ҳиндистонга, яъни Марказий Осиёнинг катта қисми, Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон ва Хитойгача бўлган ҳудудларга етиб борган. Эфталийлар турли манбаларда турлича, жумладан арман манбаларида «**ҳептал**», «**ҳетгал**», «**тетал**»; юнон манбаларида «**эфталит**», «**абдал**», «**эфтал**», «**оқ хунлар**», араб манбаларида «**жайтал**», «**жетал**» каби номлар билан эслатилади. Ҳинд манбаларида «**хуна**»; араб манбаларида ғарчи **жайтал** номи билан тилга олинса-да, баъзи ҳолларда уларни **турклар** деб ҳам тилга олинган. Арман манбаларида эса улар кушонларнинг авлоди деб таъкидланади. Хитой манбаларида эфталийлар «**э-да**», «**э-диен**», «**и-дан**», «**э-та-и-лит**» деб тилга олинади. Юқорида тилга олинган номлар илмий таҳлил этилиб, уларга нисбатан умумий эфталий номи илмий муомалага киритилган.

Ўрта Осиёнинг IV–V асрлар тарихига оид манбаларнинг камлиги сабабли бу давр тарихи тўлиқ ўрганилмаган ва батафсил эмаслиги билан изоҳла-

нади. Археологик материаллар эса кам ва баъзи ҳолларда аниқ даврни кўрсатмайди. Нумизматик далиллар эса маълум миқдорда тарихни ёритиб берса-да, улар асосан пул муомаласига тегишлидир. Ўрта аср тарихчиларининг асарлари орқали бизгача эфталийлар ҳақида айрим қизиқарли маълумотлар етиб келган. VI аср Византия тарихчиси Прокопий Кесарский эфталийларни хун халқлари деб юритса-да, лекин ташқи кўриниш жиҳатдан катта фарқ борлигини таъкидлайди. Бошқа яна бир VI аср Византия тарихчиси Агафий Миринский «Эфталийлар, бу – хунлардир» деб таъкидлайди. Эфталийлар тўғрисидаги маълумотлар бошқа Византия муаллифлари, жумладан, Приск Панийский (V аср), Менандр Протектор (VI аср), Захарий Ритор (VI аср), Козма Инди-коплава (VI аср), Феофилат Симокатта (VII аср) асарларида учрайди. Феофан Византийскийнинг маълумот беришича, эфталийларнинг ҳукмдори Вахшунвор Эфталон бўлиб, халқ унинг номи билан юритилган.

Аммиан Марцеллин ўзининг «Рим тарихи» асарида эфталийларнинг ташқи кўриниши, уларнинг кўмиш маросимлари, сосонийлар билан алоқалари ҳақида қимматли маълумотларни келтириб ўтади. Хитой манбаларида эса эфталийларнинг келиб чиқиши ҳақида турли қарашлар мавжуд. Уларнинг бирида эфталийлар **гаогюй-турк** қабилаларининг бир тармоғи, бошқа бир манбада эса юэчжиларнинг бир авлоди, яна бир манбада эса **кангюйларнинг** авлоди деб талқин этилади. VII аср хитой муаррихи Вей-Чие ўзининг «Си-фан-чи» асарида «Эфталийларнинг келиб чиқишини аниқлаш улар ҳақидаги маълумотларнинг узоқ мамлакатлардан келтирилгани ва бошқа тилларда уларнинг бузиб талаффуз этилиши ва қадимийлиги туфайли анча қийин ва имкони йўқлигини» таъкидлайди.

VII аср бошларида Ли Яншоу томонидан ёзилган Хитой солномаси «Бейши»да, «Еда хонадони катта юэчжиларнинг бир авлодидан келиб чиққан» деб таъкидланади. Улар ҳақидаги маълумотларни 518 йилда эфталийлар шоҳи Миҳиракул даргоҳига элчи бўлиб келган сайёҳ Сун Юн ҳамда 629–645 йилларда Ҳиндистон будда ибодатхоналари зиёратига келган будда қоҳини Сюан Цзян асарларида ҳам учратиш мумкин. Сюан Цзяннинг асосий мақсади буддавийлик зиёрати бўлса-да, унинг Хитойга қайтгач ёзиб қолдирган «Да Тан Синой Цзи» (Буюк Тан даври ғарбий ўлкалари ҳақидаги ёзишмалар) номли асарида ўнлаб ўша давр давлатлари ҳақида маълумотлар келтирилади. Ўрта Осиё давлатлари ҳақидаги қизиқарли лекин, узуқ-юлуқ маълумотларни 727 йилда Шимолий Ҳиндистонга саёҳат қилган Вей Цзе ҳамда Хей Чао ёзишмаларида ҳам учратиш мумкин.

Эфталийлар ва улар билан боғлиқ воқеалар кўп-лаб ўрта аср манбаларида ҳам учрайди, лекин уларнинг аксариятида эфталийларни кушонлар билан бирдек ифодалайдилар. Фавстос Бузанд ўзининг «Арманистон тарихи» асарида сосонийлар шоҳи Шопурнинг шарқдаги жанглари ҳақида жуда қизиқ маълумотларни келтиради. Эгише Вардапет эса шахсан ўзи ушбу воқеаларнинг гувоҳи сифатида сосоний подшо Яздигирд II нинг шимолий-шарқий элатлар, жумладан, эфталийлар билан бўлган жангини тасвирлайди. Шунга ўхшаш яна бошқа маълумотлар Лазар Парпецийнинг «Арманистон тарихи» асарида учрайди. Эфталийлар **ҳепталк** шаклида Анания Ширакацининг «География» ҳамда Себеоснинг «Император Иракл тарихи» асарида учрайди. Арман манбалари орқали бизга етиб келмаган иккита асар ҳақида маълумотга эга бўламиз, улар форс муаллифининг «Растсахун» (Ишончли ҳикоя), ҳамда юнон тилида ёзилган «Эф-

талиийлар тарихи» асаридир. Эфталийларнинг сосонийлар шоҳи Перуз билан жанги ҳақидаги маълумотларни Сурия манбаларида, жумладан, Иешу Стилитнинг «Хроника» асарида учратиш мумкин.

Эфталийларнинг сосонийлар билан, жумладан, Перуз билан бўлган жанги ҳақидаги маълумотлар араб-форс манбаларида ҳам учрайди. Абу Ҳанифа ад-Диноварийнинг «Китоб ал-ахбор ат-тивал» номли (IX аср), Абу Жаъфар ат-Табарийнинг (839–923) «Тарих ар-русул ва-л-мулук» (Пайғамбарлар ва шоҳлар тарихи), Абу Райҳон Берунийнинг (973–1051) «Ал-Осор ал-боқия анал-қурун ал-ҳолия» (Ўтмиш халқлардан қолган ёдгорликлар), Абулқосим Фирдавсийнинг (X–XI аср) «Шоҳнома», Мирхонднинг (1433–1498) «Равзат ус-сафо» (Поклик боғи) ва бошқалар шулар жумласидир.

Олимлар ўртасида эфталийларнинг келиб чиқиши тўғрисида кўплаб баҳслар бормоқда. Жумладан, Вивен де Сен-Мартен, В.В.Бартольд, Н.И.Веселовский, П.Лерх, Г.Э.Грум-Грижимайло, Н.В.Брюллова-Шасколскаяларнинг фикрича, эфталийлар юэжчиларнинг авлоди; И.Маркварт, Р.Груссенинг таъкидлашича, улар мўғулларнинг қадимги авлоди ёки С.П.Толстов, А.Н.Бернштам, М.Эрматовларнинг фикрича, улар Марказий Осиё этносларига ассимиляциялашган хунлардир. Б.Ф.Ғафуров, А.М.Манделштам, М.М.Дьяконовлар эфталийлар эроний тилли халқлар бўлиб, уларнинг келиб чиқиши ҳам эронийларга бориб тақалади деган назарияни илгари сурадилар. Бошқа бир олимлар эфталийларни кидарийлар, хионийлар билан бир десалар, яна бир гуруҳ олимлар эфталийлар хионийларнинг ҳукмрон табақасидир каби назарияларни илгари сурадилар. Умуман олганда, эфталийларнинг этник жиҳатдан келиб чиқиши ҳақида олимлар ўртасида ягона фикр мавжуд эмас.

2-§. Турк хоқонлиги даврида давлат бошқаруви

Сиёсий тарих. Ўзбекистон давлатчилиги тарихида турк хоқонлиги давлати муҳим ўрин эгаллайди. Олтой, Тува ҳамда уларга туташ ҳудудларда турли туркий қабилалар, чунончи, ашин, аргу, ўғиз, тўққиз ўғиз, ўттиз татар, қарлуқ, қитон, толис, турк, уйғур, қуруқан, дуба ва бошқалар яшардилар. VI аср бошларида Олтой ўлкасида сиёсий жараёнлар фаоллашади. Ўша пайтда ҳозирги Мўғулистон ва, қисман, Хитойнинг шимолӣ ҳудудлари устидан Жужан хонлиги ҳукмронлик қиларди. VI аср бошларида Олтойдаги туркий қавмлар орасида Ашин уруғининг мавқеи кўтарилади. Ашин уруғига мансуб Асан ва Туу 460–545 йилларда бошқа уруғларни ўзларига бўйсундирадилар ва Олтойдаги туркий қабилалар иттифоқига асос соладилар. Туунинг ўғли Бумин Теле қабиласини ҳам бўйсундиради. Бумин Жужан хонлигига тобеликдан чиқиш учун курашади ва 551 йилда Жужан хонининг кўшинларини енгиб, уларни ўзларига бўйсундиради. Бумин 552 йилда хоқон деб эълон қилинади ва янги давлат – **турк хоқонлигига** асос солинади.

Унинг пойтахти Олтойдаги Ўтукан шаҳри эди. Хоқонлик тез орада кучайиб, унинг довуғи ортиб борган. У кўп бор Хитойга юришлар қилиб, унинг бир қанча ҳудудларини босиб олган. Хитой подшолиги турк хоқонлигига ҳар йили ўлпон тариқасида юз бўлакдан иборат ипак мато бериб туришга мажбур бўлган.

Турк хоқонлиги хусусидаги манбалар етарли бўлса-да, лекин уларнинг кўпчилиги бир-бирига қарама-қарши маълумотлар беради.

Булар қаторида Хитой манбалари, машҳур «Ўғузнома», Ўрхун-Энасой ёзувлари, Култегин битиклари,

VI аср охирида яшаган византиялик тарихчилар Менандр Протектор, Феофан Византийский, суриялик тарихчи Ионна Эфесскийларнинг тарихий асарлари қимматли манбалар ҳисобланади. Шунингдек, бу тўғридаги маълумотлар араб тарихчилари ат-Табарий, Динаварий (IX–X аср), Абу Райҳон Беруний, Наршахий ва бошқалар асарларида учрайди. «Ал-помиш», «Гўрўғли», «Манас» каби умумтуркий халқ дostonлари, ўрта асрлардаги Маҳмуд Кошғарий, Аҳмад Югнакий, Юсуф Хос Ҳожиб каби туркий муаллифлар асарларида туркий маданият, адабиёт, тарих тўғрисида маълумотлар келтирилади.

Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг «Қутадғу билиг» (Саодатга йўлловчи билим) асарида афсонавий турк саркардаси Алп Эр Тунга тўғрисида шундай деб ёзади: «У билимдон, заковатли катта ҳунар эгаси эди, бу фазилатлари унинг шон-шуҳратини дунёга таратган. У турк бекларининг сараси, овозаси оламни тутган, ҳунари талай эди».

Тарихда туркларнинг келиб чиқиши ҳақида кўплаб афсона ва ривоятлар мавжуд. Бир афсонада айтилишича, ғарбий денгиз қирғоғида яшаган туркийларнинг ота-боболари қўшни қабилалар томонидан қириб ташланади. Шунда 10 ёшли бола яшириниб тирик қолади. Ўша ердаги урғочи бўри унга хотин бўлади. Болани бўри Турфон тоғларига олиб чиқиб кетади. Ўша ерда бўри 10 та бола туғади. Ўғиллардан бирининг номи Ашин бўлиб, у кейинчалик янги қабиланинг раҳбари бўлади. Афсонага кўра, «турк» сўзи Олтой тоғларининг энг қадимги номидан келиб чиққан. Хитой ёзма манбаларида турклар «хун» номи остида эрамизнинг 92 йилида Олтойнинг этакларига келиб ўрнашган. Бу уруғ ашин уруғи номи билан аталган. Хитойлар ашин қабиласини «Тук-ю» деб ҳам атаганлар. П. Пелю бу сўзни «Турк-ют» (яъни, туркийлар) деб

изоҳлайди. «Турк» атамаси кучли, ботир, бақувват деган маънони англатади.

Аввал бу уруғга берилган турк атамаси кейинчалик уларга яқин турган барча қабила уруғлар учун ҳам умумий ном сифатида юритилади. Бумин янги давлат- турк хоқонлигига (551–744) асос солади ва Или дарёси бўйида ҳукмдор деб эълон қилинган, «Илихон» деган унвонни олади. Турклар ҳукмдори ўзини хоқон (туркча қаған) юрита бошлайди. Бумин ўз укаси Истамига (Истеми – туркча, Седими – хитойча, Синжибу – арабча, Стемби хаган – юнонча), биринчи саркарда, давлатнинг биринчи амалдори даражасига тўғри келувчи «ябғу» унвонини бериб, у билан биргаликда ўз давлатини кенгайтириш пайига тушди. Истами кўпроқ ғарбий йўналишга бошчилик қилиб тез орада Шарқий Туркистондаги нушиби, туркаш, узли қабилаларини ўзига бўйсундиради.

553 йилда Буминхон вафот этган, ҳокимиятга унинг катта ўғли Муқанхон (553–572) ўтиради. Муқанхон 558 йилда жужанларга сўнги бор қақшатқич зарба бериб, Тинч океанигача бўлган ҳудудларда ўз ҳокимиятини мустаҳкамлайди. Унинг амакиси Истами хоқонлик ҳудудини ғарбга томон кенгайтириб, Етгисув, Қашқар ва бошқа ҳудудларни эгаллайди.

563–567 йиллар давомида Истами кўшинлари эфталийлар давлатига кетма-кет зарбалар бериб, Ўрта Осиё ва Каспий денгизигача бўлган ерларни эгаллашга муваффақ бўлади. Бунинг оқибатида, эфталийлар давлати қулайди. Муқанхон ҳукмдорлиги даврида турк хоқонлиги юксак чўққига кўтарилади. 554 йил Муқан хоқон Шарққа юриш қилиб, Узоқ Шарқ ўлкаларини ўзига бўйсундиради ва Тинч океани қирғоқларига чиқади. У Ўрхун, Туғла, Селенга дарёлари бўйларидаги қирғизларни, Бай-

кал атрофларидаги уйғурларни ўзига бўйсундиради. 558 йили турклар Урал ва Волга бўйларини забт этиб, Шимолий Кавказдаги кўчманчи оварлар билан тўқнашади.

11 Хоқонликнинг бевосита ғарбий қисмини бошқариб турган Истами ва бош хоқон Муқанхон ҳам савдо йўли ва унинг аҳамиятини тушуниб, бу масалани тинчлик билан ҳал қилишга ҳаракат қила бошлайдилар. Истами ябғу Сўғд ихшидига бу масалани ҳал этиш вазифасини топширади. Эронга машҳур сўғд савдогари ва дипломати Маниах бошчилигида элчилар гуруҳи жўнатилади. Хусравшоҳ ўз атрофидаги амалдорларнинг маслаҳатига кириб, сўғдийлар олиб келган ипакликларни сотиб олиб, сўнг уни элчилар кўз ўнгида йигиб, ёқиб юборади.

Истами бу воқеадан қаттиқ ранжиса-да, Хусравшоҳ ҳузурига иккинчи маротаба ўз элчиларини юборади. Бу элчилар гуруҳи эндиликда фақат турклардан иборат бўлиб, унинг натижасида, н яқин орадаги сиёсат аниқланиши керак эди. Бу сафар турк элчилари заҳарлаб ўлдирилади. Уларнинг фақатгина бир нечасигина хоқон ҳузурига етиб келади. Ўз ишларини сосонийлар «Турклар иссиқ об-ҳавони кўтариша олмадилар» деб беркитишади. Истами Хусрав I Ануширвон қўшинларини тор-мор қилиб, Эроннинг шимолига бостириб киради. Эфталийлар ўз ерларининг Эронга тушиб қолган қисмини яна ўз қўлларига қайтариб оладилар. Эрон тинчлик сулҳига келишиб, 40 минг Византия тилласи тўлаш мажбуриятини олади. Ундан сўнг Эрон билан Византия ўртасида уруш бошланиб кетиб, сосонийлар давлати жуда ночор аҳволга тушиб қолади.

576 йили Муқанхон ва Истами ябғуларнинг вафотидан сўнг турк хоқонлигининг таъсири анча заифлаша бошлайди. Эрон саркардаси Баҳром чўбин Чур Баға хоқон қўмондонлигидаги 300000

кишилик турк қўшинини тор-мор қилади. Баҳром чўбин Бухоро яқинидаги Пойканд шаҳрига бостириб кириб, хоқоннинг ўғли Бармуда тегинни асирга олади. Хоқон хазинасини эса Эрон шоҳи Хурмуздга юборади.

Турк хоқонлиги 568-569 йилларда ўша даврнинг қудратли давлати –Византия билан иқтисодий ва савдо-сотик алоқаларини ўрнатишга интилиб, Сўғ савдогари Маниах бошчилигидаги элчиларни у ерга юборади. Элчилар император Юстиниан қабулида бўлади. Шундан сўнг Земарх бошлиқ элчилари хоқонликка келади.

Турк хоқонлари Ўрта Осиёда ҳукмронлик қилган бўлсалар-да, бироқ ўзлари бу ҳудудга кўчиб келмаганлар. Улар Еттисув ва бошқа ҳудудлардаги бош қароргоҳларида қолиб бўйсунган ҳудудларни маҳаллий ҳукмдорлар орқали бошқариб, улардан олинадиган солиқ-ўлпонлар ва тўловлар билан кифояланганлар. Бундан кўринадики, турк хоқонлиги даврида бу ҳудуддаги мавжуд маҳаллий давлат тузилмалари, уларнинг бошқарув тизимлари сақланиб, ички сиёсат бобидаги мустақил фаолияти давом этган. Хоқонлик истисно ҳоллардагина ўлканинг ижтимоий-сиёсий ҳаётига аралашган. Бу нарса кўпроқ ташқи сиёсат, халқаро савдо-сотик масалаларига дахл этарди.

Хитой манбаларида таъкидланганидек, Зарафшон, Амударё ва Қашқадарё воҳаларида 9 та мустақил ҳокимлик мавжуд бўлган: Самарқанд, Иштихон, Маймуғ, Кеш, Нахшаб, Кушон, Бухоро, Омул ва Андхуй шулар жумласидандир. Самарқанд, Бухоро, Хоразм, Чоч ҳокимликлари ўзларига анча мустақил бўлганлар. Бухорхудотлар зарб этган танга пуллар кенг муомалада бўлган. Шу билан бирга, бу нисбатан мустақил ҳокимликлар ўртасида ўзаро кураш ва ички зиддиятлар бў-

либ турган. Бу эса маҳаллий аҳоли турмушини ночор аҳволга олиб келган. Аҳолининг ночор аҳволи 585-586 йиллардаги Бухорода зодагон деҳқон ва бой савдогарларга қарши Абрўй бошчилигидаги қўзғолонга сабаб бўлади. Хоқон Қорачўрин қўшинлари қўзғолонни бостириб, қўзғолончиларни қаттиқ жазолайди.

Бўйсундирилган ҳудудларни маҳаллий ҳокимлар орқали бошқариш тартиби хоқонликни заифлаштира борди. Муқан хоқон вафотидан сўнг тахтга унинг укаси Арслон Тўба ўтирди. Арслон Тўба буддийликка берилган бўлса-да, мамлакатни мустаҳкамлаш учун Си салтанати билан шартнома тузади. Бундан ташқари, у мамлакатни ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ривожлантириш чораларини ҳам кўрди. Аммо 581 йилда Арслон Тўба вафот этгач, Турк хоқонлари ўртасида ўзаро курашлар авж олиб кетади. Натижада, хоқонлик икки қисмга бўлиниб кетди.

Бу даврда сўғдийлар деҳқончилик ва боғдорчилик, айниқса, узумчиликда ниҳоятда омилкор эди. Чорвачиликда майда ва йирик шохли ҳайвонлар билан бир қаторда от, хачир, эшак ва туялар боқиларди. Айниқса, Сўғднинг ҳисори қўйлари ва тулпорлари жуда машҳур эди. Сўғд шаҳарлари бу даврда ҳунармандчиликнинг марказига айланади. Уларда тўқимачилик, кулолчилик, кўнчилик, чилангарлик, тақачилик, нажжорлик, қуролсозлик ва заргарлик юқори даражада ривожланган эди. Сўғд тоғларидан олтин, жез, новшадил ва ялама тузлар кавлаб олинарди. Шаҳарларда ҳунармандчиликнинг юксалиши, ўз навбатида, ички ва ташқи савдо алоқаларининг кенгайишига имкон беради. Сўғддан Шарқий Осиё ва Хитойга қимматбаҳо тошлар ва улардан ясалган зеб-зийнатлардан тортиб, турли-туман матолар ва дориворларгача олиб чиқиларди.

Нисбатан мустақил ҳокимликларнинг бир нечтаси Тохаристонда жойлашган эди. Балх шаҳри **Тохаристон** пойтахти бўлган. Тохаристон аввал эфталийлар, сўнгра турк хоқонлиги томонидан бўйсундирилади. Манбаларда таъриф этилишича, Тохаристон аҳолиси будда динига эътиқод қилган. Тохаристон 25 ҳарфдан иборат ёзувга эга бўлган.

Аҳолиси ип ва ипак матолар билан кийинган. Тоғликлари пўстин ва жун чакмон кийишган. Тохаристон аҳолисининг асосий қисми ўтроқ деҳқончилик билан шуғулланган. У ерда, айниқса, қурол-созлик юксалган. Чокар жангчилари камон, гурзи, чўқмор, ханжар, шамшир ва совутлар билан қуролланарди.

Тохаристонда шишасозлик ва тўқимачилик ҳам анча ривож топган эди. Тохаристон кўп мамлакатлар билан савдо алоқалари олиб борган, ўз чақа тангалари ички савдо муомаласида юрган.

Фарғона ҳукмдорлари «**ИХШИД**» деб аталган. Фарғона ерлари жуда ҳосилдор, аҳолиси деҳқончилик билан кун кечирган, пахта ва шоли эккан. Косон, Ахсикат ва Қува каби йирик марказий шаҳарларида ҳунармандчиликнинг турли соҳалари ривож топиб, унинг маҳсулотлари ички ва ташқи бозорларда жуда харидоргир бўлган. Қўшни мамлакатларга бўёқ, рангли шиша буюмлар ва дори-дармонлар чиқарилган.

Фарғона водийсида ўтроқ аҳоли билан бир қаторда чорвадорлар ҳам яшаган. Қурама ва Қорамозор тоғлари ёнбағрида қадимдан йилқичилик билан шуғулланган. Бу ерда кўпайтирилган тулпор отларнинг донғи жаҳонга таралган.

Чоч ва Илоқ. Чирчиқ ва Оҳангарон водийларида иккита ҳокимлик мавжуд бўлган. Манбаларда улардан бири Чоч, иккинчиси Илоқ мулки номлари остида тилга олинади. Чочнинг маркази

Чоч шаҳри бўлиб, ҳукмдори «**тудун**» деб юритиларди. Илоқнинг маркази Тункат, ҳокимлари эса «**деҳқон**» деб аталарди. V асрда улар эфталийлар давлатига, VI асрда эса Фарбий турк хоқонлигига бўйсундирилади. Чоч ва Илоқ сертармоқ хўжаликка эга бўлиб, суғорма деҳқончилик, чорвачилик, хунармандчилик, кончилик, ички ва ташқи савдо юксак даражада эди. Чоч ва Илоқ тоғлари олтин, кумуш, рангли маъданлар, темир ва жилвадор чақмоқ тошларга бой эди. Карвон йўлининг ўлка орқали ўтиши Чоч ва Илоққа ички ва ташқи савдо-сотиқнинг кенгайиб, шаҳарларининг гавжумлашувига имкон беради. Чоч тудунлари олд томонига мулкдорнинг сурати, орқасига гажак думли барс ёки қоплон тасвири, баъзан сулолавий айри тамға туширилган чақа тангалар зарб этганлар.

Илк ўрта асрларда Ўрта Осиё ҳокимликларида маълум тартибдаги бошқарув маъмурияти ташкил топган эди. Бошқарув маъмуриятининг асосий вазифаси фуқаролардан бож, солиқ ва ясоқларни ўз вақтида йиғиб олиш, жамоат ишларига уларни сарфбар этишдан иборат бўлган. Кирим-чиқимлар аниқ ва равшан қайд этилиб, ҳужжатлаштирилган. Уларга бармоқ босилиб, ҳатто муҳр билан тасдиқлаб қўйилган. V–VII асрларда Ўрта Осиёда, бир томондан, ерга эгалик қилиш муносабатларининг ўрнатилиши ва мустаҳкамланиб бориши, иккинчи томондан кўчманчи чорвадорларнинг бетўхтов шиддат билан кириб келиши ва ўтроқлашуви шаҳар ва қишлоқларнинг қиёфаси ҳамда аҳолисининг турмуш тарзи-ю аҳволига жиддий таъсир кўрсатади. Зироаткор ерлар кенгайиб, деҳқончилик воҳаларининг сув таъминоти тубдан яхшиланади. Тоғолди майдонларига сув чиқарилиб, янги ерлар ўзлаштирилди, шаҳарлар гавжумлашди.

Қишлоқларда «кўшк», «қаср», «қўрғон» ва «қўрғонча» номлари билан шуҳрат топган истехкомли тураржойлар қад кўтарди. Кўшк, қаср ва қўрғонлар кўпроқ йирик сугориш шохобчалари бошида, марказий шаҳарларнинг теварак атрофида ҳамда деҳқончилик воҳалари чегаралари бўйлаб жойлашган эди. Сув чиқариб обод этилган воҳалар бўйлаб катта-кичик қалъалар, майда қўрғончалар қурилади. Кўшк ва қасрли қўрғонларда мулкдор деҳқонлар, қўрғончаларда эса зироатчи меҳнаткаш аҳоли яшар эди.

Истехкомли қаср, қўрғон ва кўшклар асосан ташқи душман ҳужумига қарши мудофаа иншооти, чокарлар тўпланадиган жой, маъмурий марказ ҳамда озиқ-овқат ва қурол-яроғ сақланадиган омбор вазифасини ўтаган. Ўрта асрларда шаҳарлар уч қисмдан иборат бўлган. Улар «арк», «шаҳристон», «рабат» деб юритилган. Шаҳарларнинг учала қисми ҳам алоҳида-алоҳида деворлар билан ўраб олинган. Уларнинг бир нечта дарвозалари бўлган. Шаҳар деворлари бўйлаб оқиб ўтган анҳор хандақ вазифасини бажарган.

Фарбий турк хоқонлиги. Турк хоқонлари ўртасидаги ўзаро курашлар 20 йилдан зиёдроқ давом этиб, 603 йилда давлатнинг 2 та: Фарбий ва Шарқий қисмларга бўлиниб кетиши билан яқунланди. Шарқий турк хоқонлиги Мўғулистон худудларини, Фарбий турк хоқонлиги эса, Еттисув, Чу водийси, Волга Кубаннинг қуйи қисми, Иртиш, Ишим дарёси бўйидаги ерлар, Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистоннинг бир қисмини ўз ичига олган. Хоқонлар Шегуй ва Тўн ябғу даврларидаги Фарбий турк хоқонлиги вақтинчалик ривожланиш жараёнларини бошдан кечирди. Бу даврда хоқонликнинг худудлари кенгайди, давлат бойиди ва ҳарбий қабила зодагонларининг мавқеи куча-

йиб улар хоқонлар ҳокимиятидаги ҳарбий муваффақиятларни таъминлаб турдилар. Шағуй Ғарбий хоқонликнинг шарқий чегараларини Олтой қилиб белгилади ва ўз ҳокимиятини Тарим ҳавзаси ва шарқий Помир олдиғача чўзишга муваффақ бўлди. Тўн Ябғу (Тўн Баҳодир) хоқонликнинг ғарбий ҳудудларида фаол сиёсат олиб бориб, хоқонликнинг қишки қароргоҳини эса Исфижоб яқинидаги Мингбулоққа (ҳозирги Туркистон шаҳри яқинига) кўчиради. Тўн Ябғунинг янги юришлари туфайли хоқонлик чегараси Амударёнинг юқори оқимларидан Ҳиндикушиғача чўзилади.

Тўн ябғу ҳукмдорлиги даврида амалда мустақил бўлган Ўрта Осиё давлатлари устидан нисбатан қаттиқ сиёсий назорат ўрнатилади. Чунки бу давлатларнинг вассаллиги фақат ўлпон тўлаш билан чегараланар эди. Исфижобдан Тошкент воҳасигача, шимолда Жанубий Афғонистон ва шимол-ғарбий Покистонгача бўлган ҳудудларда хоқон Тўн ябғунинг ишончли вакиллари – тудунлар юборилиб, улар солиқлар йиғиш ва хоқон қароргоҳига юбориладиган ўлпонларни қаттиқ назоратга олдилар. Маҳаллий ҳокимларга уларни хоқонлик маъмурий бошқарувига қўшилганлик рамзи сифатида турк унвонлари берилди. Шу билан биргалликда, Тўн ябғу нисбатан кучли бўлган маҳаллий ҳукмдорлар билан шахсий муносабатларини мустаҳкамлашга ҳаракат қилди. Манбаларда Тўн ябғунинг Самарқанд ҳокимига ўз қизини хотинликка берганлиги ҳақида маълумот берар экан, шундай хабар беради: «Ғарб варварлари ҳали ҳеч қачон бунчалик қудратли бўлган эмас».

Ўрта яккаҳокимлик хусусиятига эга бўлган Тўн ябғу бошқаруви – талон-торожлик урушлари натижасида бойиб кетган қабила зодагонлари орасида норозилик ҳаракатларини кучайтириб юбор-

ди. Бошланиб кетган ўзаро курашларни бартараф этишга ҳаракат қилган Тўғ ябғунинг тоғаси Қул Баҳодир жиянини ўлдириб, ўзини Қул Элбилга хоқон деб эълон қилади. Аммо, қабила бошлиқларининг айримлари бошқа даъвогарни қўллаб-қувватлаганлари туфайли яна қабилалараро курашлар бошланиб кетади. 630–634 йилларга келиб хоқонлик ўзининг Сирдарёнинг фарбидаги Ўрта Осиё мулкларидан маҳрум бўлди. Фарбий турк хоқонлигининг асоси бўлган дулу, нушиби қабилалари ўртасида ўзаро курашлар авж олиб кетди.

634 йилда нушиби қабиласи томонидан қўллаб-қувватланган Ишбара Элтариш Шер хоқон ҳокимият тепасига келди. У ҳарбий маъмурий тартиб бўлган «ўн ўқ эли» бошқарувини қайта тиклашга ҳаракат қилиб, қабила бошлиқларини ўзига шахсан тобе қилиш мақсадида ислохотлар ўтказди. Ундан ташқари, амалдаги назоратни амалга ошириш мақсадида Ишбара ҳар бир мулкка хоқон уруғи аъзоси – шодни жўнатади. Шодлар қабила зодагонлари билан ҳеч қандай алоқада бўлмай, уларнинг марказий марказий ҳокимиятга интилишини кузатиб борган. Бу маҳаллий ҳокимларнинг сиёсий ташаббусларини ниҳоятда чегаралаб қўяр эди. Аммо, Ишбара Элтериш Шер бошчилигидаги хоқонлик ҳокимиятининг ҳарбий-сиёсий лаёқати қарам мулклар ва қабилаларни ушлаб туришга қодир эмас эди. 638 йилда дулу қабиласи ўзларига жўнатилган шодни хоқон деб эълон қилдилар. Шундан сўнг дулу ва нушиби қабилалари ўртасида офир ва қонли урушлар бўлиб ўтиб, фарбий хоқонлик икки қисмга бўлиниб кетди. Шундай бўлса-да, хоқонликдаги қабилалараро ва сулолалараро урушлар 17 йил (640–657) давом этди.

Шундай қилиб, VI асрнинг ўрталарида Фарбий турк хоқонлиги заифлашиб, бир неча қисмларга

бўлиниб кетди. Вазиятдан фойдаланган Хитойнинг Тан империяси қўшинлари 657–659 йилларда Еттисувга бостириб кирдилар. Хитой босқинчиларига қарши кураш узоқ йиллар давом этди. Фақатгина VII асрнинг охирларига келиб хоқонлик ўз мустақиллигини тиклашга муваффақ бўлди ва хитойликлар вакили Хусрав Бўришод мамлакатдан ҳайдаб юборилди.

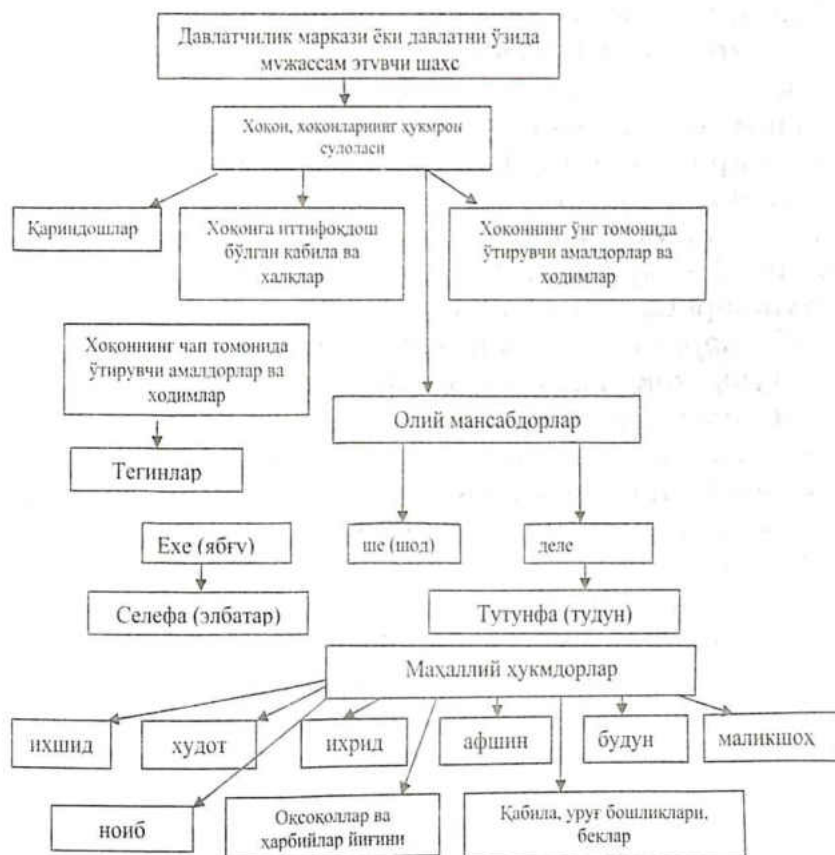
Давлат бошқаруви. Турк хоқонлигида давлатнинг олий ҳукмдори «хоқон» унвонига эга бўлган. Хитой манбалари маълумотларига кўра, туркийлар хонни тахтга ўтқозишда махсус маросим ўтқозишган. Яъни, амалдорлар бўлажак хонни кигизга ўтқозиб, қуёш юриши бўйлаб 9 маротаба айлантирганлар, иштирокчилар эса уни қутлаб ва улуғлаб турганлар. Сўнгра хонни отга ўтқозиб, бўйнига ипак мато боғлаганлар ва ундан «Сиз неча йил хон бўлмоқчисиз?» деб сўраганлар. У неча йил хон бўлишини айтган ва шу муддат тугагач тахтдан кетган.

Қадимги туркий афсоналарда берилишича, туркларнинг тасаввурига кўра, давлатчиликнинг маркази, давлатни ўз қўлида бирлаштирувчи шахс хоқон ҳисобланган. Бошқарувда хоқонларнинг ҳукмрон сулоласи асосий бўлиб, у учта куч – осмон (тангри), ер-сувнинг куч ва иродаси ҳамда турк халқининг яратувчанлик фаолияти туфайли юзага келтирилади.

Хоқондан кейинги шахс, биринчи амалдор «ябғу» (баҳодир) бўлиб, у бош саркарда ҳисобланган. Аммо, ябғу тахтга меросхўрлик қила олмас эди. Турк хоқонлиги тахтига ворислик тартиби турк давлатчилиги тузилиши учун хос бўлган улусларга бўлиниш тизимига асосланиб белгиланар эди. Ушбу тизимга кўра, тахт аксарият ҳолларда отадан ўғилга эмас, акадан укага, амакидан жиянга мерос қолар эди. Тахт меросхўри тегин (шаҳзода) деб юритилган. Шаҳзодалар то тахтга

Ўтиргунларига қадар ўзларига берилган усулларни бошқариб турганлар. Ўрта Осиёдаги маҳаллий ҳокимларнинг фаолиятини назорат қилувчи амалдор, хоқоннинг назоратчиси – «тудун» деб аталган. Турк хоқонлиги конфедератив давлат бўлган. Туркийлар ўз юрти ва давлатини «эл» деб аташган. Биринчи турк хоқони Буминхон элхон унвонига эга бўлганлиги бежиз эмас.

Турк хоқонлигида давлат бошқаруви ва мансаблар

Хоқонлик таркибидаги кўплаб қабила ва элатларни бирлаштириш, бошқариб туриш, улардан маълум миқдордаги солиқлар ва ўлпонларни ўз вақтида йиғиб олиш мақсадида хоқонликда махсус маъмурий ва ҳарбий-сиёсий бошқарув тизими жорий этилган эди. Давлатни бошқаришда олий ҳукмдорга унинг яқин қариндошлари, аввало, ҳукмрон сулола аъзолари ҳамда улар томонидан барпо этилган бошқарув тизими ёрдам берар эди. Манбаларнинг маълумот беришича, у тўртга бўлинган. Яъни, қариндошлар; хоқонга иттифоқдош бўлган қабила ва халқлар; хоқоннинг ўнг томонига ўтирувчи амалдорлар ва маъмурий ходимлар; хоқоннинг чап томонида ўтирувчи амалдорлар ва ходимлардан иборат бўлган. Хоқоннинг қариндошлари – ўғиллари, амакиси, жиянлари ва ака-укаларига «тегин» унвони берилган. Хитой манбалари маълумотларига кўра, хоқонликда бешта олий мансаб – еху (ябғу), ше (шод), деле (тегин), селефа (элтабар) ва тутунфа (тудун) қабилалар мавжуд бўлиб, уларнинг барчаси мерос қилиб қолдирилган.

Турк хоқонлиги давлатининг асосини ер билан бирга халқ ташкил этар эди. Ўз даврида Ўрта Осиёда давлатчиликнинг мустақил ва анъанавий шаклларини ривожлантирган туркийлар давлати мавжуд жамиятнинг муайян ижтимоий тузилмаларига ва қадимги туркийларнинг давлат томонидан ташкил этилган ҳамда назорат қилинадиган хўжалик фаолиятига таянар эди. Тарихий адабиётларда берилишича, бу фаолиятнинг асосини кўчманчи чорвачилик ташкил этган. Чорвадор туркларда уруғ-қабилачилик анъаналари ниҳоятда кучли бўлиб, қабила ва уруғ жамоаларининг асоси катта оилалардан иборат бўлган. Кўчманчи чорвадор халқ оммасини «будун» ёки «қора будун» деб аташган.

Хоқонликда кенг миқёсда деҳқончилик ҳам қилинар эди. Хитой манбалари «гарчи турклар доимий яшаш жойларига эга бўлмаса ҳам, лекин уларнинг ҳар бирининг ажратиб берилган ери бор»лиги ҳақида маълумот беради. Айнан мана шундай «ажратиб берилган ер»ларда деҳқонлар мавжуд сув манбалари ҳамда лалмикор ерлар имкониятидан фойдаланиб, асосан донли экинлар етиштирганлар. Мевали дарахтлардан боғ-роғлар етиштиришга алоҳида аҳамият берганлар. Манба тили билан айтганда, «(мевали) дарахтлар савлат тўкиб турган».

Турклардаги қабила ва уруғ жамоаларининг катта оилаларида уй қуллари ҳам мавжуд бўлар эди. Қулларнинг кўпайиши билан синфий муносабатлар таркиб топа бошлаган. Лекин қулчилик ижтимоий ҳаётга кенг кириб келмаган. Шу боис бўлса керакки, манбалар хоқонликда қуллар меҳнатидан кенг фойдаланиш ҳақида амалда ҳеч қандай маълумот бермайди. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, кўпроқ аёллар меҳнатидан фойдаланилган ва қуллар, асосан, уй ишлари билан шуғулланишган. Кўпинча жамоада аёллар қул қилиб олиб кетилар эди. Лекин, қул аёллардан ҳам оғир ишларда фойдаланилмай, балки уй-рўзгор ишларида ишлатилинар эди. Қул эркакми, аёлми, барибир қочиб кетаверган. Қочган қул таъқиб қилинмаган ва унинг учун ҳеч ким товон тўламаган. Турк хоқонлигининг марказий бошқарув тизими асосан йирик сиёсий давлат тадбирлари (давлат осойишталигини сақлаш, давлат сарҳадларини кенгайтириш, солиқ тизими, ички ва ташқи савдо, дипломатик муносабатлар ва бошқ.) билан машғул бўлиб, ўзлари забт этган ҳудудлардаги бошқарув тизимига маълум даражада эркинлик берилган. Шунинг учун ҳам Фарғона, Сўғд, Шош, Тохаристон, Хоразм ва бошқа мулклардаги бошқарув тартиби

асосан маҳаллий сулолалар қўлида бўлган. Мисол учун, Сўғд ва Фарғона олий ҳукмдор – «ихшид» Тохаристонда – «маликшоҳ», Хоразмда – «хоразмшоҳ», Кешда – «ихрид», Бухорода – «худот», Уструшонада – «афшин», Чоч ва Илоқда – «будун» деб аталган.

Турк хоқонлиги даврида Сўғд ҳудудларига ҳозирги Панжикентдан Карманагача бўлган ерлар кирган. Бухоро эса, VII асрдан бошлаб мустақил мулклар иттифоқидан иборат бўлган. Сўғднинг маҳаллий ҳокимлари айрим вақтларда Чоч ва Хоразмнинг мустақил ҳукмдорлари бирлашар эдилар. Бундай йирик сиёсий бирлашмалар маълум муддатларда йирик шаҳарларда ўз қурултойларини ўтқазиб турганлар.

Фарғона Сўғд сиёсий иттифоқига кирмаган бўлиб, у алоҳида мустақил давлат эди. Уни афшин бошқарган бўлиб, фарғоналиклар Тянь-Шань халқлари билан ўзаро алоқада бўлганлар. Хоразм бошқа мулкларга нисбатан анча мустақил эди. Мамлакатни африғийлар сулоласига мансуб подшолар бошқариб турган.

Таъкидлаш лозимки, турк хоқонлиги маълум даражада тўлиқ ишлаб чиқилган жинойи қонунчилиikka эга бўлган. Содир этилган жиноят учун жазонинг асосий турлари – қатл этиш, одам аъзоларини кесиб ташлаш, зарарни тўлаш, мол-мулк тарзида товон тўлашдан иборат эди. Мисол учун, манбаларнинг маълумот беришича, ўлим жазоси давлатга қарши жиноятлар учун (исён кўтариш, сотқинлик) ҳамда ноҳақ ёки қасддан одам ўлдирганлик учун берилган. Ўғирлик қилган ёки бузуқлик қилган шахснинг қўли ёки оёғи кесилган. Шахсга қарши қаратилган бошқа жиноятлар етказилган зарарни ўн баробар қилиб тўлаш, қизи, хотинини қулликке бериш, суягини синдирганлик учун эса от бериш йўли билан жазоланарди.

Маданий ҳаёт. Ҳунармандчилик ва савдо-со-тиқ. Ўз даврида турк хоқонлигида маданий жараёнлар Буюк Ипак йўлидаги кенг қўламдаги, халқаро алоқалар туфайли жамиятдаги сиёсий-иқтисодий ва ижтимоий воқеалар билан ўзаро боғлиқликда ривожланиб борди. Ўтроқ деҳқончилик воҳалари аҳолиси ва дашт қабилалари ўртасидаги маданий алоқалар айниқса кучайди. Бу даврдаги маданий ҳаёт моддий маданият буюмлари, меъморчилик ва санъат, дин ва ёзув қабиларда ўз ифодасини топди.

Таъкидлаш жоизки, Ўрта Осиёнинг турк хоқонлиги таркибига кирган давридаги моддий маданияти ўзида маҳаллий ўтроқ халқлар ва кўчманчи туркларнинг муштарақлигини акс эттиради. Уларнинг умумийлиги қуро-аслаҳа, зеб-зийнат буюмларининг ўхшашлигида, қимматбаҳо металллардан ишланган буюмлар кўринишида ўз аксини топган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, моддий маданиятдаги умумийлик, аввало, Ўрта Осиё шаҳар ва қишлоқлари ҳамда турк хоқонлари манфаатларининг умумийлиги билан боғлиқ эди.

Турк хоқонлиги даврида Ўрта Осиё халқлари зардуштийлик, буддавийлик, насронийлик, монийлик, шомонлик каби динларга эътиқод қилган бўлсалар-да, диний қарашларда зардуштийлик етакчи ўринга ўтган. Зардуштийларнинг улуғ худоси Ахурамазда (Ҳурмуз) «само ва ернинг асосчиси» бўлиб, унинг шарафига қурбонликлар келтирганлар. Бу дин, айниқса, Хоразм, Сўғд ва Чоч вилоятларида кенг тарқалган эди. Бу даврда Тохаристон, Фарғона, Еттисув ва Шарқий Туркистон шаҳар аҳолиси ўртасида буддавийлик дини кенг тарқалган эди. Балхдан, Термиздан, Қубодиёндан, Қувадан илк ўрта асрларга оид будда ибодатхоналари қолдиқлари очиб ўрганилган. Шунингдек,

сўғдийларнинг Еттисувдаги айрим ерларга бориб ўрнашишлари оқибатида зардуштийлик дини билан Еттисувга хос шомонлик динларининг бир-бири билан қўшилиши юз беради.

Туркийларнинг дини ҳақида «Бэй-ши» ва «Суй-ши» Хитой йилномаларида қайд этилади. Уларда туркийларнинг диний одатлари ҳақида қуйидаги маълумотлар бор: 1) Хоқон қароргоҳига Шарқ томондан киритилган ва бу билан кун чиқиш тарафга ҳурмат маъносини ифодалаган ҳамда, айна пайтда, қуёшга сифинишни ҳам билдирган. 2) Ҳар йили хоқон ўз амалдорлари билан горга бориб, ота-боболари руҳига қурбонлик келтирган. 3) Ҳар йилда 5 марта хоқон ой чиқишида яқинларини йиғиб, дарё бўйига борган ва осмон руҳи (Тангри) га қурбонлик келтириб турганлар. Улар руҳ абадийлиги, нариги дунё борлигига ишонганлар.

Турк хоқонлиги даврида Ўрта Осиё кўплаб йирик шаҳарлар мавжуд эди. Катта ва кичик шаҳарларда ҳунармандчилик, меъморчилик, рассомлик, хайкалтарошлик кабилар ривожланади. Уларнинг айрим намуналари ўша даврда бунёд этилган қаср ва саройларни безаган деворий суратлар ва ганчкор нақшлар, ҳайкаллар ва ҳайкалчалар, тангаларда зарб этилган рамзлар сифатида бизнинг кунларимизгача сақланиб келган. Уларда ўша даврдаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётдаги ўзгаришлар ўз аксини топган. Сурхон воҳасидаги Болаликтепа, Зарафшон водийсидаги Панжикент, Варахша ва Афросиёб, Фарғонадаги Кува харобаларидан топилган деворий суратлар манзаралари шулар жумласидандир.

Бу даврда улкан ҳудудларда яшаган турли халқларнинг тил ва ёзувлари бир-бирларига таъсир ўтказган эди. Араб ёзувига қадар турк-руний, уйғур, моний, сўғд, брахма, кҳароштий, хораз-

мий ва сурёний ёзулари бор эди. Сўғд ва Хоразм ёзувлари оромий ёзуви асосида пайдо бўлган бўлса, бу ёзувлар асосида тохар ёзуви пайдо бўлади. Сўғд ёзувлари кенг ҳудудларга тарқалган бўлиб, бу жараён сўғдийларнинг янги ерларни ўзлаштириш фаолияти ва савдогарларнинг Ипак йўлидаги саъй-ҳаракатлари билан боғлиқ эди. Шу боис бўлса керакки, сўғд тилидаги ёзма ёдгорликлар Ўрта Осиё, Қозоғистон, Шарқий Туркистон, Покистон ва Мўғулистон ҳудудларидан топиб текширилган. Сўғд ёзуви иш юритишда, савдо ва маданий алоқаларда катта аҳамиятга эга бўлиб, қадимга уйғур, мўғул ва манжурлар ёзувлари пайдо бўлишига асос бўлди.

Бу даврда Хоразмда маҳаллий ёзув кенг тарқалган ва амалда бўлган Тупроққалъадан шоҳ архивларининг топилиши бунга мисол бўла олади. Бой безаклар, сопол, металл идишлар, деворий суратлар, кийимлардаги тасвирлар бу ерда тасвирий санъатнинг ривожидан далолат беради.

Хоқонликдаги шаҳар аҳолиси асосан ҳунармандчилик ва савдо-сотик билан шуғулланганлар. Деҳқончиликдаги тараққиёт кўлами ва сифати ўзидан кейинги уч тармоқ – ҳунармандчилик, қурилиш, савдо-сотик равнақи учун катта туртки бўлган. Айнан шунинг учун ҳам бу вақтда темирчилик, заргарлик, кулолчилик, дурадгорлик, қурол-созлик, тўқимачилик, шишасозлик, чармгарлик каби ҳунармандчилик тармоқлари тобора ривож топган. Турклар саррожлик, руда қазиб олиш ва ундан қурол-яроғ ясашда айниқса моҳир эдилар. Турклар ясаган қурол-яроғ ва зеб-зийнат буюмлари ўзининг хилма-хиллиги ва пишиқлиги билан ажралиб турган.

Бу даврда кончилик ҳам анча ривожланган. Олтин, темир, кумуш, мис, тузнинг бир неча хили,

қимматбаҳо тошлар, турли маъданлар – Сўғд, Шош, Фаргона, Қашқар, Тохаристон каби вилоятлардан қазиб олинганлиги манбаларда аниқ кўрсатилган.

Хоқонлик даврида савдо-сотиқ ишларига алоҳида эътибор берилганлиги боис Буюк Ипак йўли самарали ишлашда давом этди. Ўрта Осиё халқларининг бу даврдаги асосий ҳамкорлари Эрон, Хитой, Ҳиндистон, Византия эди. Бу мамлакатларга тўқимачилик, ипак маҳсулотлари, қимматбаҳо тошлар, улардан ишланган буюмлар, тақинчоқлар, дориворлар, насдор арғумоқлар, бир неча хил туз, боғдорчилик маҳсулотлари, қазилма бойликлар ва ҳоказолар олиб борилган. Савдо-сотиқда, айниқса, сўғдий савдогарларнинг мавқеи кучли бўлган. Шу ўринда хитойлик муаллифнинг қуйидаги маълумоти диққатга сазовордир: «(Сўғдий) эркаклар йигирма ёшга тўлишлари билан қўшни мамлакатларга ошиқадилар ва (савдо-сотиқда) қаерда (қулайлик) ва манфаат бўлса (албатта) у ерга қадам ранжида этадилар».

Хуллас, Ўрта Осиёнинг турк хоқонлиги таркибида бўлиши ўша давр давлатчилиқ тарихи, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт учун муҳим аҳамиятга эга бўлди. Аввало, турк хоқонлиги жуда катта ҳудудлардаги туркий қабилаларнинг бирлашуви ва жипслашувига кенг имкониятлар яратиб, Ўрта Осиёдаги айрим туркий халқлар шаклланишига асос солди. Яна бир аҳамиятли томони шундаки, аввал турк хоқонлиги, кейин эса Фарбий турк хоқонлигининг қудратли ва кўчманчиларга хос шиддатли ҳарбий ташкилоти, сўғдийларнинг бевосита аралашуви туфайли олиб борган дипломатик сиёсати Хитой, Византия ва Эроннинг Ўрта Осиё илк ўрта асрлар даври халқлари элатларига нисбатан олиб бораётган тажовузкорлик сиёсати йўлига мустаҳкам тўсиқ бўлди.

Бепоен дашт ва чўл ҳудудларида, серҳосил ва серсув воҳаларда ташкил топган улкан давлат бирлашмалари каттагина ҳудудлардаги шаҳарлар, хунармандчилик, маданият, савдо-сотик ва ўзаро алоқаларнинг ривожланиши учун кенг имкониятлар очиб берди. Масаланинг яна бир энг муҳим томони шундаки, турк хоқонлиги мавжудлиги даври – кўчмачилар маданияти инсоният цивилизациясининг ўз йўналиши ва жиҳатларига эга бўлган ўзига хос ва бетакрор тармоғи бўлиб, ўтроқ аҳоли маданияти билан аралашиб, уйғунлашган маданият пайдо бўлиши даври бўлди.

3-§. Араб халифалиги даврида Мовароуннаҳр

Сиёсий тарих. VI асрнинг биринчи ярмида Арабистон яриморолида асосини кўчманчи қабилалар ташкил этган Араб халифалиги пайдо бўлади. Арабистон яриморолида ислом динини ёйиш орқали мустаҳкамланган бу давлат VII асрнинг бошларидан бошлаб ўз ҳудудларини ғарб ва шарқ томонга кенгайтириш ҳаракатини бошлади. Хусусан, 642 йилда Нахаванддаги жангда Эрон сосонийлари тор-мор этилгач, Ўрта Осиё ерларига ҳужум учун имконият яратилади.

Арабларнинг Ўрта Осиёга дастлабки юришлари Убайдуллоҳ ибн Зиёд бошчилигида 651 йилда Марвни эгаллаш билан бошланди. Араблар Амударё (Жайхун)дан шимолда жойлашган ерларга «Мовароуннаҳр», яъни «дарёнинг ортидаги ерлар» деб ном беришади. Наршахий ва араб муаллифи Ёқут берган маълумотларга кўра, Муҳаммад пайғамбарнинг шахсан ўзи Мовароуннаҳрни буйсундиришни муқаддас деб ҳисоблаган ва исломга эътиқод этувчиларни бу муқаддас ишга даъват этган.

652 йилда араблар Балх шаҳрини эгаллашга муваффақ бўлдилар. Ўша йили Амударёдан ўтиб Мовароуннаҳрга ҳужум қилиш режаси араблар учун муваффақиятсиз тугайди. Аммо, Хуросон ноиби Абдуллоҳ ибн Амир 652 йилда Чағониённи эгаллашга муваффақ бўлди. Бу эса илк бор Мовароуннаҳр ерларини эгаллаш эди. 654 йилда Сўғддаги Маймурғ қалъасига арабларнинг биринчи ҳужуми бўлади. 657 йилда араблар Чағониёнга қайта юриш қилиб, эфталийларга кучли зарбалар бердилар. Араблар кенг миқёсдаги ҳужумларга тайёргарлик кўра бошлаган эдилар. Манбаларнинг маълумот беришича, Мовароуннаҳрга юриш қилишдаги ҳарбий-сиёсий тайёргарликдан бири, халифаликнинг Басра ва Куфа шаҳарларидан 50 минг араб оиласи кўчириб келтирилиши ва Хуросоннинг турли шаҳарларига гарнизон сифатида жойлаштирилиши бўлди.

673 йилнинг охири – 674 йилнинг бошларида арабларнинг Хуросондаги ноиби Убайдуллоҳ ибн Зиёд Мовароуннаҳрга ҳужум қилиб, Ромитон ва Пойкандни эгаллайди ҳамда Бухоро шаҳрини қамал қилади. Аммо, бухороликлар ва туркларнинг иттифоқчи кўшинларидан қаттиқ қаршиликка учрагач, сулҳ тузишга мажбур бўлади.

676 йилда Хуросоннинг янги ноиби Саид ибн Усмон Бухорога юриш қилиб, Бухоро маликаси Хутакхотун кўшинларини тор-мор этади ва Самарқандга ҳужум бошлайди. Аммо, бир ой давом этган бу урушда сўғдийлар арабларга қаттиқ қаршилик кўрсатдилар. Натижада, араблар сулҳ тузиб орқага қайтадилар ва йўл-йўлакай Термизни талон-торож этадилар. 683 йилда халифа Язид вафот этганидан сўнг халифаликда тож-тахт учун кураш бошланиб кетади. Бундай вазиятда араблар яна Мовароуннаҳрга ҳужум қилишдан деярли тўхтаб, ўз ички низолари

билан банд бўлиб қоладилар. Халифа Абдумалик ибн Марвон (685–705) даврида ўзаро ички курашларга чек қўйилиб, араблар Мовароуннаҳрга жиддий ҳарбий ҳаракатлар бошладилар.

Умуман олганда, арабларнинг ярим аср давомида Хуросон ноиблари Абдуллоҳ ибн Амир, Убайдуллоҳ ибн Зиёд, Саид ибн Усмон, Салмо ибн Зиёд кабилар томонидан уюштирилган ҳужумлари талон-торож қилиш, ўлкадаги ҳарбий-сиёсий вазиятни ўрганиш, бойликларини олиб кетиш мақсадида уюштирилган эди. 705 йилда Қутайба ибн Муслим Хуросон ноибни этиб тайинлангач, Мовароуннаҳрни бутунлай босиб олиш ҳаракати бошланади. Ўрта Осиёдаги сиёсий парокандалик ва кичик давлатларнинг бир-бирлари билан тез-тез низоларга бориб туриши Қутайбага ниҳоятда қўл келган эди. 706 йилда у катта қўшин билан Мовароуннаҳрга юриш бошлади ва Пойканд шаҳри 15 кунлик қамалдан сўнг эгалланди.

Арабларга қарши турклар, сўғдийлар умуман, маҳаллий аҳоли ўзаро иттифоқ тузишга эришган бўлса-да, Қутайба найранг йўли билан бу иттифоқни бузишга муваффақ бўлди ва 708-709 йилларда Бухоро ва унинг атрофларига бир неча марта юришлар қилиб, Бухорони забт этди. Қутайба 710 йилда Шуман, Насаф ва Кешни эгаллади. 710–712 йилларда Самарқанд ихшиди Тархун ва хоразмшоҳ Ҳурзод Қутайба билан тинчлик сулҳи тузиб, унга йирик миқдорда бож тўлайдилар. Аммо, Самарқанд аҳолисининг товон тўлашга қаршилиқ кўрсатиши, норозилик натижасида Тархуннинг тахтдан кетиши ва ўлими, Сўғд подшоси ва Самарқанд афшини сифатида Гуракнинг тахтга ўтириши арабларнинг Самарқандга ҳужумлари учун баҳона бўлган эди. Шунингдек, Қутайба «Тархуннинг ўлими учун қасд оламан» деб эълон қилди ва

Самарқандга хужум уюштириб, 712 йилда уни босиб олди. Муғ тоғи хужжатларининг маълумот беришича, 712-713 йилларда Сўғд, Чоч, Фарғона ва Панжикент ҳокимлари арабларга қарши иттифоқ тузиб вақтинча ғалабаларга эришган бўлса-да, Қутайба бу иттифоққа раҳна солиб, уларни тор-мор этишга муваффақ бўлди. 714 йилда Қутайба ибн Муслим турклардан келаётган ёрдамчи кучларни тўхтатиш мақсадида Чоч воҳасига қайта бостириб кирди ва Исфижобни эгаллади. 715 йилда Қутайба Фарғонага иккинчи маротаба юриш уюштиради. Шу йили Қутайба ўзига душман бўлган халифа Сулаймонга қарши исён кўтаради ва мағлубиятга учраб, ўлдирилади. Шундай қилиб, араблар қисқа муддат ичида Мовароуннаҳр ҳудудларини босиб олдиларки, бунинг сабаблари қуйидагича эди:

1. Ўлкада ҳукм сураётган сиёсий тарқоқлик ва маҳаллий ҳукмдорларнинг ўзаро курашлари арабларга жуда қўл келган эди. Чунки, пароканда ва сиёсий жиҳатдан тарқоқ ҳудудларни алоҳида-алоҳида забт этиш Қутайба учун қулай эди.

2. Ўзаро бирлашиш ҳаракатида бўлган ва иттифоқчилик учун ҳаракат қилган маҳаллий ҳокимлар орасига Қутайба турли найранглар билан раҳна солишга эришган эди.

3. Араблар ўзаро курашаётган ҳокимларнинг бирига иккинчисини енгиши учун ёрдам кўрсатиб, кейин уларнинг ҳар иккисини ҳам бирин-кетин буйсундирдилар. Мисол учун, Сўғдни забт этишда Қутайба араб қўшини билан бир қаторда Хоразм, Бухоро ва Насафнинг кучларидан фойдаланган эди.

4. Араблар Мовароуннаҳрга қадар жуда катта ҳудудларни босиб олган бўлиб, катта бойлик ва ҳарбий захираларга эга эдилар. Араблар қўшинига мунтазам равишда босиб олинган ерлар ва ички вилоятлардан янги ҳарбий кучлар сафарбар қилиниб турилар эди.

Халқ озодлиқ ҳаракатлари. Араблар олиб бораётган босқинчилик сиёсатига қарши биринчи бўлиб, 720 йилда Сўғд аҳолиси бош кўтарган ва бу ҳаракатга Самарқанд ихшиди Гурак ва Панжикент ҳокими Деваштичлар бошчилик қиладилар. Бу ҳаракат умумхалқ кўзғолонига айланиб кетганлиги боис, Хуросон ноиби Саид ибн Абдулазиз бу кўзғолонни бостиришга муваффақ бўла олмади. 721 йилда халифа Язид ибн Абдумаликнинг тавсияси билан Саид ибн Амир ал-Хароший Хуросон ноиби этиб тайинланади. У кўзғолончилар билан музокаралар олиб бориши натижасида кўзғолончиларнинг бир қисми араблар томонига (Гурак бошчилигида) ўтган бўлса, бир қисми шафқатсизларча бостирилади.

VIII асрнинг 2-чорагидан бошлаб араб халифалигида иккита сулола – уммавийлар ва аббосийлар ўртасида кураш авж олди. Маълумки, улкан халифаликни 667 йилдан бошлаб уммавийлар сулоласи бошқариб келар эди. Бу сулола даврида жуда кўп сиёсий ўзгаришлар, диний мазҳаблар, гуруҳларнинг кучайиши, бошқаришдаги номутаносиблик, мустамлакачилик сиёсати, зўравонлик, адолатсизликнинг авж олиши рўй бердики, бу нарса сулоланинг кейинги даврида унинг фаолиятини қийин аҳволга солиб қўйди. 718 йилдан бошлаб Муҳаммад пайғамбарнинг амакилари Аббоснинг тарафдорлари – аббосийлар ўз ғояларини тарғиб қила бошладилар. Уларнинг ҳокимият тепасига келишида Абу Муслим ва унинг ҳаракати муҳим аҳамият касб этди. 749 йилда Абу Муслим кўшини халифаликнинг марказий вилоятларига юриш қилиб, Ироқ ва Жазоирда уммавийларга ҳал қилувчи зарбалар берди. Кўзғолончилар пойтахт Дамашқни ҳам қўлга олиб, халифа Марвон II ни тахтдан ағдардилар ҳамда аббосийлардан бўлган Абулабос Саффоҳ (749–754) тахтга ўтиради. Аммо, ҳоки-

мият тепасига бошқа сулола вакиллари келса ҳам арабларга қарши кураш тўхтамади.

751 йилда Бухоро шаҳрида Шарик ибн Шайхулмаҳр бошчилигида қўзғолон кўтарилади. Қўзғолончилар шиалик талабларини илгари суриб, Али авлодидан халифа тайинлаш шиорини кўтариб чиқишади. Бу қўзғолон Абу Муслим жўнатган Зиёд ибн Солиҳ бошчилигидаги қўшинлар ва бухорхудот Қутайба ибн Туғшод ёрдамида бостирилади. 755 йилда Абу Муслим халифа Абу Жаъфар томонидан Бағдодда хиёнаткорона ўлдирилади. Унинг дўсти ва сафдоши Сумбад ўша йилиёқ дўсти учун ўч олиш мақсадида қўзғолон кўтаради. Қўзғолон тез орада Хуросон ва Табаристонга ёйилади. 70 кун давом этган қўзғолон халифа қўшинлари томонидан қаттиққўллик билан бостирилади.

VIII асрнинг 70–80-йилларида Мовароуннаҳрда жуда улкан халқ қўзғолони кўтарилади. Тарихда «оқ кийимлилар қўзғолони» деб ном олган бу ҳаракатга асли келиб чиқиши Марв атрофлари ёки Балхдан бўлган Муқанна тахаллусли Ҳошим ибн Ҳаким бошчилик қилади. Қўзғолон 776 йилда бошланиб, ўша йили Муқанна Амударёдан ўтиб, Кеш вилоятига келади ва Кеш яқинидаги Санам қалъасини ўзига қароргоҳ, қилади. Қўзғолон тез орада Сўғд, Илоқ, Шош, Нахшаб ва Чағониён ҳудудларига ёйилади. Араб қўшинлари бир неча йил давомида Муқанна қўзғолонига қарши қақшатқич кураш олиб бориб, VIII аср 80-йиллари бошларида қийинчилик билан қўзғолонни бостиришга муваффақ бўлдилар.

Ижтимоий-иқтисодий ҳаёт. Солиқ сиёсати. Араблар Ўрта Осиёни босиб олгач, бу ҳудуддаги ҳамма шаҳар ва аҳоли жойларида ўз қўшинларини жойлаштирдилар. Бу ҳарбий кучлар ўз вақтида маҳаллий аҳоли устидан назорат қилиб турарди. Араб халифалиги тасарруфига ўтган Мовароун-

наҳр худудида кўпгина йирик ер эгалари – деҳқонларнинг мавқеи аввалги ҳолатича сақланиб қолди. Улар сиёсий жиҳатдан халифа ва унинг ноибига буйсунар эдилар.

Бутун VIII аср давомида араб зодагонларининг деҳқонлар билан тил топишув ҳоллари кучаяди ва айнан мана шу даврда йирик деҳқон уруғ-аймоқлари қўли остидаги ер-мулкларнинг юқори араб ҳарбий мулкдорига ўтиши рўй беради. Араб қўшини таркибига маҳаллий аҳоли ичидан кўплаб эркаклар мажбуран сафарбар қилинади. Ҳарбий ҳаракатлар натижасида аҳолининг бир қисми ҳалок бўлади, бир қисми асирга олинади. Барча шаҳар ва қишлоқларда ўз ҳарбий гарнизонларини жойлаштирган араблар шу ҳарбий кучларга таяниб, аҳолидан турли солиқлар ундиришар, уларни турли жамоа ишларига сафарбар қилишар эди.

Йирик ер эгалари ўртасидаги зиддият ва қарама-қаршилик арабларнинг аралашувига сабаб бўлар ёки мулкнинг бир шахсдан иккинчисига ўтишини таъминлар эди. Ўрта аср муаллифлари маълумотларига кўра, деҳқонлар қўли остида қишлоқ жамоалари бўлиб, бу жамоадан ер олган кишилар хирож тўлаганлар. Деҳқонлар мустақил қўрғонларда ҳаёт кечириб, уларнинг яхши қуролланган ҳарбий бўлинмалари бўлган. Бундай бўлинмаларнинг аскарлари **чокарлар** деб аталган. Деҳқонлар халифа ноибининг маҳаллий аҳоли орасидан бўлган вакилига буйсунадилар. Меҳнаткаш аҳоли, асосан кадиварлар, кашоварзлар ҳамда қуллар деҳқонларда мавжуд бўлган ер-мулкларнинг маълум улушини ижарага олиб ишлашган ва бунинг эвазига солиқ тўлаганлар. Деҳқонлар орасида ер-мулк, шахсий уй-жой ва қўрғонлар масаласида низо ва жанжаллар чиқиб қолса, муаммони халифа ҳал қилган. Ҳар бир ҳуқуқий муаммо ислом қонун-қоидаларига биноан кўриб чиқилган.

Араб халифалигида давлат бошқаруви

VIII аср ўрталарига келиб Мовароуннаҳр ҳудудида сиёсий бошқарув араб халифалиги сиёсий тизимига мослаштирилган эди. Вилоятлардаги ҳокимлар ва бошқа ҳукмдорларнинг қўли остидаги маъмурий-идора усули ўз шаклини сақлаб қолган бўлишига қарамай, ҳокимларнинг халифа ноибига итоат этишлари шарт эди. Маҳаллий давлат бошлиқларининг кўпчилиги ўз ҳуқуқлари ва имтиёзларини сақлаб қолиш мақсадида ислом динини қабул қилган эдилар. Исломи динини қабул қилмаган зодагонлар ўз мол-мулкларидан маҳрум этилар ёки катта миқдордаги товон тўлар эдилар.

Араблар иқтисодий ҳаётни ўз қўлларидан чиқармаслик мақсадида босиб олинган ҳудудларда сосонийлар тартибидаги солиқ тизимини жорий қилдилар. Булар асосан қуйидагилар эди:

1. **Қавонин** ёки **муқатиъа** – майда вилоятлар ва туманлардан хазинага тушиб турган йиғин.

2. **Мақосима** – ҳосилнинг маълум улуши миқдоридан тўланган. Унинг ҳажми суғоришга боғлиқ ҳолда белгиланган.

3. **Мисоха** ер ҳажмига қараб миқдори белгиланадиган солиқ бўлиб, унда экин экилиши ёки экилмаслигига эътибор берилмаган.

Бу солиқ тизимига ер солиғи – **хирож** (ҳосилнинг ўндан бир ёки ўндан икки қисми миқдоридан), чорва, ҳунармандчилик, савдо-сотикдан **закот** (қирқдан бир миқдордан) ҳамда исломни қабул қилмаган шахслардан олинадиган – **жизъя** солиғи ҳам қўшилган.

Замонавий илмий адабиётларда таъкидланишича, арабларнинг Ўрта Осиёнинг босиб олинган ҳудудларини бошқариш маркази Марв шаҳри бўлиб, бу ердан туриб халифанинг ноибни Мовароуннаҳр ҳамда Хуросонни идора қилган. Юқорида таъкидлаганимиздек, VIII асрнинг ўрталари ва охирига келиб, Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳудудларида сиёсий бошқарув араб халифалиги сиёсий тизимига мослаштириб бўлинган эди. Бу даврда Мовароуннаҳрда Сўғд, Шош, Фарғона, Хоразм, Уструшона, Тохаристон кабилардаги маҳаллий ҳокимлар зиммасига аҳолидан белгиланган солиқларни йиғиш, маъмурий бошқарувни амалга ошириш асосида ислом дини ғояларини аҳоли ўртасида ёйиш асосий вазифа қилиб белгиланган эди. Маҳаллий ҳокимлар фаолияти халифа томонидан тайинланадиган махсус амирлар томонидан қаттиқ назорат остига олинган бўлиб, бундан

ташқари, улар халифанинг Хуросондаги ноибига итоат этиши шарт бўлган.

Араблар истилосидан кейин Мовароуннаҳрда мусулмон қонунчилик тизими ҳам жорий этилди. Ислом ҳуқуқшунослигининг асосини ташкил этувчи шариат муқаддас китоб – Қуръони карим ва Ҳадиси шарифга ҳамда фикҳшунос олимларнинг турли саволларга жавоблари ва қарорларига таянар эди. Масаланинг яна бир жиҳати шундаки, Ислом динининг кўп жиҳатдан афзаллиги, ахлоқ ва интизом нуқтаи назаридан оммавийлиги хусусияти араблар босиб олган мамлакатлар аҳолиси томонидан унинг тез орада қабул этилишига сабаб бўлади. Қутайба сингари уни босқинчилик ва зўравонлик билан олиш мумкин эмас эди. Қачонки ислом моҳиятига етилгачгина унга рағбат ва эътиқод кучайиб кетади. Олиқ-солиқ, маиший ҳаёт бобида, закот масаласида Қуръон ва шариат аҳкоми қоидалари меҳнаткаш аҳоли томонидан тезда қабул қилинади. Аллоҳ олдидаги тенглик эса диннинг аҳамиятини кучайтирар эди. Бу ўринда ислом динининг ҳақпарварлик руҳи ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди.

Таянч сўзлар:

Кидарийлар, хионийлар, эфталийлар, ички ва ташқи курашлар, Кидар, «оқ хунлар», Прокопий Кесарский, тегин, хоқон, Лазар Парбский, массагетларнинг етакчи уруғи, «Мадинат ат-тужжор», қалъали истехкомлар, Девори қиёмат, Кампирак, Ривдад, Кушония, Арқуд, «камони чочий», маъмурий марказ, Захарик, Дарғом, «кадивар»лар, шаҳаншоҳ Перуз, халқаро савдо, буддавийлик, христианлик, монийлик, епископлик, митрополия, турк эл, туркаш, тук-ю, тукдус, қабила бошлиғи Абанбу, Асан, Асян-шод, Туу, Бумин, хоқонлар,

Катта Хинган тоғлари, сиёсий ва маданий мерос, кишкиялик Земарх, Баҳром чўбин, Арслон Тўба, Фарбий турк хоқонлиги, Сўёб, ябгулар, тудунлар, Тўн ябгу, «ўн ўқ эли», «шод», ихшид, ихрид, афшин, будун, тегин, элхон, эл, «қора будун», маликшоҳ, «дарёнинг ортидаги ерлар», Қутайба ибн Муслим, Тархун, Гурак, Диваштич, Шарик ибн Шайхулмаҳр, шиалик талаблари, Али авлодлари, Девон аддар, қавонин, мақосима, мисоха, хирож, жизъя.

4-мавзу бўйича савол ва топшириқлар

1. Кидарийлар, хионийлар ва эфталитларнинг сиёсий ҳамда этник тарихи ҳақида сўзлаб беринг.

2. Эфталитларнинг ижтимоий-иқтисодий тарихи ҳақида нималарни биласиз?

3. Эфталитлар даври маданий ҳаёт ҳақида маълумот беринг.

4. Турк хоқонлигининг сиёсий тарихини сўзлаб беринг.

5. Фарбий турк хоқонлиги ҳақида нималарни биласиз?

6. Турк хоқонлигидаги давлат бошқаруви ҳақида гапириб беринг.

7. Хоқонликдаги маданий ҳаёт, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ қандай кечган?

8. Араб халифалиги сиёсий тарихини гапириб беринг.

9. Қандай сабабларга кўра араблар қисқа муддатда Мовароуннаҳр ерларини босиб олган эдилар?

10. Арабларнинг давлат бошқаруви ва солиқ сиёсати ҳақида нималарни биласиз?

4-мавзу бўйича фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Адылов Ш.Т. Становление и развитие городской культуры Бухарского Согда по материалам стратегических исследований (IV в. до н.э. - VIII в.): автореф... канд. дисс. – Самарканд: 1987.

2. Альбаум Л.И. Балалыктепе. – Ташкент: Фан, 1960.
3. Аннаев Т. Раннесредневековые поселения Северного Тохаристана. – Ташкент: Фан, 1988.
4. Афрасиаб Вып. 1-, 2-, 3-, 4. – Ташкент: Фан, 1969, 1973, 1974, 1975.
5. Белиницкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. – Л.: Наука, 1973.
6. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Тошкент: Шарқ, 2000.
7. Абулғози. Шажараи турк. – Тошкент: Чўлпон, 1990.
8. Аннаев Т., Шайдуллаев Ш. Сурхондарё тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997.
9. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – М.: 1963.
10. Гумилёв Л.Н. Қадимги турклар. – Тошкент: Фан, 2007.
11. Вамбери Х. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. – Тошкент: 1991.
12. Муҳаммаджонов А.Р. Қадимги Тошкент. – Тошкент: Фан, 1988.
13. Муҳаммаджонов А.Р. Қадимги Бухоро. – Тошкент: Фан, 1991.
14. Насимхон Раҳмон. Турк хоқонлиги. – Тошкент: 1990.
15. Пугаченкова Г.А., Ртвеладзе Э.В. Северная Бактрия-Тохаристан. – Ташкент: Фан, 1990.
16. Шишкин В.А. Варахша. – Ташкент: Фан, 1963.
17. Сағдуллаев А. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи: Давлат ва жамият тараққиёти. – Тошкент: Академия, 2000.
18. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. Масъул муҳаррирлар: Д.А.Алимова, Э.В.Ртвеладзе. – Тошкент: Шарқ, 2001.
19. Ўзбекистон тарихи. Масъул муҳаррирлар А.С. Сағдуллаев, Б.Эшов (II нашр). – Тошкент: Университет, 1999.

5-МАВЗУ. IX–XIII АСР БОШЛАРИДА ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ ДАВЛАТЧИЛИГИ ТАРИХИ

1-§. Тоҳирийлар ва саффорийлар давлати

Маҳаллий зодагонларнинг кучаюви. Мовароуннаҳр ва Хуросонда араб босқинчиларига қарши тинимсиз давом этган халқ ҳаракатлари араб халифалигининг қудратига таъсир кўрсатмасдан қолмади. Бундай ҳаракатлар халифаликнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маънавий ҳаётини маълум даражада заифлаштириб, ўз навбатида, бу жараёнлар маҳаллий зодагонларнинг халифаликдаги идора тизимига кириб бориши учун кенг имкониятлар яратган эди.

Таъкидлаш лозимки, Мовароуннаҳрда араблар босқинининг илк давридаёқ бошланган халқ ҳаракатлари Муқанна қўзғолони бостирилгач ҳам тўхтамасдан давом этаверди. Мисол учун, 806 йилда Самарқандда Рофеъ ибн Лайс бошчилигидаги қўзғолон кўтарилади. Шаҳардаги халифанинг ноибни ўлдирилиб, Самарқанд бирмунча муддат қўзғолончилар қўлида бўлди. Қўзғолоннинг қўлами аста-секин кенгайиб, унга Фарғона, Хўжанд, Бухоро, Уструшона, Хоразм, Чағониён ва Хутталон аҳолиси ҳам қўшилди. Кенг қўламда тус олган бу қўзғолон фақат 810 йилдагина, қўзғолон раҳбари Рофеъ ибн Лайс хоинлик йўлини тутиб, араблар томонига ўтганидан сўнг бостирилади.

Ундан кейинги йилларда ҳам гоҳ Сўғдда, гоҳ Уструшонада, гоҳ Фарғонада қўзғолонлар бўлиб, улар шафқатсизларча бостирилган бўлса-да, бундай ҳаракатлар халифанинг ноиблари Мовароуннаҳр ва Хуросонни фақат зўравонлик ва қурол кучи билан ушлаб тура олмасликларини кўрсатди. Бундай

ҳаракатлардан сўнг халифанинг ноиблари маҳаллий зодагонларни бошқарув тизимига нисбатан кенг миқёсларда жалб этиш чораларини кўрдилар. Бундай сиёсат юргизиш йўли билан аббосий халифалари маҳаллий зодагонларнинг мустақилликка бўлган интилишини синдириш ва айнан маҳаллий зодагонлар ёрдамида халқ ҳаракатларини бостиришни режалаштирган эдилар. Айнан шунинг учун ҳам халифа Мансур (754–775) ҳукмронлиги давридан бошлаб ва унинг ворислари халифа Маҳди (775–785) ва Ҳорун ар-Рашид (786–809) давларида Мовароуннаҳрнинг турли вилоятларини асосан бармакийлар ва сомонийлар хонадонидан бўлган, маҳаллий зодагонлардан чиққан **вазирлар** бошқарганлар. Аммо, бу ҳолат Ўрта Осиёда халифа ҳокимиятини мустаҳкамлашга олиб келмай, аксинча, Ўрта Осиёни араб ҳукмронлигидан озод этиш учун имкониятлар яратилишига тurtки бўлди.

Айни пайтда, Эронда ва Ўрта Осиёда шуубийлик (арабларга қарши) ҳаракати кенг қулоч ёйди. IX асрнинг ўрталаридан бошлаб шуубийлик арабларга қарши халқ ҳаракатларининг мафкуравий асосига айланди (бу ҳаракат асосан қишлоқ аҳолиси орасида ёйилган эди). Шунингдек, ушбу ҳаракатга таянган маҳаллий зодагонларнинг араб халифалигидан мустақил бошқарувга интилиши тобора кучайиб борди. Бундай интилиш, айниқса, бармакийлар хонадони орасида ниҳоятда кучли эди. Бармакийларнинг араб халифалиги таъсиридан иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан мустақиллигининг кучайиб кетаётганлигидан хавфсираган Ҳорун ар-Рашид бу хонадон барча вакилларини ўлдиришга буйруқ берди.

Ҳорун ар-Рашид халифалик сиёсатини қўлаб-қувватловчиларни кўпайтириш мақсадида му-сулмон диндорларининг мавқеини кўтариб юборди.

Яъни, мусулмон диндорларига катта миқдордаги ерларни бўлиб берди. Айни вақтда, маҳаллий зодагонларни халифа томонга оғдириш сиёсати олиб борилди. Аммо, бундай ҳаракатлар халифалик учун ижобий натижалар бермади. Айниқса, 809 йилда Ҳорун ар-Рашид вафот этганидан сўнг тахт учун бўлган курашларда яна бир янги хонадон вакиллари тарих саҳнасида пайдо бўлди. Бу тоҳирийлар сулоласи эди.

Тоҳирийлар даври. Бу сулоланинг илк вакили Розик ибн Сайқал Ҳорун ар-Рашид даврида Сеистон ҳокими Абумуҳаммад Талх ибн Абдуллоҳ қўлида хизмат қилган. Унинг Мусъаб, Ҳусайн ва Тоҳир деган ўғиллари бўлиб, кейинроқ Тоҳир Ҳиротдаги Бўшанг шаҳрининг ҳокими бўлади. Маълумки, Ҳорун ар-Рашид вафотидан сўнг унинг катта ўғли Амин халифа бўлади. Аммо Ҳорун ар-Рашиднинг кичик ўғли Маъмун (Маъмун лақаби, асли исми Абдулла) ҳам тахтга даъвогар эди. Шу боис 811 йилдан бошлаб, ака-укалар ўртасида тожу тахт учун кураш бошланди. Ушбу курашда Тоҳир ибн Ҳусайн Маъмун қўшинларига бошчилик қилиб, 813 йилда Бағдод шаҳрини эгаллайди ва Маъмун халифалик тахтига ўтиради. Маъмун халифа бўлиб олгач (813–833) Тоҳир ибн Ҳусайн тез орада халифаликнинг энг нуфузли кишиларидан бирига айланади ва 815 йилдан бошлаб халифалик қўшинларининг бош саркардасига айланади.

821 йилда халифа Маъмун Тоҳир ибн Ҳусайнни Хуросон вилоятига ноиб этиб тайинлайди. Тоҳир Хуросон ноиблигининг пойтахти қилиб Нишопур шаҳрини танлади. У Хуросон ва Ўрта Осиё вилоятларини (Табаристон, Журжон, Рай, Кирмон, Хуросон, Сеистон, Мовароуннаҳрнинг жануби) мустақил ҳоким сифатида бошқариб, 822 йилда халифа номини хутба намозига қўшиб ўқишни тақиқлади. Бу эса очикдан-очик халифадан ўзини мустақил деб

эълон қилиш эди. Лекин, Тоҳир ибн Ҳусайннинг бу режаси амалга ошмади. У тўсатдан вафот этди. Тахмин қилишларича, бу ҳолат халифанинг ўз ноиблари устидан сиёсий ҳукмронлигини мустаҳкам тутишга интилишидан далолат беради.

Юқоридаги воқеадан қатъи назар, халифа Маъмун Тоҳирнинг ўғли Талха ибн Тоҳирни Хуросон ноиби этиб тайинлайди. Замоनावий адабиётларда берилишича, маҳаллий сулола вакилларининг ноиб бўлиб қолганлигининг сабаби, халифаликнинг айнан маҳаллий ҳукмдорлар кучидан арабларга қарши кўзғолонларни бостиришда фойдаланиши эди. Шунингдек, Хуросон ноибининг муҳим вазифаларидан яна бири ўзига қарашли ҳудудларда айрим вилоят ҳокимларини сайлаш бўлган. Жумладан, Тоҳир ибн Ҳусайннинг ўзи сомонийларни Самарқанд, Фарғона ва Шошга ҳоким бўлишларини расман тасдиқлаган. Ўша даврда Хуросон ноиблигига қуйидаги вилоятлар кирган эди: Мовароуннаҳр, Хоразм, Сеистон, Кўҳистон, Кирмон, Кўмис, Табаристон ва Журжон. Улар ҳажмига кўра, катта ва кичик туманлардан иборат бўлган.

50 йилдан зиёдроқ ҳукмронлик қилган тоҳирийлар сулоласининг вакиллари қуйидагилар эди:

- Тоҳир ибн Ҳусайн (821–822);
- Талха ибн Тоҳир (822–828);
- Абдуллоҳ ибн Тоҳир (828–844);
- Тоҳир II ибн Абдуллоҳ (844–862)
- Муҳаммад ибн Тоҳир (862–873);

Тоҳирийлар мустаҳкам ҳокимият яратиш ва қишлоқ хўжалигини тартибга солиш борасида жиддий чора-тадбирларни амалга оширдилар. Улар янги каналлар бунёд этиб, сувдан фойдаланишни яхшилаш чораларини кўрдилар. Абдуллоҳ

ибн Тоҳирнинг буйруғи билан ўлкадаги йирик қонуншунослар суғориш учун фойдаланиладиган сув тақсимооти қонунлари тўплами – **Китоб ал-қуний**ни туздилар. Ушбу қонунлар юзлаб йиллар мобайнида Мовароуннаҳрда сувдан фойдаланишдаги баҳс-мунозараларни ҳал этишда асос бўлиб хизмат қилган.

Тоҳирийлар шундай ижтимоий-иқтисодий сиёсат юритганларки, бу сиёсат асосан аҳолининг ҳукмрон табақаларини қўллаб-қувватлашга қаратилган эди. Мисол учун, бизга қадар сақланган Тоҳир ибн Ҳусайннинг ўғли Абдуллоҳга ёзган хатида шундай дейилади: «Шуни билгинки, бойлик кўпайиб, хазина тўлиб-тошганда ҳам, у даромад келтирмайди. У фуқаро зарурати, улар ҳақ-ҳуқуқларини адо этишга, уларни ташвиш ва қарзлардан озод этиш учун сарфланган тақдирдагина кўпаяди, ортиб боради; бу билан халқ оммасининг эътибори қозонилади; шу билан халқ фаровонлиги таъминланса, бу ҳокимларга зеб беради, давроннинг эмин-эркинлиги шу бўлади, шухрат ва қудрат бағишлайди; шу билан бирга, агар шундай иш юритсанг, ер солиғини катта миқдорда ундириш имкониятига эга бўласан ва бойлигинг ошади. Бу билан сен халқ оммасига саховат қўлини очсанг, бойлигинг ортади, куч-қудрат эгаси бўласан, қўшин сақлайсан ва ҳаммани ўзингга мафтун этасан». Тоҳир ўз ўғлини мана шундай «моҳирона» сиёсат юргизишга чақиради ҳамда Абдуллоҳ ибн Тоҳир қайсидир маънода отасининг маслаҳатларига амал қилган эди.

Ўз даврида Абдуллоҳ йирик ер эгалари ва давлат амалдорлари томонидан айрим ерлардаги деҳқонларга нисбатан бўлаётган ноҳақликларни имконият даражасида чеклашга ҳаракат қилди. У деҳқонларнинг аҳволини бирмунча тартибга солувчи махсус фармон чиқарди. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, бу фармонда, жумладан, шундай дейилади: «Ол-

лоҳ бизни уларнинг (деҳқонларнинг. – Б.Э.) қўли билан боқади, бизни уларни оғзи билан олқишлайди ва уларга озор беришни тақиқлайди». Албатта, бу билан Абдуллоҳ бутунлай зироаткор-деҳқонларнинг манфаатларини ҳимоя қилувчи ҳукмдор бўлган деб бўлмайди. У «деҳқонларга озор бермаслик» талабида бўлишига сабаб, бусиз давлат хазинасига етарли солиқлар келиб тушмас эди.

Аҳволни яхшилаш учун айрим ҳаракатлар қилинган бўлишига қарамай, тоҳирийлар даврида аҳоли кўпгина қатламларининг, айниқса, зироаткор-деҳқонларнинг аҳволи оғир бўлиб қолаверди. Мисол учун, 844 йилда Абдуллоҳ ибн Тоҳир зироаткор-деҳқонлардан олинган хирождан 48 млн. дирҳам тўплаган эди. Солиқларнинг кўплиги деҳқонларнинг кўзғолон кўтаришига олиб келган. Тоҳирийлар бу кўзғолонларни шафқатсизларча бостириб турганлар. Бу ҳол ижтимоий-иқтисодий зиддиятлар бир қадар сақланиб қолганлигини кўрсатади.

Манбаларда тоҳирийларнинг исломлаштириш сиёсатида мустаҳкам турганликлари қайд этилади. Улар ҳуқуқий муносабатларни ислом пешволарига таянган ҳолда ривожлантирганлар. Шунинг учун ҳам тоҳирийлар ислом динини халқ орасида кенг ёйиш сиёсатини давом эттириб, ислом руҳонийларини асосий таянч деб билганлар. Талха ибн Тоҳир даврида зардуштийлик дини сақланиб қолган Уструшонада ҳам ислом дини қабул қилдирилган.

Ўз ҳукмронлик ерларида мустаҳкам тартиб сақланишини хоҳлаган Абдуллоҳ ибн Тоҳир ўзига қарши ҳар қандай ҳаракат ёки кўзғолоннинг олдини олишнинг энг муҳим усули – солиқ йиғувчиларнинг суиистеъмолликларига йўл қўймасликда деб ҳисоблар эди. У турли солиқларнинг миқдорини камайтирмаган бўлса-да, солиқлар йиғишда турли жиноий ишга қўл урганларни жазолар эди. Амал

ва мансаб эгалари ўзбошимчалигининг олдини олиш ва давлат хазинасига зиён етказмаслик мақсадида Адбуллоҳ ўз қўл остидаги ўзига содиқ кишилар орасидан айгоқчилар танлаб, уларнинг хизматидан фойдаланар эди. Бундай махфий шахслар жойларда ҳукмдорларнинг юриш-туриши, ҳар бир мансабдорнинг Абдуллоҳ олдидаги мажбуриятларини қай даражада бажаришлари хусусида ноибга хабар етказиб туришган. Демак, амалдор хоҳ вилоят ҳокими бўлсин, хоҳ йирик деҳқон бўлсин, Абдуллоҳнинг назорати остида бўлган.

Тоҳирийлар давлати кўп сонли билимдон амалдорларга муҳтож эди. Шу боис Абдуллоҳ ибн Тоҳир аҳолининг барча қатламларининг маълумот олишини таъминлашга ҳаракат қилди. Манбаларнинг маълумот беришича, Абдуллоҳ отаси Тоҳир сингари шоир бўлган. Абдуллоҳнинг Марв, Омул ва Хоразмни бошқариб турган жияни Мансур ўзининг фалсафий асарлари билан машҳур бўлган. Абдуллоҳнинг ўғли Тоҳир II ҳам отасидан ўрнак олишга ҳаракат қилган.

Умуман, Абдуллоҳ ва Тоҳир II ҳукмронликлари даври маҳаллий маданиятнинг қайта тикланиш даври бўлди. Аммо, бу ўта мураккаб ва қийин жараён эди. Гап шундаки, тоҳирийлар сулоласи вакилларининг ўзлари, хусусан, Абдуллоҳ ибн Тоҳир ўзининг араб маданиятига хайрихоҳлигини таъкидлар эди. Шунга қарамадан, бизга қадар етиб келган айрим ёзма манбалар ва моддий ашёлар маҳаллий маданият ривожидан далолат беради.

Саффорийлар давлати. IX–X асрнинг бошларига келиб илгариги даврларда бўлгани каби, Ўрта Осиё деҳқончилик воқаларидаги давлат ҳокимиятининг асосий вазифаларидан бири кўчманчилар ҳужумларидан ҳимояланиш эди. Айнан мана шу мақсадларда бу даврда қуроли кўнгилиларнинг махсус гуруҳлари, дин учун курашувчилар – **фо-**

зийлар гуруҳлари тузилади. Ҳозирлар гуруҳларининг асосий қисмини касодга учраган деҳқонлар ва хунармандлар ташкил этар эди.

Маҳаллий ҳукмдорлар деҳқончилик воҳалари чегараларини дашт чегараларидан ҳимоя қилиш учун ғозийлар гуруҳларидан фойдалана бошлайдилар. Араб муаллифларининг маълумот беришларида, ғозийлар «маҳаллий ҳукмдорлар учун бир вақтнинг ўзида ҳам таянч, ҳам нотинчлик сабаби»га айлана бошлайдилар. Чунки бир томондан улар кўчманчиларнинг ҳужумларига қарши туриб, деҳқончилик воҳаларини уларнинг ҳужумларидан сақлаб турса, иккинчи томондан, кўп ҳолларда маҳаллий зодагонларга қарши халқ ҳаракатларининг фаол иштирокчилари эдилар.

IX асрнинг 70-йилларида ғозийларнинг қуролланган гуруҳлари Ўрта Осиё ва Эрон чегараларидаги халқ ҳаракатининг асосини ташкил этарди. Бу халқ ҳаракатларидан хунарманд мисгар (саффор) ака-ука Ёқуб ва Амр ибн Лайслар (саффорийлар) ўз ниятларини амалга ошириш учун фойдаландилар. Аввалбошда саффорийлар кичик бир қароқчилар гуруҳини тузадилар ва, кейинроқ, Сеистондаги ғозийлар гуруҳларига қўшиладилар. Қатъиятлилиқ ҳамда лашкарбошилиқ қобилиятига эга бўлган Ёқуб ибн Лайс тез орада ғозийлар гуруҳларининг бошлиғига айланади. Ёқуб бошчилигидаги ғозийлар гуруҳи Сеистондаги сиёсий ҳаётга фаол аралаша бошлайди ва халқ ҳаракатларидан фойдаланиб, 861 йилда Сеистоннинг маркази Заранж шаҳрини эгаллайди ҳамда бу ердан тоҳирийларнинг ноибларини ҳайдаб юборади.

Шу тариқа Ёқуб Сеистоннинг ҳокими бўлиб олади ҳамда 10 йил давомида тоҳирийларнинг сўнги ҳукмдори Муҳаммад ибн Тоҳир эгаллаб турган халифаликнинг шарқий вилоятларини улардан

тортиб олади. 873 йилда Ёқуб тоҳирийлар қўшинларини тор-мор этиб, Хуросоннинг пойтахти Нишопур шаҳрини эгаллайди ва шу билан Мовароуннаҳр ва Хуросондаги тоҳирийлар ҳукмронлигига барҳам беради.

Бағдоддаги халифалик ҳокимияти Ёқубнинг муваффақиятларидан анчагина хавотирга тушиб, унга қарши бир қанча чоралар кўрган бўлса-да, бу ҳаракатлар бесамар тугади. 784 йилда халифа бўлиб ўтган воқеаларни тан олиб, Ёқубни Хуросон ва Мовароуннаҳрга ноиб этиб тайинлашга мажбур бўлади.

Манбаларнинг маълумот беришича, Ёқуб ибн Лайс иззат-икромни, хушомадгўйликни, тантаналарни ёқтирмайдиган, оддий аҳоли қатори яшаган ҳукмдор бўлган. Аммо, унинг ҳарбий лашкарбошлик қобилияти кучли эди. Ёқуб тузган қўшинда қатъий тартиб-интизом ўрнатилган бўлиб, у ўзи жасорат кўрсатган ҳолда, аскарлари, уларнинг бошлиқлари ва суворийлардан ҳам жасорат талаб қилган. Ёқуб қўшинларининг асосий қисмини **ал-мутатаввия** (кўнгиллилар, уларни «**айёрлар**» ҳам деб атаганлар) ташкил этган бўлиб, бу қисм доимий равишда ерсиз деҳқонлар ва ишсиз ҳунармандлар ҳисобига тўлиб турган. Айёрлар орасидан жангларда жасорат кўрсатганлар ҳарбий бошлиқ – **сарҳанг** лавозимига кўтарилган. Қўшинда айёрлардан ташқари **озодагон** – эркин жангчилар ва **ғудом** – қўллар гуруҳлари ҳам бўлган. Қўшинга ҳар уч ойда бир марта маош берилган. Қўшинлар вақти-вақти билан ҳарбий кўрикдан ўтказилиб турилган.

876 йилда Ёқуб ибн Лайс халифа ҳокимиятини эгаллаш мақсадида Бағдодга қўшин тортади. Бағдоддан 100 км узоқликдаги Дайр ал-Ақул деган жойда Ёқуб ва халифа қўшинлари тўқнашиб, Ёқуб мағлубиятга учрайди. Ушбу муваффақиятсиз юришдан сўнг уч йил ўтгач Ёқуб ибн Лайс вафот

этади ва унинг ўрнини укаси Амр ибн Лайс эгаллайди. Амр ибн Лайс халифага ўз вассаллигини билдирганидан сўнг Мовароуннаҳр ва Хуросонни бошқариш ҳуқуқини берувчи ёрлик олади. Аммо, тоҳирийларда бўлгани каби саффорийлар ҳам амалда халифаликдан мустақил сиёсат олиб борганлар. Манбаларнинг маълумот беришича, Амр ибн Лайс моҳир сиёсатчи ва ташкилотчи, ҳарбий ишни пухта билган шахс бўлган.

Саффорийлар ҳукмронлиги даврида халқнинг аҳволи сезиларли даражада яхшиланмади. Ваҳоланки, улар халқ ҳаракати натижасида ҳокимият тепасига келган эдилар. Саффорийлар асосан майда ва ўртаҳол ер эгаларига суянган ҳолда давлатни идора қилдилар. Улар халқдан олинадиган солиқ миқдорини ўзгартирмадилар. Шунинг учун ҳам кенг халқ оммаси уларни қўллаб-қувватламади. IX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб сомонийлар сулоласи тарих саҳнасида пайдо бўлди. 900 йилда Бухоро остонасида Амр ибн Лайс қўшинлари сомонийлардан мағлубиятга учради ва саффорийлар ҳукмронлиги тугатилди.

2-§. Сомонийлар давлати

Сиёсий тарих. IX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Мовароуннаҳр ва Хуросонда сомонийлар сулоласи пайдо бўлади. Бу сулолага Сомон қишлоғи (манбаларга кўра, Балх яқинида, Самарқанд атрофларида, Термиз яқинида) оқсоқоли Сомонхудотнинг авлодлари асос соладилар. Йирик ер эгаси бўлган Сомонхудот Маъмун Хуросон ноиблиги даврида унинг хизматига ўтиб, тез орада эътиборга тушади. Сомонхудотнинг ўғли Асад ҳамда набиралари ҳам Маъмун саройида хизмат қилишган. Шахсан Маъмуннинг буйруғи билан Хуросон ноиби Асаднинг ўғилларини 820 йилда турли ви-

лоятларга ноиб этиб тайинлайди. Хусусан, Нуҳ Самарқандни, Аҳмад Фарғонани, Яхё Шош ва Уструшонани, Илёс Ҳиротни бошқара бошлайдилар.

Даставвал, Асаднинг катта ўғли Нуҳ укаларининг мулкларини бирлаштириб, халифалиқдан мустақил давлат барпо этиш ҳаракатини бошлади. Чунки Нуҳнинг номидан танганлар зарб этилгани маълум. Нуҳ вафотидан сўнг укаси Аҳмад унинг ишларини давом эттириб, аста-секин Мовароуннаҳрни сомонийлар сулоласи бошчилигида бирлаштиришга киришади. Тоҳирийлар Аҳмаднинг бу ҳаракатларига қаршилик кўрсата олмадилар. 865 йилда Аҳмад вафот этгач, кўпчилик сомонийлар томонидан сулола бошлиғи сифатида Аҳмаднинг ўғли Наср тан олинади.

873 йилда Бухоро шаҳри ва унинг атрофларини тоҳирийларнинг сўнгги вакили Муҳаммад ибн Тоҳир босиб олди ва ҳудудларга солиқлар солди. Бундан ғазабланган халқ Муҳаммадга қарши кўзғолон кўтардилар. 874 йилда Муҳаммад ибн Тоҳир Хоразм шаҳарларини талаётган бир пайтда Бухоро зодагонлари Насрдан Бухорога ноиб юборишни илтимос қиладилар. Наср Бухорога Исмоил ибн Аҳмадни ҳоким қилиб жўнатади. Наср Исмоилни ўз ноиби деб ҳисоблар эди. Исмоил ибн Аҳмад Бухорода ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаб олгач, Самарқандга юбориладиган солиқни юбормай қўйди ҳамда акасига тобеъ бўлишни истамади. Натижада, 886 йилда ака-укалар ўртасида биринчи тўқнашув бўлиб, Исмоил енгилди ва у вақтинча Бухоро ноиблигидан туширилди. 888 йилдаги иккинчи жангда Исмоил Наср қўшинларини тор-мор этишга муваффақ бўлди. 892 йилда Наср вафот этгач, Исмоил Мовароуннаҳрнинг ягона ҳукмдори бўлиб қолди. Пойтахт Самарқанддан Бухорога кўчирилди. Исмоил Сомоний 893 йилда кўчманчи-

ларга қарши қўшин тортиб, дастлаб Тарозни, кейин эса Уструшонани эгаллашга муваффақ бўлди.

Бағдод халифаси ал-Муътазид (892–902) Исмоилнинг қудрати ошиб кетаётганидан саросимага тушиб, 898 йилда Мовароуннаҳр ноиблигидан Исмоилни тушириб, унинг ўрнига саффорий Амр ибн Лайсни ҳоким этиб тайинлаш ҳақида ёрлик жўнатади. Мовароуннаҳр ноиблиги тўғрисидаги ёрликни олгач, Амр ибн Лайс Исмоилга қарши қўшин тортди. 900 йилда Балх атрофларида Исмоил саффорийлар қўшинларини тор-мор этди. Манбаларга кўра, Исмоилни нафақат Бухородан, балки Хоразм ва Фарғонадан келган ҳарбий кучлар ҳам қўллаб-қувватлаган эдилар. Наршахийнинг маълумот беришича, Исмоил бу жангда Бухоро ҳунармандлари ва оддий халқнинг қўлига қурол бериб, ўз озодлигини сақлаб қолишга чақирган. Кенг халқ оммасининг қўллаб-қувватлаши натижасида Исмоил Сомоний араб босқинидан кейин биринчи бўлиб ўзаро жанжалларга ботган, босқинчилар томонидан таланган ўлкани қудратли ва мустақил давлатга айлантиришга эришди. Шу тариқа Исмоил Мовароуннаҳр ва Хуросон, Эроннинг қатор шарқий ва шимолий вилоятларини ўз ичига олувчи йирик давлатга асос солди ва бу ҳудудларда Араб халифалиги ҳукмронлигига барҳам берилди.

Шундай қилиб, Фарғона, Исфижоб (Сайрам), Шош, Самарқанд, Бухоро, Хоразм, Чағониён, Хутталон, Кеш, Хуросон, Сеистон, Ғазна каби қатор вилоятлар сомонийларга бўйсундирилди. Уларнинг ҳаммаси ҳам мутлақо тобеъ бўлмаса-да, сомонийлар ҳокимиятини тан олишга мажбур бўлган эдилар. Исмоил Сомоний йирик ер эгаси бўлиб, маҳаллий зодагонлар ва савдогарларга таяниб давлатни идора қилган. Лекин Исмоил ҳам, бошқа сомонийлар ҳам ички ижтимоий зиддиятларни йўқота ол-

мадилар. Натижада, деҳқонларнинг ер эгаларига қарши чиқишлари бўлиб турган. Бундан ташқари, айрим чекка вилоятлар ҳокимлари марказлаштириш сиёсатига қаршилиқ қилиб турганлар.

907 йилда Исмоил Сомоний вафот этиб, тахтни унинг ўғли Аҳмад ибн Исмоил эгаллади. Аҳмад узоқ вақт ҳукмронлик қилмади (907–914). Унинг даврида давлатни идора этишда араб тилининг қайта тикланиши кўпгина маҳаллий зодагонлар ва турк ғуломларининг норозилигини уйғотди. Натижада, у 914 йилда турк ғуломлари томонидан ўлдирилиб, тахтга унинг 8 ёшли ўғли Наср ибн Аҳмад ўтирди ва у балоғатга етгунча давлат ишларини вазир Абдулло Жайҳоний бошқариб турди.

914 йил охирида Самарқандда яна кўзғолон кўтарилди. Давлатнинг жанубий ҳудудларида бўлган Ҳусайн ибн Али Марвозий раҳбарлигидаги кўзғолон айниқса кескин тус олди. Бу кўзғолон қарматлар ғояси байроғи остида бўлиб ўтди. Бу кўзғолон 918 йилда бостирилиб, Марвозий асир олинди. Кўп ўтмай Насрнинг қариндоши Аҳмад ибн Нух ҳокимиятга қарши бош кўтарди. 922 йилда эса Илёс ибн Исҳоқ кўзғолон кўтарди. Тинмай давом этган кўзғолон ва исёнлар сомонийлар давлатининг қудратига таъсир кўрсатиб, у аста-секинлик билан инқирозга юз тута бошлади.

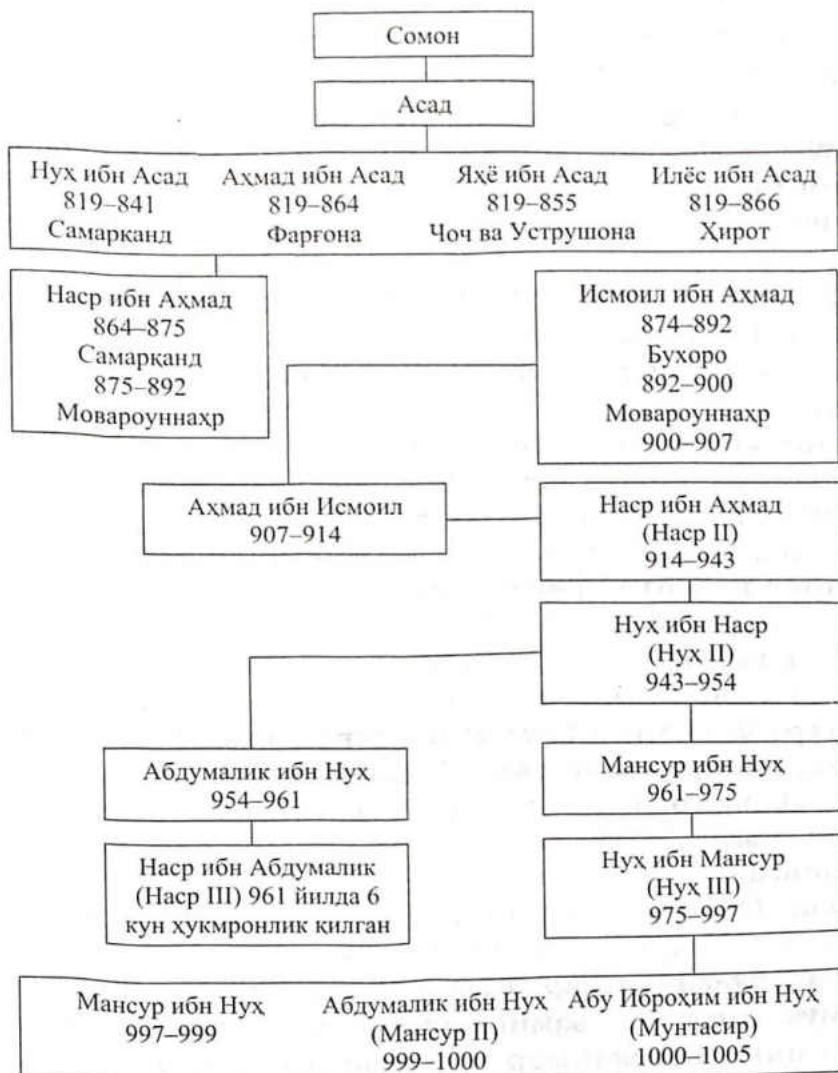
Таъкидлаш лозимки, Наср ибн Аҳмад ҳукмронлиги даврида сомонийлар давлати ҳудудларида қарматлар ҳаракати анча кескин тус олди. Қарматлар исломнинг ёйилишига, ер эгаллиги муносабатларининг кучайишига қарши чиқдилар ва илгариги анъаналарни, қишлоқ жамоаларини қайта тиклашни ёқлаб чиққан эдилар. Шунинг учун ҳам бу ҳаракатни кенг халқ оммаси қўллаб-қувватлади. 943 йилда тахтга ўтирган Насрнинг ўғли Нух қарматларга қарши шафқатсиз кураш олиб борди. Уларнинг мол-мулкларини мусодара қилди.

Нух ҳукмронлиги даврида сомонийлар давлатининг инқироzi яққол кўзга ташлана бошлади. Бўшаб қолган хазинани тўлдириш мақсадида Нух солиқлар миқдорини кўпайтирди. Бу халқ норозилигини янада оширди. Халқ норозилигидан фойдаланган Нухнинг амакиси Иброҳим ибн Аҳмад Хуросон ноиби Абу Али Чағоний ёрдамида вақтинча Бухоро тахтини эгаллаб олишга муваффақ бўлди. Абу Али Чағоний Хуросонга қайтгач, Нух яна Бухоро тахтига қайтди ва исёнкор қариндошларини қаттиқ жазолади. Лекин сомонийларнинг Абу Али Чағоний билан кураши кейинги йилларда ҳам давом этди.

Солиқларнинг йил сайин кўпайиб бориши, зодагонларнинг ўзаро жанжаллари, ноибларнинг марказга бўйсунмай қўйиши ва саройда бўлаётган тахт учун курашлар сомонийлар давлатини жуда заифлаштириб юборди.

Бу курашлар, айниқса, Амир Мансур ибн Нух II (976–997) ҳукмронлиги даврида кескин тус олди. Ички низолар оқибатида Нух II Еттисув ва Қашқарда вужудга келган қорахонийлар давлатининг Мовароуннаҳрга қилган юришларига кескин қаршилик қилолмади. Сомонийлар давлатидаги беқарорликдан фойдаланган қорахоний Ҳорун Бугрохон 990 йилда Фарб томон қўшин тортди ва икки йил давомида сомонийларга қарашли бир қанча вилоятларни босиб олди. Шундан сўнг сомонийлар давлати ўзини тиклай олмади. 13–15 йил давомида сомонийлар ҳукмдорлари асосан қорахонийлар ва, қисман, салжуқийлар билан кураш олиб бориб, ниҳоятда ҳолдан тойдилар. Сомонийларнинг сўнгги ҳукмдори Абу Иброҳим Мунтасир 1005 йилда ўлдирилади ҳамда Мовароуннаҳр ва Хуросондаги сомонийларга тегишли бўлган ҳудудлар қорахонийлар ва ғазнавийлар томонидан бўлиб олинади.

Сомонийлар шажараси 819-1005

Давлат тузуми ва бошқаруви. Сомонийлар Мовароуннаҳр ва Хуросонда мустақил давлат тузиш учун, авваламбор, кучли марказлашган ҳокимият тузиш кераклигини яхши тушунишган. Бу, айниқса, Исмоил Сомоний даврида куннинг долзарб масаласига айланган эди. Йирик ер эгаси бўлган Исмоил, биринчи навбатда, маҳаллий зодагонлар ва савдогарларнинг манфаатларини кўзлаб иш тутди. Давлатнинг иқтисодий куч-қудратини ошириш, қишлоқ хўжалиги, ҳунармандчилик ва савдонинг ривожланиши учун кенг шарт-шароитлар туғдириб бериш лозим эди. Шу мақсадда Исмоил катта ва яхши қуроланган, сараланган қуроли кучларни ташкил қилишга киришди. У, айниқса, турк ғуломларидан иборат қисмларни тузишга катта эътибор берди. Натижада, сомонийлар давлати тез орада мусулмон Шарқидаги марказлашган кучли давлатга айланди. Мамлакатнинг қудратини мустаҳкамлаш мақсадида Исмоил Сомоний бир қанча ислоҳотлар ўтказди. Мана шундай ислоҳотлардан бири давлатни бошқариш маъмуриятини жорий қилиш бўлди. Бу маъмурият **даргоҳ (амир саройи)** ва **девон (давлат идораси, вазирликлар)**дан иборат бўлган.

Давлатни бошқарувчи олий ҳукмдор **амир** унво-нига эга эди. Исмоил Сомоний ўз даврида марказлашган давлат бошқаруви тизимини жорий этган эди. Сомонийлар давлати мажмуини мустаҳкамлашда Нуҳ II Сомонийнинг маърифатли вазирлари Абуабдулло Муҳаммад Жайҳоний ва Абуфазл Муҳаммад Балъамийларнинг хизматлари катта бўлган. Сомонийлар ҳукмронлиги даврида бош вазир лавозимига асосан шу икки сулола вакиллари тайинланган. Давлат мажмуи **даргоҳ** (амир саройи) ва **девон** (вазирликлар, давлат идораси)га бўлинган.

Саройда сиёсий ҳокимият **соҳиб хорас қўл** остида бўлиб, у олий ҳукмдор фармонлари ижросини назорат қилган. Даргоҳ ҳамда бошқа муҳим давлат идораларининг хавфсизлигини амалга ошириш хизматини **бош ҳожиб** ва унинг ходимлари олиб борган. Саройда шарбатдорлар, дастурхончилар, таштадорлар, отбоқарлар, хўжалик бекалари каби турли хизматчилар бўлган. Саройдаги барча хўжалик ишларини **вакил** бошқарган. Вакил саройдаги энг эътиборли кишилардан бири ҳисобланган. Наршахийнинг маълумот беришича, Наср II Сомоний даврида Бухоро регистонида давлатдаги 10 та девонга атаб махсус 10 та бино қурилган. Давлатда қуйидаги девонлар фаолият кўрсатган:

Девони вазир (бош вазир девони). Бу девонга қолган барча девонлар бўйсунган. Бош вазир девони барча маъмурий, сиёсий, хўжалик ва ҳарбий маҳкамаларни назорат қилган.

Девони муставфий (молиявий ишлар девони). Бу девон давлатнинг барча молиявий ишларини бажарган ва назорат қилган. Девон хазинадор томонидан бошқарилиб, унинг ихтиёрида ҳисобчилар, мунший ва котиблар, дафтардорлар бўлган.

Девони амид ал-мулк ёки ал-расайд (расмий ҳужжатлар девони). Бу девон давлат аҳамиятига молик бўлган барча ҳужжатларни тузиш ва ишлаб чиқиш билан шуғулланган. Шунингдек, бу девон чет давлатлар билан бўлган дипломатик муносабатларни ҳам назорат қилган.

Девони соҳиб аш-шурот (ҳарбий ишлар девони). Бу девон давлатнинг бутун ҳарбий ишларини назорат қилган, жумладан, амирнинг шахсий қўшини (гвардияси)ни бошқарган. Ушбу девонбошининг махсус ёрдамчиси – **ариз** бўлган. У маҳкама ва унинг бошлиғи, амир қўшини хазинаси билан шуғулланган. Қўшинга бир йилда тўрт

марта маош тўланган. Бу девон ҳарбий интизомни таъминлаб турган.

Девони соҳиб ал-борид (жат-хабарлар назоратчиси девони). Ушбу девон марказда қабул қилинган муҳим қарорлар, ҳужжатлар, хабарномаларни вилоят ва шаҳарларга етказиш билан шуғулланган. Бу девоннинг вилоятлардаги бошлиғи фақат марказга бўйсунган. Бу девон ходимлари вилоят ва шаҳарларда бўлиб турадиган, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий аҳамиятга эга бўлган воқеаларни марказга етказиб турган. Шунингдек, бу девон давлат элчилари, вилоят ва шаҳарлар ҳокимлари устидан махфий назорат ўтказган.

Девони муҳтасиб (бозорлар ва кўчалар, шариат қонун-қоидаларига риоя қилишни назорат қилувчи девон). Бу девон хизматчилари қиладиган асосий иш шаҳар ва қишлоқларда, кўча ва бозорларда тартиб-интизомни, тош-тарозини назорат қилганлар. Аҳоли томонидан шариат қонун-қоидаларига риоя қилишнинг назорати ҳам шу девон зиммасида бўлган. Ушбу девонбоши ўз мирғазаб (ходим)лари билан барча шаҳарларда фаолият кўрсатган.

Девони мамлакати хос (давлат иш бошқарувчиси девони). Бу девон сарой таъминоти билан боғлиқ сарф-харажатларни назорат қилган. Муҳим давлат ишлари ва, айниқса, хазина кирим-чиқимини назорат қилиш ҳам шу девон зиммасида бўлган.

Девони вақф (вақф ерлари девони). Масжидлар, мадрасалар, умуман, диний муассасалар ихтиёрида бўлган ер-сув, мол-мулк кабиларни бошқарган.

Девони қози аз-зиё (қозилик ишлари девони). Бу девонни давлатнинг бош қозиси бошқарган. Девон барча вилоятлар ва шаҳарлардаги қозилар фаолиятини назорат қилиб турган.

Юқорида санаб ўтилган девонларнинг барчаси (соҳиб ал-борид девонидан бошқа) маҳаллий ҳокимлар ва олий марказий ҳокимиятга бўйсунган. Таъкидлаш лозимки, сомонийлар даврида маҳаллий бошқарув тизими ҳам самарали фаолият юритган. Вилоятлар бошқарувчилари – **ҳоким**, шаҳарлар бошқарувчилари эса **раис** деб юритилган. Вилоятлар ҳокимлари кўп ҳолларда ҳукмрон сулола вакилларидан ва катта таъсирга эга бўлган йирик зодагонлардан тайинланган.

Сомонийлар даврида амалдорларни давлат хизматига қабул қилишда маълум бир талаблар: давлат тили ҳисобланган араб тилини мукаммал билиш, исломий ҳуқуқ-фиқҳ меъёрларидан тўлиқ хабардорлик, тарих, адабиёт каби илмлардан бохабарлик, ҳисоб-китоб ишларида билимдонлик ва бошқалар мавжуд бўлиб, бу марказий ва маҳаллий давлат бошқаруви самарадорлигини оширишга хизмат қиларди. Давлат бошқарувида ҳарбий-маъмурий амалдорларнинг мавқелари ниҳоятда катта эди. Шунингдек, X асрда мусулмон руҳонийлари ҳам катта обрўга эга эдилар. Мовароуннаҳрда асосан ислом динининг ҳанафийлик мазҳаби тарқалган бўлиб, диндорлар бошлиғи **устод** (кейинчалик **шайхулислом**) сомонийлар давлатида катта мавқега эга бўлган.

Сомонийлар давлатида суд ишлари шариат қонун-қоидаларига асосланган бўлиб, улар қозилик девони томонидан бошқарилган. Суд жараёнидаги ишлар қозикалон, қозилар, муфти, раислар томонидан амалга оширилган. Вилоят ва шаҳар қозилари қозикалонга бўйсунган.

Давлатда ҳар бир вилоят ва шаҳар ҳукмдорлари кўнгилилардан иборат кўшин сақлаган. Кўнгилилар, одатда, озод ва бой деҳқонларнинг ўғилларидан иборат бўлган. Кўнгилилар ҳарбий ҳолат вужудга келган вақтда албатта йиғилган. Улар ви-

лоят ва давлат даромади ҳисобига сақланган. Давлат ҳудудлари вилоят кўшинлари ва ғозийларнинг қисмлари билан кўриқланган.

Иқтисодий ва маданий ҳаёт. Сомонийлар даврида кучли ва мустақил давлатнинг пайдо бўлиши деҳқончилик, ҳунармандчиликнинг ривожланиши, шаҳарларнинг тараққиёти, ўз навбатида, ички ва ташқи савдони янада узвийлашувига ва тараққиётига олиб келди. Аввало, шаҳар ва қишлоқлар ўртасидаги савдо кенгайди. Иккинчи томондан, шаҳар ва қишлоқларни кўшни кўчманчи халқлар ва бошқа давлатлар билан алоқаси ривожланди.

Ёзма манбаларда қайд қилинишича, бозорлар катта-кичик шаҳарларда ва, ҳатто, қишлоқларда ҳам бўлган. Айниқса карвон йўллари бўйида жойлашган шаҳарларда бир нечтадан бозорлар бўлган. Бухоро, Хўжанд, Насаф, Кеш, Термиз, Ҳирот, Марв, Нишопур шаҳарларидаги бозорлар катта ва гавжум бўлган. Истахрийнинг маълумот беришича, Самарқандда Мовароуннаҳрнинг бош бозори жойлашган бўлиб, бу ерга кўпгина шаҳарлардан савдогарлар келган. Мовароуннаҳрда тайёрланган маҳсулотларнинг катта қисми Самарқандга келтирилган ва ундан кейин бошқа ўлкаларга тарқатилган. Ички ва ташқи савдода айрим кичик шаҳарларнинг ҳам ўрни катта бўлган.

Бу борада Пойканд шаҳри муҳим аҳамият касб этади. Манбаларда қайд этилишича, бу шаҳарда сомонийлардан олдин ҳам савдогарлар Хоразм, Каспий бўйидаги ўлкалар ва Хитой билан олди-сотди ишлари олиб боришган. Шаҳар раислари савдогарлар учун барча шароитлар яратиб беришга ҳаракат қилганлар. Шаҳарда ўнлаб карвонсаройлар мавжуд бўлган, улар бозорга яқин жойда жойлашган. Савдо расталари карвонсаройнинг ўзида ҳам бўлган. Карвонсаройлар йўлларда ҳам қурилган.

Бозорларда сотиладиган маҳсулотлар, аввало, маҳаллий аҳолининг эҳтиёжини қондиришга қаратилган. Ҳунармандлар ўз молларини сотиб, озиқ-овқат маҳсулотларини харид қилганлар, ўз навбатида, ҳунармандчилик маҳсулотларига деҳқонларнинг талаби катта бўлган. IX–X асрларда Ўрта Осиёнинг иқтисодий ҳаётида савдо-сотиқ катта аҳамиятга эга эди. Бу борада кўчманчилар билан чегарадош бўлган шаҳарларнинг аҳамияти катта бўлган. Кўчманчилар шаҳарларга келиб деҳқончилик ва ҳунармандчилик маҳсулотларини харид қилганлар, тери ва бошқа чорвачилик маҳсулотларини сотганлар.

Ўрта Осиёлик савдогарлар ўз молларини араб халифалиги таркибига кирган давлатларга, Кавказга, Хазар ва Булғорияга, Хитой ва Ҳиндистонга олиб бориб сотганлар. Ўрта Осиёдан Хитой билан Ўрта Ер денгизини бирлаштирувчи ва Жануби-Шарқий Европага олиб борувчи карвон йўллари ўтган. Айниқса, Ўрта Ер денгизи билан боғловчи карвон йўли анча гавжум бўлган. Бу йўл Бағдод, Ҳамадон, Нишопур, Марв, Омул, Бухоро, Насаф, Кеш, Самарқанд, Уструшона, Чоч, Болосоғун орқали Хитойга олиб борган. Хитойга Ўрта Осиёдан отлар ва шиша буюмлар олиб борилган. Хитойдан эса турли-туман ипак газламалар келтирилган. Хазар, Булғор ва Рус ерларига Ўрта Осиёдан қуруқ мевалар, турли-туман газламалар, гуруч ва кумуш чиқарилган. Ўз навбатида, Жануби-Шарқий Европадан Ўрта Осиёга мўйна, мис, тери, қорамол, қўлар келтирилган. Жануби-Шарқий Европа билан бўлган савдо алоқаларида хоразмлик савдогарларнинг ўрни катта бўлган.

IX–X асрларда маданий ҳаёт ҳам ўзининг юқори даражасига кўтарилди. Аввало, меъморчилик санъати ва қурилиш услублари ривожланди. Тураржойлар, йирик бинолар, амирлар саройлари ҳам хом

гиштан қурила бошланди. Маъмурий бинолар, йирик бойлар ва амалдорларнинг уйлари устунлар ва ўйма нақшлар билан безатилган. Сомонийлар даврида Мовароуннаҳр ва Хуросон меъморчилик санъатининг юқори тараққиётидан ёрқин далолат берувчи ёдгорлик, бу – Бухородаги Исмоил Сомоний мақбарасидир. Мақбара ўта оддийлик ва маҳобатли шаклга хос бўлиб, у 892–943 йиллар орасида қурилган ва ўзининг бағоят чиройли қилиб ишланган ташқи кўриниши билан ажралиб туради. Ушбу мақбара ўрта асрлар меъморчилик санъатининг ноёб дурдоналаридан бири ҳисобланади.

Сомонийлар даври меъморчилигининг яна бир ноёб дурдонаси Каттақўрғондан 60 км жанубдаги Тим қишлоғида жойлашган Араб ота мақбарасидир. Бу мақбаранинг Исмоил Сомоний мақбараси билан ўхшашлик томонлари мавжуд. Бу ўхшашлик мақбаранинг умумий кўринишида, иншоотнинг тузилишида, умумий безатилишида ўз ифодасини топган. Шу билан бирга, Араб ота мақбараси мисолида сомонийлар давридаги меъморчилик тараққиёти ва ривожланиш йўллари кўрамиз. Сомонийлар даври меъморчилигининг нодир намуналарини, шунингдек, Карки (Туркменистон) яқинидаги Аламбардор, Узун (Сурхондарё) яқинидаги Хўжа Нахшон, Карманадаги Мир Саид Баҳром мақбараларида ҳам учратиш мумкин.

IX–X аср меъморчилигининг ривожланиш йўллари сақланиб қолганлигини кўплаб масжидлар мисолида ҳам кузатишимиз мумкин. Бу даврга оид масжидлар тўғрисида сўз юритилганда Бухородаги Мағоки Аттори, Пойканд масжиди, Термиздаги Чорустун, Шаҳристондаги Чилдухтарон масжидларини қайд қилиш мумкин. Бу ёдгорликлар ўрта Осиёда диний меъморчиликнинг ривожланиш йўллари кузатиш имконини беради.

Наршахийнинг маълумот беришича, амир Наср ибн Аҳмад Бухоро регистонида ўзи учун катта сарой қурдирган ва унинг қурилишида катта маблағ сарфлаган. Бу сарой ғоятда гўзал бўлган. Саройнинг олдида эса девонлар учун бинолар қурилган. Амир ва ҳокимлар саройи Нишопур, Марв, Самарқанд ва бошқа шаҳарларда ҳам бўлган. Бу саройлар ўзларининг катталиги ва гўзаллиги билан ажралиб турган. Кўп ҳолларда бундай саройлар хушманзара жойларда, боғлар ичида бунёд этилган.

Ўрта Осиё халқларининг асрлар давомида эришган маданий ютуқлари ва билимлари IX-X асрларда яшаган ва ижод қилган олимларга катта илмий пойдевор вазифасини ўтади. Агарда бу илмий пойдевор юқори даражада бўлмаганда эди, сомонийлар давридаги илмий тараққиёт ҳақида гапириш қийин бўлар эди. Бухоро, Марв, Самарқанд, Нишопур, Балх, Бинкент, Кеш, Насаф, Термиз, Хўжанд, Урганч каби шаҳарлар бу давр ичида йирик маданият ва фан марказларига айландилар. Сомонийлар ўз давлатлари ҳудудида жойлашган ўлкалардан чиққан замонасининг етук маърифий ва фан соҳибларини Бухорога таклиф этдилар. Улар амир саройларида ўтказиладиган илмий мунозаралар ва адабиёт учрашувларига таклиф қилиниб турдилар. Ўз билимларини янада чуқурлаштириш мақсадида амир кутубхоналарида сақланадиган қўлёзмаларни ўргандилар.

Сомонийлар даврида Ўрта Осиёнинг қўшни давлатлар ва халқлар билан маданий ва савдо алоқалари янада кенгайди ва узвийлашди. Мовароуннаҳр ва хуросонлик олимлар – Абдулло Рўдакий, Абумансур Дақиқий, Абулқосим Фирдавсий, Мусо ал-Хоразмий, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абулаббос ал-Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Муҳаммад Наршахий кабилар ўзларининг

буюк ихтиролари ва тадқиқотлари билан нафақат ўз ўлкаларида, балки бутун машриқу мағрибда машҳур бўдилар. Эътиборли томони шундаки, бу олимлар қомусий билимлар соҳиблари бўлишган. Улар фаннинг турли соҳаларида ижод этиб, дунё маданияти ва фанининг ривожланишига ўзларининг салмоқли ҳиссаларини қўшдилар. Улар ихтиро этган кашфиётлар фақат уларнинг номларига боқийлик бахш этибгина қолмай, балки бутун халқимизнинг обрў-эътиборини дунёга таратди. Бу даврга оид моддий топилмалар, меъморий ёдгорликлар халқимизнинг юксак маданиятидан, нозик дидидан, чуқур билимидан ва ижодий парвозидан гувоҳлик бериб келмоқда.

3-§. Қорахонийлар давлати

Сиёсий тарих. X асрнинг иккинчи ярмига келиб ички зиддиятларнинг кўпайиши ва кескинлашуви натижасида сомонийлар давлати кучсизлана бошлайди. Сомонийларга тобе бўлган вилоятларда, айниқса, Хуросонда улар ҳокимиятига қарши кўтарилган исёнлар, тожу тахт учун узлуксиз олиб борилган курашлар сомонийлар давлати инқирозини яқинлаштирган эди. Бундай вазиятдан Етгисув ва Қашқарда яшовчи туркий қабиалар унумли фойдаландилар. Чунки, X асрнинг иккинчи ярмига келиб бу ҳудудлардаги туркий қабиалар – қарлуқлар, чигиллар, яғмолар ва бошқалар ўзларининг кучли феодал давлатларини тузишга муваффақ бўлган эдилар.

Қорахонийлар туркий қавмлар эканлиги аниқ бўлса-да, уларнинг келиб чиқиши ҳақида аниқ маълумотлар йўқ. Аммо, улар ўз сулоаларини «Афросиёб авлоди» деб атаганлари ҳамда қорахонийлар чигиллар ёки қарлуқлар қавмига мансуб-

лиги ҳақидаги нуқтаи назар ўрта асрлар даври тарихининг кўпчилик тадқиқотчилари томонидан эътироф этилади.

Қорахонийлардан биринчи бўлиб исломни қабул қилган ва мусулмонча Абдулкарим деган ном олган ҳукмдор Ҳорун Буғраҳон ҳисобланади. Айрим ёзма манбаларда у Буғраҳон ат-Туркий деб номланади. Мисол учун, Ибн ал-Асир ўзининг «Китоб ал-камил фи-т-тарих» асарида маълумот беришича, Қашқар, Болосоғундан то Чан (Хитой) чегарасигача бўлган ерлар Буғраҳон ат-Туркий ҳукмронлиги остида бўлган.

Бутун Тянь-Шань ва Еттисувни эгаллаб бўлгандан сўнг, қорахонийлар сомонийлар давлати таркибига бўлган Мовароуннаҳрга ҳам ҳарбий юришлар уюштира бошлайдилар ва тез орада Фарғона ва Исфижоб (Сайрам)ни босиб олишга эришадилар. 990–992 йилларда қорахоний Ҳорун (Ҳасан) Буғраҳон сомонийларга тегишли бўлган Ўрта Осиёдаги мулкларнинг каттагина қисмини босиб олди. 992–993 йилларда Ҳасан Буғраҳон Самарқанд ва Бухорони ҳам эгаллайди. Манбаларнинг маълумот беришича, сомонийлар давлатида катта таъсирга эга бўлган турк лашкарбошиси, Хуросон ҳокими Абу Али Симжурий ва яна бир лашкарбоши Балх ҳокими Фоиқ очикдан-очик қорахонийларга ён босишади. Яъни, Симжурий Ҳасан Буғраҳон билан музокаралар олиб борган бўлса, Фоиқ Работи Малик яқинидаги Буғраҳонга қарши жангда, ҳар томонлама устунликка эга бўлишига қарамай таслим бўлади. Ҳасан Буғраҳон Самарқанд ва Бухорони эгаллагач, касаллиги туфайли урушни давом эттиролмасдан, Қашқарга қайтишда, йўлда, Кўчқорбоши деган жойда, 993 йилда вафот этади.

Ҳасан Буғраҳон вафотидан сўнг улуғ хон (қорахон) лавозимини, унинг жияни Али ибн Мусо

эгаллайди. Аммо у узоқ вақт тахтга ўтира олмади. Тахтни қорахоний Наср Эликхон эгаллади. Сомонийлар давлатидаги ички низоларни, сомоний ҳукмдорлари ва турк лашкарбошилари ўртасидаги келишмовчиликларни диққат билан кузатиб турган қорахонийлар 996 йилда Наср Эликхон бошчилигида Бухорога янги юришлар уюштирдилар. Сомоний ҳукмдори Нуҳ II Ғазна ҳокими Сабуктегинни ёрдамга чақиради. Балхдан катта қўшин билан етиб келган Сабуктегин Кеш ва Насаф оралигида жойлашиб, ўз қўшинлари билан келиб қўшилишини сўраб, Нуҳ II га элчи юборади. Лекин ўз «вассали»га унча ишонмаган Бухоро ҳукмдори ўз вазири Узайрийнинг фикрига қўшилиб, бу таклифни рад этади ва Сабуктегиннинг ўзини Бухорога чақиради. Бундан ранжиган Сабуктегин ўғли Маҳмудни 20 минглик қўшин билан Бухорога жўнатади. Ўзи эса Наср Эликхон билан музокаралар олиб бориб, қорахонийларга сомонийларга тегишли бўлган шимолий ҳудудларни тақдим этади.

Шундай қилиб, 1005 йилга қадар сомонийлар ва қорахонийлар ўртасида кўплаб урушлар бўлиб ўтди ва ўша йили сўнгги сомоний Абу Иброҳим Исмоил Мунтасирнинг Бухорони озод этишдаги ҳаракатлари муваффақиятсиз якунланади ва сомонийлар сиёсий тарих саҳнасидан тушиб кетдилар. Хуллас, XI аср бошларида қорахонийлар давлати Амударёнинг юқори ва ўрта оқимларидан то Еттисув, шарқда эса Тарим дарёсигача бўлган ҳудудларни ўз ичига олган эди. Айрим олимларнинг фикрича, шу вақтдан бошлаб қорахонийлар Бухоро, Самарқанд ва, умуман, Амударёгача бўлган ҳудудларни ҳам бошқара бошлаганлар. Сиёсий жиҳатдан олиб қараганда, XI аср бошларида Туркистон бир қанча сиёсий кучлар томонидан идора этилган. Шарқий Туркистон, Тошкент, Исфижоб,

Фарғона, Самарқанд, Бухоро, Чағониён, Хутталон вилоятлари қорахонийлар, Амударёнинг чап қирғоқ ерлари то Ғазнигача, Хуросон, Сеистон вилоятлари ғазнавийлар, Хоразм эса хоразмшоҳлар, Орол денгизидан шарқ ва шимолдаги ерлар ўгузлар иттифоқи томонидан бошқарилар эди.

Қорахонийларнинг Мовароуннаҳрга ҳукмронлиги 200 йилга яқин давом этади. Сомонийларга тегишли бўлган ерларни эгаллаш жараёнида қорахоний бошқарувчилари вақтинчалик бўлса-да, бирлашиб, туркийларнинг йирик қорахонийлар давлатини барпо этадилар. Бу давлат бир нечта вилоятларга бўлинган бўлиб, Мовароуннаҳрга дастлаб Наср Эликхон ҳокимлик қилган. Шижоатли ва моҳир саркарда Наср Эликхон дўстона муносабатлар ўрнатиш тарафдори эканлигини билдириб, қўшниси Маҳмуд Ғазнавий билан элчилик муносабатларини ўрнатади. Аммо, бундай муносабатлар узоқ чўзилмади. Маҳмуд Ғазнавийнинг шимолий Ҳиндистонда уруш олиб бораётганлигидан фойдаланган Наср Эликхон 1006 йилда катта қўшин билан Амударёдан кечиб ўтиб, Балх, Тус, Нишопур шаҳарларини босиб олади. Шунга қарамасдан, ғазнавийлар қорахонийларни Хуросондан ҳайдаб чиқаришга муваффақ бўлдилар. 1008 йилда қорахонийлар яна Хуросонга ҳужум қилдилар. Маҳмуд Ғазнавийнинг ўзи 500 та жангга ўргатилган филларга эга бўлган катта қўшин билан қорахонийларга қарши чиқди ва уларнинг қўшинини бутунлай яксон қилди. Шундан кейин қорахонийлар Хуросонга ҳарбий юриш уюштиришга бошқа журъат этмадилар.

Наср Эликхоннинг ўлиmidан сўнг орадан бироз вақт ўтгач, Мовароуннаҳрдаги ҳокимият қорахонийларнинг ҳасанийлар сулоласига мансуб Али тегин қўлига ўтди. Мовароуннаҳрни узоқ йиллар бошқарган Алитегин билан қорахонийларнинг улур

хони (тамғачхон) Юсуф Қодирхон ўртасида яхши муносабат ўрнатилган эди. Бу муносабатнинг янада кучайиб кетишидан чўчиган Маҳмуд Ғазнавий Юсуф Қодирхон билан келишиб, Али тегинга қарши иш тутишади. Улар 1025 йилда Мовароуннаҳрда юриш қилишади. Али тегин Зарафшоннинг ўнғ оқимида яшаётган кўчманчи туркман қабилалари ва Салжукхоннинг неваралари Исмоил, Тўғрул ва Довудлардан ёрдам сўрайди. Бу жангда қорахонийлар мағлубиятга учраган бўлсалар-да, Али тегин Мовароуннаҳрда ўз ҳокимиятини сақлаб қолишга муваффақ бўлди.

Мовароуннаҳр ерларига батамом ўрнашиб олгандан сўнг орадан кўп ўтмай, яъни 1015-1016 йиллар қорахоний ҳукмдорлар, хонзодалар ва йирик амалдорлар ўртасида тож-тахтни эгаллаш, йирик яйловларни қўлга киритиш, айрим вилоятларни босиб олиш учун курашлар авж ола бошлайди. Натижада, 1041 йилга келиб қорахонийлар давлати иккига: шарқий ва ғарбий қисмга бўлиниб кетди. Ғарбий қисм Мовароуннаҳрдан то Фарғона водийсининг ғарбий районларигача бўлган ҳудудларни эгаллаган бўлиб, унинг пойтахти даставвал Бухоро, бир муддат Ўзганд, кейин эса Самарқанд эди. Шарқий қисм Еттисув, Қашқар, Тароз, Исфижоб, Шош ва Шарқий Фарғонани ўз ичига олган. Унинг пойтахти аввал Болосоғун, кейин эса Қашқар эди.

XI асрнинг ўрталарига келиб Хуросондаги ғазнавийлар давлати салжуқийлар томонидан йўқ қилинди. Мовароуннаҳрни эса қорахонийлар ўз қўлларида сақлаб қолдилар ва бу ерда Иброҳим ибн Насрнинг сиёсий фаолияти бошланади. У ўз қўшинлари билан, аввало, Амударё бўйидаги Хуталон, Вахш, Чағониённи босиб олади ва тез орада бутун Мовароуннаҳр ерларини забт этади. У янги

пойтахт қилиб ўзига Самарқандни танлади ва шу ердан туриб ҳокимиятни бошқарди (1040–1068).

Иброҳим ибн Наср билан салжуқийлар ўртасидаги муносабат анча ёмон эди. У салжуқийларнинг бир неча ҳужумларини қайтаришга эришган. 1068 йилда Иброҳим ибн Наср вафотидан сўнг унинг ўғиллари ўртасида тахт учун кураш бошланиб, бу курашда Шамсулмулк ғалаба қозониб ҳокимиятни эгаллайди. 1072 йилда салжуқий Султон Алп Арслоннинг вафотидан фойдаланган қорахоний Шамсулмулк салжуқийларга тегишли бўлган Термиз ва Балх вилоятларини эгаллади. Аммо, кўп ўтмай Алп Арслоннинг вориси бўлган Султон Маликшоҳ бошчилигида салжуқийлар қорахонийларни қайтариб юбордилар.

1080 йилда Шамсулмулк вафот этиб, тахтга қорахоний Аҳмад тахтга ўтиради. Аҳмадхон даврида мусулмон уламолари ва турк лашкарбошилари ўртасидаги кураш авж олиб кетади. Бундан фойдаланган салжуқий Маликшоҳ Амударёдан кечиб ўтди ва қаттиқ жанглардан сўнг Бухоро ҳамда Самарқандни эгаллади. Аҳмадхон эса асир олинади. Лекин, Мовароуннаҳрни ўз қўлида сақлаб қолишга кўзи етмаган Маликшоҳ Аҳмадхон билан сулҳ тузиб, катта ўлжалар олиб орқага қайтади. Аҳмадхоннинг салжуқийларга итоаткорлиги ҳарбий лашкарбошилар ва руҳонийларнинг норозилигига сабаб бўлганлиги оқибатида 1095 йил у фитна уюштирилиб ўлдирилади.

XII асрнинг бошларига келиб қорахонийлар тахтига Арслонхон (1102–1130) ўтириб яриммустақил давлатни бошқарган бўлса-да, тўла мустақиллик учун ҳаракатлар олиб борди. Уламолар билан келишмовчилик ва бетоблиги туфайли Арслонхон тахтни 1130 йилда ўғли Насрга топширади. Арслонхон салжуқий Султон Санжардан ёрдам сўрай-

ди. Ўша йили Султон Санжар фитначиларни жазо-
лаб Самарқанд шаҳрини эгаллайди ва шу даврдан
бошлаб қорахонийлар ўз мустақиллигини деярли
йўқотиб, салжуқийларга қарам бўлиб қолдилар.

Орадан кўп ўтмасдан Мовароуннаҳрга янги кўч-
манчи қабилалар Қорахитойлар (киданлар) хужуми
хавфи пайдо бўлди. XII асрнинг 30-йилларида қо-
рахитойлар Шарқий Туркистон ва Еттисувни, яъни
шарқий қорахонийлар ҳудудини босиб олдилар.
Шарқий қорахонийлар анча заифлашиб қолган-
лиги туфайли ўз мулкларини ҳимоя қила олмади-
лар. Фарбий қорахонийларнинг аҳволи ҳам бундан
яхши эмас эди. 1137 йилда Хўжанд яқинида бўлган
жангда қорахитойлар қўшини қорахоний Маҳмуд-
хон қўшинларини тор-мор этдилар. Бу пайтда Хо-
размни эгаллаш билан банд бўлган Султон Санжар
ўз вассали Маҳмудхонга етарли ёрдам бера олмади.
Самарқанд талон-торож қилиниб, катта товон ун-
дирилгач, қорахитойлар орқага қайтдилар.

Орадан кўп ўтмасдан, яъни 1141 йилда қорахи-
тойлар яна Мовароуннаҳр ерларига бостириб кел-
дилар. Уларнинг хужумини тўхтатиш учун Султон
Санжар катта қўшин билан Самарқанд яқинига
етиб келади. Бу сафар жанг Самарқанд яқинида-
ги Қатвон чўлида бўлди. Ҳал қилувчи бу жангда
Султон Санжар ва қорахоний Маҳмудхонларнинг
бирлашган қўшинлари қорахитойлар томонидан
мағлуб этилди.

Самарқанд, Бухоро ва бутун Марказий Мова-
роуннаҳрни эгаллаган қорахитойлар катта ўлжа-
лар билан орқага қайтдилар. Қорахитойлар Боло-
соғундан ташқари, ҳамма ерлардаги ҳокимиятни
қорахонийлар қўлида қолдирдилар. Қорахоний-
лар энди қорахитойларга қарам бўлиб, ҳар йили
уларнинг пойтахти Болосоғунга катта-катта ўл-
пон юбориб турар эдилар. XIII асрнинг бошлари-

да Муҳаммад Хоразмшоҳнинг Мовароуннаҳрга юришлари туфайли қорахонийлар ҳукмронлиги бутунлар барҳам топди.

Ижтимоий тузум ва иқтисодий ҳаёт. Қорахонийлар сулоласи ўз ҳукмронлиги даврида ўз мулкларининг сарҳадларини бир неча марта ўзгартирганлар. Мисол учун, Мовароуннаҳрни эгаллагунига қадар уларнинг мулклари Тянь-Шань ва унинг атрофларини эгаллаган бўлса, XI аср бошларига келиб эса, хоқонлик чегаралари Амударёгача етган. Орадан кўп ўтмай улар Шарқий Туркистонда Қашқарни ва Хўжандни қўлга киритдилар. Бундай ҳолат хоқонликнинг ижтимоий-иқтисодий тузумига ҳам катта таъсир кўрсатди. Ҳар бир вилоят маълум сиёсий мавқега эга бўлган ҳолда хондан кичикроқ унвонга эга эликхонлар томонидан бошқариладиган бўлди.

Қорахонийлар сомонийларга нисбатан давлат тузилиши ва бошқарувининг бошқачароқ шаклини жорий этишга ҳаракат қилдилар. Уларда ҳокимият сомонийларда бўлгани каби тўғридан-тўғри отадан ўғилга эмас, балки акадан укага, кейин сулоланинг навбатдаги авлодига ўтган. Айрим олимларнинг фикрича, қорахонийларнинг бутун уруғи ҳокимиятнинг жамоавий соҳиби бўлиб, сулоланинг ҳар бир аъзоси ўзининг келиб чиқишига кўра, умумсулола мулкнинг бир қисмига даъво қила оларди. Бу мулкнинг асосий қисми сулоланинг уч улуғ аъзоси – улуғ хоқон, кичик хоқон ва эликхонга тегишли ҳисобланарди. Уларнинг ҳар қандай авлодига ўз ҳиссаси ажратиб берилар эди.

Қорахонийларда иккита пойтахт: Қашқар ва Болосоғун мавжуд эди. Улуғ хон шу шаҳарлардан биридаги қароргоҳда ўтирган. Улуғ хоқон ёки улуғ хон **«ХОҚОН УЛ-ХОҚОН»** деган номда юритилиб, араб манбаларида мазкур унвон **«СУЛТОН УС-САЛОТИН»**,

форс манбаларидаги «**шаҳаншоҳ**»га мос келади. Қорахонийларга қарашли ерлар тамғачхон томонидан унинг ўғиллари, қариндошлари ўртасида тақсимланган эди. Шу боис ер-мулк масаласида ота-ўғил, амаки ва жиянлар ўртасида доимий низолар юз бериб, у сиёсий аҳволга салбий таъсир кўрсатиб турган.

Қорахонийлар Мовароуннаҳрни босиб олгач, бу ердаги ижтимоий-сиёсий ҳаётда катта ўзгаришлар содир бўлганлиги боис, қорахонийлар ўз давлатларини вилоятларга бўлиб ташлайдилар. Мовароуннаҳр вилоятининг пойтахти Самарқанд, Фарғонаники эса Ўзганд шаҳри эди. Бу вилоятлар бошлиқлари эликхонлар бўлиб, улар Қашқардаги тамғачхонларга расман тобе эдилар. Қорахонийлар даврида Самарқанд эликхони анча кучайиб кетган эди. Самарқанд эликхони саройида сомонийлар давлатида бўлгани каби вазир, соҳиби борид, муставфий, ҳожиб, раис-муҳтасиб каби амалдорлар бўлган. Таъкидлаш жоизки, қорахоний ҳукмдорлар мусулмон уламолари билан қалин алоқа ўрнатганлар ва имомлар, саййидлар, шайхлар, садрларни қўллаб-қувватлаганлар.

Кейинги даврдаги янги адабиётларда таъкидланишича, қорахонийлар даврида жамиятнинг ижтимоий бўғинлари қуйидагича бўлган:

– **хоқон ул-хоқон**, Қорахон ёки тамғачхон. Энг юқори олий мансабдор шахс, давлатнинг олий бошлиғи;

– **эликхон** – хоқондан кейинги поғонада турувчи шахс. У хоқон хонадонига мансуб бўлиб, вилоятнинг мулк соҳиби ҳисобланган;

– **иқтаъдорлар** – қорахонийлар давлатининг таянч қатлами, асосий ҳарбий ҳаракатларни амалга оширувчи жанговар бўлинмалар вакиллари. Улар, ўз мартабаларига кўра, бир-бирларидан фарқ қил-

ганлар, яъни туманлар ва вилоятлар миқёсидаги иқтаъдорлар;

– **ислом динининг пешволари** – имомлар, саййидлар, шайхлар, садрлар. Қорахонийлар му- сулмон руҳонийлари билан яхши муносабатларда бўлган бўлиб, давлатда диний мансабдорларнинг мавқеи ниҳоятда баланд эди;

– **ҳокимлар, раислар, муҳтасиблар** ва бошқ. Бундай шахслар сомонийлар даврида бўлгани каби қорахонийлар даврида ўз мавқеларини мустаҳкам сақлаб олган ижтимоий қатламлардир;

– **тариқчилар** – зироаткорларнинг туркча номи, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан таъминловчи асосий ижтимоий қатлам;

– **қунармандлар ва савдогарлар** – турли хилдаги хўжалик аҳамиятига молик ашё, асбоб-анжомлар ясовчи, тайёрловчи меҳнаткаш қатлам ва савдо-сотик билан машҳур бўлган шаҳар аҳли;

– **кўчманчилар** – чорвадорлар, яъни чорва маҳсулотларини етиштирувчи асосий қатлам.

Қорахонийлар даврида оддий халқ – **будун**, солиқ тўловчи фуқаро – **раият**, қабила бошлиқлари – **бек**, савдогарлар – **сарт** деб аталган.

Сомонийлар даврида жуда катта кучга эга бўлган деҳқонлар, йирик ер эгалари қорахонийлар даврида ўз таъсирини аста-секин йўқота бордилар. Қорахонийлар бу йирик ер эгаларининг мулкларини, ерларини зўрлик билан тортиб олиб, ўзларига хизмат қилувчи амалдорларга, лашкар-бошиларига бўлиб бердилар. Шартли равишда фойдаланишга берилган бу ерлар тарихий манбаларда «**иқтаъ**» деб, ер эгалари эса «**иқтаъдор**» деб аталган. Аста-секин бу ерлар авлоддан авлодга мерос сифатида ўтадиган бўлган. Иқтаъ билан бир пайтда ерга эгалик қилишнинг бошқа турлари ҳам мавжуд эди.

Бу даврда Мовароуннаҳрда диндорларга ва диний идораларга тегишли вақф ерлари ҳам анча кенгайди, бу эса ижтимоий-иқтисодий ҳаётда мусулмон диндорларининг ўрни катта бўлганлигидан далолат беради.

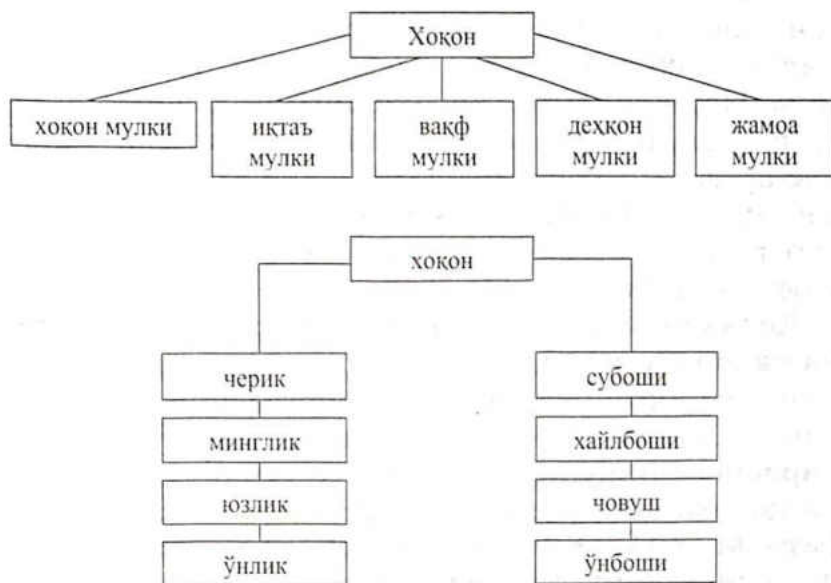
Бу даврда ерга эгалик қилишнинг хусусий шакли оз миқдорда бўлса-да, сақланиб қолган эди. Бу ерда шуни унутмаслик керакки, Мовароуннаҳрда қорахонийлар билан бирга жуда кўп кўчманчи туркий қабилалар кириб келди. Ушбу қабилалар қорахоний ҳукмдорларга кўрсатган хизматларига қараб катта-катта ерларга, серунум яйловларга эгалик қилдилар. Баъзи ҳолларда суғориладиган деҳқончилик ерлари ҳам кўчманчиларга яйлов тариқасида бўлиб берилган.

Қорахонийлар давлати сиёсий тизими¹⁴

¹⁴ А. Сағдуллаев ва бошқ. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Тошкент: Академия, 2000. – Б. 102-103.

Қорахонийларда мулкчилик ва ҳарбий тизим

Суғориладиган ҳудудлардаги қишлоқ аҳолиси қишлоқ жамоаси шароитида яшар эди. Барча кўринишдаги ерлардан шариат қонунларига биноан давлат хазинасига турли солиқлар, хирож ва бошқалар олинган. Ерга ёлланиб ишловчи кишилар – мардикорлар фаолияти ҳам сақланиб қолинди. Улар иқтаъдорлар ва кичик ер эгалари қўлида маълум шартлар асосида ишлаганлар.

Қорахонийлар даврида Мовароуннаҳр, умуман, Ўрта Осиёда ер эгаллиги муносабатлари кенг илдиз отган бўлса-да, лашкарбошилар, амалдорлар ва йирик диндорлар уйларида қуллар ҳам ишлаган. Бу ўша пайтда «уй қуллари» сақланиб қолганлигини билдиради.

Қорахонийлар Ўрта Осиёни босиб олганларидан сўнг бу ердаги иқтисодий-маданий ҳаётда ҳам

катта ўзгаришлар рўй берди, шаҳарлар тараққий этди, ҳунармандчилик, савдо-сотик ривожланди. Шаҳарлар ривожланиши билан шаҳар аҳолиси сони ҳам кўпайиб борди. Сомонийлар давридаёқ йирик шаҳарлар бўлган Самарқанд, Бухоро, Термиз, Марв кабилар қорахонийлар даврида янада кенгайди. Бу шаҳарлар энди уч қисмли – арк, шаҳаристон, работдан иборат шаҳарларга айланди. Уларда янгидан-янги ҳашаматли иморатлар пайдо бўлди. Бу иморатлар ўз тузилиши ва нақшлари билан ажралиб туради.

Қорахоний ҳукмдор Шамсулмулк Бухоро яқинида сарой барпо этди ва, бундан ташқари, Ҳазара қишлоғи яқинида Дингарон масжидини ва унинг ёнида Бароти Малик номи билан машҳур бўлган карвонсарой қурилди. Бухоро шаҳрида 1127 йилда қорахоний Арслонхон томонидан машҳур иморат – Минораи Калон барпо этилди. Вобкентда XII аср охирида Бухоро садри Абдулазиз II томонидан қурилган минорани, Жарқўрғонда (Сурхондарё вилояти) қорахонийлар томонидан 1108-1109 йилларда бунёд этилган минорани, шунингдек, Бухородаги Намозгоҳни ва Мағоки Аттори масжидини алоҳида таъкидлаб ўтиш мумкин.

Қорахонийлар даврида Самарқанд шаҳрида ҳам кўплаб бинолар барпо этилди. Афросиёбдаги археологик қазилмалар шундан далолат беради. Лекин, мўғуллар истилосидан сўнг бу бинолар вайронага айланган.

Термиз шаҳри XI–XII асрларда анча ривожланди, янги мустаҳкам муҳофаа девори қурилди, бу ерда барпо этилган Термиз ҳукмдорлари саройи айниқса машҳурдир. Бу саройни қазиб очган археологлар турли идишлар билан бирга афсонавий ҳайвонлар тасвирларини ҳам топишди. XI–XII аср бошларида Хоразмда ҳам кўпгина бинолар қад кўтарди. Ур-

ганчдаги Фахриддин Розий ва Шайх Шариф мақбарасини, кўплаб карвонсаройларни, Буронқалъа, Наифқалъа ва бошқаларни айтиб ўтиш мумкин.

Шаҳарлар тараққиёти ҳунармандчиликнинг ривожланишига ҳам олиб келди. Ҳунармандчилик тараққиёти Ўрта Осиёнинг фойдали қазилмалар, хомашё манбаларига бойлиги билан белгиланади. Ҳунармандчиликнинг асосий марказлари шаҳарлар эди. Ўрта Осиёнинг турли жойларида олиб борилган археологик қазилмалар ва ёзма манбалардаги маълумотларга қараганда, XI–XII асрларда шаҳарлар ва баъзи йирик қишлоқларда тўқимачилик, кулолчилик, металл ва шиша буюмлари ишлаб чиқариш ва бошқа ҳунармандчилик турлари анча ривожланган.

Халқ амалий санъати – меъморчиликда, металл ва сирли сопол идишларда ўз аксини топди. Улар турли-туман нақшлар ва тасвирлар билан безатилган. Сақланиб қолган меъморий иншоотлар ва археологлар томонидан очилган шаҳарлардан олинган маълумотлар тасвирий санъатнинг, нақшинкорликнинг ўзига хос йўлдан ривожланиб борганлигидан далолат беради. Меъморий иншоотларда кичик фиштардан чиройли қилиб чиқарилган нақшлар, ўйма нақшлар, турли геометрик шакллар билан безатилган. Ислоҳ таълимотининг расмий таъқиқига қарамасдан турли кўринишдаги тасвирлар саройларни безаб турган. Бу давр шаҳарларининг ёғоч ўймакорлиги ҳам анча ривожланган.

XI–XII асрларда Ўрта Осиёда товар-пул муомаласи ва савдо-сотик ҳам анча ривожланади, нафақат ички савдо, балки ташқи савдо ҳам гуллаб-яшнади. Бу ўринда Хитойни Волга бўйлари, Шарқдаги мусулмон мамлакатлари ва Византия билан боғловчи карвон йўлларининг Ўрта Осиё ҳудуди орқали ўтганлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш

лозим. Бу йирик савдо йўллари Ўрта Осиёнинг йирик шаҳарлари – Фарғона, Шош, Самарқанд, Бухоро, Насаф, Кеш, Термиз, Урганч, Марв ва бошқалар орқали ўтиб, уларнинг савдо марказлари сифатидаги аҳамиятини кучайишига, давлатчилик анъаналарининг янада тараққий этишига катта таъсир кўрсатган.

Ўрта Осиё ўрта асрлар даври тарихида 200 йилдан зиёдроқ ҳукм сурган қорахонийлар сулоласи ўша давр Ўзбекистон халқи давлатчилиги тарихида ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлди. Тарихий маълумотларга кўра, ҳозирги Ўзбекистоннинг деярли барча ҳудудлари қорахонийлар давлати таркибида бўлган. Қорахонийлар сулоласининг ўзбек халқи давлатчилиги тарихидаги аҳамияти шундаки, қорахоний ҳукмдорлар давлат бошқарувининг илгаридан мавжуд бўлган тизими ёки ташкилотлари ўрнига бошқачароқ, яъни нисбатан қадимги кўчманчилар услублари, қадимги туркийлар анъаналари билан боғлиқ бошқарув тартибини жорий этдилар. Шу билан бирга, қорахонийлар ҳукмронлиги даври ўзидан олдинги мукамал бошқарув тизимига эга бўлган сомонийлар бошқарувидан ўзига хос бўлган иқтаъ (ер-мулкни тортиқ қилиш) ва вилоятларга бўлиб бошқариш (эликхонлар) тизими билан ҳам ажралиб туради.

4-§. Ғазнавийлар ва салжуқийлар.

Ғазнавийлар давлати

Ғазнавийлар давлати Мовароуннаҳрдаги босиб олинган ҳудудларнинг чекланганлиги ва нисбатан тарихан қисқа давр – Мовароуннаҳрда бор-йўғи 40 йилга яқин ҳукмронлик қилган бўлса-да, Ўзбекистон давлатчилиги тарихидаги муҳим босқичлардан бири ҳисобланади. Чунки, ғазнавийлар пайдо бў-

лиши даври – X аср охири – XI аср бошларида пайдо бўлган бошқа давлатлар – салжуқийлар ва қорахонийлар каби ўта муҳим тарихий аҳамият касб этган воқеа – нафақат Мовароуннаҳр, балки бутун Ўрта Осиёда туркий давлатчиликнинг узил-кесил қарор топганлигини кўрсатади. Шу боис, ушбу параграфда ғазнавийлар давлатчилиги тарихи ҳақида қисқача маълумот бериб ўтишни лозим топдик.

Демак, Ғазнанинг сиёсий марказ сифатида юксалиши X асрнинг иккинчи ярмидан бошланади. Ғазнавийлар сулоласининг асосчиси Амир Насриддин уд-давла Сабуктегин Ғозий, келиб чиқишига кўра, туркий қавмга мансуб эди. Айрим ўрта асрлар манбаларида, хусусан, XIV асрда яшаб ўтган Муҳаммад Шабангароийнинг «Мажмаъ ал-ансоб» асарида берилишича, Сабуктегин Иссиққўл бўйидаги ҳукмдори қарлуқ бўлган Барсхон деган жойда туғилган. Ёшлигида Сабуктегин асир олинади ва тўрт йил тухси қабиласида тутқунда бўлгач, уни мовароуннаҳрлик савдогарларга сотиб юбордилар. В.В. Бартольднинг фикрига кўра, Сабуктегинни сомонийлар давлатининг мансаблар поғонасида кўзга кўринган вакилларида бири Алптегин сотиб олади. Алптегин 963 йилда вафот этган пайтда у сотиб олган қул Сабуктегин катта нуфузга эга эди. Унинг вафотидан сўнг Ғазнида навбати билан Амир Исҳоқ ибн Алптегин, Амир Билгатегин, Амир Пирий, Амир Сабуктегинлар ҳукмронлик қиладилар. 997 йилнинг бошида Сабуктегин сомонийлар томонидан Ғазна ва унинг атрофларига ҳоким этиб тайинланади. Тарихий манбалар Сабуктегинни ғазнавийлар давлатининг асосчиси сифатида таърифлайдилар. 997 йилнинг охирида Амир Сабуктегин вафот этади ва унинг кичик ўғли Исмоил тахтга ўтириб, бор-йўғи 7 ой ҳукмронлик қилади. 998 йилда ўзининг ҳарбий жасоратлари учун **Сайф**

уд-давла («Салтанат қилчи») деган фахрли номга сазовор бўлган, Сабуктегиннинг иккинчи ўғли Маҳмуд ғазнавийлар тахтига ўтиради.

Кўпчилик тарихий-илмий адабиётларда Маҳмуд Ғазнавий деб юритилган Абулқосим Маҳмуд ҳукмронлиги даврида (998–1030) Ғазнавийларнинг қудрати ва шуҳрати ортиб, Буюк ғазнавийлар давлати барпо этилди. Маҳмуд ҳукмронлиги даврида Хоразм, Хуросон, Сеистон, Кобул, Ғазна, Шимолий Ҳиндистон каби вилоятлар ғазнавийлар қўли остида эди. Абулқосим Маҳмуд тахтга ўтирган йили халифа Муқтадирдан Хуросонни бошқариш учун ёрлик ҳамда **«Ямин ад-давла ва амин ал-мила» («Салтанат таянчи ва мусулмонлар жамиятининг ишончли вакили»)** фахрий унвони билан тақдирланади.

Маҳмуд тахтга ўтирган пайтидан бошлаб ўз давлати чегараларини кенгайтириш сиёсатини олиб борди. У ўша йилиёқ Жанубий Тохаристон (ҳозирги Шимолий Афғонистон)ни босиб олган бўлса, 999 йилда Марв яқинидаги бўлган жангдан сўнг бутун Хуросон Маҳмуд Ғазнавийга бўйсунди. Манбаларнинг маълумот беришича, Амударё воҳаси, стратегик жиҳатдан жуда муҳим аҳамиятга эга бўлган Термиз шаҳри ҳам Маҳмуд қўл остида бўлган. Абулфазл Байҳақий «Тарихи Масъуд» асарида маълумот беришича, Термизда ноиб ва қалъа кутволи бевосита ғазнавийлар томонидан тайинланган. Бу ғазнавийларга Амударё орқали Марказий Осиёдан Ҳиндистонга олиб борадиган муҳим савдо йўлини назорат қилиш имконини берган.

1002 йилда Бағдод халифаси Маҳмуд Ғазнавий ҳокимиятини тан олиб, унга ёрлик юборгач, Маҳмуд сиёсий жиҳатдан анча мустақамланиб олди ва ўша йили Сеистонни босиб олди. Ғазнавийлар ва қорахонийлар ўртасида даставвал Амударё че-

гара қилиб белгиланади. Аммо, қорахонийлар бу чегарани тез-тез бузиб турардилар. 1008 йилда Балх атрофларида ғазнавийлар ва қорахонийлар ўртасида жанг бўлиб ўтади. Бу жангда Маҳмуднинг тўла ғалаба қозониши Хуросонда унинг аҳволини янада яхшилади. Ўша йили Маҳмуд Чағониён ва Хутталонни ҳам босиб олиб, ўзининг ноиблари сифатида маҳаллий ҳукмдорларни ҳокимиятда қолдиради.

Манбаларнинг маълумот беришича, 1024 йилда Маҳмуд Ғазнавий марказий Мовароуннаҳр аҳолисини Алптегин зулмидан озод қилиш баҳонаси билан Амударёни кечиб ўтди ва Темир дарвоза орқали Самарқандгача бориб, Сўғдга ҳужум қилади. Тадқиқотчиларнинг фикрича, бу юришдан сўнг Чағониён, Хутталон ва Қубодиёнда Маҳмуднинг ҳокимияти янада мустаҳкамланди. Аммо, нумизматик манбалар маълумотларига асосланган Э.В.Ртвеладзенинг фикрича, Хутталон, Қубодиён ва Вахшнинг Маҳмуд Ғазнавий давлатига нисбатан тутган сиёсий мавқеи ҳақида эса фанда ҳали унчалик ишончли маълумотлар мавжуд эмас. Яна шу олимнинг фикрича, қатъий далиллар асосида Омул (Чоржўй)гача бўлган бутун Амударё воҳаси Маҳмуд Ғазнавийга бўйсунган деб ҳисоблаш мумкин. Хоразм юриши олдидан Маҳмуд Ғазнавийнинг вазири томонидан Термиз, Қубодиён ва Хутталонда кемаларни жангга тайёрлаш, Омулда эса қўшин учун озиқ-овқат тўплашга буйруқ берилганлиги маълум.

1017 йилда Маҳмуд Ғазнавийнинг иттифоқчиси бўлган хоразмшоҳ Абулаббос Маъмуннинг ўлдирилиши ва исёнчилар томонидан тахтга Маъмуннинг жияни Абулҳорис Муҳаммад Аминнинг ўтқазилиши Маҳмуднинг Хоразмга юришига сабаб бўлган эди. 1017 йилнинг ёз ойида Маҳмуд Ғазнавий қўшинлари Хоразмни эгаллаб, ғалаённи бостирадилар. Маҳмуд Хоразм тахтига ўзининг ноиби этиб

бош ҳожиб Маҳмуд Олтинтошни тайинлайди. Маҳмуд Олтинтош кўп жиҳатдан мустақил сиёсат юргизишга ҳаракат қилган бўлса-да, ўзининг бутун ҳукмронлиги даврида ғазнавий султонлар, аввал Маҳмуд, кейин эса Масъуднинг вассали ҳисобланган ҳамда ҳарбий юришлар даврида ғазнавийлар кўшинини Хоразм кўшинлари билан тўлдириб турган. Хоразмнинг қўлга киритилиши Маҳмуд Ғазнавийнинг Мовароуннаҳрдаги мавқеининг янада мустаҳкамланишига олиб келди.

Абулқосим Маҳмуд даврида ғазнавийлар давлати мусулмон оламининг энг кучли давлатига айланди. Бу давлатнинг ҳудуди Маҳмуд Ғазнавийнинг ҳарбий юришлари туфайли шимолий ва шимоли-ғарбий Ҳиндистондан Чағониён ва Хоразмгача чўзилган бўлиб, унга Эроннинг катта қисми ҳам кирган эди. Ўз даврининг иқтидорли саркардаси ва қаттиққўл ҳукмдори бўлган Султон Маҳмуд Ғазнавий 1030 йилда вафот этади. Шундан сўнг Маҳмуднинг васияти билан улуғ хожиб Али Қариб бошчилигидаги бир гуруҳ амалдорлар ҳукмдорнинг кичик ўғли Муҳаммадни тахтга ўтқазадилар. Аммо, ўша йилнинг ўзидаёқ Маҳмуднинг катта ўғли Масъуд тахтни укасидан тортиб олишга муваффақ бўлди.

Масъуд Ғазнавий отаси тузган давлатни бутунлигича сақлаб қололмади. Унинг ҳукмронлиги даврида (1030–1041) ғазнавийлар давлати ўз қўл остидаги ҳудудларни бирин-кетин қўлдан чиқара бориб, инқирозга юз тута бошлади. Ғазнавийлардан биринчи бўлиб Хоразм ажралиб чиқди. Унинг ҳукмдори Маҳмуд Олтинтош расман мустақил ички ва ташқи сиёсат юргизган бўлса-да, амалда Маҳмуд Ғазнавийга тобе бўлиб, унга очикдан-очик қарши чиқишга журъат қилолмаган эди. 1032 йилда Хоразм ҳукмдори Маҳмуд Олтинтош вафот этади.

Шундан сўнг Масъуд Ғазнавий Олтинтош ворисларининг ҳокимиятини чеклаш чораларини кўради. Яъни, хоразмшоҳ унвони Масъуд Ғазнавийнинг ўғли Султон Саидга берилиб, Маҳмуд Олтинтошнинг ўғли Ҳорун эса Султон Саиднинг Хоразмдаги вакили бўлиб қолади. Бундай сиёсат, албатта, Ҳоруннинг жиддий норозилигига сабаб бўлган эди.

1034 йилда Ҳорун ибн Олтинтош ғазнавийларга қарши исён кўтаради. У салжуқийлар ва қорахонийлар билан дўстона муносабат ўрнатиб, Хоразмни ғазнавийлардан мустақил деб эълон қилди ва Султон Масъуд номига хутба ўқишни бекор қилиш тўғрисида фармон берди. Ҳорун ибн Олтинтош ўша йили катта кўшин билан Хуросонга юриш қилди. Лекин Султон Масъуд томонидан сотиб олинган кишилар Ҳорун ибн Олтинтошни ўлдирадилар. Уни қўллаб-қувватлаган қорахонийлар яна Самарқандга қайтиб кетади. Шундан сўнг Султон Масъуд Ғазнавий қорахонийлар билан музокара-лар олиб боради ва шу йўл билан ғазнавийлар ҳокимиятига бўлган хавфни бироз камайтиради.

Аммо, ғазнавийларнинг келажакдаги йирик рақиби бўлган янги сулола салжуқийларнинг сиёсат майдонига чиқиши ҳам айнан Масъуд Ғазнавий даврига тўғри келади. Маҳмуд Ғазнавийнинг рухсати билан шимолий Хуросонга жойлашиб олган салжуқийлар бу даврга келиб ғазнавийлар учун катта хавф туғдира бошлаган эдилар. 1035 йилда салжуқийларнинг Хуросонга янги ҳужуми бошланади.

Бу ўринда таъкидлаш лозимки, Султон Маҳмуд Ғазнавий умрининг охирларида у томонидан барпо этилган ва пойтахти Ғазна бўлган давлат Фарбда Исфаҳон ва Каспий денгизидан шарқда Шимолий Ҳиндистон, шимолда Хоразмдан, жа-

нубда Балужистонгача бўлган улкан ҳудудни ўз ичига олиб, ўз даврининг йирик мусулмон давлатига айланган эди. Аммо, Султон Масъуд ибн Маъмуд давлат бошқаруви ва ҳарбий ҳаракатларда отаси каби қобилиятга эга эмас эди. Шунингдек, ўша даврдаги сиёсий вазият, сулолалар ўртасидаги ҳудудлар учун ўзаро курашлар ҳам Султон Масъудга мамлакатни бир бутунликда сақлаб қолиш имконини бермади. Шу боис унинг ҳукмронлиги даврида (1030–1041) ғазнавийлар давлати ўз қўл остидаги ҳудудларни бирин-кетин қўлдан чиқара бориб, таназзулга юз тута бошлади.

Ғазнавийларнинг асосий рақиблари салжуқийлар бўлди. 1035 йилда салжуқийлар Нисо шаҳрини эгаллаган бўлсалар, 1037 йилда улар Мари вилоятини узил-кесил эгаллаб? Бағдод халифасига ҳокимиятни бошқариш учун ёрлиқ беришини сўраб элчи жўнатдилар.

Кейинги йилларда салжуқийлар Тўғрул бошчилигида ғазнавийларга бир қанча зарбалар бериб, Хуросоннинг катта қисмини эгаллаб олишга муваффақ бўлдилар. Шундан сўнг Султон Масъуд катта қўшин билан салжуқийлар устига юриш қилди. 1040 йилнинг май ойида Мари яқинидаги Данданакон деган жойда бўлган жангда Султон Масъуд қўшини салжуқийлар томонидан узил-кесил тор-мор этилди. Мағлубиятга учраган Масъуд зўрға қочиб Ғазнига келди ва кўп ўтмай фитначилар томонидан ўлдирилди. Тахтга Масъуднинг укаси Муҳаммад ўтирди. Лекин, Масъуднинг ўғли Маъдуд (1041–1048) Муҳаммадга қарши уруш бошлаб, унинг қўшинларини енгди ва ўзини ўлдириб, ғазнавийлар давлатининг ҳукмдори бўлиб олди. Аммо, Султон Масъуднинг ворислари ғазнавийлар давлатининг илгариги қудратини тиклашга муваффақ бўла ол-

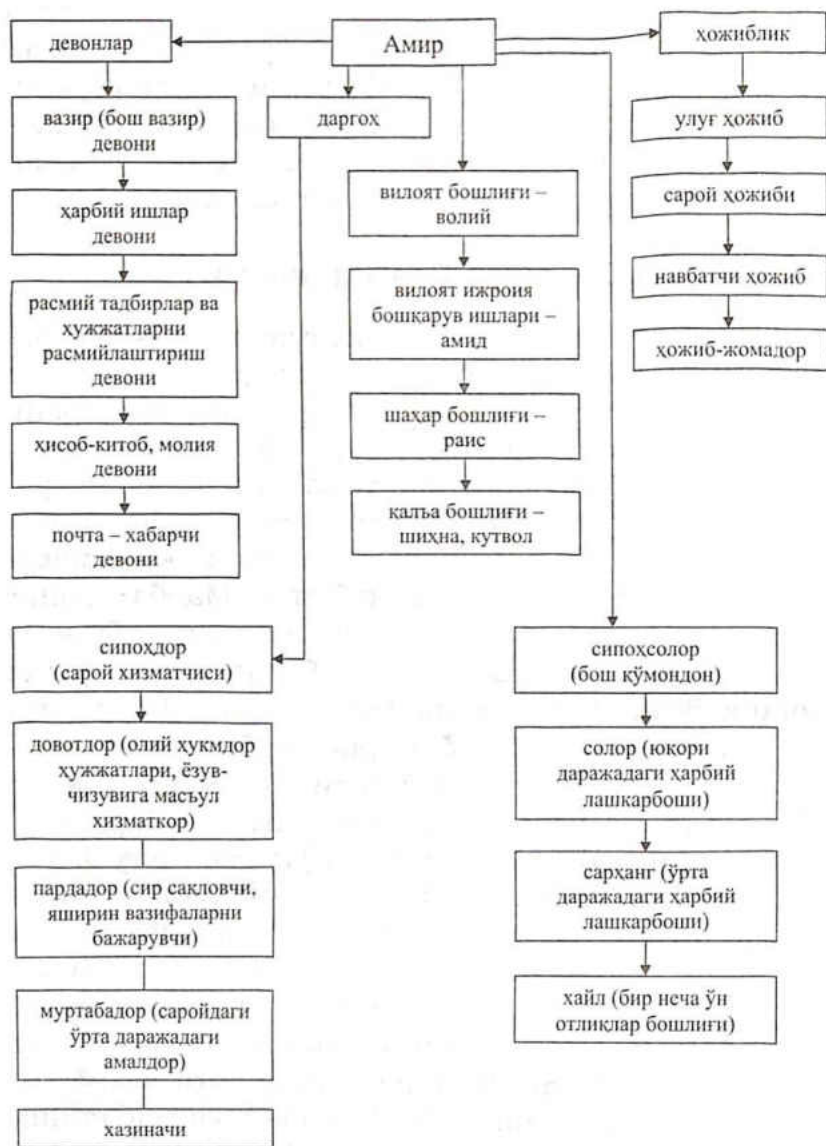
мадилар. Аста-секин ўз қудратини йўқота бошлаган ғазнавийлар давлати XII асрнинг охирларида Афғонистон ҳудудларида ташкил бўлган янги давлат – ғурийлар томонидан бутунлай тугатилди. Аниқроғи, 1186 йилда ғурийлар сулоласидан бўлган Фиёсиддин Муҳаммад қўшини бу пайтга келиб Панжоб вилояти билан чекланиб қолган ғазнавийлар ҳокимиятини узил-кесил тор-мор қилди.

Салжуқийлар давлати

Ўз давлатини барпо этган кўчманчи халқлар давлатчилиги тарихида салжуқийлар давлати муҳим аҳамиятга эгадир. Салжуқийлар сулоласи туркий ўғуз қавмининг **қиниқ уруғи** ёки қабиласидан чиққан бўлиб, ҳозирги Жанубий Қозоғистон ҳудудларига тўғри келувчи Сирдарёнинг ўрта оқимидан Талас водийсигача, Сирдарёнинг қуйи оқимларида кўчиб юрувчи этник гуруҳлар бўлган. Манбаларнинг маълумот беришича, бу сулоланинг пайдо бўлиши қиниқ қабиласи вакили бўлган Салжуқ номи билан боғлиқ бўлиб, у X асрнинг ўрталарида ўғузлар ябғусининг хизматида бўлиб, йирик ҳарбий унвон – «субоши» унвонига сазовор бўлади. Бу ҳақда Маҳмуд Кошғарий «Салжуқ субоши» дея маълумот беради.

X асрнинг 61-62-йилларида ўғузлар ябғуси билан келишолмаслик туфайли (мусулмон динини қабул қилиш ва қилмаслик масаласида) қиниқ қабиласи ажралиб кетиб, уларнинг бир қисми Сирдарёнинг қуйи оқимларига кўчиб кетадилар. Иккинчи, катта қисми эса Самарқанд ва Бухоро ўртасидаги чўлларда, Нурота тоғларига келиб ўрнашадилар. XI асрнинг бошларидан бошлаб қиниқ қабилаларининг ўтроқлашув жараёнлари кучайиб боради.

Ғазнавийлар давлат бошқарувида мансаблар ва хизматлар¹

¹ Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиғи тарихи. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 113-123.

Тадқиқотчиларнинг маълумотларига кўра, 1025 йилда Мовароуннаҳрдаги Салжуқнинг набиралари Маҳмуд Ғазнавийга мурожаат қилиб, Шимолӣ Хуросонга кўчишни (4000 оила) сўрайдилар. Маҳмуд Ғазнавийнинг рухсати билан шу йили Салжуқнинг набиралари бошлиқ қиниқ қабилалари Сарахс, Фарова ва Обивард атрофларига жойлашиб, бу ҳудудлардаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётга тезда аралашиб кетадилар. Воқеаларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, салжуқийлар билан ғазнавийлар ўртасидаги муносабатлар йилдан-йилга жиддийлашиб, охир-оқибат юқорида эслатилган Данданакон жанги келиб чиқди. Бу жангдан сўнг Салжуқнинг набираси Тўғрулбек Хуросон ҳукмдори деб эълон қилинди ҳамда сиёсий тарихда, Ғарбий Осиёда салжуқийлар сулоласи расман ташкил топди.

XI асрнинг 40-йилларидан бошлаб салжуқийлар Хуросон, Гургон, Деҳистон ва Хоразмни бутунлай қўлга киритиб, Эрон, Афғонистон, Ироқ, Кавказорти ва Кичик Осиёга ҳарбий юришлар уюштирдилар. Айниқса, Султон Алп Арслон (1063–1072) ва Султон Маликшоҳ (1072–1092) ҳукмронлиги даврида салжуқийлар давлатининг ҳудудлари янада кенгайиб, мамлакатнинг юксалган даври бўлди. Султон Маликшоҳ даврида Самарқанд, Бухоро ва маркази Ўзганд бўлган Фарғона ҳам салжуқийлар давлатига буйсунади. 1092 йилда Султон Маликшоҳ вафот этгач, унинг ворислари ўртасида тожтахт учун кураш авж олиб кетди. Бир неча йиллик курашлардан сўнг 1118 йилда Маликшоҳнинг ўғли Султон Санжар (1118–1157) тахтни эгаллашга муваффақ бўлди.

Буюк салжуқийлар сулоласининг сўнгги йирик вакили бўлган Султон Санжар даврида давлатнинг пойтахти Марв шаҳрига кўчирилди. Султон Сан-

жар Мовароуннаҳрдаги қорахитойларнинг ички ишларига, сиёсатига катта таъсир ўткази олишга эришган салжуқийлардан эди. У ҳокимиятни қўлга олиши биланоқ ҳарбий юришларни кучайтиради. Натижада, бир қанча вилоятлар, хусусан, Мозандарон, Хоразм, Сеистон, Фазна ва Мовароуннаҳр салжуқийлар давлатига буйсундирилади. Манбаларнинг маълумот беришича, Султон Санжар «Улуғ султон», «Султонларнинг султони», «Шаҳаншоҳ» каби унвонлар билан улуғланган.

Таъкидлаш лозимки, салжуқийлар давлати сингари улкан ҳудудларни ўз ичига олган давлатни ягона марказдан туриб бошқариш осон эмас эди. Шунинг учун ҳам марказдан туриб бошқарувдаги қийинчиликлар, сулола, вакилларининг тожтахт учун курашлари, маҳаллий ҳукмдорларнинг мустақилликка интилишлари, қарам ўлкалардаги норозилик ҳаракатлари салжуқийлар давлатининг заифлашувига сабаб бўлган эди. Натижада, Султон Санжар даврига келиб салжуқийлар давлатининг ғарбий Ироқ қисмида унинг таъсири пасайиб қолади. Мамлакатнинг шарқий қисми – Эрон, Афғонистон, Хоразм ва Мовароуннаҳрда Султоннинг таъсири бирмунча кучли эди. Аммо, 1141 йилда Султон Санжар ва унинг вассали ҳамда иттифоқчиси, қорахоний Маҳмудхоннинг бирлашган қўшинлари билан қорахитойлар ўртасида Самарқанд яқинидаги Қатвон чўлидаги жангда Султон Санжар қўшинлари мағлубиятга учрайди. Натижада, Мовароуннаҳр қўлдан кетиб, султоннинг мавқеи анча пасайиб кетди.

Салжуқийларнинг мағлубиятидан хоразмшоҳ Қутбиддин Муҳаммад Отсиз усталик билан фойдаланиб, 1141 йилнинг қишида салжуқийларнинг пойтахти Марвни босиб олди ва 1142 йилда Нишопурга юриш қилди. Лекин, Султон Санжар Хоразм

қўшинларини Хуросондан қувиб чиқарди ва От-сизни яна ўзига бўйсундиришга эришди. Султон Санжарнинг ҳаракатларига қарамай, салжуқийлар давлати ўзининг аввалги қудратини йўқота бошлаган эди. Салжуқийларга ҳал қилувчи зарбани Балх ва Хутталон вилоятларида яшовчи гўз қабилалари берди. 1153 йилда улар Султон Санжар қўшинларини тор-мор этиб, унинг ўзини асир олдилар. Гўзлар ҳимоясиз қолган Марв ва Нишопур шаҳарларни талон-торож қилиб, ўт қўйдилар. Султон Санжар 1156 йилда асирликдан қочишга муваффақ бўлса ҳам, лекин салжуқийлар давлатини тиклай олмади ва бир йилдан кейин вафот этди.

Азамат Зиё тадқиқотларига кўра, салжуқийлар давлат бошқаруви ўзига хос эди. Давлат бошлиғи, олий ҳукмдор салжуқийлар хонадони вакили бўлиб **султон ул-аъзам** унвонига эга бўлган. Илгариги сулоаларда бўлган каби, султон номига хутба ўқилиб, тангалар зарб этилган. Мол-мулк, ер-сув тақсимлаш давлат ва бошқарув мансабларига тайинлаш, давлат кирим-чиқимларини назорат қилиб туриш, амалдорлар ва хизматкорлар фаолиятини назорат қилиш, янги қалъалар, шаҳарлар, ҳашаматли иншоотлар қуришга бошчилик қилиш кабилар султоннинг зиммасида бўлган.

Салжуқийлар бошқарув тизимида бош вазир алоҳида мавқега эга бўлган. Манбаларда бош вазир – **раис ур-руасо** (раисларнинг бошлиғи), **саййид ур-руасо** (бошлиқларнинг каттаси) деб аталиб, у барча девонлар фаолиятига раҳбарлик қилган ҳолда хазина, молия, солиқ, давлатга тегишли бўлган ишлаб чиқариш муассасалари ишларини назорат қилган.

Салжуқийлар бошқарув тизими **даргоҳ** ва **де-вонга** бўлинган бўлиб, даргоҳдаги энг асосий хизмат ва вазифалар қуйидагилар эди:

Улуғ ҳожиб – олий ҳукмдорнинг энг яқин кишиси, даргоҳ билан девонлар ўртасидаги алоқаларни мувофиқлаштириб турувчи, расмий қабулларни уюштирувчи амалдор;

Амири ҳорис – олий ҳукмдор чиқарган жазолар ҳукмларини ижро этиш билан шуғулланувчи амалдор;

Салоҳдор – саройдаги қурол-аслаҳа, айниқса, олий ҳукмдорга тегишли нарсаларни сақлаш билан шуғулланувчи амалдор;

Хос вакил – даргоҳ ишларини бошқарувчи амалдор;

Жангдор – султон ва даргоҳ хавфсизлигини таъминловчи амалдор. Ундан ташқари, олий ҳукмдор ҳузуридаги даргоҳ фаолиятини таъминлашда жомадор, шаробдор, чошнигир (султоннинг овқатланишига масъул), сарҳанг, мирохўр, таштдор каби амалдорлар ҳам хизматда бўлган.

Салжуқийлар давлат бошқарувидаги девонлар сулолавий ва расмий девонларга бўлинган. **Сулолавий девонлар** олий ҳукмдор хонадони фаолияти билан боғлиқ бўлиб, бу хонадонга тегишли бўлган мол-мулк, ер-сув, хазина кабиларнинг бошқаруви ва ҳисоб-китоби билан шуғулланган. **Расмий девонлар** қуйидагилар бўлган:

Девони тугро, бу – девон олий ҳукмдорнинг фармонлари, қарорлари, расмий ёзишмалари ва ҳужжатларини тайёрлаб, уларни муҳр бостиришга тақдим этган. Жойларга расмий ҳужжатлар юбориш, улардан ҳужжатлар қабул қилиш, чет элларга мактублар юбориш, давлат ҳужжатларида махфийликни таъминлаш ҳам шу девоннинг вазифаси эди;

Девони истифо (молия девони) – давлат крим-чиқимларини, солиқлар, бож ва бошқа молиявий даромадлар, уларни алоҳида рўйхатга олиш билан шуғулланган. Бу девоннинг хизматчилари

даргоҳ кирим-чиқимлари, хазинадаги аҳвол, мавжуд нақд пулнинг ҳисоби, давлат қарамоғида бўлганларга кетадиган харажат, маош, нафақа миқдори кабиларни ҳам назорат қилганлар;

Девони ишроф (давлат назорати) – молия-солиқ ишларини назорат қилиш ва текшириш, вақфга тегишли мулклар устидан умумий назорат олиб бориш, сулолага тегишли ер-сувлар, қимматбаҳо молия қоғозлари, зарбхоналар, амалдаги муҳрлар, бозор мутасаддилари, солиқчилар, қишлоқ оқсоқоллари ва бошқа амалдорлар устидан назорат олиб борган;

Девони арз (ҳарбий вазирлик) – лашкарга мўлжалланган маош ва таъминот, ҳарбийларнинг рўйхати, янгиланиб туриши, ҳарбий қисмларнинг таркибий сони, уларга кетадиган харажатларнинг тури ва ҳажми, от-улов, ҳарбий юришлар пайтидаги таъминот, ҳарбийлар кўригини ташкил этиш каби вазифаларини бажарган.

Салжуқийлар ҳокимиятида, айниқса, Султон Санжар ҳукмронлиги даврида ҳокимиятда ҳарбий саркардалар катта ўрин эгаллаганлар. Ҳарбий бошлиқлар ва саркардаларнинг кўпчилиги турли уруф ва қабилалардан (ўғуз, туркман, халаж, чигил ва бошқ.) бўлган кишилардан бўлган. Ҳарбий саркардалар табақаси ўз таъсирини Султон Санжар бошқараётган ҳокимиятга ўтқазиб, уларнинг ихтиёри билан иш тутишни талаб қилганлар. Ҳарбий саркардаларнинг мавқеи Султон Санжарнинг Қатвон чўлидаги мағлубиятидан сўнг янада кучайиб кетган эди.

Салжуқийлар даври маҳаллий бошқарув тизимида вилоят бошлиқлари (волийлар) ҳам ўз девонларига эга бўлганлар. Волийларни олий ҳукмдор тайинлаган ва мансабидан олган. Волийлар бутун вилоят ҳаёти билан боғлиқ барча соҳаларга бошчилик қилганлар. Молия, солиқ, суд, ҳарбий ишлар, жазо идо-

ралари волийлар назорати остида фаолият кўрсатган. Туманлар ва шаҳарлар миқёсидаги бошқарув тизими ҳам вилоятларники сингари бўлган.

**Ғазнавийлар ва салжуқийлар
ҳукмдорлари**
(Азамат Зиё тадқиқотлари асосида)

Ғазнавийлар (962–1183)

Алптегин (962–963)
Исҳоқ (963–965)
Билгатегин (966–972/973)
Пирий (972/973–976/977)
Сабуктегин (976/977–997)
Исмоил (997)
Маҳмуд Ғазнавий (998–1030)
Муҳаммад (1030)
Масъуд (1030–1041)
Мавдуд (1041–1049)
Масъуд ибн Мавдуд (бир неча кун)
Али ибн Масъуд (1049)
Абдурашид (1050–1051)
Фаррухзод ибн Масъуд (1051–1058)
Иброҳим ибн Масъуд (1058–1098/99)
Масъуд III (1098/99–1115)
Шерзод (1115–1116)
Арслоншоҳ (1116–1119)
Баҳромшоҳ (1119–1153)
Хисравшоҳ (1153–1160)
Хисравмалик (1160–1186/1187)

Салжуқийлар (1040–1157)

Тўғрулбек (1040–1063)
Алп Арслон (1063–1072)
Маликшоҳ I (1072–1092)
Маҳмуд (1092–1094)
Баркёруқ (1094–1104)

Маликшоҳ II (1104–1105)
Гиёсиддин Абу Шужо Муҳаммад (1105–1118)
Санжар (1118–1157)

5-§. Хоразмшоҳлар давлати

Хоразм сомонийлар даврида уларга тобе вилоят ҳисобланарди. X аср охири – XI асрнинг бошларига келиб Хоразм ҳукмдори Маъмун I ва унинг ўғли Али ибн Маъмун сомонийлар давлати қулаганидан сўнг мустақил давлат тузишга ҳаракат қилиб кўрдилар. Хусусан, 996 йилда Шимолий Хоразм ҳукмдори Маъмун ибн Муҳаммад икки қисмга бўлиниб кетган давлатни бирлаштириб, **хоразмшоҳ** унвоини олади ва Урганчи ўз пойтахтига айлантиради. Аммо, Мовароуннаҳрдаги қорахонийлар ва Хуросондаги газнавийлар давлати олдида Хоразм давлати жуда кучсиз бўлиб, кўп ҳолларда Маҳмуд Фазнавий ва унинг ўғли Масъудга қарам эди. Хоразмнинг мустақил давлат сифатида шаклланиши ва ривожланиши ануштегиний-хоразмшоҳлар сулоласи даврига тўғри келади.

Ушбу сулоланинг асосчиси ёки биринчи вакили Ануштегин келиб чиқиши жиҳатидан ўғуз туркларидан бўлиб, ёшлигида Гаржистон (Гуржистон)да яшаган ва ёлланма жангчи (мамлук) бўлган. Салжуқ султони Маликшоҳ I даврида Ануштегин таштдорлик мансабига (султон ҳовузлари ва ҳаммомлари ашёлари хазиначиси) кўтарилган эди. Манбаларнинг маълумот беришича, таштдорлик мансабига султон ўзининг ишончли одамларини тайинлар эди ва кўп ўтмай Ануштегин султоннинг яқинларидан бирига айланади. Натижада, 1076 йилда Султон Маликшоҳ Ануштегинни Хоразм ҳокими этиб тайинлайди. Ануштегин салжуқийларга тобе бўлиб ҳокимиятни бошқаради ва 1097 йилда вафот

этади. Ўша йили унинг ўғли Қутбиддин Муҳаммад (1097–1128) Хоразм волийси қилиб тайинланади.

Қутбиддин Муҳаммад отаси даврида ўз даврининг йирик шаҳарларидан бири бўлган Марвда илм олган, хусусан, дин илмларини яхши ўрганган эди. У Хоразм волийси бўлгач, қобилиятли ҳукмдор сифатида уламоларга ва дин арбобларига ҳомийлик қилади. Қутбиддин Муҳаммад Хоразмда ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун анчагина куч-ғайрат сарфлаган бўлса-да, расман салжуқийларга тобе бўлгани боис, Султон Санжарга садоқат билан хизмат қилди. У салжуқийларнинг олий ҳокимият учун ўзаро курашларида ҳам фаол иштирок этганлиги маълум. Тарихий манбаларда Хоразмшоҳнинг унвони **«Подшоҳ қутбиддунё ва-д-дин Абулфатҳ Муъин амиралмўъминин»** (**«Дунё ва дин қутби, ғалабалар отаси мўминлар амири – халифанинг ёрдамчиси»**) деб улуғланиши Қутбиддин Муҳаммад Салжуқийларга тобе бўлса-да, мавқеи анча баланд бўлганлигидан далолат беради. Шу сабабли бўлса керакки, 1128 йилда Қутбиддин вафот этгач, Султон Санжар Хоразм тахтини унинг ўғли Аловиддин Отсизга (тўлиқ номи Ал-Малик Абу Музаффар Аловиддин Жалолиддин Отсиз; 1128–1156) топширади.

Ўз даврининг моҳир саркардаси ва яхшигина дипломати бўлган Отсиз мустақил ташқи сиёсат олиб боришга ҳаракат қилиб, салжуқийларнинг ҳар бир хатосидан усталик билан фойдаланди. Отсиз биринчи марта Султон Санжарнинг итоатидан чиқиб, мустақил ҳаракат қилди ва салжуқийларга тегишли бўлган Сирдарёнинг қуйи оқимидаги ерларни Жандгача (Каспий денгизи бўйларигача) босиб олиб, Манғишлоқ вилоятини ҳам ўзига бўйсундирди. Бундан ғазабланган Султон Санжар Отсизга қарши юриш қилишга қарор қилди. Чунки ўша давр сиёсатини яхши тушунган Санжар, агар

Отсизни буйсундирмаса ўзига тобе бўлган қорахонийлар ва газнавийлар ҳам исён кўтаришини биларди. Шунингдек, у, ўзининг ҳарбий қудрати гоят кучли эканлигини ҳам биларди. Буларни ҳисобга олиб Султон Санжар 1138 йилнинг октябрда Отсизга қарши Хоразмга қўшин тортди ва Ҳазорасп қалъасини қамал қилди. Султон Санжар Хоразмга жияни Сулаймоншоҳни волий қилиб тайинлади. Аммо, кўп ўтмай 1139 йил февралда Султон Санжар Марвга қайтгач, Отсиз ўз қўшинлари билан Хоразмга келиб Сулаймоншоҳни ҳайдаб юбориб, қайта тахтни эгаллади.

Аловиддин Отсиз Хоразмни мустақил бошқариш мақсадида бир неча марта Султон Санжарга қарши (1138, 1141–1142, 1147–1148) исёнлар қилган бўлса-да, бутунлай мустақил бўлиш унга nasib этмади. Шунга қарамасдан, кўпчилик олимларнинг эътироф этишларича, у Хоразмни мустақил давлат бўлиши учун асос ярата олди. Яъни, Отсиз Ануштегин – хоразмшоҳлар сулоласи нафақат бир вилоят, балки улкан минтақада ҳам сиёсат юргизиши ва донгдор сиёсий кучлар билан рақобатлаша олиши мумкинлигини амалда кўрсата олди. Чунки Отсизнинг асосий мақсади ва сиёсатининг асоси Хоразмда ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш эди. Ўзининг узоқ йиллик ҳумронлиги даврида (у 29 йил давлатни бошқарган) Отсиз Бағдод халифалари билан алоқаларини мустаҳкамлашга интилиб, Султон Санжарга қарши курашда Бағдод халифасини иттифоқчи қилишга ҳам ҳаракат қилиб кўрди.

1156 йилда Отсиз қоқшол касалига учраб вафот этади ва тахтга унинг ўғли Эларслон (1156–1172) тахтга ўтиради. Эларслон отасига қараганда анча қулай вазиятда тахтни бошқарди. Чунки 1157 йилда Султон Санжар вафот этганидан сўнг салжуқийлар давлати майда вилоятларга бўлиниб кетди ва

Хоразмни мустақил сиёсат олиб бориши учун кенг йўл очилди. Эларслон Хуросондаги салжуқийларнинг ўзаро курашларидан фойдаланиб, Каспий бўйларидаги Деҳистонни босиб олди. Шунингдек, у отаси даврида Хоразмга бўйсундирилган қўчманчи туркман ва қипчоқ қабилалари ёрдамида Мовароуннаҳрнинг ички ишларига ҳам тез-тез аралаша бошлади. 1158 йилда у катта қўшин билан Мовароуннаҳрга бостириб келди. Бу вақтда қоракхитойларга вассал бўлган қоракхонийлар қўчманчи қарлуқ қабилалари билан жанг олиб бораётган эди. Эларслон қарлуқларга Бухоро ва Самарқанд учун олиб борилган жангларида ёрдам беради. Лекин қоракхитойлар қўшинлари ёрдамга етиб келиши билан Эларслон Хоразмга қайтишга мажбур бўлди. У бир неча маротаба Хоразмга юриш қилган бўлса-да, муваффақиятга эриша олмади.

1171-1172 йилларда қоракхитойларнинг катта қўшини хоразмшоҳнинг ўлпонни ўз вақтида тўламаётганлигини баҳона қилиб Хоразм устига юриш қилади. Эларслоннинг буйруғи билан Сирдарёдаги катта тўғонлар очтирилиб, Хоразм пойтахти яқинидаги йўллар сувга бостирилди. Бу қоракхонийлар қўшини юришини қийинлаштирди ва Хоразм пойтахти Гурганж (Урганч)нинг талон-торож қилишдан сақлаб қолинди. Аммо, қоракхитойларнинг бу юриши даврида Эларслон касалликдан вафот этди (1172). Шундан сўнг унинг ўғиллари Аловиддин Такаш ва Султоншоҳ Маҳмуд ўртасида узоқ йиллар тож-тахт учун кураш борди. Аловиддин Такаш 1172 йилнинг декабрида қоракхитойлар маликаси Чэн Тиён ёрдамида расман тахтга ўтирган бўлса-да, ака-укалар ўртасида кураш давом этди. Чунончи, 1174 йилда Султоншоҳ Маҳмуднинг онаси Туркон хотун Нишопур ҳукмдори Ой-Абога қимматли совғалар юбориб, Такашга қарши иттифоқ

таклиф қилди. Ўша йили Гурганждан 20 фарсах узоқликдаги Субвурни шаҳри остонасида Ой-Або қўшинлари Аловуддин Такаш қўшинлари билан тўқнашди. Бу жангда Такашнинг қўли баланд келиб, Ой-Або асир олинди ва қатл этилди. Туркон хотун ва Султоншоҳ Каспий денгизининг шарқий соҳилидаги Деҳистонга қочдилар.

Шундан сўнг Аловиддин Такаш Хоразмда мустақкам ўрнашиб, қорахитойларга ваъда берган ўлпонни тўлашдан бош тортади. Бунга жавобан қорахитойлар яна Хоразмга юриш қилдилар, лекин муваффақиятсизликка учраб, Султоншоҳ ихтиёрига кичик бир қўшин қолдириб, ўзлари орқага қайтадилар. Бу даврга келиб Хуросоннинг анчагина қисми Хоразм давлатига қўшилган бўлса-да, Марв ва унинг атрофларида, Сабзаворда Султоншоҳ Маҳмуд ҳукмронлик қиларди. 1187 йилда ака-укалар ўртасида Нишопур остонасида яна тўқнашув бўлиб, Такаш ғолиб бўлди. Султоншоҳ Марвга чекинишга мажбур бўлди.

1188 йилда Хуросоннинг таниқли амирлари уламолари ва воситачилигида Султоншоҳ билан Такаш ўртасида сулҳ битими тузилди. Бу пайтга келиб Такашнинг ҳарбий қудрати ва обрўси ошиб кетган бўлиб, Султоншоҳ унинг барча шартларини қабул қилишга мажбур эди. Аммо, бу узоққа чўзилмай Султоншоҳ Ғўр вилояти ҳукмдорларини акасига қарши курашда ўзига иттифоқчи қилиб олди. 1193 йилнинг баҳорида Такаш яна Султоншоҳга қарши юриш бошлади. Хоразмшоҳ қўшинлари Обивардга етганида ҳар иккала томоннинг вакиллари бўлган уламо ва дин арбоблари ака-укаларни яна яраштириб қўйиш учун музокаралар бошладилар. Бу орада Сарахс қалъасининг бошлиғи Бадриддин Чақир хоразмшоҳ Такаш томонга ўтиб кетиб, қалъа калити ва Султоншоҳнинг барча хазиналарини унга

топширди. Бу воқеаларни кўтара олмаган Султоншоҳ 1193 йилнинг кузида вафот этди. Шу тариқа хоразмшоҳ Эларслоннинг икки ўғли ўртасида 20 йилдан зиёдроқ давом этган курашга якун ясалди.

Хоразмшоҳ Такаш 1193 йилнинг декабрида Марв шаҳрини фатҳ этиб, шаҳар ва унинг атрофларига катта ўғли Носириддин Маликшоҳни волий этиб тайинлади. Бағдод халифаси Наср (1180–1225) ва Фарбий Салжуқийлар султони Тўғрул II ўртасидаги низолардан фойдаланиб, Такаш кўшинлари 1194 йилнинг март ойида Тўғрул II га қарши уруш очди ва уни мағлуб этиб, Ҳамадон шаҳрини эгаллади.

Хоразмшоҳнинг тобора кучайиб бораётганлигидан хавфсираган халифа Наср кўшинлари Такашга қарши чиқдилар. 1196 йилнинг июн ойида Такаш кўшинлари халифа кўшинларини енгди. Шу тариқа Афғонистон ва Эроннинг катта қисми хоразмшоҳлар кўлига ўтди ва Хоразм давлати ҳудудлари бирданга икки баравар кенгайди. Хоразм давлати энди Бағдод халифасига тегишли жойлар ва гурийлар билан чегарадош бўлиб қолди. Аммо, кўп ўтмасдан халифа Наср билан Такаш муносабатлари яна ёмонлашганлиги туфайли хоразмшоҳ Ироқи Араб ва халифалик пойтахти Бағдодни босиб олишга қарор қилди. Лекин, бу юриш пайтида Такаш касалланиб, 1200 йил июл ойида Хоразм билан Нишопур орасидаги Шахристон шаҳрида вафот этди.

Ўрта асрлар муаллифлари маълумотлари асосида тадқиқотлар олиб борган З.Бунёдовнинг хулосаларига кўра, хоразмшоҳ Такаш ўз фуқароларига нисбатан адолатли бўлган. У бошқа султонларга нисбатан қобилиятли, йирик дипломат ва зукко лашкарбоши эди. Шу боис бўлса керакки, хоразмшоҳ – ануштегинлар давлатининг нисбатан кучайиши, Аловиддин Такаш фаолиятининг маъмурий идора бошқаруви ўзининг қатъиятлилиги ва тартиб-инти-

зоми билан ажралиб туради. Лекин Такашнинг катта хатоси шунда эдики, у ўзининг хотини Туркон хотун мансуб бўлган қитчоқлар қабиласига катта эркинликлар берди, уларни доимо қўллаб-қувватлади. Туркон хотун (Унинг шахсий муҳрида «**Исмат уд-дунё ва-д-дин улуғ Туркон малика нисо алаоламин**» («**Дунё ва унинг покдомони, Улуғ Туркон, олам аёлларининг маликаси**») деган ёзув битилган эди) уларга таяниб катта ҳокимиятга эга бўлди, ўз ҳомийлигидаги одамларнинг юқори лавозимларни эгаллашини таъминлади. Натижада, бу алоҳида турк ҳарбий зодагонлар табақасининг пайдо бўлишига олиб келди ва амалда хоразмшоҳлар давлатининг инқирозига сабаб бўлди.

1200 йилнинг август ойида хоразмшоҳлар тахтига Такашнинг ўғли Қутбиддин Муҳаммад ўтирди (1200–1221) ва отасининг Аловиддин лақабини қабул қилди. У тахтга ўтириши биланоқ айрим муаммоларга дуч келган бўлса-да, уларни зудлик билан бартараф этиб, 1203 йилда қорахитойларнинг ёрдами билан Хуросонни босиб олди. Ундан кейин эса Ҳирот ва унинг атрофларини эгаллади.

Аловиддин Муҳаммад 1207 йилда Мовароуннаҳрга юриш қилиб, Бухородаги Санжар кўзғолонини бостирди ва Бухорони эгаллади. Хоразмшоҳ 1210 йилда қарлуқлар билан иттифоқ тузиб, қорахитойлар устига юриш қилди. Бу юриш Хоразмшоҳнинг ғалабаси билан тугади ва у қорахитойларнинг Ўзганддаги бой хазинасини қўлга киритди. Умуман, Аловиддин Муҳаммад 1210 ва 1212 йилларда қорахитойларга икки марта қақшатқич зарба бериб, уларни бутунлай тор-мор этди. Бунинг натижасида, унинг обрўи ошиб кетиб иккинчи Искандар, иккинчи Султон Санжар лақабларини олишга мушарраф бўлди. Аловиддин Муҳаммаднинг сайъ-ҳаракатлари туфайли 1217

дор ишларга жавобгар бўлган. Улар султоннинг энг зарур топшириқларини бажарганлар ҳамда ҳукмдорга доимий равишда ҳамроҳлик қилганлар. Улар вазирлик девонининг дафтарлари, ундаги ёзувлар, архивлар, молия соҳасидаги котиблар ва амалдорларнинг хатти-ҳаракатини назорат қилган.

Устоздор – хоразмшоҳлар саройида хизматкорларга бош бўлиб, отхоналар, ошхоналар, новвойхоналар, шаробхоналар хўжалигини бошқарар эди. Олий ҳукмдорнинг биринчи чорлашидаёқ устоздор етиб келиб, султон топшириқларини бошқа хизматкорларга етказар эди. Устоздор саройнинг барча чиқимларини амалга оширган. Сарой мансабларининг барча харажатлари ҳам унинг зиммасида бўлган. Устоздор хазинадан чиқадиган барча сарф-харажатлар учун доимий равишда султонга ҳисобот бериб турган.

Амири охур (мироҳўр) – сайисчи, султон отхоналари бошлиғининг лавозими. У султонга қарашли миниб юриладиган отларга эгалик қилган. Мироҳўрлар ҳарбий юришларда ҳам фаол иштирок этганлар.

Амири шикор – султон овларини ташкил этувчи ва бошқарувчиси лавозими.

Таштдор – султон ҳаммомлари ва ҳовузаларининг бошлиғи. Унинг қўл остида бир неча ғулом бўлган. Таштдорлар султонга жуда яқин одамлар бўлган. Айрим султонлар таштдорларга малик унвонини ҳам беришган. Айрим таштдорлар ҳатто ўн минг аскарларга бошчилик қилиб, ҳарбий юришларга иштирок этганлар, баъзилари эса султоннинг шахсий элчиси вазифасини ҳам бажарган.

Шаробдор – султон шаробхонасининг бошлиғи. Шаробхонада турли шароблар тайёрлаш билан бирга ширин ичимликлар тайёрлаш учун шакар ҳам сақланган. Шаробдорлар амирлар орасидан тайинланиб, унинг қўл остида бир неча ғуломлар бўлган.

Қиссадор – бир ҳафта давомида султон номига ёзилган ариза ва илтимосномаларни йиғиб пайшанбадан жумага ўтар кечаси султонга топширган. Жума куни эса султоннинг жавобини ариза эгаларига етказган. Хоразмшоҳлар саройида қиссадор энг обрўли мансаблардан бири ҳисобланган.

Чошнигир (баковул) – у дастурхон ёзилганда султон таомларидан заҳарланмаслиги учун ўзи биринчи бўлиб татиб кўрар эди.

Давотдор – султоннинг хос котиби, фармонларини ёзувчи.

Фаррош – султон ўрин-тўшаклари сақланадиган фаррошхона бошлиғи. Унинг ихтиёрида гиламлар, чодирлар, пойандозлар, кўрпа-тўшаклар бўлган. Фаррош ва махсус ўргатилган ғуломлар султон атрофида доимо ҳозир турар эдилар.

Амир ул-аълам (аъламдор ёки яловбардор) – султон байроқдори ёки султон туғининг соҳиби.

Хоразмшоҳларнинг давлат тузуми салжуқийлардан деярли фарқ қилмаган. Илгари бўлгани каби давлат бошқаруви даргоҳ ва девонлар мажмуидан иборат бўлган. Даргоҳдаги **ҳожиб, улуг ҳожиб** хоразмшоҳлар даврида ҳам ўз аҳамиятини сақлаб қолган. Ҳожибларга махсус музокаралар олиб бориш, ҳатто вазирлар фаолиятини текшириш каби муҳим вазифалар топширилган. Ҳожибларнинг вилоят ҳукмдори бўлганликлари ҳам манбалардан маълум.

Хоразмшоҳлар давлатининг аҳолиси ва уларнинг қатламлари ҳақида ёзма манбалар (Муҳаммад Бағдодий) қуйидагича маълумот беради.

1. **Саййидлар** – пайғамбар авлодлари саналганликлари туфайли ҳукмдорлар уларни қаттиқ ҳурмат қилганлар ҳамда уларни ҳар томонлама, айниқса, моддий жиҳатдан доимо қўллаб-қувватлаб турганлар.

2. **Имомлар** ва **олимлар** – уларнинг маслаҳатлари ва кўрсатмаларига давлат ишларига амал қилинган бўлиб, ижтимоий ҳаётда бундай шахсларнинг мавқеи анча устун бўлган.

3. **Қозилар** ва **ҳокимлар** – асосий қонун чиқарувчилар бўлиб, улар шариатнинг аҳоли устидан назоратини амалга оширганлар.

4. **Тасаввуф вакиллари** – ислом динида ноортодоксал оқим вакиллари бўлиб, фақирона ҳаёт кечирганлар. Улар орасидан чиққан донишмандлар ва машойихларнинг кўпчилиги халқ томонидан эъзозланган. Ҳукмдорлар бундай шахсларни ҳурмат қилиб, уларнинг дуосини олиб турган.

5. **Оқсоқоллар** – қишлоқ, қасаба, уруғ-қабила бошлиқлари.

6. **Амалдорлар** ва **сипоҳийлар** – ҳукмдорларнинг жойлардаги ноиблари қўли остида хизмат қилувчи шахслар.

7. **Ғозийлар** – ислом дини учун курашувлар.

Хоразмшоҳлар давлати ўзининг пайдо бўлган давридан бошлаб то инқирозига қадар доимий қўшинларига эга бўлган. Манбаларнинг маълумот беришича, хоразмшоҳлар ўз давлатида мажбурий умумхалқ ҳарбий таълим тизимини жорий қилганлар. Давлатдаги қўшинлар сони ҳукмдорлар ҳарбий юришларининг кўламига қараб ўзгариб турган. Манбалардан маълум бўлишича, 1218 йилда Муҳаммад хоразмшоҳ ялпи қўшинлар кўриги ўтказиб, унда «150 мингга яқин отлиқ, 100 минг пиеда аскар қатнаш»ган.

Хоразмшоҳлар давлатининг энг олий ҳарбий бошқарув идораси **девон ал-арз** (ёки **девон ал-жайш**) деб номланган бўлиб, унинг бошлиғи **соҳиб девон ал-арз** (ёки **соҳиби девон ал-жайш**, ёки **ариз ал-жайш**) ҳисобланар эди. Девон ал-арз ҳарбийларга тегишли бўлган ер-сувлар, уларга бери-

ладиган маош ва ҳар хил тўловлар, шунингдек, аскарларни рўйхатга олиш, улар ва улар қўлидаги қурол-аслаҳаларни текшириб кўриш ишлари билан шуғулланарди. Бу девон ҳамма ҳарбийларга белгиланган маошларини (маважиб, арзак) ҳаммаша маълум вақтда бериб турар ва ҳарбий бошлиқларнинг маошини ўз қўл остидагиларга тўғри тақсимланишини назорат қилар эди.

Хоразмшоҳлар қўшинларининг қўмондонига **қоъид** ёки **муқаддам** деган унвон тавсия этиларди. Хоразмшоҳлар янги забт этилган ўлка ёки вилоят ерларини амирларга иқтоъ тариқасида тақсимлаб берар, маҳаллий амирлар орасидан энг қобилиятлисини уларга бошлиқ қилиб тайинлаб унга **амир ал-умаро** (амирлар амири) номини берарди.

Қўшиндаги 10 минг кишилиқ суворийлар гуруҳига қўмондонлик қилган кишилар **малик** унвонига эга бўлар эди. Жангларда алоҳида мардлик кўрсатган маликларга эса **хон** унвони берилган. Қўшиндаги чопарлар **човуш**, уларнинг бошлиқлари эса **муқаддам човушия** деб юритилган. Махсус хуфия ва айроқчилар бўлинмалари **жосусия** деб аталган.

Уруш бошланишидан аввал ёки уруш эълон қилинган вақтда хоразмшоҳлар ҳарбий кенгаш чақиришар ва унда олдинда турган уруш билан боғлиқ масалалар муҳокама қилинарди. Ушбу кенгашга хоразмшоҳнинг ўзи бошчилик қилиб, унга йирик ҳарбий арбоблар, уламолар, қонуншунослар ва мунажжимлар таклиф қилинар эди. Кенгашда барча таклифлар кўриб чиқилиб, сўнгги қарорни шоҳнинг ўзи қабул қиларди.

Хуллас, XIII асрнинг биринчи чорагида Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг ҳарбий ва сиёсий уқув-сизлиги туфайли хоразмшоҳлар давлати инқирозга учради. Шунга қарамасдан ўзбек халқи ўрта аср-

лар даври давлатчилиги тарихида хоразмшоҳлар давлати муҳим ўрин тутди. Ўз даврида Хоразм давлати Мовароуннаҳр, Хуросон, Мозандарон, Кирмон, Форс Ироқи, Озарбайжон, Сижистон, Фазна ва бошқа давлатлар ҳамма вилоятларни ўз таркибига олган эди. Хоразм салтанати XII асрнинг охири – XIII асрнинг бошларида мусулмон Шарқининг энг йирик ва қудратли давлати эди.

Таянч сўзлар:

Тоҳирийлар, саффорийлар, маҳаллий зодагонларнинг кучаюви, Муқанна қўзғалони, аббосийлар, бармакийлар, шуубийлик, мусулмон диндорлари, мустаҳкам ҳокимият, зироаткорлар, исломлаштириш сиёсати, ислом руҳонийлари, ғозийлар, ал-мутатаввия, сарҳанг, дар ал-акул, сомонийлар, сомонхудот, маҳаллий зодагонлар, турк ғуломлари, қарматлар ҳаракати, даргоҳ, девонлар, ҳарбий-маъмурий амалдорлар, ҳанафийлик, диний меъморчилик, қорахонийлар, чигиллар, яғмолар, ўғузлар, ҳасанийлар сулоласи, Тамғачхон, қорахитойлар, эликхонлар, ғазнавийлар, тухси қабиласи, сайф уд-давла, қиниқ уруғи, ғўз қабилалари, хоразмшоҳ – ануштегинлар.

5-мавзу бўйича савол ва топшириқлар

1. IX аср бошларида маҳаллий зодагонларнинг кучаюви ҳақида маълумот беринг.
2. Тоҳирийлар даври ҳақида нималарни биласиз?
3. Саффорийлар давлати ҳақида гапириб беринг.
4. Сомонийларнинг сиёсий тарихи ҳақида маълумот беринг.
5. Сомонийлар давлат бошқарувининг ўзига хослиги нималарда кузатилади?
6. Қорахонийлар давлати ҳақида маълумот беринг.

7. Сомонийлар ва қорахонийлар давлат бошқарувидаги ўхшашлик ва фарқлар нималардан иборат?

8. Ғазнавийлар давлатчилигининг муҳим томони ҳақида гапириб беринг.

9. Салжуқийлар давлатчилиги ҳақида нималарни биласиз?

10. Хоразмшоҳлар давлати ҳақида умумий маълумот беринг.

11. Хоразмшоҳлар давлати инқирозининг сабаблари нимада деб ўйлайсиз?

5-мавзу бўйича фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Абулғози Баҳодирхон. Шажараи турк. – Тошкент: Чўлпон, 1990.

2. Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. Т. 1. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. А. Расулов таржимаси. – Тошкент: Фан, 1966.

3. Абул-Ғазал Бейҳаки. История Масъуда. Пер. и прим. А.К. Арендса. – Ташкент: 1962.

4. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Тошкент: Шарқ, 2001.

5. Асқаров А.А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. – Тошкент: Университет, 2007.

6. Бунёдов З. Ануштагин – хоразмшоҳлар давлати (1097–1231). А. Аҳмад ва М. Маҳмуд таржимаси. – Тошкент: 1998.

7. Агаджанов С.Г. Сельджукиды и Туркмения в XI–XII вв. – Ашхабад: Ўлим, 1973.

8. Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993.

9. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана // Соч. Т. II. Ч. I. – М.: 1963.

10. Босфорт К.Э. Мусульманские династии. – М.: Наука, 1971.

11. История ат-Табари (Пер. В.Н. Беляева). – Ташкент: Фан, 1987.

12. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Таржи-ма ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталибов. – Тошкент: Фан, 1960, 1961, 1963. I, II, III жилд.

13. Караев О.К. История караханидского каганата (X – начало XIII вв.) – Фрунзе: Илим, 1983.

14. Малявкин А.Г. Уйгурские государства в IX–XIII вв.. – Новосибирск: Наука, 1983.

15. Негматов Н. Н. Государство саманидов. – Душанбе: Дониш, 1977.

16. Сағдуллаев А.С. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи: Давлат ва жамият тараққиёти. – Тошкент: Академия, 2000.

17. Ҳасан Ато Абуший. Туркий қавмлар тарихи. – Тошкент: 1993.

18. Шониёзов К. Ш. Қарлуқ давлати ва қарлуқлар. – Тошкент: Шарқ, 1999.

19. Шониёзов К. Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001.

20. Ўзбекистон тарихи. Р. Муртазаева таҳрири остида. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003.

Низомулмулкнинг «Сиёсатнома»¹⁵ асаридаги давлат ва жамият бошқарувига оид ҳикматлардан намуналар

Аллоҳ одамлардан бир кишига қудратини кўрсатиб, давлат ва иқбол беради, Ҳақ таолодан билим ва ақл топиб, шу билим билан қўл остидагилардан ҳар бирини ўзига тенг билади, ҳар бирига мартабасига мос қадр қилиб, мансаб беради, хизматкорларини халқ ўртасидан ажратиб олади, ҳар бирига бир мартаба ва манзала беради, дин ва дунё заруриятию муҳиммоти билан уларни таъминлайди, раиятини муҳофаза қилади, токи унинг адли соясида халойиқ роҳат ила яшаб кун кўрсин. Агарда хизматкор ва ё маҳрамлардан бирортаси нолайиқ иш тутсаю, яхшиликдан тушуниб олса, ишга қайта қўйиш керак, агарда ҳушёр бўлмасаю (йўлидан қайтмаса), вафо қилмаса, уни бошқа бир лойиқ кишига алмаштириш лозим. Раиятдан бирортаси наъмат ҳақини, омонлик ва тинчлик қадрини билмаса, хиёнат этишни андиша қилиб сотқинлик қилса, номардлик кўрсатса, ҳаддидан ошиб кетса, гуноҳини бўйнига қўйиб, яраша жазо бериб, ишдан олиб, улардан воз кечиш керак.

Давлатни идора қилиш талабларидан яна бири, бу – четдан кориз қазиб сув келтириш, қишлоғу далалар ободонлиги учун катта ариқлар қазиш, қалъалар қуриш, шаҳарлар бино этиш, зебо бинолару кенг кўчалар, работлар қурдиришдир. Толиби илмлар учун мадрасалар очиш ҳам зарур, чунки бунда шоҳнинг номи абадий қолади ва унинг савобидан мулкида сулҳ тинчлик ҳосил бўлади. Аллоҳ

¹⁵ Низомулмулк. Сиёсатнома (Сияр ул-мулк). Форс тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари Шодмон Воҳид, Афтондил Эркинов. Иккинчи, қайта тўлдирилган нашр. – Тошкент: Янги аср авлоди. 2010. – Б. 240.

қудратидан шу кунлар ўтган тарихда қолади ва олдинги маликлар ҳаётларини безайди, халойиққа ҳеч кимга ҳали насиб қилмаган бирор-бир саодатни ҳадя қилади.

Аллоҳ таоло неъматлари қадрини подшоҳларнинг билишлари уларнинг халққа қиладиган хайру эҳсон ва адолатларидан маълум бўлади. Агарда халқ дуолари эзгулик билан қўшилса, мулк мустаҳкам бўлиб, кун сайин кучга тўлади, шу мулк ўз давлат ва тинчлигидан баҳраманд бўлади, бу оламда яхши ном ва у дунёдаги раҳм-шафқат насиб қилади.

Дин улуғлари айтганларки, «Ал-мулки ябқа маъал-куфи ва ло ябқа маъаз-зулми». Маъноси шуки, «Мулк куфр ила мавжуд бўлиши мумкин, зулм билан эса барбодликка маҳкумдир».

Подшоҳ ҳафтада икки кун зулм кўрганларни қабул қилиб, золимларнинг додини бериб, жазолаб ва раият сўзларини бевосита эшитиб бориши керак. Муҳим бўлган аризаларни қабул қилиб, ҳар бирига жавоб бериши лозим. Агарда, «подшоҳ додхоҳларни олдига чақириб, ҳафтада икки маротаба уларнинг сўзларини эшитади ва золимларнинг жазосини беради» деган хабар мамлакатга тарқалса, унда золимлар қилмишларининг оқибатини ўйлаб, қўрқиб бедодлик қилмайдилар.

Уммол (закотчилар)га бирор амал берарканлар, унга халқ билан яхши яшаб, яхши муомалада бўлиб, хирождан бошқа солиқ талаб қилмаслик йўл-йўриғини кўрсатадилар. Хирожни ҳам у шундай йўл билан талаб қилсинки, одамларга зиён етмасин. Солиқ ўз вақтидан олдин олинса, раиятга ранжу азоб етади, улар мажбуриликдан мол-давлатларини ярим баҳода сотиб, уй-жойларини ташлаб кетиб, овора ва сарсонликда ғарибликка мубтало бўладилар.

Иқтаъ (мулки)га соҳиб бўлган муқаттеълар шуни билишлари лозимки, улар раиятдан ҳақ молини

фақатгина яхшилик билан олишга ҳақлидирлар ва одамлар ўз тану моллари, бола-чақалари, асбоб-ускуналари билан хавфсиз бўлишлари шарт. Агарда одамлар саройга келиб, ўз ҳолларини маълум қилмоқчи бўлсалар, шунда улар қаршилиқ қилмасинлар ва қайси бир муқаттеъ шундай қилса, қўлини қисқартириб, иқтаъсини тортиб олиш, ўзига жазо бериб, бошқаларга ибрат этиб кўрсатиш керак. Уларга шуни билдириб қўйиш лозимки, мулк ҳам, раият ҳам султонникидир. Муқаттеълар ва волийлар уларнинг бошларида шаҳнадек туриб, подшоҳни раият билан бирга хавфсизликда сақлайдилар.

Мамлакат қозиларининг аҳволини тўла-тўкис билиш зарур ва улардан қайсилари олиму зоҳид, камбағал, аммо, камтамаъ бўлса, тарбия қилиб, шулар билан иш юритиш керак. Агарда шундай бўлмаса, уларни ишдан олиб, ўринларига бошқа лойиқ кишиларни қўядилар. Уларнинг ҳар бирига зарур даражада маош берадилар, токи хиёнат қилишларига ҳожат қолмасин. Чунки бу иш жуда нозикдир, улар мусулмонларнинг яхшию ёмонликлари устидан ҳукм чиқарадилар. Бу амални жоҳил ва нопок кишиларга ишониб бўлмайди, фақат пок, порсо олимларга бериш керак. Агар бирор-бир ҳоким жаҳд ва зулм билан ҳукм чиқарса, подшоҳга маълум қилган ҳолда уни вазифасидан олиб, жазолаш керак.

Вилоят ҳокимлари қози ва шарият ҳукмларини бажаришлари лозим ва саройда шундай олим кишиларни йиғиб, уларнинг амри қарорларига зиён етказмасликлари зарур. Агарда бирор киши шарият ҳокими мажлисига боришни истамаса, уни мажбур қилиб олиб келадилар, токи ҳақиқат аён бўлсин ва ҳеч ким ҳукмдан бош тортмасин. Одам алайҳиссалом замонидан бери то ҳозиргача дунёда ҳар миллат ва мулкларда адолат қилиб келинган, инсоф бериб тўғри иш тутилган ҳоллар кўп. Шун-

дан уларнинг мулку давлатлари узоқ йиллар обод бўлиб турган.

Подшоҳ ҳар бир шаҳарда ким ҳоким эканини, дин ишларига улар қандай муносабатда бўлаётганларини, Аллоҳ таолодан қўрқишларини, гаразгўй эмасликларини билиши керак. Ҳокимга бу шаҳар ва ноҳиянинг тинчлиги унга топширилганлигини айтиш лозим. Худои таоло биздан нимани сўраса, у дунёда биз ҳам сендан шуни сўраймиз. Сен омилу қози, шаҳнаю муҳтасиб, раиятнинг катгаю кичиги аҳволини билиб олиб, ҳақиқатни очиқ ё яширин маълум қиласан бизга. Биз эса уларга нимани раво кўрсак, шуни буюрамиз. Ким шундай сифатларга эга бўлиб, шу сўзларни қабул қилмаса, уни бўшатиб, бошқа амал бериш ман этилади деб таъкидлаши зарур.

Дин ишини тадқиқ қилиш, Аллоҳ таолонинг фарзи, расулнинг суннатларини ижро этиш, уларнинг улушини ҳазинадан бериш, зоҳиду дарвишларни эъзозлаш ва иззатда тутиш подшоҳ учун вожиб – шартдир. Подшоҳнинг ҳафтада бир-икки маротаба дин уламоларини ҳузурига чақириши ҳам шарт. Токи улардан Ҳаққ таоло амрининг табширу табризи ҳақида, Қуръон тафсири ва алайҳисаловоту васаллам ҳадисларини эшитсин. Одил подшоҳлар ҳақида ёзилган ҳикояларга, анбиёлар қиссаларига қулоқ солсин ва кўнглини дунё ишларидан фориг этиб бўшатсину, шуларга диққатини жалб қилсин. Уларга ўзаро мунозара ва баҳс қилишни буюрсин. Агарда унга бирор-бир масала номаълум бўлса, қайта сўраб олиб ёдлаб қўяди, шунда дин ва дунё ишлари савоб билан ҳал бўлади. Бирорта динсиз ва бидъат тарқатувчи уни шу йўлдан уролмайди. У кучли ифодага эга, одил ва инсофли бўлади, ғурур ва бидъат бундай подшоҳ мамлакатидан йўқолади, унинг қўлидан буюк ишлар келади, давлат

рўзфоридан шарру фасод ишлари йироқлашади, лашкари кучли бўлиб, душмани даф бўлади. Бу дунёда яхши номи қолади, охиратда эса олий мартабалар унга насиб қилади, одамлар ҳам унинг даврида илм олишга рағбат қиладилар.

Ишончли кишинигина ашрофликка тайинлайдилар, чунки улар сарой сирларидан доимо хабардор бўлиб, лозим бўлган пайтдагина айтиб берадилар. Улар ишончли ва тўғрисиўз кишиларни давлат мол-мулкини муҳофаза қилиш учун шаҳар ҳамда ноҳияларга ноиб сифатида юборадилар.

Ашрофлар ўз мартаба ва билимларига кўра маош олишлари зарур. Уларнинг ойлик харажат ва маошларини раият ҳисобидан эмас, балки хазинадан берадилар. Шунда халқ бошига ранжу азоб тушмайди, ашрофлар ва ноибларнинг ҳожатлари хиёнатга ва пора олишга тушмайди, зеро ростлигу ҳалолликдан топилган молу давлат уларга кифоя қилади.

Подшоҳга раият ва лашкар аҳволдан тўла хабардор бўлиш ва уларга қанча ечим харажат кетишини билиш вожибдир. Агарда шундай бўлмаса, катта хато бўлади. Омиллар ситамкорликка қўл урадилар ва мамлакатда содир бўлаётган фасод ва зolimликдан подшоҳнинг ё хабари бор ёки йўқ дейдилар. Агарда билатуриб ман қилмаса, унда у ҳам шуларга ўхшаган зolimлик қилган ва ўзи зулму ситамга розилик берган бўлади ва агарда билмаса, демак у гофилдир. Ҳар икки ҳолат ҳам яхши эмас. Шундай экан, соҳибхабарга ҳожат сезилади.

Подшоҳлар жоҳилият давридан ислом замонига қадар ҳамиша соҳибхабарларга эга бўлиб, уларнинг ҳамма ишларидан хабарлари бор экан. Агарда бирор киши бир қоп сомон ё битта товукни зўравонлик билан қўлга киритган бўлса, ҳатто беш юз фарсанг узоқликда бўлса ҳам, подшоҳ шундан хабардор бўлиб ва шу ситам қилувчига жазо

бериб, бошқаларга ибрат қилиб кўрсатса, ҳамма жойларга ҳушёр кишиларни қўйиб, золимлар қўлини қисқартирса, бундай подшоҳ уйғоқдир. Шунда одамлар унинг адолати соясида ўз касб-ҳунари билан машғул бўладилар, лекин бу ишлар шундай кишилар қўлида бўлсинки, улар холис бўлиб, ғараз билан иш тутмасинлар, чунки мамлакатнинг тинчлиги ҳам, фасоди ҳам уларга боғлиқ. Соҳиб-хабарлар бошқалар томонидан эмас, фақат подшоҳ томонидан ишга тайинланадилар. Уларнинг маошлари хазинадан берилади. Подшоҳдан бошқа бирор киши уларнинг нима иш билан машғул эканликларини билиши мумкин эмас, токи бирор нима содир бўлса, подшоҳ билсин ва нимани вожиб тутса, шуни буюрсин. Агарда (подшоҳ) шундай йўл тутса, одамлар итоатда бўлиб, подшоҳ сиёсатидан қўрқадилар. Шунда ҳеч ким подшоҳга қарши исён кўтаришни орзу ҳам қилмайди.

Соҳибхабар ва мунҳий (хабарчи)ларнинг бўлиши подшоҳнинг адолатидан ва кучли тафаккуридан дарак бериб, вилоят ободонлигига қаратилган бўлади.

Агар шоҳ саройидан тез-тез фармон ёзилиб, юбортириб турилса, унга ҳурмат ҳам шунча кам бўлади. Хулоса бундоғким, зарурат бўлмаса, олий мажлисдан ҳеч нима ёзилмайди. Фармоннинг ҳурмати ва куч-қуввати шундай бўлиши керакки, ижро этилмагунча уни ҳеч ким қўлидан қўйиши керак эмас. Агарда бирор кишининг фармонга салбий муносабати маълум бўлса ё унинг ижроси чўзилиб кетганлиги тўғрисида хабар етса, ундай кишига, агарда у яқинларидан бўлса ҳам, жазо берилади. Подшоҳ амри албатта ижро этилиши ва унга жиддий муносабатда бўлиниши билан бошқалардан фарқ қилади.

Подшоҳнинг шойиста надимлари бўлиши лозим бир шартдир. Аммо уларнинг шоҳ олдига очиқ

ва ошкор кириб-чиқишлари яхши эмас. Улуғлар, атрофдаги мўътабар кишилар, лашкарбошилар олдига кириб-чиқишлари, уларга беписанд бўлишлари ҳам подшоҳ ҳашаматига зиён келтиради. Касби ва амали бор киши надимликка тайинланмайди, аммо бирор кимсага надимлик мансаби берилган бўлса, унга бошқа амал берилмайди. Чунки подшоҳ олдида бўлган ҳуқуқ ва мартабасидан фойдаланган ҳолда ситам қиладиган, одамларга азоб берадиган бўлиши мумкин. Омил амалдорлар подшоҳдан кўрқишлари ва ундан ҳайиқишлари керак, токи кўпол ва дағал муомалада қолишмасин. Подшоҳ қадимдан доим хурсанд бўлиши, уни кўрганда таъби хира тортмаслиги керак. Улар ўз вақтларини билишлари лозим. Агар подшоҳ қабул маросимини чақирган бўлса, ҳамма улуғлар келиб-кетганидан кейин надимларга навбат етади.

Надимдан бир қанча фойда бор. Биринчидан, у подшоҳнинг улфатидир. Иккинчидан, кечаю кундуз у подшоҳ билан бўлади. Худо кўрсатмасину, мабодо, подшоҳга бирор нарса бўлса, у жонини қалқон қилиши керак. Садоқатли надим ҳақида минг сўзласа ҳам арзийди.

Надим ҳазил ва жиддиятни вазир ва давлат арбобларига айтолмайди, чунки улар амал эгалари бўлиб, шоҳнинг густохлиги, яхши-ёмонлиги, мастлигу хушёрлиги ҳақида надимдан кўпроқ сўрайдилар. Шу сирларни айтмаслигида надимнинг кўп фойдаси ва садоқати сезилади. Лекин надим гавҳари фозил, чиройли, покмазҳаб, сир сақловчи, яхши кийинган бўлиши ва кўп ҳикоя ва қиссаларни, ҳазилу латифаларни ифодали қилиб сўзлаб бера билиши лозим. У ҳамиша илиқ калималар айтиб, яхши муносабатда бўлиши ва шатранж ўйинини, ютиб-ютқазиш қоидаларини пухта билиши, қурол-аслаҳалардан моҳирона фойдаланиши ҳам зарур. Надим шоҳнинг

Ўзига мос бўлиб, буюрган ишини «лаббай» деб ижро этсин, подшоҳга муаллим тарзида, «Уни қилиш керагу бунга йўқ» демасин, чунки бу подшоҳга оғир ботиб, унинг норозилигига сабаб бўлади. Сайр қилиш, ишрат, дўстлар мажлиси, шаробу ов, гўй (отда ўйналадиган ҳозирги поло – чавгон) ўйнаш ва шунга ўхшаганларга қандай анжом зарур бўлса, надимлар уларни тайёрлаб қўйишлари керак.

Аммо, иморатлар қуриш, пул сарфлаш, бирор жойга қўшин тортиш, сиёсат масалалари, захира ва васлат, мақом ва сафар қилиш, юриш учун лашкар тортиш, раият ишлари сингари масалаларни эса давлат арбоблари ва дунё кўрган оқил қариялар билан маслаҳатлашиб, тадбир қилиш шоҳ учун яхшироқдир, чунки бу вазифалар уларгагина тегишли. Шундай қилинганда ҳамма ишлар жой-жойида бўлади.

Баъзи подшоҳлар иш ривожига ва тадбири қандайлигини, нима қилиш-қилмасликни, ўз табиати ва мижозини билиш учун табиб ва мунажжимдан надим тайинлайдилар. Мунажжим бахтли ва ёмон ишлардан шоҳни огоҳ қилади ва бирор ишнинг вақтини аниқлаб беради. Баъзи подшоҳлар эса ҳар иккисини ҳам истамаганлар: табиб доим бизга ичиб-емоқни ман этади, сабабсиз дори бериб, дардимизни оширади, мунажжим ҳам шундай, режалаштирган муҳим ишларни тақиклайди деб ўйлайдилар. Шу икки киши шоҳнинг бу дунё шахватидан, айшу ишратидан лаззат олишга йўл бермайди. Яхшиси, уларга ҳожатимиз тушгандагина мурожаат этишимиз керак дейдилар.

Надим жаҳон кезган, кўпни кўрган, улуғлар хизматини қилган киши бўлса, янада яхшироқдир. Кишилар подшоҳ одамларини, унинг хушфезлиги, хуштабъ, нексийрат эканлигини, қилмишлари ёқимли ёки ёқимсизлигини надимлардан қиёс қилиб би-

либ оладилар. Агарда подшоҳ надимлари хушфеъл, очиққўнгил, хокисор, саботли, мард ва зариф бўлсалар, подшоҳ ҳам хушфеъл, надимлари дағал, мутакаббир ва мағрур, бахил ва жоҳил бўлсалар, подшоҳ ҳам шундай табиати хунук ва жоҳилдир.

Яна, ҳар бир надимнинг ўз мартабаси бўлиши лозим. Баъзиларининг ўтирадиган жойлари, баъзиларининг туриб хизмат қиладиган махсус мақомлари бўлади. Шундай русум қадим замонда малоикларнинг мажлис қоидалари бўлиб, ҳозирги вақтда халифаларнинг эски сулолаларида расм бўлиб қолган. Халифалар ҳар доим ўз оталарига хизмат қилган надимларни надимликка олганлар.

Фазни султони Маҳмуд хизматида доимо йигирма надим бўлган. Уларга эса бу русум ва тартиб сомонийлардан ўтган.

Подшоҳ надимлари ҳар томондан таъминланган бўлиб, улуғлар ва хизматчилар орасида ҳурмат ва эътиборли бўлишлари ўз қадрларини билиб, шоҳни дўст тутиб, унга содиқ қолишлари лозим.

Барча ишларни маслаҳат билан амалга ошириш кишининг мустаҳкам иродасидан, оқиллиги ва дунёқарашидан далолат беради. Ҳар бир киши маълум бир нарса ҳақида кўпроқ ё камроқ билади. Бир кишининг назарий билими бўладию, аммо тажрибада уни қўлламаган, бошқа кишининг тажрибаси эса илми ва билимига ўтган бўлади. Масалан, бир киши бирор дард ёки иллат давосини китобда ўқигану фақат дори-дармонлар номини билади, холос. Бошқа бир киши эса шу дориларни ҳам билади, ҳам уларни табобатда қўллай олади. Бу кишининг билимини биринчи киши билан қиёслаб бўлмас. Ё шундай бўладики, бир киши қўп сафарларда юриб, дунё кезади, мусофирликнинг аччиқ-чучугини тотиб кўриб, турли хил офир шароитлар чорасини билади. Бундай одамни сафар

қилмаган, олам кўрмаган, ишнинг йўл-йўригини билмайдиган киши билан тенглаштириб бўлмайди. Шундан келиб чиқиб: «Ҳар бир ишнинг тадбирини донолару кексалар, дунё кўрган кишилар билан ҳал қилиш керак» деб айтганлар. Ва яна бир киши фаҳм-фаросати жиҳатидан ўткир, тадбиркор, бошқа бири эса калтафаҳм бўлиши мумкин.

Донолар айтганларки, «Бир кишининг тадбири бир кишичалик кучга эга, ўн кишининг қилган тадбири ўнта мард кучига тенгдир ва қанча кўп бўлса, шунча яхшидир». Бир кишининг кучи икки кишининг кучидан кам, ўн киши иложини топган иш ҳам уч киши тадбиридан кучли бўлар.

Дунё кишилари воқифларки, одамлардан бирор киши ҳазрати Пайғамбар саллаллоҳу алайҳи вассалламдан донороқ бўлмаган. У чуқур билимга эга бўлиб, ортида рўй берувчи ишларни ҳам кўз олдига бўлаётгандек кўрган, осмону ер, аршу фарш, лавҳу қалам, жаннату дўзах ундан яширин бўлмаган. Жаброил алайҳиссалом ҳам ҳар замон ваҳий олиб келиб, борлиғу йўқликдан хабар берган. Шундай фазилат ва мўъжизаларни билганда ҳам, Аллоҳ таоло Пайғамбаримизга буюрганки, «Шовараҳум фил-амри», яъни «Ё Муҳаммад, бирор ишни қилмоқчи бўлсанг ва ё бирор зарурат чиқиб қолса, ўз ёрларинг билан машварат қилгин». Ҳазратгаки машварат ва кенгаш қилиш Аллоҳдан амр бўлган экан, сен машварат билан иш тутишга мажбурсан. Бас, шуни англаш керакки, ҳеч ким ниёзсиз қолиши мумкин эмас. Шундай экан, агар подшоҳ бирор ишни амалга оширмоқчи ёки қандайдир заруратни ҳал этмоқчи бўлса, у, албатта, доно кексалар ва улуғлар билан машварат ва кенгаш қилиши лозим. Ҳар бирлари ўз фикрларини айтиб, подшоҳ раъйи билан солиштириб, бир-бирларининг фикрларини эшитиб ва ҳар тарафлама ўйлаб, кейин

ўртада маъқулланган фикрни танлайдилар. Кўпчилик бўлиб қабул қилинган тадбир энг савобли бўлади ва доим шундай йўл тутиш керак.

Бирор ишни маслаҳатсиз амалга ошириш фикрнинг заифлигидан далолат беради, бундайларни ўзбилармон дейдилар. Машварат ва кенгашсиз амалга амалга оширилган ишнинг натижаси яхши бўлмайди.

Худога шукрки, бизнинг шоҳи олампаноҳимиз ақллари ҳам ўткир ва улуғлар билан маслаҳатлашиб иш тутадилар, лекин биз юқоридагиларни китобат шартини бажо келтириш учунгина баён этдик.

Ташқаридан келган элчиларнинг саройга келиб-кетишлари номаълум қолиши, уларнинг аҳволдан хабордор бўлмаслик гафлат ва ишнинг тартибсизлигидан дарак беради. Чегарада турган амалдорлар мамлакат ҳудудига кириб келаётган ҳар бир киши ҳақида суворий чопар орқали маълумот бериб туришлари шарт, агарда келаётган киши элчи бўлса, бирор обрўли кишини унга йўлдош қилиб, тегишли шаҳарга юборишсин. Бу ерда уни бошқа кишиларга топшириб, янги обод шаҳар ва ноҳияларни томоша қилдириб, охири саройга олиб келсинлар. Амалдор ва мансабли кишиларга фармон шудирки, элчилар қайси манзилга қўнсалар меҳмондўстлик билан кузатиш керак. Элчини юборган подшоҳ шаънига яхши-ёмон сўзлар бўлади. Подшоҳлар ҳам бир-бирларининг ҳурматини бажо келтириб, элчиларни эъзозлаганлар, шунда уларнинг қадрлари ва мартабалари ошган. Агарда подшоҳлар ўртасида зиддият ё душманлик вужудга келса ва шу шароитда элчилар келиб, фармон бўйича иш юритсалар, ҳеч қачон улар хафа бўлмайдилар ва яхшилиқни улардан дариг тутмайдилар.

Шу маънода Аллоҳ азза ва жалла нозил қилган китоби – «Қуръон»да шундай дейилган: «Ва мо

ала-р-расули илло-л-балоғу-л-мубину», яъни «Элчининг фақат бир вазифаси бор – сўзларни тўғри етказиб бериш».

Подшоҳнинг элчи юборишдан мақсади хат ё мактуб юбориш эмас, балки унинг сафардан кўзда тутган қатор мақсади ва сир-асрорлари мавжуд. Подшоҳ тоғ йўлларининг аҳволи, дарёлар қандайлиги, лашкар йиға олиш даражаси, у ерда қанча ем-хашак бор, қайда ким ҳокиму ва малик, лашкарининг сони қанча шуларни билиш учун элчи юборади. Булар, қурол-аслаҳа, миқдори, зиёфат ва мажлис аҳволи, саройининг қабул тартиби, қонун-қоидалари, чавгон ўйини ва ов тартиби, подшоҳнинг сийрату хулқ-атвори, унинг сахийлиги, кўриниши ва ишлари қай даражадалиги, золим ё одиллиги, кексами ёки ёшми, вилояти ободми ё камбағалми, лашкари ундан хурсандми, ўзи бахилми ёки сахий, ишларда ҳушёрми ёки ғофил, вазири ўзига мосми ёки йўқ, ўзи диёнатли ва яхши кишими ё нопоку манфурми, лашкарбошилари ишбилармон ва расм-русумларни биладиган кишиларми, надимлари заиф инсонларми, қандай душман ва дўсти бор, шаробга майли қанақа, дин ишларига салбий, ҳимматли ва шафқатлими ёки золим ва бераҳм кишими, ҳазилга мойиллиги кўпроқми ёки жиддий гапга. Кўпроқ гуллар орасида бўлишни истайдими ё аёллар даврасидами каби масалалар қизиқтиради ва шу саволларга жавоб топиш учун элчи юбордилар. Агарда уни қўлга олмақчи бўлсалар ва унга мухолифат қилиб бирор ёмонликни кўзласалар, унинг аҳволидан воқиф бўла туриб, ёмонлик ё яхшилик тадбирини қиладилар.

6-МАВЗУ. ЧИНГИЗИЙЛАР ДАВЛАТИНИНГ
ТАШКИЛ ТОПИШИ.
МОВАРОУННАҲР ЧИҒАТОЙ УЛУСИ
ТАРКИБИДА

1-§. Чингизийлар давлатининг ташкил
топиши ва Ўрта Осиёни босиб олиши

Сиёсий тарих. Ўрта асрларнинг манбаларининг маълумотларига кўра, XII аср охири – XIII аср бошларида мўғул қабилалари ва элатларининг қудратли давлатга бирлашуви жараёнлари бўлиб ўтади. Ёзма манбаларда мўғуллар **мэну (мэнва)** номи билан илк маротаба Хитойнинг Тан сулоласи (618–908) солномасида тилга олинади. Аксарият манбаларда мўғулларнинг бирлашув жараёнлари **Темучин** номи билан боғланади. Маълумотларга кўра, Темучин 1155 йилда туғилган. Бой мўғул зодагони Есугай Баҳодирнинг ўғли бўлган.

XII аср ўрталарига келиб Байкал кўли атрофи, ҳозирги Мўғулистон ҳудудларида яшовчи туркий ва тунгус-манжур қабилаларининг қўпчилиги Есугай Баҳодир таъсирига ўта бошлайдилар. Егусай татар ва маркит қабилаларига қарши урушлар пайтида 1185 йилда хоинона ўлдирилгандан сўнг ташаббус унинг ўғли Темучин кўлига ўтади. Темучин 1186–1204 йиллар давомида ҳокимият учун кураш олиб бориб фақат мўғулларнигина эмас, улар билан қўшни бўлган татар, маркит, керайт, жалойир, найман, уйгур, қарлуқ каби кўплаб қабилаларни ўз туғи остида бирлаштириб, кучли давлатга асос солади.

1206 йил баҳорида Мўғулистондаги Онон дарёси ирмоқларидан бирининг соҳилида ўз ҳокимиятини тўлиқ мустаҳкамлаб олган Темучин мўғуллар умумқурултойини чақиради. Темучин тарафдор-

лари – мўғул зодагонлари тўпланган бу қурултойда у олий мўғул ҳукмдори – хон деб тантанали эълон қилинади ва давлатнинг бош шомони Теб Тангрый унга «Чингизхон» деган фахрий ном беради («Чингизхон» – кучли, буюк деган маънони англатади).

Қурултойда Чингизхон ўз туғи – байроғини кўтариб, ўн лавозимни жорий этади ва уни ўз яқинларига тақдим этади. Саҳродаги Қорақурум шаҳри янги давлатнинг пойтахти қилиб белгиланади. Янги мўғул давлати – **Еке Мунғол улус (Буюк мўғул давлати)** деб аталиб, унинг бошқаруви «**Алтан уруг**» (**Олтин уруг**) қўлига ўтди.

Ўз мавқеи ва ҳокимиятини мустақкамлаб олган Чингизхон ўз ҳарбий кучларини ислоҳ қилиб, давлати сарҳадларини кенгайтириш ҳаракатини бошлади. У 1209 йилда танғутларни, 1211 йилда уйғурларни, 1215 йилда эса шимолий Хитойни пойтахт Чжунду (Пекин) шаҳри билан биргаликда ўзига тобе қилиб олди. Шу тариқа XIII аср ўнинчи йиллари охирига келиб Шарқда иккита йирик давлат – хоразмшоҳ-ануштегинлар ва Чингизхон давлатлари мавжуд бўлиб, улар ўртасида уруш бўлиши муқаррар эди. Чунончи, 1215 йилдаги Дашти Қипчоқ юришида хоразмшоҳ мўғулларнинг Жўжи бошчилигидаги ҳарбий қўшинига дуч келади (ҳоз. Қозоғистоннинг Тўрғай вилояти чўлларида). Фарбга чекинган душманлари маркитлар устидан ғалаба қозонган мўғуллар хоразмшоҳнинг 60 минг кишилик қўшини билан бир кун жанг қилдилар. Бу жанг борасида Чингизхондан ҳеч қандай кўрсатма олмаган Жўжихон эртасига чекинишга мажбур бўлади.

1215–1218 йиллар оралиғида Хоразмшоҳ ва Чингизхон ўртасида бир неча марта элчилар алмашинади. Рашидиддин маълумотларига кўра, Чингизхон 1218 йил хоразмшоҳга юборган номасида уни «ўз ўғиллари қаторида кўришини» маълум қи-

лади. Шарқ дипломатиясида бу қарамликни билдиришини Султон Муҳаммад яхши англаган эди. Ундан ташқари, 1218 йилги Чингизхон томонидан Хоразмга юборилган 450 кишилиқ элчилар гуруҳидаги 100га яқин савдогарларга жосуслик вазифаси ҳам топширилган эди. Шу боис бу карвон Ўтрор шаҳрида талон-торож қилиниб, элчилар ўлдиради.

Бу воқеадан сўнг ҳар иккала томон ҳам урушга тайёргарлик кўра бошлайди, Ан-Насавий маълумотларига кўра, Чингизхон билан бўладиган жанг муносабати билан Урганчда чақирилган машваратда Султон Муҳаммад ўртага ташлаган қатор таклифларни инобатга олмади. Чунончи, тўнғич ўғли Жалолиддиннинг, Хўжанд ҳокими Темур Малик сингари саркардаларнинг барча ҳарбий кучларни (Азамат Зиё маълумотларига кўра, қўшин сони 600 минг киши атрофида бўлган. – Э.Б.) асосий нуқталарга ёки бир ерга тўплаб, душманга зарба бериш ҳақидаги маслаҳатларга амал қилмади ва қўшинларни йирик шаҳарларга бўлиб ташлади.

Чингизхон 1219 йилда ўз ўғиллари бошлиқ 200 мингга яқин асосий ҳарбий кучлари билан хоразмшоҳлар давлати устига юриш бошлади. Бу кучлар ўша йили ёзни Иртиш дарёси бўйига ўтказиб, сентябр ойида чегарадан ўтади. Чегарадан ўтган Чингизхон ўз қўшини билан жанубий қозоқ чўлларининг Сирдарёга туташган жойидаги Ўтрор шаҳри яқинига тўплаб, уни тўрт қисмга бўлади. Чигатой билан Ўқтой қўшиннинг бир қисми билан Ўтрорни қамал қилиб эгаллаш учун қолдиради. Иккинчи қисм эса Жўжи бошчилигида Сирдарёнинг юқори оқимидаги Жанд, Янгикент, Борчилиқкент, Сифноқ шаҳарларини босиб олиш учун юборилади. Учинчи қисмга Улоқ нўён ва Сукету Чербу бош бўлиб, Ўтрордан жанубга, Хўжанд ва Банокатни

эгаллаш топширилади. Чингизхоннинг ўзи бош бўлган асосий тўртинчи қисм йирик шаҳарлар – Самарқанд ва Бухорони эгаллаш учун йўл олади.

Бу юришлар натижасида 1219 йилда Ўтрор, Жанд, Янгикент, Борчиликент, 1220 йилда Хўжанд, Бухоро, Самарқанд, 1221 йилда Термиз ва Урганч шаҳарлари мўғуллар томонидан босиб олинади. Манбаларда «Жаҳон султонлари пойтахти» ва «Инсоният буюк фарзандлари бешиги» номини олган Урганч, «Қуббат ул-ислом» номини олган Бухоро, «Сайқали рўйи замин» деб аталган Самарқанд каби шаҳарлар талон-торож қилинди. Баъзи шаҳарлар, масалан, Ўтрор, Сигноқ, Борчиликент кабилар узоқ вақтларгача дашту биёбонларга айланиб қолди. Шу даврда яшаган араб тарихчиси ибн ал-Асиржуғул (1160–1244) мўғул босқини даҳшатларини шундай таърифлаган: «Улар (мўғуллар) ҳеч кимга шафқат қилмадилар, аксинча, хотинлар, болалар, эркакларни ўлдирдилар, ҳомиладор хотинларнинг қоринларини ёриб, туғилмаган гўдакларни нобуд қилдилар... Бу мусибат тўлқинлари турли томонларга тарқалди ва унинг фожеаси умумий бўлиб қолди ҳамда у шамол булутларни турли томонга қайдагани каби бутун вилоятларга ёйилди. Хитой чегараларидан бир халқ чиқиб Туркистондаги Қашқар ва Болосоғун каби вилоятларни вайрон этиб, қиргин қилиб, талон-торож қилиб эгаллади. Татарлар ҳеч қайси шаҳарларни омон қолдирмадилар, кетаётиб ҳамма ерни вайрон этдилар. Улар ниманики ёнидан ўтган бўлсалар, ўзларига ёқмаган барча нарсаларга ўт қўйдилар».

Шундай қилиб, талон-торожлик урушлари натижасида XIII аср 20-йиллари ўрталарига келиб Чингизхон Шарқда Шимолий Хитойдан Фарбда Амударёгача бўлган ҳудудларда ўз ҳокимиятини ўрнатишга муваффақ бўлди. 1227 йилнинг ав-

густида Осиёнинг ичкарасига, тангутлар устига юриш пайтида Чингизхон вафот этади. Чингизийларнинг ҳарбий юришлари натижасида 1260 йилда тарихдаги кўчманчиларнинг йирик давлатларидан бири – Шарқда Амурдан Сарик денгизгача, Ғарбда Дунайдан Евфратгача бўлган ҳудудларни ўз ичига олган улкан империя ташкил топди.

«Ясоқ»лар. Хон ҳокимияти ва давлат бошқаруви. 1203 йилдаёқ мўғуллар давлатида ҳали бир тизимга эга бўлмаган қонунлар тўплами вужудга келиб, у ўз ичига **ёрлиқлар (буйруқлар), ясоқ (қонунлар), биллик (насиҳатлар)**ларни жамлаган эди. «Буюк ясоқлар» ёки Чингизхон «Ясоқ»лари (*мўғулча* засоқ, йосун) «қоида», «қонун» деган маънони англайди. Ясоқлар тўла ҳолатида 1206 йилги мўғул зодагонлари қурултойида қабул қилиниб, 1218 йилда қайта кўриб чиқилади ва 1225 йилда сўнгги марта таҳрир қилинади. Жувайний маълумотларига кўра, «Ясоқ»лар уйғур ёзувида туморларга (ўроғлиқ қоғозларга) ёзилган бўлиб, **«Ясоқларнинг буюк китоби»** (**«Йасаноман бузург»**) деб номланган. Бу қоғоз ўрамлари нисбатан обрўли бўлган шаҳзодаларда сақланган. «Ясоқ»ларнинг асл нусхаси бизгача етиб келмаган. Унинг айрим қисмлари қисқартирилган ҳолда Жувайний, Рашидиддин, Вассоф, Ибн Баттута, Абул Фароҳ, Мақризий асарларида учрайди.

«Ясоқ» қонунлари мўғулларнинг қадимий урф-одатлари, анъаналари, мавжуд сиёсий тузум моҳиятидан келиб чиққан ҳолда кескин ва жуда қаттиқ оҳангда, патриархал тузумни ўзида акс эттирган равишда тузилган эди. «Ясоқ» қонунларининг асосий йўналишлари қуйидагича бўлган:

1. Ҳукмдор (хон) «Ясоқ»қа қатъий риоя этиши хусусида қасамёд қилиши ва унга амал қилиши, амал қилмайдиган бўлса, хонни умрбод қамаш мумкин бўлади.

2. Чингизхон мўғуллар орасида диний адоват келиб чиқмаслиги учун барчага тўла диний эркинлик беради. Руҳонийлар солиқдан озод этилади.

3. Аёллар наслни давом эттирувчи бўлганликларини учун ҳам, уруш вақтида уларнинг гуноҳлари кечирилиши лозим.

4. Жазолаш даражаси сифатида ўлим жазосини энг кўп миқдорда қўллаш.

5. Босиб олинаётган мамлакатлар халқларига буткул раҳм-шафқат қилмаслик.

Ўрта асрлар тарихи тадқиқотчиларнинг маълумотларидан шундай хулоса чиқариш мумкинки, Чингизхон қонунларининг асосий мақсади феодаллашаётган давлат талабларига жавоб берадиган ҳуқуқнинг янги тизимини ташкил этиш эди. «Ясоқ»ларга риоя қилиш нафақат давлатдаги ҳар бир фуқаронинг, балки хонларнинг ҳам мажбурияти эди.

Таъкидлаш жоизки, «Ясоқ»лар асосан кўчманчи ҳаёт турмуш тарзини ифода этган. Мўғуллар томонидан босиб олинган кўпгина ҳудудлар, хусусан, қадимдан ўзининг ҳуқуқий анъаналарига эга бўлган Ўрта Осиё халқларини янги қонунларга бўйсундириш ниҳоятда оғир эди. Чунки, асрлар давомида ўтроқ маданий ҳаёт кечирган халқлар кўчманчилар анъаналарини қабул қила олмас эдилар. «Ясоқ»ларда ижтимоий-хўжалик ва маданий ҳаётнинг кўпгина томонлари ўз аксини топмаган, айрим қоидалар эса мусулмон диний ҳуқуқлари ва маҳаллий аҳоли анъаналарни инкор этар эди. Шунинг учун ҳам «Ясоқ» тарафдорлари ва маҳаллий аҳоли ўртасида кўплаб тўқнашувлар бўлиб турган.

Мўғул босқини, умуман олганда, Ўрта Осиёдаги ижтимоий тузумни ўзгартира олмаган бўлса-да, кўп ҳолларда дашт анъаналарининг жонланишига йўл очиб берди ва кўпчилик бўйсунган халқлар-

нинг сиёсий ва хўжалик ҳаётига янги йўналишларни олиб келди. Мўғуллар томонидан барпо этилган империянинг давлат бошқаруви борасида империя хон уруғининг хусусий мулки деган принцип ҳукмрон эди. Давлат бошқарувидаги бу ўзига хосликни ўз вақтида Жувайний шундай таърифлаган эди: «Ташқаридан қараганда бошқарув ва мамлакат битта шахсга ишониб топширилган бўлса-да, аслида ўша шахснинг барча ота томонидаги қариндошларни (эркаклар) ерларга ва умумий бойликка биргаликда эгаллик қиладилар».

Ўрта асрлар манбаларида мўғул жамиятидаги хон ҳокимияти умумий кўринишда қуйидагича берилади: она ўз боласига ғамхўрлик қилгани каби, хон ҳам ўз қарамоғидагиларга ва кўшинларга ғамхўрлик қилишга мажбур. Унинг қарамоғидагилар ва кўшинлар эса, ҳукмдорни ўз отаси деб ҳисоблайдилар. Шунингдек, улар ҳукмдорга сидқидидан буйсунишлари, хонлик қилмасдан хизмат қилишлари ҳамда унинг ҳокимиятини қўллаб-қувватлаш учун ўз жонларини қурбон қилишга рози бўлишлари лозим. Аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, мўғуллар давлатида хон ҳокимиятининг қуйидаги ҳуқуқ ва вазифалари бор эди:

1. Хон ҳукмдор уруғининг бошлиғи ва қарам вассаллар ҳукмдори сифатида бутун мамлакат, улусларга тегишли ҳудудлар устидан олий ҳуқуққа эга бўлиб, унинг асосий вазифаси – мамлакатни ташқи душманлардан қуроли ҳимоя қилиш эди.

2. Хон уруш эълон қилиш ва сулҳ тузиш ҳуқуқига эга бўлиб, мамлакат кўшинларининг олий бошлиғи эди.

3. Хон бошқа давлатлар билан музокаралар олиб бориш ҳуқуқига эга бўлиб, мамлакатнинг ташқи сиёсий алоқаларини ҳам бошқарган.

4. Хон ўз қарамоғидагиларни қатл этиш ва омон қолдириш ҳуқуқига эга бўлиб, мамлакатдаги бош қози вазифасини ҳам бажарган.

5. Хон қонунлар чиқариш ҳамда жамиятнинг барча аъзолари бажариши лозим бўлган фармонлар чиқариш ҳуқуқига эга бўлиб, жамоат тизими ва тартибини сақлаш вазифасини бажарган.

Бошқарувнинг қадимги мўғул анъаналарига кўра, давлатдаги олий ҳокимият **хон** қўлида бўлган. Олий ҳокимият ҳуқуқини берувчи ягона манба – **олтин уруф (олтан уруф)** хоҳиши бўлиб, олтин уруф ўз хоҳиш-истагини шаҳзода ва аслзодаларнинг қурултойида ифода этган. Олтин уруфнинг ҳар қандай аъзоси ўз фазилатлари билан шаҳзодалар ва олий аристократия томонидан хон бўлишга лозим топилса, хон бўлиб сайланган. Мўғул жамиятида ноиблар, зодагонлар ва аслзодаларга турли-туман унвонлар бериш тақиқланган. Абул Фароҷ ва Жувайнийнинг «Ясоқ»ларни шарҳлашига кўра, «подшо тахтига ўтирган кишига фақат битта **хон** ёки **қоон** унвони берилади. Унинг ака-ука ва қариндошлари фақат ўзининг номи билан аталади». «Ясоқ»ларнинг бу қисмига жуда қаттиқ риоя қилинган бўлишига қарамай, XIV асрнинг ўрталаридан бошлаб Жўжи ва Чигатой улусларида **судтон** унвони ишлатила бошланди.

Мўғул анъаналарига кўра, янги ҳукмдорни сайлайдиган **бутун мўғул қурултойи** чингизийлар уруфининг ёши энг улуғи ёки вақтинча ҳукмдор томонидан чақирилган. Қурултой вақти олдиндан белгиланган ва чопарлар орқали барча улусларга хабар берилган. Белгиланган вақт ва аниқланган жойда улкан империянинг барча улусларидан шаҳзодалар ва уларнинг қариндош-уруғлари, маликалар, куёв – кўрагонлар, обрўли нўёнлар, амирлар, амалдорлар, шунингдек, мўғулларга бўйсун-

ган ҳукмдорлар ўзларининг қимматбаҳо ҳадя ва тортиқлари билан етиб келганлар. Қурултой бир неча ҳафта давом этган (мас., 1229 йилда 40 кун, 1246 йилда 4 ҳафта ва ҳ.)

Мўғулларда ҳукмдор хон давлат бошқарувидаги олий ҳукмдор бўлиб, анъанага кўра, хон ҳокимияти умумий манфаатлар, жамиятдаги барқарорлик ва адолатлилик кафолати бўлган. Ҳукмдор хонадонининг ҳар бир вояга етган аъзосига, жумладан, ҳукмдорнинг бева қолган хотинига империянинг умумий ҳудудидан маълум сондаги хунармандлар ва деҳқончилик туманлари берилган. Улардан келган фойда мулк эгасининг саройи ва қўшинлари эҳтиёжини қондиришга сарфланган.

Шу билан биргаликда, ҳар бир вояга етган мўғул шаҳзодаси **эд** (маълум уруғ ва қабилалар) ва **юрт** (ҳудудий воҳа, яйлов учун ерлар)га даъвогарлик қилган. Бундай шароитда улар ўз улуси одамлари билан уларнинг қишки ва ёзги масканларида яшашлари ҳамда бошқарув ва солиқ йиғилишига аралашмасликлари лозим бўлган. Ўтроқ вилоятлар бошқаруви, деҳқончилик воҳалари ва хунармандчилик устахоналаридан солиқ йиғиш ва уни «керакли одамга юбориш» буюк хон томонидан тайинланган махсус шахслар, кейин эса маҳаллий ҳукмдорлар зиммасида бўлган.

Чингизийлар давлатида ҳарбий аслзодалар кўп бўлиб, Чингизхоннинг ўзи ҳам, ундан кейинги мўғул хонлари ҳам уларни хон ва давлат олдидаги хизматлари учун тақдирлаб турганлар. Бундай тақдирланганлар **тархон** деб аталган. Улар турли солиқлардан озод қилинган бўлиб, ов пайтида ва урушларда қўлга киритилган ўлжалар уларнинг шахсий мулки ҳисобланган.

Мўғулистоннинг ўзида ва салтанатнинг шарқий қисмларида чингизийлар хонадони шаҳзодалари

дастлаб **кобегун**, кейинчалик **тайжи** деб аталган. Чингизийлар давлатининг ғарбий қисмида шаҳзодалар бошқача аталган. XIII–XIV асрлар мусулмон муаллифлари асарларида дастлабки чингизийлар **шаҳзода**, **подшозода** ёки оддий форсча **писар (ўғил)** деб аталган бўлса, ғарбий чингизийларнинг учинчи, тўртинчи ва кейинги авлодлари туркча **ўғил (оғул)**, **ўғлон (оғлан)** (одатда шаҳзоданинг номидан кейин) сифатида тилга олинади. Юқорида эслатганимиздек, XIV асрдан бошлаб (айниқса, ғарбий чингизийларда) нисбатан кенг тарқалган шаҳзодалар унвони **султон** ҳисобланади.

Хуллас, Чингизхон асос солган салтанат Марказий Европадан Япон денгизигача, Ўрта Ер денгизидан Ҳиндихитойгача бўлган улкан ҳудудни ўз ичига олганди. Маданий жиҳатдан бўйсундирилган халқлардан анча орқада бўлган чингизийлар қарам ўлкалар тарихий тараққиётида салбий из қолдирди. Чингизхон асос солган салтанатда улусларга бўлиб бошқариш жорий қилинган бўлса-да, ҳар бир улус мустақил бўлибгина қолмай, улар ўртасида узоқ йиллар ўзаро урушлар бўлиб турди.

Чингизийлар ўртасидаги ўзаро урушлар. 1227 йилда Чингизхон вафот этганидан сўнг унинг давлати қуйидаги тўртта улусга бўлинди:

1. Жўжийлар (Жўжи авлоди) – Дашти Қипчоқ.
2. Чигатойилар (Чигатой авлоди) – Еттисув, Мовароуннаҳр, Шарқий Туркистон.
3. Хулагийлар (Тулухоннинг ўғли Хулагу авлоди) – Эрон.
4. Юань династияси (Тулухон авлоди) – Мўғулистон ва Хитой.

Ушбу тўрт сулоланинг тарихий тақдири турлича кечди. Хитойда ҳукмронлик қилган Тулухон авлодлари (Юань сулоласи) хитойлашиб кетади. Улар Хитойда 1368 йилгача ҳукмронлик қилган бўлсалар,

Мўғулистонда XVII асргача ҳокимиятни бошқарадилар. Сўнгги хулагий ҳукмдори Абу Саид 1335 йилда вафот этгач, Эрондаги хулагийлар давлати 1336–1353 йилларда инқирозга учрайди. Чигатоийлар сулоласи XVII аср охирларигача мавжуд эди. Жўжихонлар авлоди Дашти Қипчоқ ва бошқа ҳудудларда XIX аср ўрталарига қадар мавжуд эди. Бутун ҳукмронлик даврида улар ўртасидаги ўзаро урушлар деярли тўхтамади.

Чингизхоннинг қудратли давлат барпо этиш жараёнидаёқ йирик мўғул зодагонлари, ҳарбийлари ўртасида иккита бир-бирига қарама-қарши бўлган йўналиш пайдо бўлади. Бу йўналишларнинг **биринчиси** – хон ҳокимияти, давлатнинг марказлашув жараёнлари, босиб олинган халқлар, уларнинг иқтисодиёти, маданияти ва динига бўлган ижобий муносабатлардан иборат эди.

Бу йўналиш тарафдорлари мусулмонлар ва карвон савдоси ташкилотчилари ҳомийси Угэдэй (1229–1241), солиқларни тартибга солиб, шаҳарлар қурилиши ва ўтроқлашув жараёнларига катта аҳамият берган Кебекхон (1318–1326) эди.

XIII аср охирларига қадар, реакция, биринчи йўналишга ўта душманлик кайфиятида бўлган **иккинчи йўналиш** ҳам кучли бўлиб, уларни мўғул ҳарбий-кўчманчи зодагонларининг катта қисми қўллаб-қувватлар эди. Мўғул анъаналари ва урф-одатларга содиқлигини сақлаган бу кўчманчи зодагонлар ўтроқ турмуш тарзига ва маҳаллий аҳолига душманлик кайфияти билан қарар эдилар. Улар босиб олинган халқлар маҳаллий зодагонлар билан яқинлашишни хоҳламай, ўтроқ аҳолига нисбатан талон-торож объекти сифатида қарардилар. Улар шаҳарлар ва қалъаларни мўғулларга қарши қўзғолон марказлари деб билардилар ва уларни вайрон

этардилар. Шунингдек, улар ислом ва маҳаллий маданиятларнинг душманлари эдилар.

XIII асрнинг ўрталарига келиб бу икки сиёсий кучлар ўртасидаги кураш анча сусайди. Чунки, барча мўғул зодагонлари кенг кўламда давом этаётган босқинчилик урушларига фаол иштирок этиб, босиб олинган халқларнинг бошқарувиغا деярли аралашмай қўйдилар. XIII аср 60-йиллари охирларида ягона мўғул империяси бир нечта мўғул давлатларига бўлиниб кетиши натижасида чигатой улуси ташкил топади ва чигатой зодагонлари ўртасида сиёсий кураш авж олади. Дастлабки иккита чигатой хони – Муборакхон ва Бароқхон Мовароуннаҳрга яқинлашишга ҳаракат қилдилар. Муборакхон бир нечта мўғул қабилалари (жалойирлар, саройлар, барлослар ва бошқ.) билан Етгисувдан Оҳангарон дарёси воҳасига кўчиб ўтади ва 1266 йилда шу ерда хон қилиб сайланади. Бароқхон эса Чағониёнда (Сурхон воҳаси) ўз мулкига эга эди.

Мовароуннаҳрда олиб борилаётган сиёсат кўчманчи мўғул зодагонларининг қаттиқ қаршилигига учрайди. 1269 йилда Хайдухон Талас водийсида мўғул шаҳзодалари ва нўёнларининг қурултойини тўплади. Бу қурултойда қабул қилинган қарорлар ўзаро келишув хусусиятига эга бўлди. Рашидиддиннинг маълумотларига кўра, қурултой қатнашчилари ўзаро келишиб, «бундан буён тоғларда ва даштларда яшашга, шаҳарлар атрофида туриб қолмасликка, экин экилган ерларга чорва боқмасликка, асосланмаган солиқлар солмасликка» қарор қилдилар.

Муборакхон ва Бароқхондан сўнг салкам ярим аср давомида Чигатой хонлари Мовароуннаҳрда ўз қароргоҳларини бунёд этишга ҳаракат қилмадилар. Уларнинг қароргоҳлари Етгисувда эди. Кўчманчи мўғулларининг Етгисувга кўплаб кириб келиши, шунингдек, мўғул кўчманчи зодагонлари-

нинг маҳаллий ўтроқ аҳоли манфаатларини менсимаслиги XIII асрнинг охирларига келиб бутун Еттисув ҳудудларининг яйловларга айланишига олиб келди. Шунингдек, И.В.Петрушевский маълумотларига кўра, 1273 йилги Бухорони вайрон этиб, ўт қўйилишига ҳулагийлар ва чифатойилар мўғуллари биргаликда иштирок этганлар.

XIV асрнинг бошларида Чифатой хонлари яна маданий районлар билан барча алоқаларни тиклашга, улар бошқарувини қўлларига олишга, давлатни марказлаштиришга ҳаракат қила бошладилар. Хонларнинг бу сиёсати қишлоқ ва шаҳар аҳолиси томонидан тўла қўллаб-қувватланди. Аммо, 1316–1319 йиллар давомида кўчманчилик турмуш тарзи ва бошқа урушлар тарафдори бўлган Чифатой шаҳзодаси Ясовур (хон Ясу Мунканинг ўғли) Мовароуннаҳр ва Хуросонда қирғинбарот урушлар олиб борди. Ясовур олиб борган урушлар натижасида ўтроқ аҳоли кўплаб азият чекди, хўрланди. Кўплаб экин майдонлари пайҳон қилиниб, қишлоқлар, қалъалар, шаҳарлар вайрон этилди. 1319 йил июл ойида Кебекхон ва Ҳирот ҳокими Малик Фиёсиддиннинг бирлашган қўшинлари Ясовур қўшинларини тор-мор этди. Ясовур эса ўлдирилди.

1326–1334 йилларда ҳокимиятни бошқарган Оловиддин Тармаширин ўтроқ ҳаёт анъаналарини қаттиқ туриб ҳимоя қилади. Тармаширин сиёсатидан норози бўлган кўчманчи мўғул зодагонлари 1334 йилда исён қўтариб, уни ўлдиришади. Тармашириндан сўнг ҳокимият тепасида бўлган Чангши (1334), Бўзан (1334–1338), Эсон Темур (1338–1342), Муҳаммад (1342–1343)лар даврида Мовароуннаҳрнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаётида сезиларли ўзгаришлар бўлмади. Аксинча, маҳаллий қабилалар ҳокимияти, уруғ бошлиқларининг таъсири бу пайтга келиб янада кучаяди ва Чифатой ҳукмдорлари ҳокимиятининг қудрати пасая бошлайди.

2-§. Жалолиддин Мангуберди – юрт ҳимоячиси

Жалолиддин Мангуберди – она юрт ҳимоячиси, жасур саркарда ва давлат арбоби, халқимизнинг Спитамен, Муқанна, Нажмиддин Кубро, Амир Темура сингари тарихда ўчмас из қолдирган миллий қаҳрамонидир.

Ислом КАРИМОВ

Тарихимиздаги улўф зотлардан бири мўғул босқинчиларига қарши мардонавор курашган, Ватан озодлиги йўлида жон фидо қилган Жалолиддин Мангубердидир. Ўрта аср мусулмон муаллифлари, жумладан, унинг вазири ва мирзаси ҳам бўлган ан-Насавий уни Манкбурни (яъни, манк – белги, хол деган маънода, холдор бурунли деган маънони англатган) номи билан аташган.

Жалолиддин Мангуберди (Манкбурни) хотирасини абадийлаштириш ва тарихий адолатни қарор топтириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 1998 йил 24 сентябрда 408-сонли махсус қарор қабул қилди. Ушбу қарорга мувофиқ буюк саркарданинг юбилеи кенг миқёсда нишонланиши қайд қилиб ўтилди. Жалолиддин Мангуберди фаолияти, мўғул босқини хусусидаги қимматли маълумотлар асосан ан-Насавийнинг «Сийрат ас-султон Жалолиддин Манкбурни» (Жалолиддин Мангубердининг ҳаёт фаолияти) асарида учрайди. Шунингдек, Ибн ал-Асир Отамалик Жувайний, Рашидиддин каби ўрта аср мусулмон тарихчилари асарларида ҳам шу даврга оид қатор муҳим маълумотлар келтирилади. Мазкур давр бўйича ХХ асрдаги энг қимматли маълумотлар З.М.Бунёдовнинг «Хоразмшоҳ – Ануштегинийлар давлати» китобида қайд этилади.

Жалолиддин оғир бир пайтда Мовароуннаҳр уруш домига тортилган, мамлакатнинг катта қисми мўғуллар томонидан истило этилган, империя қўшини яксон қилинган, амирларнинг бир қисми хоинлик йўлига, қолгани ўз жони-мулкини асраш йўлига тушган, султон мамлакатни ўз ҳолига ташлаб қўйган, ўзаро саросима ва таҳлика ҳукм сурган бир вақтда тарих саҳнасида пайдо бўлди. Жалолиддин шундай бир оғир вазиятда, Ватан ва халқ эрки учун курашиб, мўғулларга қарши 11 йил кураш олиб борди. 14 маротаба мўғулларга қарши от суриб, унинг 13 тасида ғолибликни қўлга кириштишга муваффақ бўлди. Мўғуллар босқини арафасида Жалолиддин гарчи катта ўғил бўлса-да, бувиси Туркон хотун томонидан ҳокимиятдан четлатилган бўлиб, тахт вориси этиб Туркон хотун уруғидан бўлмиш бошқа бир шаҳзода Қутбиддин Ўзлокшоҳ валиаҳд деб эълон қилинган эди.

Ғазна, Бомиён, Ғўр, Бўст, Такинобод, Замин-Давора ва Ҳиндистон билан чегарадош ерлар эса Жалолиддинга мулк сифатида берилади. Гарчи Жалолиддин бувисининг изми билан марказдан четлатилган бўлса-да, лекин султон унга алоҳида муҳаббат билан қарар, унинг жасурлигини қадрлар ва уни ўзидан узоқлашиб кетмаслигини хоҳлар эди. Шунинг учун ҳам унга вазир этиб таниқли давлат амалдори Шамсулмулк Шаҳобиддин Алп ал-Ҳаравийни, ноиб (ўринбосар) этиб эса саркарда Кузбар Маликни тайинлайди. Муҳаммад Хоразмшоҳ плеврит (ўпкага сув йиғилиши) касали билан оғриб, тахминан 1220 (ҳижрий 617) йилнинг охирларида, қувғинликда, Каспий денгизидаги Ашкуради оролида вафот этади. Ўлими олдидан султон Жалолиддинни тахт вориси деб эълон қилиб, султонлик баъзи рутбаларини унга топширади. Жалолиддин ўз инилари Ўзлокшоҳ ва Оқшоҳлар билан отасини

дафн этгач, 70 нафар кишиси билан тўғри Урганчга келади. Тез орада унга Хўжанд ҳокими Темур Малик ва бошқа эрксевар кишилар келиб қўшиладилар. Халқ Жалолиддин Мангубердини шоду хурамлик ва катта умид билан кутиб олади.

Лекин иниси Ўзлоқшоҳ ва унинг тарафдорлари унга қарши фитна тайёрлаётганидан хабар топгач, бу алпозда мўғулларга қарши курашиб бўлмаслигини тушунган Жалолиддин 300 нафар кишиси билан яширинча Хоразмни тарк этади. Жалолиддин 16 кун ичида Хоразмдан Хуросон ерларидаги Нисо қўрғони атрофига етиб келади. Чингизхон султон ўғилларининг Хоразмга қайтганликларидан хабар топгач, агарда улар Хуросонга чекинмоқчи бўлишса, қарши чиқади деган мақсадда ўз қўшинидан Хуросоннинг ҳар ерига пистирмалар қўяди. Жалолиддин Нисо яқинида ўзининг 300 нафар аскари билан мўғулларнинг 700 кишилиқ отрядини зарбага учратади. Мўғуллар батамом мағлуб этилади.

Бу вақтда Жалолиддиннинг укалари Ўзлоқшоҳ ва Оқшоҳлар саросимага тушиб, нима қилишни билмай, улар ҳам Жалолиддин кетидан Хуросонга кетишади. Мўғулларнинг кичик отряди устидан ғалаба қозониб, ўзларига ортиқ ишониб юборишади. Шундан сўнг айш-ишратга берилиб, Хуросоннинг Хабушон шаҳри яқинида мўғулларга қарши навбатдаги курашда қўлга тушиб, қатл этилади. Мўғуллар қатл этилган шахзодаларнинг каллаларини намоишкорона тарзда бирмунча вақт Хуросонда олиб юришади. Жалолиддиннинг яна бир иниси Рукниддин Фурсанжий (манбалар унга «ақл-заковат ва кўркемликда тенги йўқ» деб таъриф беришган) Эроннинг Устунаванд қалъасида 6 ой мўғулларга қарши кураш олиб бориб, мардонавор тарзда ҳалок бўлади. Жалолиддин эса бу вақтда Нишопурга етиб келади. Бир ой даво-

мида мўғулларга қарши курашиш мақсадида барча амир, саркардаларга қўшин йиғиш хусусида мурожаат қилади. Мўғуллар унинг ушбу фаолиятидан хабардор бўлганликларини билгач, Завзон (Нишопур ва Ҳирот оралиғида) туманидаги Ал-Қоҳира қалъасига келиб ўрнашади. Афсуски, бу вақтда маҳаллий ноиб ва ҳокимлар унинг атрофида жипслашолмайдилар. Ҳали етарли кучга эга бўлмаган Жалолоддин қалъада узоқ туриш хавфли эканлигини тушуниб, Фазна томон йўл олади.

Чингизхон эса бу вақтда улкан қўшин билан Хуросонга изма-из келаётган эди. Жалолоддин Фазнига етмасдан яқин орада Ҳирот ҳокими ҳамда қайнотаси бўлмиш Амин Малик билан учрашади ва улар биргаликда Қандаҳор қалъасини қамал қилаётган мўғуллар устига юриш қиладилар. Жалолоддин бу курашда ҳарбий илм тарихида илк бора «пиёда ёйандозлар»ни мўғулларнинг отлиқ аскарларига қарши қўяди (Инглизлар кейинчалик бу ҳарбий усулга юқори баҳо бериб, ўзларининг Кресс ёнидаги машҳур жангларда ундан фойдаланишади). Уч кунлик жангдан сўнг мўғуллар мағлуб этилиб, Жалолоддин ғолиб бўлади ва у Фазна томон йўл олади.

У 1221 йилнинг февралида Фазнига кириб келади. Манбаларда қайд этилишича, халқ Жалолоддинни жуда катта тантана билан кутиб олади. Шаҳар худди ҳайит байрамидек шоду хуррамликка тўлади. Фазнида Жалолоддин хизматига Сайфиддин Ўғроқ ал-Халажий, Балх ҳокими Аъзам Малик, афғон қабилалари сардори Музаффар Малик ва қарлуқлар раҳбари ал-Ҳасан қарлуқ ўз қўшинлари билан қўшиладилар. Жами қўшиннинг сони тарихчиларнинг хабарига кўра 90–130 минг киши атрофида бўлган. Чингизхон Жалолоддиннинг куч-қудратини ошиб бораётгани ва мўғуллар ундан Қандаҳорда зарбага учраганлигидан ғазаб-

ланиб, нўён Шики Хутуху бошчилигидаги қўшинни унинг устига юборади. У 1221 йилнинг кузида Жалололиддин ерларига яқинлашиб келади.

Жалололиддин бир ҳамладаёқ мўғулларни зарбага учратишга муваффақ бўлади. Бу жангда мўғулларнинг 1000 дан ошиқ кишиси ҳалок бўлади. Кўпгина тарихчилар, жумладан, ибн ал-Асир, Жувайний, Рашидиддин бу жангга юқори баҳо берган эдилар. Жалололиддиннинг мўғулларга қарши муҳим жангларидан бири 1221 йилнинг кузида шимолий Афғонистоннинг Лагар дарёси бўйидаги Парвона дашти яқинида бўлиб ўтади. Бирлашган қўшинга шахсан Жалололиддиннинг ўзи лашкарбошилиқ қилиб, ўнг қанотга Амин Малик, чап қанотга Сайфиддин Ўғроқ бошчилик қилишади. Мўғуллар жон-жаҳдлари билан курашга кирадилар. Ҳатто Шики Хутухунинг буйруғи билан Жалололиддин қўшинига хавф туғдириш мақсадида ҳар бир мўғул аскарни орқасига тулуп ўтказиб ҳам қўйишади. Парвона жанги мўғулларнинг мутлақ мағлубияти билан тугаб, Шики Хутуху қолган-қутган қўшини билан Чингизхон ҳузурига базўр қочишга улгуради.

Парвона яқинидаги жанг Мовароуннаҳр ва Хуросон аҳли учун ниҳоятда катта аҳамиятга эга бўлди. Шу пайтгача мўғулларнинг илоҳий, енгилмас куч-қудратга эгаликлари хусусидаги гап-сўзларга, афсоналарга чек қўйилди. Жалололиддиннинг ғалабасидан Мовароуннаҳр ва Хуросон халқларининг руҳи кўтарилди, ғалаба таъсирида Сарахс, Марв, Ҳирот ва бошқа Хуросон шаҳарларида мўғулларга қарши халқ исёнлари бошланиб кетди. Ҳатто Бухорода бош кўтарган аҳоли мўғулларни шаҳардан сиқиб чиқаришга муваффақ бўлди. Чингизхон Жалололиддиннинг кучайиб бориши, унинг халқ оммаси томонидан қўллаб-қувватланиши мўғуллар босиб олган ерлар учун қанчалик хавф туғдиришини

яхши англаб етган эди. Шу сабабдан ҳам шахсан ўзи Жалололиддинни қандай қилиб бўлмасин мағлуб этиш мақсадида шитоб билан катта қўшинга бош бўлиб, жануб томон йўл олди.

Жалололиддин қўшини Парвона жангидан сўнг катта ўлжани киритган эди. Ушбу ўлжанинг тақсимланиши вақтида Жалололиддиннинг икки саркардаси Амин Малик ва Сайфиддин Ўғроқ ўртасида ихтилоф чиқади. Ихтилоф натижасида Сайфиддин Ўғроқ ва ундан кейин бошқалар ҳам қўшиндан ажраб чиқиб кетадилар. Жалололиддиннинг қўшини камайиб, у ниҳоятда оғир бир аҳволда қолади. Жалололиддиннинг уни тарк этган саркардаларга қайта иттифоқ тузиш, душманга қарши биргаликда кураш олиб бориш тўғрисидаги мурожаати зое кетади. Жалололиддин ичак оғриғи касалига дучор бўлиб турган пайтида мўғулларнинг илғор гуруҳи Гардиз (Ғазнидан 50 км. шарқда жойлашган шаҳар)га ўрнашганлигидан хабардор бўлади. Жалололиддин хасталигига қарамасдан Гардиздаги мўғул аскарларига тўсатдан зарба бериб, уларни мағлубиятга учратади. У Чингизхонга қарши озчилик қўшин билан кураша олмаслигини англаб, Синд (Ҳинд) дарёси бўйига чекинишга қарор қилади.

Жалололиддинни қандай қилиб бўлмасин мағлуб этиш ва уни қўлга тушириш илнжида бўлган Чингизхон уни изма-из таъқиб этиб келади. Жалололиддинни таъқиб этиб келаётган мўғулларга айниқса Бомиён қалъаси қаттиқ қаршилиқ кўрсатди. Бомиён қамали вақтида Чигатойнинг ўғли, Чингизхоннинг суюкли набираси Мутулк ҳалок бўлади. Бундан дарғазаб бўлган Чингизхон қалъадан биронта ўлжа, биронта одамни асирликка олмай барча қалъа аҳлини қириб ташлашни буюради. Ер билан яксон қилинган собиқ Бомиён қалъаси ке-

йинчалик мўғуллар томонидан Мўбалиқ (яъни аҳмоқона шаҳар) номини олади.

Ниҳоят, 1221 йилнинг 25 ноябри, пайшанба куни (ҳижрий 618 йил шаввол ойининг саккизинчи куни) Синд дарёси бўйида уч кун давом этган ҳал қилувчи жанг бошланади. Бир қатор ўрта аср мусулмон тарихчиларининг таъкидлашларича, бундай қонли, кескин ва даҳшатли жанг тарихда рўй бермаган экан. Жалолоддин ва унинг қўшини мисли кўрилмаган даражада жасорат ва баҳодирлик намуналарини кўрсатадилар. Фақат учинчи кунга келиб, Чингизхон қўшини устунликка эриша бошлайди. Чингизхон қандай қилиб бўлмасин Жалолоддинни тириклайин қўлга олишга буйруқ беради. Жалолоддин эса уни қўлга олишга интилаётган мўғул қўшини қуршовини баҳодирона ёриб чиқиб, Синд дарёси бўйига етиб келишга муваффақ бўлади. Дарё бўйида онаси Ойчечак ва ҳарамдаги бошқа аёллар уни кутиб туришар эди. Шундоқ ҳам бу жангдан руҳий ва жисмонан эзилган Жалолоддинга улар «...бизни ўлдириш ва машъум асирликдан қутқаринг» дея мурожаат қилишади. Жалолоддин барча ҳарам аёлларини сувга чўктиришга кўрсатма беришдан бошқа иложи қолмайди. Ўзи эса оти билан сувга сакраб, дарёнинг нариги бети – Ҳиндистон томонга сузиб ўтади.

Жалолоддиннинг ҳар қандай вазиятда ҳам ўзини йўқотмаслиги, унинг жасорати ва мардлигига Чингизхон ҳам тан беради. Тарихчилардан Жувайний, Рашидиддин ва бошқаларнинг ёзишларига қараганда, Жалолоддиннинг жасоратига қойил қолиб Чингизхон ўз ўғилларига қарата «Отанинг фақат шундай ўғли бўлиши лозим. У оловли жанг майдонидан ўзини қутқариб, ҳалокатли гирдобдан нажот қирғоғига чиқдими, ундан ҳали улуф ишлар

ва қиёматли исёнлар келади!» – деди ва унинг орқасида таъқиб этишни тўхтатади.

Рашидиддиннинг ёзишига кўра, Жалолиддин дарёдан тахминан 120 нафар тирик қолган кишилари билан Ҳиндистон қирғоғида учрашади. Жалолиддин ҳам, тирик қолганлар ҳам маънавий-руҳий, ҳам оғир жанглардан жисмоний эзилган ҳолда мураккаб бир аҳволда қолишган эди. Бу вақтда Шатрадаги маҳаллий ҳинд рожаларидан бири 40000 чоғли отряди билан дарёнинг бу бетига сузиб ўтган хоразмликларни қириб ташлаш учун етиб келади. Фақатгина Жалолиддиннинг тенгсиз баҳодирлиги ва қаҳрамонона хатти-ҳаракати туфайли рожа ўлдирилиб, қўшин орқага чекинади. Бу жангдан хоразмшоҳ аскарларининг руҳи ҳам кўтарилиб, тез орада Жалолиддин ўз атрофига 3 минг кишилик аскарни йиғишга муваффақ бўлади. Оғир вазиятларда ҳам ўзини йўқотмасдан, қадди букилмаган саркарда Ҳиндистонга ўтгач, Синд дарёси бўйидаги ерларни ишғол қила бошлайди. Тез орада Жалолиддиннинг ҳокимиятини Деҳли султони Шамсиддин Элтутмиш (1211–1236) ва Синд, Учча, Мўлтон, Лоҳур ва Пешовар ҳокими бўлмиш Носириддин Қубача (1205–1227) ҳам тан оладилар.

Ҳиндистонда Жалолиддин 1223 йилнинг охиригача бўлиб, хоразмшоҳларнинг азалий мулки бўлган Ироқ ва Эронни ўз измига киритиш мақсадида йўлга отланади. Ўз ўрнига ноиб этиб, таниқли саркарда Жаҳон полвон Ўзбекни қолдириб кетади. Жаҳон полвон то 1229 йилгача Ҳиндистон мулкларини бошқариб, сўнгра Жалолиддин ҳузурига, Ироққа қайтади ва унинг ҳарбий юришларида елкадош бўлиб хизмат қилади. 1224 йилнинг бошида Жалолиддин Кирмонга келиб, Кирмон султони бўлмиш укаси Фиёсиддиндан ёрдам учун 4000 кишилик қўшин олади. У ўзининг асосий мақсади мўғул

истилочиларига қарши курашиб, мустақил давлат яловини тиклаш эканлигини билдиради.

Жалолиддин мўғулларга қарши биргаликда кураш олиб бориш мақсадида укаси Фиёсиддин Пиршоҳ, Бағдод халифалари аз-Зоҳир (1225–1226), сўнгра ал-Мунтансир (1226–1242), Гуржистон маликаси Русудана ва бошқаларга мурожаат қилади. Лекин мўғуллар қасоси, қолаверса, Жалолиддиннинг ҳокимияти кучайиб кетишидан чўчиган кўпчилик мусулмон ҳукмдорлари у билан иттифоқ тузишни хоҳламайдилар. Бағдод халифалиги, исмоилийлар ҳокими Муҳаммад III (1221–1255)лар эса мўғуллар билан яқинлашишга, Жалолиддинга қарши очиқдан-очиқ курашишга бел боғлайдилар. Малика Русуданани ва унинг вазири Авак билан ўзаро иттифоқлик хусусидаги таклифлари зое кетгандан сўнг 1226 йил феввалида саркарда Гуржистонга юриш қилади. Гуржистон қаттиқ жанг билан эгалланиб, бу ерда кўплаб машъум воқеалар бўлиб ўтади. Бош кўтарган Гуржистон иккинчи маротаба 1228 йил эгаллангач, қаттиқ талон-торож қилинади.

Бир вақтнинг ўзида Жалолиддин Мангуберди Кирмонда унга қарши бош кўтарган хиёнаткор Барак Ҳожибга, исмоилийларга ҳам қарши кураш олиб боришга тўғри келади. Шунингдек, аҳамиятли ҳисобланган Арарат тоғлари этакларида жойлашган Хилат қалъаси ҳам Жалолиддинга узоқ вақт мобайнида қаршилиқ кўрсатади. 1227 йили охирларида мўғулларнинг Эронга кириб келиши ниятлари борлигини билган Жалолиддин уларга қарши қатъий жангга киришга тайёргарлик кўради. Мўғулларнинг ўша йили юборилган 2000 кишилик авангарди тор-мор этилиб, улардан 400 таси Исфаҳонда намойишкорона тарзда қатл этилади. 1228 йил 25 августида Эронни забт этиш учун келган Тайнал нўён бошчилигидаги мўғул истилочи-

лари билан Исфаҳон яқинида ҳал қилувчи жанг бўлиб ўтди. Гарчи жанг вақтида укаси Фиёсиддин хоинлик қилиб, ўз қўшини билан Луристонга чекинган бўлса-да, Жалолиддин қатъий равишда бу ҳолатга эътибор қилмай қураш олиб боради. Манбаларнинг сўзлашича, ҳатто мўғул нўёнининг ўзи «Сен ҳақиқатдан ҳам ўз даврининг эркак ўғлони экансан», – деб унинг жасоратига тан берган экан. Жалолиддин бу жангда буткул ғолибликни қўлга киритади. У саккиз кун мобайнида Эрондаги мўғулларни изма-из таъқиб этиб, уларни мамлакатдан ҳайдаб чиқаради.

Жума кунни эрта тонгда музаффар саркарда сифатида Исфаҳонга кириб келгач, халқ уни ғолиб султон сифатида шоду хуррамлик билан кутиб олади. Жалолиддиннинг зафарли ғалабаси овозаси бутун ислом оламига кенг тарқалади. Ўша йили ҳатто мўғулларнинг буюк хони бўлмиш Ўгэдэй Жалолиддиннинг мўғуллар қўлига тушиб қолган эгачиси Хонсултон орқали мактуб юбориб, у билан сулҳ тузиш нияти борлигини ҳам баён қилади. Жалолиддин бу дипломатик келишувдан воз кечиб, хатни жавобсиз қолдиради.

Жалолиддин мураккаб ва зиддиятли даврда яшади. Шубҳасиз у ўз даврининг фарзанди эди. У қўшинларининг кўплаб ҳарбий юришлар вақтида талончилик, зўравонлик қилишларига гоҳида кўз юмди, вайронагарчилик келтирувчи ишларга бош қўшди. Бу эса Эрон, Озарбайжон, Ироқ, Гуржистон аҳлида салбий фикрларнинг кўпайишига, норозиликларнинг кучайишига ҳам олиб келган. Лекин нима бўлганда ҳам Жалолиддин Мангуберди ўзининг асосий мақсади мўғул истилочиларига қарши қурашиш эканлигини ёдида сақлади. Бу қурашда у ён-атрофдаги мусулмон ҳукмдорларнинг қўллаб-қувватлашларига умид боғлаган эди. Лекин

кўп ҳолда улар билан умумий тил топа олмаслиги, унинг ташқи сиёсат борасидаги заиф томонидан далолат берар эди. Ўз вақтида турк, араб, мусулмон ҳокимлари унинг ҳокимияти Яқин Шарқда кучайиб кетишидан хавфсирашар, у билан иттифоқ тузишни хоҳлашмас эди. Уларнинг баъзилари ҳатто мўғуллар билан очиқдан-очиқ яқинлашиш тарафдори эдилар. Айниқса, Хилат қалъасининг Жалолиддин томонидан эгалланиши унга даъвогар ҳокимларнинг иззат-нафсини топтаган эди. Жалолиддин унга қарши иттифоқ вужудга келганидан хабардор бўлса-да, ҳар ҳолда, ҳеч бўлмаганда уни туркий ҳукмдорлар қўллайди деб янглишган эди.

1230 йил 10 августида Куния султони, Ҳимс ҳокими, Ҳалаб ҳокими, Майафириқин ҳокими ва Байнас ҳокимларининг бирлашган иттифоқи Жалолиддинни мағлуб этади. Исмоилийлар эса буткул хоинлик йўлини тутиб, Жалолиддиннинг мағлубияти тўғрисида мўғулларга яширин нома ҳам юборадилар. Жалолиддин мағлубиятидан фойдаланган мўғуллар унинг Озарбайжоннинг Муғон, Ширкабутдаги қўшин йиғиши мумкин бўлган жойларига қўққисдан зарба беришади. 1231 йил баҳорида у Ганжага келиб, барча гина-қудуратларини унутиб, яна мўғулларга қарши иттифоқ тузиш учун мусулмон ҳукмдорларига мурожаат этади. Лекин унинг таклифи жавобсиз қолиб кетади. Шунда Суриядаги Амида қалъаси ҳокими уни ўз олдига чорлайди. У Ироққа бориб яна қўшин тўпламоқчи бўлади.

Амида йўли яқинида унга тўсатдан мўғуллар ҳужум қилиб қолишади (1231 йил август боши). Уни 15 чоғли мўғул навкарлари таъқиб этишади. Жалолиддин ўз шерикларидан ажраб, Майафириқин (Ҳозирги Туркиянинг Силван вилояти) яқинида Айн ад-дар қишлоғига келади. Ушбу тоғлиқ қишлоқда у курдлар қўлига тушади. Ўзини султон

деб таништиргандан сўнг уни курдлар ўлдиришга жазм этмайдилар. Уни тегишли жойга етказиб қўйиш эвазига мукофот ваъда қилади. Лекин курдлар раҳбари хонадонидан жой олган, ҳориб-толган Жалолиддинни, бошқа бир курд кишиси ўлган иниси хуни эвазига ўлдиради. Бу воқеа тахминан 1231 йилнинг август ойи 17-20 саналари оралиғида рўй беради. Эртаси куни султон буюмларини сотиб юрган курд хусусида Майафариқин ҳукмдори Малик Музаффарга хабар беришганда у қишлоққа ўз саркардаси Шаҳобиддин ғозийни юборади. Шаҳобиддин ғозий султон жасадини олиб, қишлоқ эркактарининг барини ўлдиради ва қишлоққа ўт қўйиб юборади. Муаррих ан-Насавий буни эшитиб шахсан Майафариқинга келади. Жалолиддиннинг тоғаси, вазир Ўтурхон унинг жасадини таниб, қаттиқ изтиробга тушди. Жалолиддин Мангубердининг мурдаси Майафариқинга дафн этилиб, мўғуллар кириб келгудек бўлса, ҳақоратланмасин деган мақсадда гўри ер билан текислаб юборилади.

Унинг ашаддий душмани Дамашқ ҳокими Малик Ашрафга султон ҳалокати хусусида хабар етказиб, суюнчи сўраганларида, у қайғуга ботиб: «Сизлар унинг ўлими билан мени қутламоқчимисизлар? Аммо сиз воқеанинг аччиғини татиб кўрасизлар. Оллоҳ номи билан қасам ичаманки, унинг ҳалокати ислом оламига мўғулларнинг бостириб киришини англатади. Эндиликда биз билан Яъжуж ва Маъжужлар ўртасида девор бўлиб турган хоразмшоҳдек одам йўқ», – деб жавоб берган эди. Ибн Восил эса уни «мўғуллар ва мусулмонлар орасидаги истеҳком бўлган» деб таърифлаган эди. Жалолиддиннинг ўлимидан сўнг унинг шонли номи тез орада халқлар тилида дoston бўлиб кетади. «Жалолиддин тирик», «Жалолиддин қайтиб келади» деган овозлар узоқ вақтгача мўғулларни таҳликага солиб кел-

ган. Ўзини «мен Жалолиддинман» деб номлаган турли шахслар мўғулларга қарши кўп ҳолатда исён ва кўзғолонларга бошчилик қилганлар (масалан, 1236 йили Эроннинг Устундорида кўтарилган кўзғолон, 1255 йили Амударё бўйидаги воқеалар ва ҳ.).

Мусулмон тарихчилари ўз асарларида ҳаммаша уни мард ва жасур саркарда сифатида таърифлашган эди. Жалолиддин Мангубердини шахсан билган ан-Насавий у тўғрисида шундай таъриф берган эди:

«У туркий бўлиб, қорамағиз юзли, бурни олдида қора холи бор ўрта бўйли йигит эди. Форс тилида ҳам бемалол сўзлаша олар эди. У довюракликда тенги йўқ, шерлар ичида арслон, отлиқлар ичида энг жасури эди... қисқа сўзли, ҳеч қачон сўкинмаган, ёмон сўзларни ўзига эп кўрмаган, жуда жиддий, атрофдагилар олдида ўзини сипо тутар, ҳеч қачон кулмас, фақатгина табассум қилиб қўяр эди холос. У адолатни севган, лекин замон зайли уни ўзгартиришга мажбур қилган. У ўз фуқароларини дардини енгиллаштиришга ҳаракат қилган, шуни хоҳлаган, лекин таназзул даври бўлганлиги боис ҳам зўравонликка йўл берган. Ўзини улуғлашларини истамаган. Бачкана таърифларни ёқтирмаган, фақат султон дея мурожаат қилишларини сўраган. Унинг фармонларида ёлғиз сўз: «Ёрдам ёлғиз Оллоҳдандир!» деган шиор бўлган».

1999 йил ноябрда Жалолиддин Мангуберди таваллудининг 800 йиллигининг кенг нишонланиши, унинг ватани – Хоразмда унга маҳобатли ҳайкал ўрнатилиши, биринчи Президентимиз таъкидлаганидек, «ғаним олдида бош эгмаган, тиз чўкмаган, Ватан дея ҳалок бўлган» миллий қаҳрамонимизга халқимизнинг эҳтироми, муҳаббати, аждодлар хотирасини муқаддас сақлаши рамзи бўлиб қолди.

3-§. Чигатой улуси

Юқорида таъкидлаганимиздек, Чингизхон ҳали ҳаётлигидаёқ ўзи ташкил этган улкан салтанатни ўғиллари ўртасида тақсимлаб берган эди. Натижада, мўғуллар босиб олган ҳудудларда тўртта давлат, яъни тўртта улус вужудга келди. Манбаларга кўра, Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойга Олтой тоғларининг жанубий сарҳадларидан то Амударё ва Синдгача бўлган ерлар берилган бўлиб, бу улус таркибига Шарқий Туркистон, Еттисувнинг катта қисми ва Мовароуннаҳр ҳамда ўнг қирғоқ Амударёдаги Балх, Бадахшон, Ғазна, Кобул каби ҳудудлар кирган. Мўғуллар ўртасидаги ўзаро урушлар натижасида ҳудудлар қўлдан-қўлга ўтиб турган бўлса-да, улуснинг ўзаги сақланиб қолган эди.

Чингизхоннинг иккинчи ўғли бўлган Чигатойнинг қачон туғилганлиги аниқланмаган. Ҳали Чингизхон ҳаётлигидаёқ Чигатой «Ясоқлар» ва мўғул қонунларининг ҳамда анъаналарининг билимдони сифатида шуҳрат қозонган эди. Чигатой муқддасларининг асосий қисми Еттисувда бўлиб, **Эл Аларгу** деб аталган. Унинг бош шаҳри Или дарёси водийсидаги Олмалиқ шаҳри эди.

Манбаларнинг хабар беришичи, Ботухон (1227–1255), Ўгэдэй (1229–1241) ва Мункэхон (1251–1259)лар замонида мўғуллар салтанати ижтимоий-сиёсий ҳаётда муҳим ўрин тутиб, Олтин Ўрда хонлигига асос солинди. Булғор вилояти, Қрим ва унга қарашли денгизбўйи шаҳарлари, Кавказнинг Дарбанд, Боку шаҳарларигача, Хоразмнинг шимоли – Урганч шаҳри билан Ғарбда Днестрдан бошланган чўллар, Шарқда эса Ғарбий Сибир ва Сирдарёнинг қуйи оқимларигача бўлган ерлар Олтин Ўрдага қараган. Чигатой ўз ерларига мулк сифатида эгаллик қилган эди.

Рашидиддин маълумотларига кўра, мўғуллар давлатида Ўгэдэй ҳукмронлиги даврида Чигатой бутун империяда шу қадар кучли ҳокимиятга эга эдики, ҳатто буюк хоннинг ўзи ҳам «унинг маслаҳати ва кўрсатмаларисиз» муҳим қарорлар чиқара олмас эди. Аммо, шунга қарамасдан Чигатой бутун улуснинг мустақил ҳукмдори эмас эди.

Мусулмон манбаларида бўлгани каби, Хитой манбаларида ҳам Чигатой чехрасида кулги бўлмаган, қарамоғидагиларни қўрқувда ушлаб турадиган, зулмкор шахс сифатида тасвирланади. «Ясоқлар»нинг билимдони ва назорат қилувчиси бўлган Чигатой мўғул қонунларини бузганларни жуда шафқатсиз жазолаган. Мусулмон қонунлари кўпинча «Ясоқ»ларга мос келмаслиги туфайли у исломга яхши муносабатда бўлмаган. Тадқиқотчиларнинг хулосаларига кўра, Чигатойнинг номи қуйидагиларда сақланиб қолган:

1. Ўрта Осиёдаги мўғул давлатининг расмий номланиши атамасида.

2. Чигатой давлатининг ҳарбий кучларини ташкил этган кўчманчилар номида.

3. Ўрта асрлар Ўрта Осиёда шаклланган адабий тил номида.

4. Жойларнинг номланишида.

Чигатой улуси таркибига кирган ҳудудлар, ўз географик жойлашувига кўра, Чингизхон асос солган улкан салтанатнинг ички ва ташқи, иқтисодий ва маданий ҳаёти ҳамда алоқаларида, элчилик муносабатларида катта ўрин тутарди. Мисол учун, Чингизхон ва унинг дастлабки ворислари даврида салтанат пойтахти бўлган Қорақурум, кейинчалик Хонбалиқ (Пекин) шаҳарларини Дашти Қипчоқдаги Олтин Ўрда ва Эрондаги хулагийлар давлати билан боғловчи муҳим алоқа – савдо йўллари мўғуллар салтанатининг марказида жойлашган Чигатой

улуси ҳудудидан ўтарди. Чигатой улуси ҳукмдорлари Буюк Ипак йўлининг марказий йўналишини назорат қилган бўлсалар, Жўжи улусига бу йўлнинг шимолий йўналиши назорати юклатилган. Бу йўналишда Волгабўйи шаҳарлари билан бирга Хоразм воҳаси ҳам катта ўрин тутганлиги туфайли, Хоразмнинг ғарбий қисми Жўжи улуси таркибига киритилган. Умуман олганда, Чигатой улуси даврида Хитой, Марказий Осиё ва Дашти Қипчоқдаги кўпгина ҳудудларда турк-мўғул зодагонлари савдо-транзит йўллари устидан ўз назоратларини ўрнатадилар.

Чигатой улуси ташкил топгач, Мовароуннаҳр ва Шарқий Туркистоннинг маданий вилоятларини улуғ хон томонидан тайинланган Маҳмуд Ялавоч бошқарган. Улуғ хон, шунингдек, Мовароуннаҳрдаги мўғул қўшинлари бошлиқларини ҳам тайинлаган. Бу бошлиқлар кўп ҳолларда барлос, жалойир, қавчин ва арлот қабилаларидан бўлган. Ибн Арабшоҳ маълумотларига кўра, жалойирлар Амударёнинг шимоли, Бухоронинг шарқий томонларида, барлослар Қашқадарё воҳасида, арлотлар Афғонистоннинг шимолида жойлашганлар. Маҳмуд Ялавоч ҳам Мовароуннаҳрда олиб борган сиёсатида кўпинча шу қабилаларга суяниб иш қўрган.

Мўғуллар кўчманчи халқ бўлганлиги учун бошқарув ишларига нўноқ эдилар. Асли хоразмлик бўлган Маҳмуд Ялавочнинг Мовароуннаҳр ноиб этиб тайинланиши бежиз эмас эди. Чигатой улусидаги ҳарбий бўлмаган ҳокимият, одатда, маҳаллий аҳоли орасидаги билимли ва юқори мавқега эга бўлган шахсларга берилган. Ўтроқ халқларни бошқариш, зодагонларни итоатда сақлаш учун бошқарувдаги зарур билимлар ва тажрибалар керак бўлган ҳолларда мўғуллар орасида ҳарбий бўлмаган ҳокимиятдаги олий лавозимларни эгаллашга қодир шахслар деярли йўқ эди. Жувайний

маълумотларига кўра, Чингизхон ҳаётлиги давридаёқ мўғул зодагонларининг ёш болалари, ҳукмдор хонадоннинг болалари махсус ўқитилган бўлса-да, Чингизхоннинг ўзи ҳам, унинг авлодлари ҳам билимли шахсларга, маъмурий бошқарувчилар ва амалдорларга, табиблар ва олимларга, савдогарлар кабиларга жуда катта эҳтиёж сезган. Шунинг учун ҳам Қорақурумдаги буюк хон ва улус хонларининг саройларида бўйсундирилган халқлар вакиллари, айниқса, мусулмон маданияти вакиллари катта иззат-обрўга эга бўлганлар.

Мисол учун, келиб чиқиши мусулмон бўлган Ҳабаш ал-Ҳамид (айрим маълумотларда ўтрорлик, айримлари карманалик дейилади), Чигатойнинг маҳслаҳатчиси бўлган. Чигатой улусининг ҳарбий бўлмаган бошқаруви хоразмлик Маҳмуд Ялавочга, кейин эса унинг ўғли ва набираларига топширилган. Мўғулистоннинг ўзида ва Чигатой улусида бўлиб турган норозиликларга қарамай Ялавоч хонадони Мовароуннаҳр ва Шарқий Туркистондаги бошқарувни XIV аср бошларига қадар ўз қўлларида сақлаб қолдилар. Шунинг учун ҳам манбаларнинг маълумот беришича, Чигатой мўғул зодагонлари Мовароуннаҳрдаги маҳаллий зодагонлар, амалдорлар ва савдогарлар орасидан тажрибали маъмурлар, солиқ йиғувчилар ва бошқарувчиларни топишда қийналмаганлар. Шу сабаб бўлса керакки, аста-секинлик билан Бухоро садрлари, Термиз саййидлари, Шош, Тароз, Ўтрор, Хўжанд маликлари ўз мулкларига эгалик қила бошлайдилар.

Чигатой улусига дастлабки ноиб қилиб тайинланган Маҳмуд Ялавоч ихтиёрида мўғулларнинг таянчи бўлган солиқ йиғувчи мўғул **босқоқлари**, маҳаллий ҳокимлар, ҳарбий маъмурлар – **доругалар** ҳамда мўғул ҳарбий бўлинмалари бор эди. Ялавоч Хўжандда туриб, ўз қўл остидаги ҳарбий

бўлинмалар ёрдамида давлатни бошқарган ва солиқлар йиғар эди. Бухорода эса маҳаллий зодагонлар ва руҳонийлар вакиллари бошқарувни ўз қўлларига олган эдилар. Улар маҳаллий амирлар ва садрлар ҳисобланган.

Маҳмуд Ялавоч давридаёқ (1227–1239) кўпчилик аслзода зодагонлар, савдогарлар ва, қисман, уламолар ҳам ўз жонлари ҳамда қолган мол-мулкларини сақлаб қолиш мақсадида мўғуллар хизматига ўта бошлаган эдилар. Улусда ўзларини таянч ва қўллаб-қувватловчи кучлари бўлишини хоҳлаган мўғул ҳукмдорлари ҳам бу тоифадаги кишиларга раҳнамолик қилар эдилар.

Чигатой улусида вилоят ҳукмдорлари **жон**, олий ҳукмдорлар эса **қоон** ёки **жоқон** деб юритилган бўлиб, улар даврида ўлпону солиқлар миқдори оша бориб, янги солиқлар ҳам жорий этила бошланади. Мисол учун, манбаларга кўра, бу даврда янги ер солиғи – **кадон** жорий этилиб, бу солиқ ҳосилнинг ўндан бир қисми миқдорида олинган. Мўғулларнинг 1235 йилги қурултойидан сўнг эса ҳар бир бош чорва молидан олинадиган солиқ – **қолчур** жорий этилади. Унга кўра, ҳар 100 чорвадан биттаси солиққа тўланган. Шунингдек, «Ясоқлар»га кўра, давлат хазинаси учун **шуден** ёки **шудси** солиғи жорий этилган. Бу солиқ чорвадорлардан ҳар сурувдан бир қўй ва қимиз учун ҳар минг бош отдан битта бия ундирилган.

Бу даврда ҳунармандларнинг ҳам аҳволи яхши эмас эди. Улар маҳаллий хонларнинг мулки сифатида қулларча ишлатилиши билан бирга, солиққа ҳам тортилган эдилар. Ҳунармандлардан ва савдогарлардан олинадиган солиқ **тарғу** ёки **тамға** деб аталган. Бу солиқ ишлаб чиқарилган ҳамда сотилган маҳсулотнинг ўттиздан бир улуши ҳажмида бўлган. Чигатой улуси даврида ер эгалиги

муносабатлари ҳам ўзгариб, янги инъом этилган ерлар **суюрғол** номини олган эди. Суюрғол ҳажми жиҳатдан (унинг таркибида жуда катта ер майдонлари ва сув ҳавзалари, дашт-яйловлар ҳам кирган) иқтаъдан фарқ қилган. Бу даврдаги давлат, мулк (хусусий ерлар), вақф (диний идоралар ихтиёридаги ерлар) ерларда кўп ҳолларда ижарага чоракор деҳқонлар меҳнат қилишган. Бундай ижарадор ўртаҳол деҳқонлар **музориълар** деб аталган.

Буюк хоқон Ўгэдэй (1229–1241) давридаёқ мўғуллар ўзларининг хизматида бўлган айрим зодагонларга, катта ер эгалари ва савдогарларга **барот** (ижара ёрлиғи) ва **пайзалар** бера бошланган эдилар. Пайзалар қимматбаҳо металллар (олтин, кумуш, бронза) ёки ёғоч тахтачалардан ишланган бўлиб, унга нўённинг муҳри қўйилган. Бундай пайзага эга бўлган кишилар, шу жумладан, элчилар, солиқчилар ва бошқа шахслар аҳолидан турли йиғим, тўловларни талаб қилиб олиш ҳуқуқига эга эдилар. Шунингдек, пайза эгалари аҳолидан от-улов, ем-хашак, ётар жой, озиқ-овқат талаб қилишга ҳақли эди. Савдо йўлларида жойлашган бекатлар **ём (жом)** ва уларнинг хизмати аҳоли бўйнида эди. 1235 йилги хоқон фармонига кўра, ҳар бир ёмдаги алоқа хизмати икки туман аҳолисига юклатилади. Икки туман аҳолиси ём учун 20 бош от, сўйишга қўй-эчки, соғишга биялар, арава ва бошқа анжомлар ажратишлари лозим эди.

Маҳаллий аҳоли – ҳунарманд, деҳқон, чорвадор, ким бўлишидан қатъи назар умумҳашар ишларида қатнашиши ва текинга ишлаб бериши шарт эди. Аҳолига ўтказилаётган жабр-зулм мўғулларга қарши норозилик исёнига олиб келди. 1238 йил Бухоро атрофидаги Тороб қишлоғида Маҳмуд Торобий бошчилигида кўзғолон кўтарилди. Аммо, кўзғолончилар айрим галабаларга эришган бўл-

салар-да, кўп ўтмай мўғулларнинг Элдўз нўён ва Чаган кўрчи бошлиқ ҳарбий кучлари қўзғолонни шафқатсизларча бостирадилар. Маҳмуд Торобий ҳам ҳалок бўлади.

Маҳмуд Торобий қўзғолонидан сўнг Чигатой Маҳмуд Ялавочни ўз амалидан четлаштиради ва кўп ўтмасдан хоқон уни Пекин (Дасин) шаҳрига ноиб қилиб жўнатади. Мовароуннаҳрнинг ноибни қилиб эса унинг ўғли Масъудбек тайинланади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, XIII асрнинг 60–70-йилларида мўғуллар орасида ўзаро курашлар кучайган бўлишига қарамай, босиб олинган ҳудудлардан мўғул ҳарбий саркардалари, нўёнлари, зодагонлари орасида сиёсий дунёқараш ўзгара бошлайди. Яъни, баъзи хонлар, ҳарбийлар, зодагонлар ва савдогарларга ўтроқ ҳаётга ўтиш истаги кучая боради. Мўғул зодагонлари деҳқончилик ва савдо-социал хазинанинг асосий манбаи эканлигини тушуна бошлаган эдилар. Ундан ташқари, XIII аср охирига келиб кўчманчи ҳаёт тарзида бўлган Чигатой хонлари қўлида аҳоли солиғи ва хирожлардан тушган маблағлар ҳамда ўлжалар кўпайиб кетиб, кўчманчилик шароитида, тинимсиз урушлар ва кўчманчи зодагонлар исёнлари шароитида хазинани сақлаш қийин ва хатарли бўлиб қолган эди.

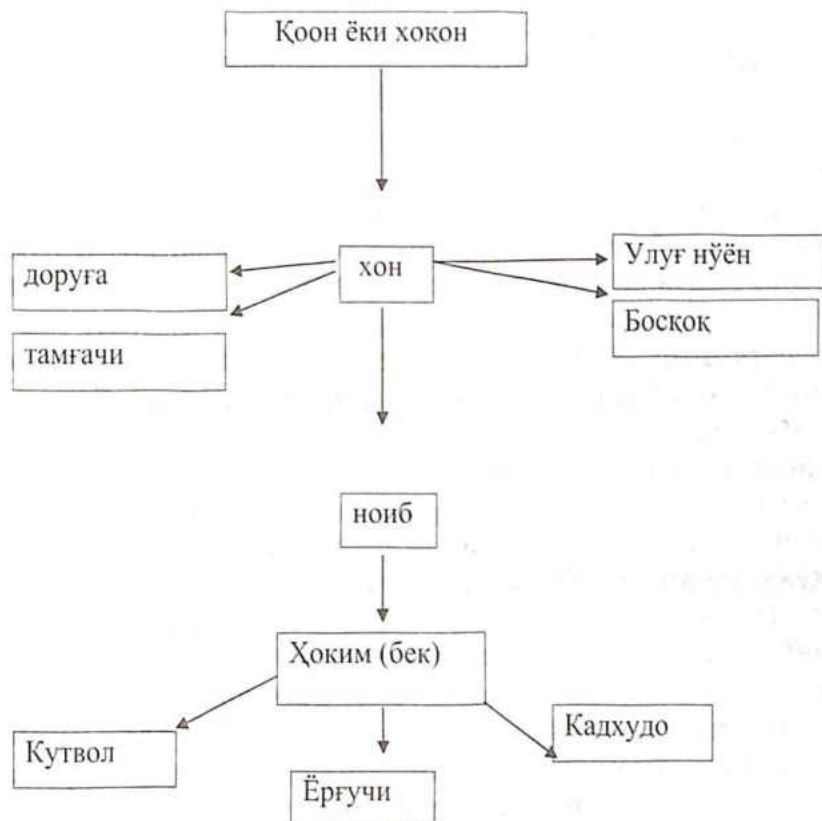
Бу даврда хўжалик-иқтисодий ҳаётни бир меъёрга тушириш, савдо ва пул муаммосини изга солишда Масъудбекнинг хизмати ва ислохотлари катта ўрин тутган. Масъудбек 1271 йили мўғулларнинг маданий-ўтроқ ҳаёт тарафдорлари мадади ҳамда Талас қурултойи (1269) қарорларига таяниб, молиявий, яъни пул ислохоти ўтказишга киришди. Бу ислохотга кўра, Чигатой улусининг барча шаҳар ва туманларида бир хил вазндаги кумуш тангалар зарб этиш ва муомалага киритиш йўлга қўйилди. Бу ислохотнинг асосий моҳиятини

ташкил этар эди. Бу ҳолат ички савдо ва ички муносабатларни тартибга соларди. Шунингдек, кумуш тангалар зарб этиш эркинлиги пайдо бўлади. Яъни, хоҳлаган киши ўз ихтиёридаги кумуш буюмларни зарбхонага олиб бориб, уни хоҳлаган тарзда, лекин бир хил ҳажм, қиймат ва вазнда зарб этиши мумкин эди. Бу жараён дастлаб қийин кечган бўлса-да, аста-секин фаоллаша бориб, аҳолининг кумуш тангаларга ишончи мустаҳкамланди, бундай тангаларнинг нуфузи ортиб борди. Натижада, XIII асрнинг 80–90-йилларида Чигатой улусининг 16 та шаҳрида зарбхона очилиб, уларда доимий равишда кумуш тангалар зарб этилган.

Бу даврда Эронда ва Еттисувда мўғул ҳарбий зодагонлари вайронагарчилик келтириб чиқарувчи урушлар қилиб турган бўлсалар-да, уларнинг бу ҳаракатлари Мовароуннаҳрдаги ислохотларни тўхтата олмади. Чунончи, 1273–1276 йилларда Масъудбек вайрон этилган Бухорони қайта тиклаш ишларини амалга оширди. Натижада, Бухорода иқтисодий ҳаёт, савдо-сотик тикланиб 1273–1282 йиллар Бухоро зарбхоналари тўлиқ ишлай бошлади. Савдо-иқтисодий алоқалар ривожланиб бораётган Фарғона водийсида эса Чигатой хони Дувахон (1291–1306) даврида Андижон шаҳрига асос солинди.

XIV асрнинг бошларига келиб Чигатой давлати хонлари ўз хазиналарини сақлаш учун шаҳарлар танлай бошлайдилар ёки ўзлари янги шаҳарларга асос сола бошлайдилар. Чигатой хонларидан биринчи бўлиб Кебекхон (1309, 1318–1326), маданий ҳаётга яқинлашиб, ўтроқ турмуш тарзига ўтган эди. У Нахшаб шаҳри атрофида ўзига сарой қурди ва бу сарой (Қарши) кейинчалик Кебекхон ва унинг атрофдагиларнинг доимий қароргоҳига айланди. Шу тариқа Чигатой зодагонлари Мовароуннаҳрдаги марказларга ўтроқлашиб бордилар.

Чигатой давлатининг бошқарув тизими¹⁶

Ўз даврида Кебекхон давлатни идора этиш, унинг маъмурий тузилишини қайта ташкил этиш, иқтисодий ҳаётни қайта тартибга солиш мақсадида икки хил: маъмурий ва молиявий ислохотлар ўтказди. Маъмурий ислохотга кўра, маҳаллий тузилмалар туманларга, вилоятларга айлантирилди. Маҳаллий ҳокимлар – маликлар, садрларнинг ўринлари туркий-мўғул уруф бошлиқлари қўлига

¹⁶ Сағдуллаев А. С. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Тошкент: «Академия», 2000. – Б.128.

ўтди. Ноиблик мерос бўлиб ўтадиган бўлди. Бу ислохот давлатни бирмунча мустақкамлашда ўзининг ижобий самарасини берди.

Масъудбек даврида амалга оширилган пул ислохотини такомиллаштириш, савдогарларнинг пул муомаласидаги айрим бошбошдоқликларга барҳам бериш мақсадида Кебекхон пул ислохотини ҳам ўтказди. Бунга қадар танга пуллар Чигатой улусининг кўплаб шаҳарларида маҳаллий зодагонлар номидан зарб этиларди. Кебекхон хулагийлар ва Олтин Ўрда тангаларига тақдидан икки хил: йирик кумуш танга – динор ва майда кумуш танга – дирҳам зарб эттиришни йўлга қўйди. Кебекхон томонидан ягона умумдавлат пуллари муомалага киритилиб, улар Кебекхон номидан (кепакий) асосан Бухоро, Самарқанд ва Ўтрор зарбхоналарида зарб этилган.

Чигатой давлатида улус ҳукмдорлари ва чингизийлар XIV асрнинг бошларига қадар кўчманчилар ҳукмдорлари бўлиб қолдилар ва Мовароуннаҳрнинг ички бошқарувига бевосита аралашмаганлар. Чигатой улусида, умуман олганда, илгариги ижтимоий тузум сақланиб қолган ва айрим вилоятлар ҳамда шаҳарлардаги (Бухоро, Ўтрор, Шош, Хўжанд, Фарғона, Талас) маҳаллий бошқарувда мўғулларгача бўлган маҳаллий аҳоли вакиллари турган. Улар Кебекхон давригача **малик** унвонида бўлиб, мустақил бошқарувни амалга оширганлар ва ўз вилоятларида тангалар зарб этганлар.

Манбалар маҳаллий ҳокимлар ва Чигатой улусининг ўтроқ вилоятлари олий ҳукмдорлари ўртасидаги муносабатлар ҳақида тўлиқ малумотлар бермайди. Шунингдек, улусдаги **маликлар** ва **садрлар** ҳамда мўғуллардаги доруғачилар ўртасидаги муносабатлар ҳам унча аниқ эмас. Афтидан, доруғачилар бўйсундирилган шаҳарларни маҳаллий ҳокимлар билан билгаликда бошқарганлар. Мовароуннаҳр бо-

сиб олинганидан сўнг Чингизхон барча шаҳарларда доруғачиларни қўйиб, кейинчалик уларга аҳолини рўйхатга олиш, маҳаллий аҳоли орасидан қўшин йиғиш, почта алоқаларини йўлга қўйиш, турли солиқлар, ўлпонлар ва йиғинлар тўплаш ҳамда уларни саройга етказиш вазифаси юклатилган.

Чигатой улусининг ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги муҳим даврлардан бўлиб қолган сиёсий ҳаётдаги бундай тизим XIV аср бошларига қадар сақланиб қолди. Мўғул шаҳзодалари мусулмон маданияти анъаналарини қабул қила бориб, аста-секинлик билан кўчманчилар анъаналари билан алоқани узиб, Мовароуннаҳрнинг турли вилоятларига жойлаша бошлайдилар. Мисол учун, Илоқ водийсининг Оҳангарон деб атала бошлаши ва бу ерда ўзбек – қурама-ларнинг пайдо бўлиши мўғуллар даврига тўғри келади. Чигатой ўзбеклари деган тушунчанинг юзага келишига сабабчи бўлган Муборакшоҳ (Чингизхоннинг набираси, Чигатойнинг ўғли) 1246 йилда ҳозирги Оҳангарон шаҳри яқинидаги Шавкат (қад. Сакокат) деган шаҳарчада қароргоҳ қуриб, мўғул ҳукмдорлари орасидан биринчилардан бўлиб мусулмончиликни қабул қилади ва маҳаллий аҳоли билан жуда яқин қавм-қариндошлик алоқасига киришади. У, ҳаттоки, ўзи мансуб бўлган олмалиқ уруғи вакилларининг катта қисмини Мўғулистондан кўчириб келтириб, Сакокат қаршисидаги дарёнинг сўл соҳилида, серўт адирларга жойлаштиради. Ўша қавм туфайли Олмалиқ деган шаҳар ҳозир Ўзбекистонда ҳам, Мўғулистонда ҳам мавжуд.

Ўз даврида Кебекхон ўтказган ислоҳотлар ўтроқ ҳаёт, маҳаллий аҳоли билан яқинлашувга кўпдан бери қарши бўлган гуруҳларнинг ҳам фаолиятини кучайтириб юборади. 1326–1334 йилларда ҳукмронлик қилган Тармаширин Муборакшоҳ ва Кебекхон сиёсатини давом эттиради. У бутун

Мовароуннаҳр, Еттисув ва Шарқий Туркистонда ҳукмронлик қилиш жараёнида исломни расмий дин деб эълон қилади ва мазкур ҳудудлар аҳолисини исломга мажбуран даъват этади. Тармаширин сиёсатидан норози бўлган кўчманчи мўғул зодагонлари исён кўтариб, 1334 йилда уни ўлдирадилар.

Хуллас, XIV асрнинг 40-йилларига келиб, ўзаро урушлар натижасида Чигатой давлатининг инқирози кўзга ташланиб қолган эди. Давлатнинг сўнги хонларидан бири Қозонхон (1343–1346) марказий ҳокимият таъсирини кучайтиришга ҳаракат қилиб, ўзига амир унвонини олиб, давлат бошқарувида қаттиқ сиёсат олиб борган бўлишига қарамай ўзаро курашлар авж олиши натижасида Кеш (Шаҳрисабз) ва унинг атрофидаги ерлар Ҳожи Барлос бошчилигидаги барлос уруғи, Хўжанд Боязид Жалойирий бошчилигидаги жалойирлар қўлига ўтди. Балх ва унинг атрофидаги ерлар Қозонхоннинг набираси Амир Ҳусайн қўлига ўтди. Шибиргонда Муҳаммадхўжа апарди ҳокимиятни қўлга олди. Шунингдек, Бухорода садрлар, Хутталондан маҳаллий ҳокимлардан бўлган Кайхусрав, Термизда саййидлар, Чоч ва Фарғонада маликлар, Бадахшонда маҳаллий ҳукмдорлар ҳокимиятни қўлга олдилар. Улар ўртасида доимий равишда курашлар ва низолар бўлиб турди.

Таянч сўзлар:

Мўғул қабилалари, мэну (мэнва), Темучин, чингизийлар, умумқурултой, Еке мунғол улус, Алтан уруг, маркитлар, хоразмшоҳ ва Чингизхон муносабатлари, Чингизхон босқини, «Ясоқ»лар, давлатни бошқарув қонун-қоидалари, хон ҳокимияти, юрт, тархон, тайжи, писар, шаҳзода, ўғил (оғул), ўғлон, султон, чингизийлар ўртасидаги ўзаро урушлар,

ўтроқ ҳаёт тарафдорлари, кўчманчи ҳарбий зодагонлар, Жалолиддин Мангуберди, Хоразм тахти учун низолар, мўғулларга қарши кураш, чигатой улуси, Эл Аларгу, Ботухон, Угэдэй, Мункэхон, Жўжи улуси, Олтин Ўрда, улуг хон, Маҳмуд Ялавоч, мусулмон маданияти вакиллари, Масъудбек, пул ислоҳоти, солиқ тизими, доруғалар, босқоқлар, калон, қопчур, шулен, тарғу, тамға, суюрғол, музориълар, барот, пайзалар, ём (жом), Чигатой давлатининг бошқарув тизими, кутвол, ёрғучи, кадхудо, маликлар, садрлар, Кебекхон ислоҳотлари, Чигатой давлатининг заифлашуви.

6-мавзу бўйича савол ва топшириқлар

1. Чингизхон давлатининг пайдо бўлиши ҳақида гапириб беринг.
2. Чингизхон босқинининг қайғули оқибатлари ҳақида нималарни биласиз?
3. Хоразмшоҳ мағлубиятининг асосий сабаби нимада эди?
4. Мўғуллар давлатидаги бошқарув тизими ҳақида гапиринг.
5. «Ясоқ»лар ҳақида нималарни биласиз?
6. Жалолиддин Мангуберди жасоратини қандай изоҳлайсиз?
7. Жалолиддин – мўғулларга қарши юрт посбони.
8. Чигатой давлатининг ташкил топиши ҳақида гапиринг.
9. Чигатой давлатининг бошқарув тизими қандай ташкил этилган эди?
10. Чигатой давлати инқирозининг сабаблари нимада эди?

6-мавзу бўйича фойдаланилган адабиётлар

1. Абусейтова М.Х. и др. История Казахстана и Центральной Азии. – Алматы: Bilim. 2001.

2. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Тошкент: Шарқ, 2001.
3. Асқаров А.А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. – Тошкент: Университет, 2007.
4. Бунёдов З. Ануштагин-хоразмшоҳлар давлати (1097–1231). А. Аҳмад ва М. Маҳмуд таржимаси. – Тошкент: 1998.
5. Бартольд В.В. история культурной жизни Туркестана. // Соч. Т. II. Ч. 1. – М.: Наука, 1963.
6. Белиницкий А.И. К вопросу о социальных отношениях в Иране в Хулагуидскую эпоху. // Советская востоковедения. 1978.
7. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. – Душанбе: Ирфон. 1989.
8. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – М.: Наука, 1985.
9. Ёрматов И. Илоқ тарихи. – Тошкент: 2005.
10. Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. – Тошкент: Академия, 2008.
11. Сағдуллаев А.С. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи: Давлат ва жамият тараққиёти. – Тошкент: Академия, 2000.
12. Строева Л. В. Борьба кочевой и оседлой знати в чагатайском государстве в первой половине XIV в. В кн. Памяти академика Игнатия Юлиановича Крачковского. – Л.: Из-во ЛГУ, 1958.
13. Ўзбекистон тарихи. Муртазаева Р.Х. таҳрири остида. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003.

7-МАВЗУ. ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТЧИЛИГИНИНГ АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ БОСҚИЧИ

1-§. Амир Темурнинг ҳокимият тепасига келиши ва марказлашган давлат тузиши

Мовароуннаҳрдаги сиёсий тарқоқлик. Ўзбекистон давлатчилиги тарихининг ўрта асрлар давридаги янги босқичи буюк саркарда ва давлат арбоби Амир Темур ибн Тарағай Баҳодир номи билан боғлиқдир. Амир Темур 1336 йил 8 апрелда (ҳижрий 376 йил, шаъбон ойининг 25 кунинда) Кеш туманига қарашли Хўжа Илғор (ҳоз. Қашқадарё вилояти, Яккабоғ тумани) қишлоғида барлос бекларидан бири Амир Тарағай Баҳодир ибн Барқал оиласида дунёга келди. Темурнинг болалиги ва ўспиринлик йиллари Кеш ва унинг атрофларида ўтиб, маҳаллий амирлар, нўёнлар ва бекларнинг ўзаро урушлари, низолирига тўғри келди.

Маълумки, XIV асрнинг 40-йилларига келиб Чигатой давлати парчаланиб, давлатнинг шарқий қисми – Шарқий Туркистон ва Еттисувни ўз ичига олган Мўғулистон давлати ташкил топади. Чигатой улусида нисбатан барқарорликни сақлай олган Қозонхоннинг (1336–1347) ўлиmidан кейин давлат ҳудудлари парчаланиш, иқтисодий вайронлик сари юз тутиб, Амир Қозоғон (1347–1357) даврида бу жараён янада авж олади. 1348 йилда Чигатой авлодларидан бўлган Туғлуқ Темур Мўғулистон тахтига ўтиради. У Чигатой улусидаги сиёсий парокандаликка барҳам бериш ва Мовароуннаҳрни босиб олиш мақсадида бу ҳудудларга бир неча бор талончилик урушлари олиб боради. Хусусан, Туғлуқ Темур 1360 йилда Кеш вилоятини босиб олади. Бу вилоятнинг ҳокими бўлган Темурнинг

амакиси Ҳожи Барлос Хуросонга қочади. Манбаларнинг маълумот беришича, Амир Темур Амударё бўйида амакисини қузатар экан, амакисига шундай мурожаат қилади: «Агар икковимиз ҳам ватанни тарк этсак, отамерос юртимиз, шубҳасиз, бегоналар қўлига ўтиб кетади. Лозим топсангиз, мен подшоҳ (Туғлуқ Темурхон) хизматига борсам».

Амир Темур отамерос юртни қўлдан бермаслик мақсадида Туғлуқ Темур ишончини қозониб (Амир Ҳожи Сайфиддин ёрдамида), унинг хизматига ўтади ва Кеш вилоятининг ҳокими этиб тайинланади. Аммо, Туғлуқ Темур ўғли Илёсхўжани Мовароуннаҳрнинг ҳокими этиб тайинлагач, Амир Темур унга хизмат қилишдан бош тортиб, Балх ҳокими, Амир Қозоғоннинг набираси Амир Ҳусайн билан иттифоқ тузади. Ўша даврдаги вазият тақозоси билан Темур Мовароуннаҳрни тарк этишга мажбур бўлиб, Ҳусайн билан иттифоқ тузган эди. 1361–1370 йиллар давомида Амир Темур ва Амир Ҳусайн дастлаб дўстона, кейин эса гајорона муносабатда бўлдилар.

1363 йилда Мўғулистон ҳокими Туғлуқ Темур вафот этгач, Илёсхўжа Мовароуннаҳрдан ҳайдалади. Аммо, кўп ўтмасдан Мовароуннаҳр устига янгидан юришга тайёргарлик кўра бошлайди ва 1365 йилда катта қўшин билан Сирдарё томонга йўлга чиқади. Бундан хабар топган Ҳусайн ва Темур ҳарбий кучларини жангга тайёрлайдилар. Бирлашган кучлар ва Туғлуқ Темур қўшинлари ўртасидаги жанг 1365 йил 22 майда Чиноз ва Тошкент оралиғида қаттиқ ёғингарчилик пайтида бўлади ва тарихда «Лой жанги» («Жанги лой») номини олади. Бу жангда Темур ва Ҳусайн келишиб ҳаракат қилмаганликлари оқибатида уларнинг бирлашган қўшини мағлубиятга учрайди. Айрим манбалар бу мағлубиятнинг сабабини Амир Ҳусайннинг суст ҳаракат қилиши деб изоҳлайди. Темурнинг ўзи эса бу каби ҳолатларни Ҳусайннинг ҳасадгўйлигида

деб биледи. Хусусан «Темур тузуклари»да Амир Темур ва Амир Хусайннинг дўстона муносабатларини бузилишига Хусайннинг молпарастлиги ва ҳасадчилиги сабаб бўлганлиги таъкидланади. «Амир Хусайн билан муросаю-мадора қилишга шунчалик интилдимки, ҳатто унинг амирларига ҳам бу таъсир этиб, менга бўйсундилар».

«Лой жанги» мағлубиятидан сўнг Хусайн ва Темур Балхга чекинадилар. Ўз ҳолича ташлаб қўйилган Мовароуннаҳр аҳолиси яна Илёсхўжа бошлиқ мўғуллар зарбасига учраш хавфи остида қолади. Бундай шароитда Самарқанддаги сарбадорлар «Озодлик йўлида дорга осилишга тайёرمиз» шиори остида (сарбадор – *форсча* боши дорда) мўғулларга қарши кураш учун бутун халқни даъват этишади.

Сарбадорлар ҳаракати XIV асрнинг 30-йилларида Хуросонда (Афғонистоннинг шимоли-ғарби, Марв воҳаси ва Эроннинг шимоли-шарқий қисми) пайдо бўлиб, бу ҳудудлардаги мўғуллар ҳукмронлиги барҳам берадилар ва маркази Сабзавор шаҳри бўлган сарбадорлар давлатига (1337–1381) асос соладилар. Сарбадорлар ҳаракати XIV асрнинг 50–60-йилларида ижтимоий-сиёсий ҳаракат сифатида Мовароуннаҳрда ҳам ёйилади ва унинг маркази Самарқанд эди. Сарбадорларнинг ҳаракатлантирувчи кучлари мадраса толиблари, шайхлар, умуман, оддий аҳолидан иборат эди. Ҳаракат қатнашчиларининг асосий мақсади мўғул истилочилари ва зулм ўтказувчи маҳаллий қатламларга қарши кураш эди.

Хуросонда бўлгани каби Самарқандда ҳам бу курашнинг ҳаракатлантирувчи кучлари таркиби бир хил эди. Илёсхўжа қўшинлари Самарқандга йўл олиб, уни қамал қилганларида сарбадорлар мудофаани ташкил қилдилар. Мудофаага мадраса мударриси Мавлонозода, хунарманд Абу Бакр Калавий, мерган Хурдак Бухорийлар бошчилик қиладилар. Шаҳарни осонликча эгаллашни режа-

лаштирган мўғулларнинг бир неча ҳужумлари муваффақиятсиз чиққач, улар шаҳар атрофини ўраб олиб, узоқ вақт қамал қилиш режасини ишлаб чиқадилар. Аммо, Илёсхўжа лашкари сафида юқумли касаллик (от вабоси) тарқалиши натижасида у дастлаб Самарқандни, кейин эса Мовароуннахрни ташлаб кетишга мажбур бўлади.

Бу пайтда Кешда бўлган Амир Темур Илёсхўжанинг мағлубияти ҳақидаги хабарни Амир Ҳусайнга етказди ва улар 1366 йилнинг баҳорида Самарқандга етиб келадилар. Самарқанд атрофидаги Кониғил мавзеида қўзғолон раҳбарлари билан учрашув бўлиб ўтади. Амир Ҳусайннинг буйруғи билан бу ерда сарбадорларнинг бошлиқлари ва, афтидан, фаол иштирокчилари қатл этилади. Темурнинг аралашуви билан фақат Мавлонозода омон қолдирилиб, Хуросонга жўнатилади. Муъиниддин Натанзий маълумотларига асосланган А. Зиёнинг фикрича, сарбадорлар ғалабасидан сўнг самарқандликлар Мавлонозода итоатига ўтиб, «уни имом ва амир (сифатида) қабул қилганлар». Яъни, Самарқандда ҳам диний, ҳам сиёсий ҳокимият Мавлонозода қўлига ўтган. Унинг бу «имомлиги ва амирлиги» Самарқанднинг ўзида деярли бир йил давом этган. Шу боис ҳам Амир Ҳусайн сарбадорлар ҳаракатининг бошлиқлари ва фаолларини омон қолдирмаслиги аниқ эди. Амир Ҳусайн учун ўз сиёсий рақибларини заифлаштириш ва, мавриди келса, улардан қутулиш сиёсати нечоғлик муҳим бўлганини Кониғил воқеасидан сўнг юз берган жараён орқали ҳам билиб олиш мумкин.

1366–1370 йиллар Амир Темур ва Амир Ҳусайн ўртасидаги зиддиятлар кучайиб, бу кураш Ҳусайннинг ўлдирилиши билан яқун топади. 1370 йил 9 апрел чоршанба куни ўз даврининг нуфузли амирларидан бўлган Шайх Муҳаммад сулдуз, Кайхисрав Хутталоний, Ўлжойту апарди, Довуд дуглот, Сарбуго

жалойир, Жоку барлос, Муаййад дуғлот, Бадахшон ҳокими Шайх Муҳаммад, Ҳусайн баҳодир, Саййид Барака, термизлик ака-ука саййидлар Абу Маолий ва Али Акбар кабилар ҳузурда Амир Темур ҳокимияти тан олинади. Мовароуннаҳрнинг амалдаги хонлиги Чингизхон авлодига мансуб бўлган Суюрғатмиш кўлига ўтади. Давлат бошқарув тизими эса Мовароуннаҳр амири номини олган Амир Темур кўлида қолади. Темур Кеш шаҳридан Самарқандга кўчиб, уни ўз давлатининг пойтахтига айлантиради. Зеро, «Бобурнома»да маълумот берилишича, «Мўғул ва турк улуси уни Семизканд дерлар. Темурбек пойтахт қилур эди. Темурбекдин бурун Темурбекдек улуғ подшоҳ Самарқандни пойтахт қилган эмастур».

Темур давлатининг барпо этилиши. Амир Темур ҳокимият тепасига келгач, деярли бир аср бошбошдоқлик ҳукм сурган мамлакатга қонунлар жорий этиб, тартиб ўрнатиш осон эмас эди. Уни фақатгина кучли сиёсат юргизиб, мамлакат қудратини мустаҳкамлаб амалга ошириш мумкин эди. Темур ўзига мустаҳкам таянч барпо этиш мақсадида дастлаб барлос қабиласидан махсус гвардия ташкил қилади. Чунки бундай ишончли гвардия, айниқса, унинг сиёсий ва ҳарбий курашлари учун зарур эди.

Шунингдек, Амир Темур давлат бошқарувини ўз кўлига олган бўлса-да, аммо мавжуд шарт-шароитда амалий қадамлар қўйиш ниҳоятда оғир эди. Зеро, мамлакат ё бирон-бир вилоят ёки ижтимоий табақа доирасида каттагина мавқега эга бўлган амирлар аввалбошда унинг ҳукмронлигини тан олган бўлсалар-да, улар билан Амир Темур ўртасидаги муносабат бундан буён уларга ва уларнинг намояндаси бўлмиш ижтимоий муҳитга нисбатан юргизиладиган сиёсат билан кўп жиҳатдан боғлиқ эди. Айнан шунинг учун ҳам 1370 йил ўрталарида Самарқандда ўтказилган қурултойда Амир Темур барча вилоятлардан нуфузли амирлар, лашкарбошиларни йиғиб,

уларга ҳар бирининг мавқеи ва мартабасига қараб бирон-бир мансаб ва мулк (вилоят, туман, шаҳар) тақсимлаб беради, катта-катта совғалар улашади. Бу ҳақда Соҳибқироннинг «Тузук»ларида шундай дейилади: «Булардан мол-дунёга ҳирс қўйган очкўз ва тамагирларига мол-ашё ваъда қилдим, мансаб-мартабага ва мамлакатларни бошқаришга кўз тиккан амалпарастларга қўлим остидаги мамлакат ва вилоятлардан бирининг ҳокимлигини бердим».

Амир Темур Мовароуннаҳрнинг қонуний ҳукмдори сифатида мамлакат ҳудудларини бирлаштиришга киришар экан, ҳудудлар устига дабдурустдан ҳарбий юришлар қилмасдан, келишувчилик сиёсатини тутди. Шу боис ҳам у Амударё ва Сирдарё оралиғидаги ерларни, Фарғона, Шош вилоятларини ўз тасарруфига киритишда унчалик қийналмади. Аммо, Хоразмда аҳвол бошқача эди. Хоразмнинг ўша даврдаги ҳукмдорлари (Ҳусайн Сўфи, Юсуф Сўфи) Олтин Ўрда таъсирида бўлиб, элчилар жўнатилганлигига қарамай бир неча йил Амир Темур ҳокимиятини тан олишмайди. Шунинг учун ҳам Амир Темур Хоразм устига беш маротаба (1371-, 1373-, 1375-, 1379-, 1388-йиллар) қўшин тортишга мажбур бўлади. 1388 йилдан сўнг Хоразм Амир Темур давлати таркибига кирган.

Амир Темурнинг ҳарбий юришлари 1386 йилдан бошлаб «уч йиллик», 1392 йилдан «беш йиллик», 1399 йилдан «етти йиллик» урушлар номини олган. XIV асрнинг 80-йиллари ўрталарига келиб бутун Хуросон Соҳибқирон ихтиёрига ўтади. «Уч йиллик» уруш даврида Амир Темур Озарбайжон, Табриз, Мозандарон, Филонни бўйсундиради. Шундан кейин у Кавказга юриш бошлаб Тифлис, Арзирум ва Ван қалъасини эгаллади.

1387-1388 йилларда Хоразмга даъвогар бўлган Олтин Ўрда хони Тўхтамиш Амир Темурнинг йўқлигидан фойдаланиб, Мовароуннаҳрга ҳарбий юриш-

лар уюштиради. 1388 йилнинг январида Амир Темурнинг қайтишидан хабардор бўлган душманлар чекина бошлайдилар. Амир Темурдан топшириқ олган Ҳусайн, Шайх Али Баҳодир ва бошқа амирлар душманни Сирдарё бўйидаги Сарисув деган жойда қувиб етиб, унга катта талафот етказишади. 1388 йилнинг охиридаги яна бир тўқнашув (Сагарон, Каттақўрғон атрофларида) Тўхтамишнинг мағлубияти ва қочиб кетиши билан якунланади. 1395 йилнинг баҳорида Кавказдаги Терек дарёси бўйида Тўхтамиш ва Амир Темур қўшинлари яна тўқнашади. Бу жангда Тўхтамиш қаттиқ мағлубиятга учрайди, пойтахт Сарой Берка ишғол этилади ва Олтин Ўрданинг қудратига қаттиқ зарба берилади.

Таъкидлаш лозимки, соҳибқироннинг бир мамлакатга қилган юришлари унинг бошқа мамлакатларга қилган юришлари билан узвий боғланиб кетар эди. Хоразм, Хуросон, Эрон, Ҳиндистон юришлари бунга мисол бўла олади. Маълумки, соҳибқирон ҳокимият тепасига келган даврда Эрон ва Хуросонда ҳам бир неча кичик давлатлар мавжуд бўлиб, оддий халқ ва савдогарлар улардан кўп жабр кўрар эдилар. Амир Темур 1380 йилдан бошлаб Хуросон юришларини бошлайди. Тус, Нишопур, Сабзавор шаҳарлари унга жангсиз таслим бўладилар.

Соҳибқирон Озайбаржонга бир неча бор ҳужум қилиб 1387 йилда уни эгаллашга муваффақ бўлади. 1392 йилда Арманистон ва Грузия Амир Темур ҳукмига ўтади. Шимолий Ҳиндистон ва Кашмир мусулмонлари қароқчилардан азият чекаётганлиги боис Темур Ҳиндистонга ҳам юриш қилиб, 1399 йил мартада бу ҳудудларни ҳам эгаллайди. 1400 йилда Амир Темур қўшинлари турк султони Боязид I ва Миср султони билан кураш олиб бориб, ўша йили Миср султони Фаражни тор-мор этди. 1402 йилда Амир Темур Анқара ёнида Боязид билан иккинчи марта тўқнашади ва уни тор-мор этади. Темурнинг

бу ғалабаси айниқса европаликларда зўр таассурот қолдиради. Мисол учун, Боязид устидан қозонилган буюк ғалаба муносабати билан Франция қироли Карл VI, Англия қироли Генрих IV ва Византия императори Темурга ўз табрикномаларини юборганликлари манбалардан маълум. Чунки, тадқиқотчилар тили билан айтганда, Европага улкан хавф солиб турган Боязид бошчилигидаги усмонийлар империясига берилган зарба учун эндигина уйғонаётган бутун Европа Амир Темурдан миннатдор эди.

1404 йилнинг май ойида Амир Темур Кичик Осиёдан Самарқандга қайтиб келади ва Хитойга бўладиган юришга тайёргарлик кўра бошлайди. 1404 йилнинг қаҳратон қишида Темурнинг 200 минглик кўшини Самарқанддан Хитой юришига чиқади. Ўша йили қиш Ўрта Осиё тарихидаги энг қаҳратон қишлардан бири бўлади. Сирдарёнинг суви бир метрга музлаган, аскарлардан кўпининг кўл-оёқларини, қулоқ-бурунларини совуқ олади. Амир Темурнинг ўзи ҳам кўп ўтмай шамоллаб қолади. 1405 йил январ ойининг ўрталарида Ўтрорга тўхташга қарор қилишади ва бу ерда 18 феврал куни буюк жаҳонгир соҳибқирон Амир Темур вафот этади.

Амир Темур 35 йил давомида ҳарбий юришлар олиб боради. Ушбу юришлар натижасида улкан салтанат барпо этилдики, унинг таркибига Мовароуннаҳр ва унинг атрофидаги вилоятлар, Ҳоразм, Каспий атрофидаги вилоятлар, ҳозирги Афғонистон, Эрон, Туркия, Ҳиндистон, Ироқ, Жанубий Россия, Кавказ ва Ғарбий Осиёнинг бир қатор давлатлари кирган. Амир Темурнинг улкан давлат барпо этишдаги фаолияти, унинг мақсад ва режаларига кўра, икки босқичга бўлинади. Биринчи босқич 1360–1386 йилларни ўз ичига олиб, бу даврда Соҳибқирон Мовароуннаҳрда марказлашган кучли давлат барпо этишга эришади. Иккинчи босқич 1387–1404 йилларни ўз

ичига олиб, бу даврда Амир Темур мамлакат қудратини мустаҳкамлаш пайида бўлди.

Амир Темур ўз салтанатини барпо этишда ўзига қадар мавжуд бўлган сиёсий бошқарув тажрибаларидан кенг фойдаланади. Унинг давлати, ўз таркибий тузилишига кўра, кўпинча ҳарбий-сиёсий тартибларга асосланган эди. Қудратли ҳукмдор давлатчилик ва бошқарув тарихини яхши билганидан бўлса керак, қадимги ва ўрта асрлар Шарқдаги турли давлатлар ва уларнинг сиёсий ҳамда маъмурий идора усули, бошқарув тизимлари ҳақида кенг тасаввурга эга эди. Соҳибқироннинг давлат бошқарув тизими қўл остидаги бутун ҳудудда ягона марказлашган сиёсий тартиб асосида қурилган бўлса-да, бу соҳада олиб борилган сиёсат ўрта асрлар Ўрта Осиё давлатларида кенг қўлланилган идора усуллари тажрибаси билан бойитилган эди.

2-§. Темурийлар даврида Мовароуннаҳр ва Хуросон

Соҳибқирон Амир Темур вафотидан олдин ўз тахтининг ворисини тайинлаб, авлодларию аъёнларини унга содиқ хизмат қилишга чақиради. Бу ҳақда Соҳибқирон тилидан манбада қуйидагича маълумот берилади: «... шу кундан эътиборан фарзандимиз Пирмуҳаммад (ибн) Жаҳонгирни ўзимизга валиаҳд ва тожу тахт вориси этиб тайинладикким, Самарқанд тахти унинг амри фармонида бўлғай, тамкинлик ва истиқлол билан мулку миллат, лашкар ва раиятнинг муҳим юмушлари билан машғул бўлсин, сизлар эса унга тобелик ва бўйсунуш маросимини ўрнига қўйинглар, биргаликда уни қўллаб-қувватланглар, токи олам бузилмасин...»

Аммо, амалда аҳвол бошқача эди. Амир Темур барпо этган буюк салтанат (жами ўз ичига 27 та давлат ва вилоятларни жам этган) гарчи у ҳаётлик

пайтида унинг маҳорати ва куч-қудрати билан мустақкам турган бўлса-да, Темур вафот этиши билан ноқ ички жиҳатдан сиёсий заиф ва умумиқтисодий асосларга эга бўлмаганлиги сезилиб қолди. Бу ҳолат, ўғиллар ва набираларга мамлакатни қисм-қисмларга бўлиб берилганлиги ҳамда суюрғол тартибининг мавжудлиги давлат парокандалигини кучайтириши (кўплаб ўрта асрлар давлатларида бўлгани каби) билан изоҳланади. Чунончи, Темурнинг жасади Самарқандда дафн этилиши ва мотам маросимлари тугамасданок, шаҳзодалар ўртасида тож-тахт учун ўзаро кураш бошланиб кетади.

Ўша вақтдаги Кобул ва Шимолий Ҳинд мулкларининг ҳукмдори бўлган Пирмуҳаммадни тахтга ўтказиш тарафдорлари кўп бўлса-да, Мироншоҳ Мирзонинг ўғли, Тошкент, Сайрам, Туркистон ерларининг ҳокими Халил Султон 1405 йилнинг 18 мартада ўзининг минг чоғли аскарлари билан шошилиш тарзда Самарқанд тахтини эгаллайди. Халил Султон бошқа бир темурий шаҳзода Муҳаммад Жаҳонгир Мирзонинг ўғли Муҳаммад Султон Мирзонинг ўғли)ни хон деб кўтаради ва унинг номидан хутба ўқитиб, танга зарб эттиради. Халил Султон вақтинча Темурдан қолган хазина эвазига соҳибқироннинг нуфузли аъён ва киборлари, айрим амирларининг маълум қисмини ўз томонига оғдириб, Мовароуннаҳр тахтини эгаллаб олган бўлишига қарамай, кўп ўтмасдан кучли норозилик ва исёнларга дуч келади.

Аввало, Темурнинг кенжа ўғли Шоҳрух Мирзо Ҳиротда ўз номига хутба ўқитиб, танга зарб этишни жорий қилди. Шундан сўнг Туркистон ҳокими Шайх Нуриддин ва Фарғона ҳокими Амир Худойдод Халил Султонга қарши исён кўтарадилар. Бу исёнга Ўтрор ҳокими Бердибек ҳам қўшилади. Халил Султоннинг укаси Мирзо Султон Ҳусайн Амударё бўйларида ўз акасига қарши бош кўтаради. Темур

тахтининг асосий валиаҳди бўлган Пирмуҳаммад Амударёдан кечиб ўтиб, Халил Султонга қарши Насафга қўшин тортади. Халил Султонни Ироқ томондан отаси Мироншоҳ Мирзо қўллаб-қувватлаб турган бўлишига қарамай, унга қарши низолар кучайиб борди. Натижада, 1405 йилнинг охирига келиб Хуросонда Шоҳрух Мирзо, Балх, Ғазна ва Қандаҳорда Пирмуҳаммад Мирзо, Ғарбий Эрон ва Озарбайжонда Мироншоҳ Мирзонинг ўғиллари Умар Мирзо билан Абубакр Мирзолар ҳокими мутлақ бўлиб оладилар. Сирдарёдан шимолда жойлашган вилоятлар: Туркистон, Сарбон, Ўтрор, Сайрам Амир Бердибек тасарруфида қолади. Ўратепа билан Фарғонани Амир Худойдод эгаллаб олади. Хоразмни эса Олтин Ўрданинг таниқли саркардаларидан бири Амир Идику Ўзбек ишғол этади.

Мовароуннаҳр ҳокими Халил Султоннинг ўз ҳолича иш тутиши, теурий зодагонлар ва амирларнинг камситилиши, мусулмон уламолари, жумладан, нақшбандия тариқатининг таниқли шайхи Муҳаммад Порсонинг таҳқирланиши натижасида Халил Султонга нисбатан норозиликлар кучайиб боради. Ундан ташқари, ўзаро уруш ва фитналар шаҳзодаларнинг ҳалокати билан якун топа бошлайди. Хусусан, тахт вориси Пирмуҳаммад 1407 йил 22 февралда ўзининг вазири Пир Али Тоз томонидан суиқасд натижасида ўлдирилади (Пир Али Тоз кейинроқ Ҳиротда Шоҳрух томонидан қатл этилади). 1408 йил 22 апрелда қорақунонли туркманларнинг қабила бошлиғи Қораюсуф билан бўлган жангда Мироншоҳ ўлдирилади. Натижада, Озарбайжон ва Ироқ теурийлар тасарруфидан чиқади.

1405–1408 йилларда Шоҳрух Мирзо Халил Султондан Самарқанд тахтини тортиб олишга ҳаракат қилган бўлса-да, бунинг уддасидан чиқа олмайди. Балх, Сеистон, Хуросон ва Озарбайжонда теурий шаҳзодалар ва айрим нуфузли амирларнинг

бирин-кетин кўтарилиб турган галаёнлари бунга жиддий тўсқинлик қилади, 1409 йилнинг бошларида Мовароуннаҳрда ҳам сиёсий вазият янада кескинлашади. Бу вақтда Амир Худойдод Халил Султонни Самарқанд яқинидаги Шероз қишлоғида мағлубиятга учратиб, унинг ўзини асирликка олади. Хуросон ҳокими Шоҳрух эса Мозандарон, Машҳад, Сеистон ва Кирмондаги галаёнларни бостириб, бу вилоятларда осойишталик ўрнатади. Сўнгра бутун эътиборини Мовароуннаҳрга қаратади ва 1409 йил 25 апрелда Амударёдан ўтиб, Самарқандга қўшин тортади. Бу жангда Халил Султонни асир олган Амир Худойдод қўшинлари тор-мор этилиб, Халил Султон асирликдан озод қилинади ҳамда Эронда Рай вилоятининг ҳокимлигига тайинланиб, 1411 йилда вафот этади.

1409 йилнинг охирига қадар Мовароуннаҳрда тинчлик ва осойишталик ўрнатиб, Халил Султон ва бошқа темурий шаҳзодалар тарафдорларига кескин чоралар кўради, издан чиққан хўжалик ҳаётини, савдо-сотиқни тиклайди. Шоҳрух Мирзо темурийлар давлатининг олий ҳукмдори сифатида эътироф этилиб, унинг деярли 40 йиллик (1409–1447) барқарор ҳукмронлик даври бошланади. Темур вафотидан сўнг ўтган давр мобайнида давом этган тахт ва ҳудудлар учун ўзаро урушлар ҳамда исёнлар мамлакат аҳолисининг иқтисодий аҳволига кескин таъсир қилиб, халқнинг жиддий норозилигига сабаб бўлади. Шу боис, Шоҳрух Мирзо оддий халқ томонидан қўллаб-қувватланиши табиий эди. Айнан шунинг учун ҳам Шоҳрух Амир Темур ҳукмронлиги остида бўлган ҳудудларда ўз ҳокимиятини ўрнатишга ҳамда мамлакатда доимий тинчлик ва осойишталик ўрнатишга жиддий ҳаракат қилади.

Шоҳрух Мирзо ҳокимият тепасига келгач, деярли барча вилоятлар ҳокимларига, нуфузли амирларга ишончсизлик билан қараб, уларни лавози-

мидан четлаштиради. Уларнинг ўрнига деярли ҳамма вилоятларда ўз ўғиллари ва набираларини ҳамда ўзига яқин тутган қариндошларини ноибликка тайинлайди. Жумладан, Балх ва Бадахшон Иброҳим Султонга, Шероз Суюрғатмишга, Кобул ва Қандаҳор Қайду Мирзога, Хуросоннинг бир қисми Бойсунқур Мирзога, Фарбий Эрон ҳамда Ироқи Ажамнинг бир қисми Султон Муҳаммадга, Форс вилояти Абдулло Мирзоларга бўлиб берилади. Шоҳрух Мирзо шу йўл билан давлатни бошқариш осон ва енгил бўлади деб ўйлаган эди. Бироқ, натижа у ўйлаганчалик бўлиб чиқмади.

Таъкидлаш лозимки, Шоҳрух Мирзо даврида ҳам мамлакат ички ҳаётида бирмунча осойишталик ҳукм суриб, савдо-сотиқ, иқтисодиёт равнақи, фан ва маданият, маънавиятга эътибор сусаймаган бўлса-да, давлатчиликнинг Темур давридаги имкониятлари ва буюклигига путур етган эди. Хусусан, Шоҳрухнинг набираси Султон Муҳаммад Эрон ноибни этиб тайинлангач, марказга бўйсуннишдан бўйин товлайди. Шоҳрух исёнкор неварасига қарши қўшин тортишга мажбур бўлади. 1410 йилда Мовароуннаҳрдаги Шайх Нуриддин ғалаёни ҳам Шоҳрух аралашуви билангина бостирилади. Темурийларга тобе бўлган Озарбайжон қорақунонлилар қўлига ўтган пайтларда Шоҳрух уч маротаба (1421, 1429, 1434) у ерга юриш қилиб, ўз ҳукмронлигини тиклайди. Лекин ҳар сафар орқага қайтганидан сўнг қорақунонлилар яна Озарбайжонни эгаллаб олаверишади. Бундай ҳолатлар давлатнинг илгариги буюклиги йўқолиб бораётганидан далолат берарди.

Шоҳрух Мирзо Темурдан сўнг тиклаган давлатда Мовароуннаҳр мулкларининг алоҳида ўрни бор эди. Давлатнинг марказий пойтахти Ҳирот шаҳри ҳисобланса, Мовароуннаҳрнинг маркази Темурнинг пойтахти қадимий Самарқанд шаҳри эди. 1409 йил Мовароуннаҳр Халил Султондан олинганидан сўнг

Шоҳрух ўғли Муҳаммад Тарағай Улуғбек Мирзони (1394–1447) Мовароуннаҳр ҳукмдори этиб тайинлайди. Бу пайтда 15 ёшда бўлган Улуғбек давлат бошқарув ишлари учун ёш эканлиги ҳисобга олиниб, таниқли амир Муборизиддин Шоҳмалик унга оталиқ сифатида тайинланиб, бошқарув ишлари амалда оталиқнинг қўлида мужассамлашади. 1411 йилда Шоҳмалик Шоҳрух билан Ҳиротга кетгач, Улуғбек Мирзо Мовароуннаҳрнинг «ягона ва қонуний султони» сифатида тахтни бошқара бошлайди.

Хуросонда Шоҳрух Мирзо, Мовароуннаҳрда Улуғбек Мирзо ўз сиёсатларининг устувор йўналишлари этиб, аввало, мамлакат ҳудудларини кенгайтириш ҳамда марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш деб билдилар ва шунга мос сиёсат олиб бордилар. Аввало, Мирзо Улуғбек ҳақида сўз юритадиган бўлсак, у ўз ҳокимияти сарҳадларини кенгайтириш мақсадида, 1414-1415 йилларда Фарғона ҳудудларини амалкиваччаси Амирак Аҳмаддан тортиб олади. 1416 йилда Қашқар ҳокими Шайх Али Тўғай Улуғбек ҳокимиятини тан олади. Шимолдаги чегаралар дахлсизлигини таъминлаш мақсадида Улуғбек 1424 йил кеч кузида Мўғулистонга қўшин тортади ва 1425 йил эрта баҳорда Чу дарёсидан ўтиб, Иссиққўл яқинида мўғулларни тор-мор келтиради. 1427 йилнинг бошида Улуғбек Дашти Қипчоққа ҳарбий юриш қилади ва мағлубиятга учрайди. Шундан сўнг у йигирма йил мобайнида ўзи бош бўлиб ҳеч қандай ҳарбий юришлар қилмади. Отасининг вафотига қадар (1447) Мирзо Улуғбек ҳукмдор сифатидаги фаолиятини мамлакатнинг иқтисодий ва, айниқса, маданий ҳаётига қаратди. У Мовароуннаҳрни мусулмон оламининг илмий марказига айлантиришга ҳаракат қилди. Чунки у, ислом оламида илк бора ҳукмдорлик ва олимликни биргаликда олиб борган эди. Унинг даврида Самарқанд, Бухоро, Кеш (Шаҳрисабз) илмфан ва маданият марказига айланди.

Хуросон ҳукмдори Шоҳрух Мирзо 1413 йил Эронни ўз қўли остига олиб, ўша йили Хоразмни Олтин Ўрда хонлари ихтиёридан тортиб олади. Аммо, Шоҳрух ҳукмронлик қилган ҳудудларда тож-тахт учун низолар зимдан бўлиб турар эди ва Шоҳрух кексайиши билан бу низолар янада фаоллаша бошлайди. Мисол учун, Шоҳрухнинг хотини Гавҳаршодбегим невараси Алоуддавлани тахт вориси бўлиши тарафдори бўлса, Шоҳрухнинг яна бир ўғли Муҳаммад Жўки (1402–1444) ҳам тахтга даъвогар эди. Ундан ташқари, Форс ва Ироқи Ажамда Шоҳрухнинг набираси Султон Муҳаммад 1446 йилда бобосига қарши исён кўтариб, Ҳамадон ва Исфаҳонни босиб олади. Шоҳрух бу исённи бостирган бўлса-да, 1447 йил 12 мартда хасталаниб, Рай шаҳрида вафот этади. Отасидан сўнг Туркистон, Хуросон ва Эронни бир марказ қилиб бирлаштиришга ҳаракат қилган Мирзо Улуғбек бунинг уддасидан чиқа олмайди. Чунки мамлакат тожу тахт учун ўзаро урушлар домига тортилган эди.

Аввало, Бойсунқур Мирзонинг ўғиллари Алоуддавла ва Абулқосим Бобур Улуғбекка қарши ҳаракат бошлаб, Хуросон Алоуддавла, Мозандарон ва Журжон Абулқосим Бобур қўлига ўтади. Султон Муҳаммад эса Фарбий Эрон ва Форсда ўзини мустақил ҳукмдор деб эълон қилади. Муҳаммад Жўкининг ўғли Абу Бакр эса Балх, Шибирғон, Қундуз, Бағлонни босиб олади. Улуғбекнинг ушбу муаммоларни тинч йўл билан ечишдаги ҳаракатлари зое кетади. 1448 йил баҳорида Улуғбек ва ўша пайтдаги Балх ҳокими, унинг ўғли Абдуллатифнинг 90000 кишилиқ бирлашган қўшини Ҳирот яқинидаги Тарноб деган жойда Алоуддавла қўшинларини тор-мор келтиради. Бу жанг ғалаба билан яқунланишига қарамасдан, ота-бола ўртасидаги зиддиятни келтириб чиқаради ва бу зиддият Абдуллатифнинг ўз отаси Мирзо Улуғбекни қатл эттириши (1449 йил 27 октябр) билан яқунланади.

Абдуллатиф ҳам тахтда узоқ ўтира олмайди. 1450 йил 8 майда Самарқанд яқинида унга қарши суиқасд уюштирилади ва у ўлдирилади. Самарқанд тахти Улуғбекнинг жияни ва куёви Мирзо Абдулло, Бухоро тахти эса Мироншоҳнинг набираси Султон Абу Саид қўлига ўтади. Султон Абу Саид Дашти Қипчоқ ўзбеклари хони Абулхайрхон ёрдамида 1451 йил ёзида Самарқанд яқинидаги Шероз қишлоғи ёнида Мирзо Абдулло қўшинларини тор-мор этиб, уни ўлдиради. Шундан сўнг Мовароуннаҳрда Султон Абу Саид (1451–1469), Хуросонда эса Абулқосим Бобур (1452–1457) ҳукмронлиги бошланади. 1457 йилда Абулқосим Бобур вафот этганидан сўнг Абу Саид Хуросонга юриш қилиб, Ҳиротни эгаллайди ва темурийлар давлатининг иккала қисмини бирлаштиришга муваффақ бўлади. Ўз ҳукмронлиги даврида Абу Саид доимий равишда ҳокимиятни мустаҳкамлашга асосий эътибор қаратиб, бирмунча иқтисодий ва маданий тадбирлар ўтказишга ҳам ҳаракат қилади. Бироқ, унинг ҳокимияти ҳам мустаҳкам эмас эди. Абу Саид Хуросон, Эрон ва Хоразмдаги сиёсий тарқоқликларга барҳам бера олмайди. Чунончи, Абулқосим Бобур вафотидан сўнг ёш темурий шаҳзодалардан бири (Умаршайхнинг эвараси) Султон Ҳусайн (Бойқаро) Хуросон мулки учун ҳаракатларни бошлаб юбориб, 1461–1464 йилларда Ҳирот, Обивард, Нисо, Машҳад ва Хоразмда ҳокимият учун гоҳ муваффақиятли, гоҳ муваффақиятсиз урушлар олиб боради.

Султон Абу Саид Мирзо 1469 йил эрта баҳорда Фарбий Эрон ерлари учун оққуюнли туркманларига қарши жангга кириб, уларнинг ҳукмдори Узун Ҳасан томонидан Озарбайжоннинг Муғон даштида ўлдирилади. Султон Ҳусайн Бойқаро (1438–1506) эса ўша йили Ҳиротни эгаллаб, ўзини Хуросон ҳокими деб эълон қилади. Ҳусайн Бойқаро давлати таркибига Хоразм, Хуросон ва Эрон-

нинг бир қисми кирар эди. У темурийлар даври давлатчилиги тарихида охирги йирик давлат арбоби бўлиб, деярли 40 йил ҳукмронлик қилди. Хусайн Бойқаро даври ўзаро курашлардан холи бўлмаса-да, лекин мамлакатда иқтисодий ва маданий ҳаёт юқори даражада сақланиб қолади.

Мовароуннаҳр эса кетма-кет Абу Саиднинг ўғиллари Султон Аҳмад (1469–1494), Султон Маҳмуд (1494–1496) ҳамда Маҳмуднинг ўғли Султон Али Мирзо (1496–1501)лар томонидан бошқарилади. Аммо, Султон Аҳмаднинг давлат бошқарувидаги калтабинлиги ва сусткашлиги, Султон Маҳмуд ва Султон Али Мирзоларнинг давлат ишларини ўз ҳолига ташлаб қўйиши натижасида бу ҳукмдорлар даврида ўзаро сиёсий тарқоқлик янада кучаяди. Ўз даврининг кўзга кўринган диний арбоби Хўжа Аҳрор Валий сиёсий ҳаётга аралашиб, мамлакат тинчлигини сақлашга ҳаракат қилган бўлса-да, унинг ҳаракатлари вақтинчалик бўлиб чиқади. Хуллас, Дашти Қипчоқда кучайиб келаётган шайбонийларнинг Мовароуннаҳрга юриши арафасида темурийлар давлати ички курашлар оқибатида ғоятда заифлашиб қолади ва шайбонийлар бу ҳолатдан усталик билан фойдаланишади.

3-§. Амир Темур даврида давлат бошқаруви

Бошқарув асослари. Кўплаб ёзма манбаларнинг маълумот беришича, ўз даврининг йирик ҳарбий ва давлат бошлиғи бўлган Амир Темур сиёсий, ҳуқуқий асосларга эга бўлган улкан давлат барпо этган эди. Ўзбекистон давлатчилиги тарихининг ўрта асрлари даврида Соҳибқирон Амир Темур, аввало, адолатли ва қонунчиликка таянган давлатчилик асосларини барпо этиш билан бирга давлат яхлитлиги ва куч-қудратини мустаҳкамлашнинг асо-

сий омили бўлган кучли мудофаа тизими яратади ҳамда темурийларга мерос қилиб қолдиради. Амир Темур ўз салтанатининг бошқарув тизимини яратишда ўша даврнинг йирик ва кўзга кўринган ҳарбийлари, амирлар ва беклар, фозиллар, олиму фузалолар, ўз пирларининг ўғитлари ҳамда маслаҳатларига таянган эди. Мисол учун, «Тузуқлар»да келтирилишича, Амир Темурга пири Абу Бакр Зайниддин Тойободий шундай ўғит беради: «Агар ҳар нарсани ва ҳар кимни ўз мартабасида сақдай олмасанг, салтанатингга бундан кўп халал ва зиён етгай. Демак, ҳар кимнинг қадр-қийматини, тутган мавқеини ва ҳар нарсанинг ўлчовини белгилаб олишинг ва шунга мувофиқ иш тутишинг керак».

Шунингдек, «Тузуқлар»да яна шундай маълумот берилади: «Ўзга мамлакатларни забт этиш, уларни идора қилиш, ғаним лашкарини синдириш, душманни тузоққа тушириш, мухолифларнинг кўнглини топиб дўстга айлантириш, дўст-душман орасидаги муомала, мурсою мадора қилиш хусусида ушбу тадбир ва кенгашларни қўлладим. Пирим Абу Бакр Тойободий менга ёзмишларким: [Эй] Абулмансур (зафарманд) Темур, салтанат юмушларида тўрт ишни қўллагин, яъни: 1) кенгаш; 2) машварату маслаҳат; 3) ҳушёрлигу мулоҳазакорлик; 4) эҳтиёткорлик. Чунки кенгаш ва машваратсиз салтанатнинг барча қилган ишлари ва айтган гаплари хато бўлган жоҳил одамга қийслаш мумкин: унинг сўзлари пушаймонлик ва надомат келтиргай. Шундай экан, салтанатни бошқаришда машварату маслаҳат ва тадбир билан иш юритгин, токи оқибатда надомат чекиб, пўшаймон бўлмагайсан».

Амир Темур ва темурийлар даврида фуқароларда давлат томонидан ўрнатилган қонунларни ҳурмат қилиш, уларга масъулиятли ёндашиш тушунчалари шаклланган. Бу эса давлат томонидан илгари

сурилган мақсад ва ғояларни амалга оширишдаги кафолатлардан бири бўлиб хизмат қилган.

Амир Темур давлати марказлашган давлат бўлиб, бутун ҳокимият давлат бошлиғининг ихтиёрида бўлган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, Амир Темур давлатининг бошқарув асослари шаклланиши ривожидда **кенгашлар** муҳим аҳамиятга эга бўлган. Вақт-вақти билан муҳим ижтимоий-иқтисодий, ҳарбий ва сиёсий масалаларни ҳал қилишда катта ва кичик кенгашлар чақирилиб турилган. **Катта кенгашлар** тинчлик вақтларида Самарқанддаги ҳукмдор саройида чақирилган. Унда олий ҳукмдорнинг қариндош-уруғлари, юқори мартаба ва мавқега эга бўлган руҳонийлар табақасининг вакиллари, бош амирлар, бекларбеги, улус, туман ҳокимлари, мингбошилар, юзбошилар, ўнбошилар, баҳодир унвонига эга бўлган ҳарбийлар кабилар иштирок этганлар. Ушбу кенгашда мамлакат ҳаёти билан боғлиқ масалалар муҳокама қилинган. **Кичик кенгаш**да Амир Темур, унинг ўғиллари, қариндошлари, кўшин бошлиқлари иштирок этганлар. Унда узоқ мамлакатларга ҳарбий юришлар билан боғлиқ масалалар ҳал қилинган.

Амир Темур даврида марказда ҳамда тобе ҳудудларда хон бошчилигида мукаммал ва пухта давлат бошқарув аппарати шаклланган. «Тузуқлар»да мукаммал давлат бошқарувини ташкил этиш қуйидагича ифодаланади:

- давлат дахлсизлигини ва мустаҳкамлигини ҳар томонлама муҳокама қилиш;
- олий ҳукмдор ҳокимиятининг чекланмаганлиги ҳамда мустақил сиёсат юргизиши;
- вазирларга юклатилган мажбуриятлар ва улар бажариши лозим бўлган вазифалар;
- марказга тобе бўлган мулк (улус)лар амирлари ҳамда туман ҳокимларининг вазифалари;
- олий давлат кенгаши;

– давлат хавфсизлиги ва мустақкамлиги, жойлардаги жамоат тартиби ҳамда мамлакат тинчлиги, осойишталигини сақлаш;

– мунтазам қўшин ташкил этиб, қўшин қўмондонларини тайинлаш, лавозимларга кўтариш, рағбатлантириш ва уларга маош тўлаш;

– аҳолидан олинадиган турли солиқлар (закот, хирож ва бошқ.) миқдорини аниқлаш;

– ҳарбий юришларда жасорат намуналарини кўрсатганлар (ноиблар, амирлар, сипоҳийлар ва бошқ.)ни рағбатлантириш;

– ҳарбий юришлар ва жанглар пайтида қўшиннинг жойлашуви ва уларни ажратиб турувчи белгилар.

Шунингдек, «Тузуклар»да Амир Темурнинг бошқарув фаолиятини кучли назорат қилиш, одамлардан унумли фойдаланиш, уларни ўз атрофига тўплаш ва бирлаштириш, катта-кичик тадбирларни ташкил қилиш борасида тутган йўли ҳақидаги маълумотлар ҳам сақланган. Бу борада манбаларда соҳибқирон тилидан шундай дейилади: «Салтанат ишларининг тўққиз улуши кенгаш, тадбир ва машварат, қолган бир улуши эса қилич билан бажо келтирилишини англадим. (Донишмандлар) демишларким, ўз ўрнида қўлланган тадбир билан кўплаб лашкарнинг қиличи ожизлик қилган ҳар қандай мамлакат дарвозасини очиб, фавж-фавж лашкарни енгиб бўлур. Тажрибамда қўрилганким, азми қатъий, тадбиркор ва ҳушёр, жанг кўрган, мард, шижоатли бир киши мингта тадбирсиз, лоқайд кишидан яхшироқдир. Чунки тажрибали киши минглаб одамга иш буюради... Яна менинг тажрибамдан ўтмишким, гарчи ишнинг қандай яқунланиши тақдир пардаси ортида яширин бўлса ҳам, ақли расо ва ҳушёр киши мулоҳазакорлик, тадбир ва кенгашга таяниши лозим. Шунинг учун пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоху алайҳи васаллам

айтганларидек, ҳар бир ишни қилишга киришар эканлар, аввал обдон ўйлаб, (амирларим билан) келишдим. Маслаҳатчилар ва кенгаш аҳли йиғилганда олдимиздаги ишларнинг яхши-ёмон, фойдаю зиён томонлари, уларни қилиш-қилмасликдан сўз очиб, улардан фикр сўрар эдим. Уларнинг сўзларини эшитгач, шунинг ҳар икки томонини мулоҳаза қилиб, фойда-зиёнларини кўнгилга келтирардим. Унинг хатарли томонларига кўпроқ эътибор берар эдим. Қайси бир ишда икки бир хатар мавжуд бўлса, уни бажаришдан воз кечардим ва бир хатарли ишни ихтиёр этардим... Ишларнинг барини кенгаш билан юритиб, уни битиришда тўғри тадбир қўллар эдим. Бир ишга киришмай туриб, ундан қутулиб чиқиш йўлларини мўлжаллаб қўяр эдим. Уни тўғри тадбир, қатъий жазм, чинлик-чидамлик кўрсатиб, эҳтиёткорлик билан узоқни кўриб, ортини ўйлаган ҳолда охирига етказардим».

Замонавий адабиётларда келтирилишича, Амир Темур ўзига қадар мавжуд бўлган давлатчиликнинг қуйидаги саккизта асосига амал қилди:

- давлат ўз вазифасини бажармоғи учун, энг аввало, сиёсий жиҳатдан мустақил бўлиши;
- давлат ва жамиятнинг яхлитлиги бузилмаслиги;
- давлат ва жамият муайян бир қонунлар, тартиблар ва мафкура асосида бошқарилмоғи;
- бошқарувнинг турли табақалари, йўналишлари, соҳаларини мувофиқлаштириб турувчи маълум бир тизим шакланган бўлиши;
- жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий муносабатларининг аҳволи давлат эътиборида бўлиши;
- фан ва маданиятнинг равнақи тўғрисида доимий қайғуришига давлат аҳамиятига молик қатъий сиёсат сифатида қараш;
- ҳар бир давр шарт-шароити, тартибларига кўра, давлат жамият ички тараққиёти масалала-

рини ташқи дунёдаги мавжуд омиллардан фойдаланган ҳолда олиб бориши;

– давлат тепасидаги кучлар ўтмиш, замона ва келажакни теран тафаккур, мустаҳкам иймон, ғоят юксак маънавият ва миллатпарварлик ила англамоғи.

Таъкидланишича (Азамат Зиё), Амир Темурнинг ўзбек давлатчилиги тараққиёти тарихида тутган буюк ўрни шундаки, у ўзининг бутун фаолияти мобайнида ана шу асосларни рўёбга чиқара олди. Яъни, Темур бир юз элик йил қарамликдан сўнг давлат сиёсий мустақиллигини тиклади; ўз даврида мавжуд шароит, тўра-тузуклар асосида жамият ҳаётини бошқаришни йўлга қўйди; марказлашган давлат тузумини яратдики, ўз замонаси учун бу дунё миқёсидаги тараққийпарварлар воқеа ҳисобланган эди; иқтисодий муносабатлар (деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-сотик) ривожини учун барча ички ва ташқи шароитларни барпо этишга қаттиқ киришди; ижтимоий муносабатларни (солиқ тизими, мулкчилик, турли ижтимоий табақалар манфаатларини назарга олиш ва ҳ.) муҳим деб билди; ҳукмронлигининг дастлабки кунларидан то умрининг охиригача фан ва маданият равнақига алоҳида диққат билан қаради; ўз даври шарт-шароитига кўра, ташқи сиёсатида қатъий ва фаол ҳамда мақсадга мувофиқ равишда ҳаракат қилиб, давлатни салтанат мавқеига олиб чиқди; ўлкани дунёнинг энг буюк сиёсий, иқтисодий, маданий марказига айлантирди.

Шу билан бирга, Амир Темур юқоридаги саккизта асосни яна бир тўққизинчи асос билан бойитди. У ҳам бўлса, жамият ривожидан барча ижтимоий табақалар фаолиятини назарда тутиш ва манфаатларини таъминлашдан иборатдир. Амир Темур бўйича бундай табақалар ўн иккита бўлиб, уларда жамиятнинг барча таркибий қисмлари ўрин олган. Бу табақалар қуйидагилар эди:

1. Саййидлар, олимлар ва шайхлар.
2. Катта тажрибага эга илмли кишилар.
3. Дуо қилувчи тақводорлар.
4. Лашкарнинг сипоҳлари, сарҳанг ва амирлар.
5. Аскар ва халқ оммаси.
6. Давлат бошқарув ишларини ипидан игнасига-ча биладиган маслаҳатгўй, доно ва ақлли кишилар.
7. Вазирлар, котиблар, девон бошлиғи.
8. Тиббиёт аҳли, мунажжим ва муҳандислар.
9. Муҳаддислар ва муаррихлар.
10. Тасаввуф вакиллари ва орифлар.
11. Хунармандлар ва санъаткорлар.
12. Ажнабий сайёҳлар ва савдогарлар.

Юқоридаги ижтимоий қатламлар Амир Темур даври давлатчилигини маъмурий-бошқарув тизимидаги тартиблар билан алоқадор ҳолда унинг ҳарбий-сиёсий хусусиятга эга бўлганлигидан ҳам далолат беради.

Амир Темур ва темурийлар даври давлатчилиги масалалари бўйича сўнгги йиллардаги тадқиқотлар (Ш.Ўлжаева) натижаларига кўра, бу давр давлат бошқарув асослари замонлар синовидан ҳамда, амалиётда тажрибадан ўтган энг афзал бошқарув асосларини ўзида акс эттирган бўлиб, у кейинчалик кўплаб давлатлар бошқарувида асос сифатида танланган. Амир Темур ва темурийлар давлат бошқаруви асослари жамият ва давлатни кучли тараққиётга олиб келган омиллардан саналган. Шунингдек, бу асослар халқаро, сиёсий-дипломатик ва савдо-иқтисодий алоқаларнинг кучайишига хизмат қилган. Бу даврдаги халқаро муносабатлар ва марказлашув қоидалари мувофиқлаштирилганлиги давлат бошқарув асосларини мустаҳкамлашга хизмат қилган омиллардан бири эди.

Амир Темур ва темурийлар даврида яратилган давлат бошқарув асослари қонунлар устувор бўлган ва фуқароларнинг ҳимояси, тинчлиги ва

барқарорлиги таъминланган жамият асосларининг юзага келишига катта имкониятлар яратган. Қонун устуворлигига, адолат тамойилларига салтанатда ва ташқи муносабатларда қатъий амал қилинган. Амир Темур ва темурийларнинг бошқарувида маслаҳату машваратга таяниш давлатнинг беҳато сиёсат юритишга олиб борувчи омиллардан бири ҳисобланган.

4-§. Амир Темур ва темурийлар даври давлатчилигида ички ва ташқи сиёсат

Ички сиёсат. Мансаб ва унвонлар. Амир Темурнинг кучли марказлашган давлат барпо этиши натижасида Мовароуннаҳрда ўзаро уруш ва низоларга барҳам берилиб, унинг барча ҳудудларида тинчлик ва осойишталик ўрнатилади. Фан, маданият, ҳунармандчилик, деҳқончилик ва савдо-сотиқнинг ривожланишига имкон яратилади. Амир Темур вафот этгач бу анъаналар бузилган бўлса-да, Шоҳрух ва Улуғбек соҳибқирон давридаги тартиб-қоидаларни тиклаш борасида сайъ-ҳаракатлар олиб бордилар.

Бизга манбалардан маълумки, Амир Темур ҳокими мутлақ бўлиб, унинг фармонлари сўзсиз ижро этилган. Аммо, ўрта асрлар давлатчилиги анъаналарига кўра, насл-насаби хон авлодига мансуб бўлмаган шахс тахтни бошқара олмас эди. Шунинг учун ҳам, ўз даврида Амир Қозоғон томонидан белгиланган анъанага кўра, Амир Темур аввал Чингизхон авлодидан бўлган Суюрғатмиш (1370–1388)ни, кейин эса унинг ўғли Султон Маҳмудхон (1388–1402)ни ўз ҳузурида «**жон**» қилиб кўтаради. Уларнинг номидан ёрлиқлар чиқарилиб, танга пуллар зарб қилинган бўлса-да, соҳибқирон уларни давлат ишларига умуман аралаштирмаган.

Соҳибқирон «**амир**» унвонида бўлиб, 1370 йилда Қозонхоннинг қизи Сароймулкхонимга уйланганидан сўнг «**кўрагон**» («**хон куёви**») унвонини олади. Бу ҳолат, яъни хон авлодига куёв, қариндош бўлиши ҳам унинг сиёсий мавқеини расман бўлса ҳам мустақамлашга хизмат қилган.

Амир Темур ўзи барпо этган улкан салтанатни ўғиллари, набиралари ва нуфузли амирларига суюрғол тарзида инъом қилиб, улар орқали бошқаради. Мовароуннаҳрни эса пойтахт Самарқанд билан ўзида қолдиради. Суюрғол тариқасида берилган улуслар марказий ҳукуматга итоат этсалар-да, аммо улар маълум мустақилликка эга эдилар. Улус ҳукмдорларининг алоҳида девонхонаси бўлиб, уларнинг марказий ҳукуматга тобелиги хирожнинг бир қисмини Самарқандга жўнатиш ва олий ҳукмдорнинг ҳарбий юришларида ўз қўшини билан қатнашиш ёки талаб қилинган аскарни юбориб туришдан иборат эди.

Амир Темур ва темурийлар даври давлатчилигида марказда ва жойларда хон бошчилигида мукамал ва пухта давлат бошқарув аппарати, бошқарувдаги икки муҳим, ҳамда асосий идора – **даргоҳ ва девонлар (вазирликлар)** мавжуд эди.

Даргоҳ энг олий давлат идораси бўлиб, олий ҳукмдор Амир Темур, юқорида эслатганимиздек, Суюрғатмишни «хон» деб эълон қилган бўлса-да, ҳокимият батамом соҳибқирон ихтиёрида бўлган. «Сохта хон» эълон қилиниши ҳолати ўша давр вазияти ва воқелигидан келиб чиқиб, Амир Темур ҳокимиятини мустақамлаш йўлида амалга оширилган. «Тузуқлар»да келтирилишича, даргоҳда вақти-вақти билан хос мажлислар ўтказилиб турилган. Бундай мажлисларда давлат ва мамлакат идораси, содир бўлаётган ўзгаришларга муносабат, мансаб ва вазифаларга тайинлаш масаласи

кўриб чиқилган. Бундай тадбирларни тор доирада ўтказилишига сабаб, давлат аҳамиятига молик масалаларни четга аён бўлишидан сақланиш эди.

Даргоҳ фаолиятини бошқариш, унинг девонлар ва жойлардаги маҳаллий ҳокимият идоралари билан боғланиб туриш ишлари **Олий девон** зиммасида бўлган. Даргоҳ тизимидаги бу девонга **девонбеги** бошчилик қилган. Ўша даврда олий девоннинг аҳамияти ва мавқеи шу қадар баланд бўлганки, айрим манбалар (Али Яздий) уни даргоҳ билан бир маънода таърифлаган.

Даргоҳ фаолияти бошқарувида қуйидаги мансаб ва вазифалар мавжуд эди:

– **арзбеги** – даргоҳдаги муҳим вазифалардан бири бўлиб, унинг хизмати даргоҳга арз-дод, шикоят билан келганларни ҳамда мамлакатда содир бўлаётган воқеаларга ўз муносабатларини билдирувчиларни қабул қилишни уюштириб туриш эди. Ундан ташқари, тушган арзлар, шикоятлар ва таклифларни олий ҳукмдорга етказиб туриш ҳам арзбегининг вазифаси бўлган;

– **адолат амири** мансабидаги шахс турли ўлка, вилоят ва шаҳарларда «сипоҳ ва раият орасида урф-одатларга оид жанжалли ишлар ҳақида» олий ҳукмдорга ҳисобот ва маълумот етказиб турган. Тадқиқотчиларнинг хулосаларига кўра, жойлардаги аҳволдан бохабар бўлиб туришнинг икки йўлидан фойдаланилган: бири пастдан юқорига, яъни арзчилар, тўғридан-тўғри даргоҳга мурожаат қилиш имконига эга бўлганлар, иккинчиси эса, махсус хизмат орқали жойлардаги вазият давлат томонидан, аниқроғи, олий ҳукмдор даргоҳи орқали текшириб борилган. Мавжуд ҳолатлар аниқланиб, шунга яраша чора-тадбирлар кўрилган;

– **аминлар** – тушган маълумотларни жойларга топшириб, адолатсизлик, тартибсизлик, давлат ва жамият манфаатига зид ишлар ҳақида ёзма маъ-

лумот бериб турадиган махсус ишончли вакиллар ҳисобланиб, уларнинг вазифасига бундан ташқари, тобе ерлар тўловларининг йиғиб келиш ҳам кирган;

– **тавочи** – муҳим лавозимлардан бири бўлиб, олий фармонга кўра, жойларга бориб ҳарбий юриш учун лашкар тўплаш билан шуғулланган. Тавочилар аввалбошдан белгиланган лашкар сонининг тахт бўлиши, тайёргарлик даражаси, таъминоти кўнгилдагидек талабга жавоб бериши, кўрсатилган жойга муайян йўл билан ўз вақтида етиб бориши каби ғоятда масъулиятни тадбирларга жавобгар бўлганлар. Уларнинг бошлиғи **бош тавочи** деб аталиб, улар туманот (ўн минглик), ҳазоражот (минглик), садажот (юзлик), етакчиларидан, вилоят ҳокимларидан кўшинни ўз вақтида, белгиланган сон ва сифат, таъминланганликда етказиш бериш тўғрисида тилхат олганлар.

Шунингдек, даргоҳда **бош ҳожиб, ҳожиблар** (расмий тадбирлар бошқарувчиси ва ташкилотчилари), **казинадор, хонсолор** (дастурхон тузатишга бош-қош бўлувчи), **жибачи** (қурол-аслаҳа сақловчи), **қушчи** (подшоҳона овлар уюштирилганда махсус ўргатилган ов қушларини олиб юрувчи ва парвариш қилувчи) ва мана шу хизматни бошқарувчи **қушбеги, баковулбоши** (сарой ошпазларининг бошлиғи), **котиблар, битикчилар, табиблар, созандалар, газалхонлар, фаррошлар** кабилар мавжуд бўлган.

Мамлакатдаги ижроия тизими марказдаги вазирликлар фаолиятида мужассамлашган. Амир Темур сомонийлар, қорахонийлар, ғазнавийлар, салжуқийлар, ануштегинлар даврларидаги ижроия ҳокимиятининг вазирликлар тизимини ўз даврига мослаб, янги асосларда қайтадан йўлга қўйди. Давлат бошқарувида қуйидаги вазирликлар мавжуд эди:

1. **Мамлакат ва раият вазири** – бош вазир ҳисобланиб, у мамлакатнинг муҳим ишлари, кун-

далик муаммолар, халқ аҳволи, вилоятларда олин-надиган ҳосил, солиқлар ва уларни тақсимлаш, кирим-чиқимлар, ободончилик ишлари, аҳоли фаровонлиги, хазинанинг аҳволи кабиларга масъул бўлган ҳамда мазкур масалалар бўйича ҳукмдорга тегишли маълумот ва ҳисоблар бериб турган.

2. Ҳарбий ишлар вазири – ҳарбийларнинг маоши, алоҳида хизматлари учун уларга туҳфа қилинган ер-сувлар бошқаруви, қурол-аслаҳа таъминоти, ҳарбий кўрикларни тайёрлаш, жангларда ярадор бўлиб хизматга яроқсиз бўлганларга нафақа тайинлаш, истеъфога чиққан ҳарбийлар тўғрисида қайғуриш каби масалалар билан машғул бўлган.

3. Мулкчилик ва солиқ ишлари вазири – турли сабабларга кўра, эгасиз ва қаровсиз қолган мол-мулкларни назоратга олиш ва қўриқлаш, савдогарлардан закот ва бож ундириш, мамлакат чорвалари, ўтлоқ-яйловларни бошқариш, ер солиғи, чорва солиғи, закотларни ўз вақтида йиғилиши ва ўз вақтида давлат хазинасига тушишини назорат қилиш, мулкчиликдаги меросхўрлик тартибларини амалга ошириш каби вазифаларни бажарган.

4. Молния вазири – бутун салтанат идораларининг кирим-чиқимлари, хазинадан сарф қилинаётган барча харажатлар ҳисобини олиб бориш вазифасини бажарган.

5. Давлат корхоналари вазири – унинг ихтиёрида бир қанча устахоналар бўлиб, улар доимий равишда ҳарбийлар учун совут, дубулға, камон, ўқ-ёйлар тайёрлаганлар. Шунингдек, бу вазир бевосита Амир Темурнинг буйруғи билан йирик иншоотлар (саройлар, масжидлар, мадрасалар, тимлар ва бошқ.) қурилишига раҳбарлик қилган.

6. Девонбеги (девон бошлиғи). Давлат маблағлари девонбеги ихтиёрида бўлган ҳамда у давлат хазинасидаги маблағларнинг вазирлар томо-

нидан тўғри ва мақсадга мувофиқ сақланишини назорат қилган.

7. Адлия вазири (девони мазолим). Бу вазир тўғридан-тўғри фуқаролар ва дунёвий ишлар билан шуғулланган. Ҳарбий суд (лашкар қозиси) эса алоҳида равишда фаолият кўрсатган. Шарият тартиблари билан ислом қозиси шуғулланган.

8. Ҳарбий суд вазири. Бу вазир алоҳида фаолият кўрсатиб, сипоҳийлар (ҳарбийлар) ишларини кўриб чиқиб, муҳокама қилган.

9. Вақф ишлари вазири. Бу вазирликка садр ус-судур (садрлар бошлиғи, садрлар садри) бошчилик қилган бўлиб, у вақф мулклари билан боғлиқ масалаларга мутасадди бўлган.

10. Хабар ва алоқа вазири. Бу вазир зиммасига мамлакатнинг турли бурчакларида содир бўлаётган воқеалардан ҳукмдорни огоҳ қилиб туриш, марказдан жойларга буйруқ, фармон ва кўрсатмаларни жўнатиш, марказга турли хужжат, ҳисобот кабиларни етказиши, ташқи сиёсий-дипломатик муносабатларни амалга ошириш ҳамда давлат юкларини ўз манзилларига етказиш юклатилган. Вазирликнинг ўзи **девони расона, девони иншо** деб аталган.

Мамлакатда ички ва ташқи фавқулодда воқеалардан воқиф этиб турувчи минг нафар пиёда, минг нафар туякаш, минг нафар отлиқ чопарлар бўлган. Бутун салтанат бўйлаб бир кунлик йўл оралиғида ёмхоналар ташкил этилган бўлиб, ҳар бир ёмда элик бошдан икки юз бошгача от-улов сақланган. Тадқиқотлардан маълумки, Амир Темур ва темурийлар давлатни улус, вилоят ва туманларга бўлиб бошқарганлар. Темур даврида салтанат **тўрт улус**га бўлиниб, уларга ўғил ва набираларни ҳукмдор этиб тайинлаган. Шунингдек, вилоят ва туманларни ҳам асосан темурий шаҳзодалар ва ҳарбийлар бошқарганлар. Али Яздий маълумотларига кўра, Амир Темур жангларда, давлат ишларида тобланган садоқатли

тадбиркор, оқил ва билимдон шахсларни ўфиллари ва набиралари ёнига маслаҳатчи қилиб тайинлаган ҳамда уларга йирик вилоят ва ҳудудларни ишониб топширган. Амир Темур маҳаллий ҳокимликларни ўзига итоат этувчи давлат маслаҳатчилари орқали ҳам мувофиқлаштириб турган ҳамда маҳаллий ва марказий ҳокимият алоқадорлигини шу мансаб орқали ушлаб туришга ҳаракат қилган.

Мансабларга асосланган замонавий тадқиқотларда Амир Темур ва темурийлар даври мансаб ва унвонлари ҳақида кўплаб маълумотлар мавжудки, улар қуйидагилардир: амин, арзбеги, баковул, баковулбоши, боварчи, бахши, битикчи, вазир, дафттардор, девонбеги, доруға, додхоҳ, жарчи, жуйбон, зобит, ихтисобчи, зинбардор, иноқ, ичкилар, иқтоъ, йасағлик, кўкалдош, кулу, калонтар, кутвол, кўрагон, мавкаб, маҳди улё, мажлиснавис, мирохўр, мироб, муҳтасиб, оқо (оғо), оталиқ, парвоначи, пос (посбон), садр, садри аъзам, соҳиби девон, таво-чи, тархон, уйўғлон, фаррош, хазинадор (хозин), хаттот, чухра, шайхулислом, чухрабоши, шиғовул, шихна, шуқурчи, юргчи, ясовул, қози, қўрбоши, қушчи (қушбеги), қоровул, қопучи, ҳожиблар.¹⁷

Ушбу келтирилган мансаб ва унвонлар Темур ва темурийлар даврида мукаммал маъмурий тизим яратилганини, бу тизим давлат равнақи ва фуқароларни ҳимоя қилишга ва уларнинг фаровонлигини таъминлашга хизмат қилганини кўрсатади. Бу даврда ҳар бир мансабдор ўз мансабини юқори ва қуйи поғонадалигидан қатъи назар, у мавжуд қонун-қоидалар асосида иш юритган, қонуннинг устуворлиги тамойилига амал қилган бўлиб, уларнинг бурч ҳамда вазифалари ҳокимият томонидан белгилаб қўйилган эди.

¹⁷ Ушбу мансаб ва унвонлар ҳақида тўлиқроқ маълумот олиш учун дарслик охиридаги атамалар луғатига қаранг.

Ҳарбий тизим ва ҳуқуқий муносабатлар. Амир Темур манбаларда ўз замонасининг машҳур саркардаси ва йирик лашкарбошиси сифатида тилга олинади. Унинг ҳарбий истеъдоди ҳамда саркардалик маҳорати қўшинларнинг тузилишида, ҳарбий стратегия ҳамда тактикаларда намоён бўлган.

Қўшиннинг юрагини ва қўмондонлик ўзагини барлос уруғи вакиллари ташкил этган. Ўша давр воқеаларининг шоҳиди бўлганларнинг гувоҳлик беришича, барлослар ҳарбий қўнимсизликка ниҳоятда чидамли, камондан ўқ узишга жуда уста, ўз ҳукмдорларига содиқ ва сабр-тоқатли бўлганлар.

Соҳибқирон қўшини ўнлик бирикмалар асосида тузилган бўлиб, лашкар **туман (ўн минглик), ҳазора (минглик), жушун (юзлик) ва айл (ўнлик)** қисмларга бўлинган. Ўн минглик лашкарни бошқариш учун **мириҳазора**, юзликлар учун **жушунбоши**, ўнликлар учун эса **айлбоши** каби ҳарбий мансаблар жорий этилган. Қўшиндаги бўлинма бошлиқлари – амирлар соҳибқиронга тобе бўлган қирқ аймақ (уруғ)дан ўн иккитаси: барлос, арғин, жалойир, тулкичи, дулдой, мўғул, сулдуз, тўғой, қипчоқ, арлот, тотор ва тархонлар орасидан сайлаб олинган.

XV аср муаллифи Абдураззоқ Самарқандийнинг маълумот беришича, ҳарбий сафарда ҳар бир жангчи ўзи билан бир йилга етадиган озиқ-овқат, камони билан ўттиз ўқли садоқ (ўқдон), совут, найза ва қалқон олган. Ҳар икки суворийда битта захира чопқир от, ўрдугоҳдаги ҳар бир ўнлик қисмда биттадан чодир, қозон, кетмон, ўроқ, болта, бигиз, иккита белкурак, юзта игна, арқон, битта ошланган пишиқ тери бўлиши шарт бўлган. Ҳарбий сафарбарлик пайтида ҳар бир вилоят олдиндан белгилаб қўйилган асосий (асл) ҳамда захира (изофа) қисмларни тўплаб берган. Вилоятлар тошотар (сангандоз), девор бузувчи (манжаник), ўт отувчи (раъ-

дандоз ва нафтандоз) каби мосламаларни ишла-тишни биладиган жангчиларни тайёрлаб берган. Вилоятлардаги аскарний қисмларни тўплаш ҳамда марказга ёки тайинланган манзилга жўнатиш би-лан тавочи лавозимидаги амалдор шуғулланган.

Қўшиндаги ҳар бир ҳарбий, – хоҳ амир, хоҳ од-дий сипоҳий бўлсин, – белгиланган низомни қатъ-ий бажаришга мажбур бўлиб, жангда аёвсиз ва довюрак бўлиши, омонлик истаган душманга юм-шоқ муомала қилиши ҳамда адолатли бўлиши ло-зим ҳисобланган.

Ҳарбий сафарлар пайтида ҳар бир қўшин қисм-ларининг энг олдида довюрак ва ботир аскарлар-дан танлаб олинган **жабарчи (жабаргир)** деб юри-тилган айгоқчи-кузатувчилар бўлинмаси юрган. Уларнинг орқасидан соқчилар бўлинмаси – **ясовуд** борган. Ундан кейин қўшиннинг авангард қисми **манглай** ҳаракатда бўлган. Манглайдан кейин қўмондоннинг ўрдугоҳи, унинг ён томонларида **изофа** (захира) қисмлар жойлашган. Қўшиннинг асосий жанговар қисми – **марказ** ҳамда **ўнг қа-нот (баронғор)** ва **чап қанот (жавонғор)**лардан иборат бўлган. Ҳар бир қанотнинг олдида қўриқчи манглай – авангард, ён томонларида ҳам қўриқчи аскарний бўлинмалар – **канбуллар** жойлаштирил-ган. Шу зайлда қўшин етти қисм – **қўллардан** ибо-рат бўлиб, улардан учтаси – марказ, баранғор ва жавонғорлар мустақил; тўрттаси – икки манглай ва икки канбуллар тобе қисмлар бўлган.

Соҳибқирон биринчи марта жанг усулида қў-шинни етти қисмга бўлишни жорий этган эди. Шарафиддин Али Яздий бу ҳақда шундай маълу-мот беради: «... ҳазрат черик (қўшин)ни етти қўл тартиб эттиким, ҳеч подшоҳ андоқ қилмайдур эрди ва эшитмайдур эрди. Ва бу етти ададида хо-сият кўб турур ва кўб сир анда бор эрди...»

Амир Темур давлатида махсус тайёргарликдан ўтган минглаб кишилар мамлакатнинг бош маъмурий биносини, ўрду чегараларини, давлатни қўриқлаганлар. Фавқулодда ҳолатларда, мамлакат учун катта хавф туғилганда армияни сафарбар этиш, зудлик билан қўшин тўплаш қоидалари ҳам ишлаб чиқилган. Шунингдек, темурийлар даврида ҳам, айниқса, Шоҳрух Мирзо, Мирзо Улуғбек, амирзода Умар, Ҳусайн Бойқаро даврларида ҳам давлат ҳимояси яхши йўлга қўйилган. Аммо, ҳокимият учун бўлиб турган ўзаро курашлар бу жараённинг заифлашувиغا олиб келган эди.

Таъкидлаш лозимки, соҳибқироннинг қатъий ва мустаҳкам ҳарбий тизимни шакллантиришдан асосий мақсади, энг аввало, мамлакатни ички ва ташқи душманлардан ҳимоя қилиш, тобе ҳудудлардаги тартибсизликларнинг олдини олиш, адолат, тинчлик ва барқарорликни ўрнатиш, мазлумларни зolimлардан ҳимоя этиш, инсонпарварлик ва бағрикенглик ғояларига амал қилиш ҳамда кенг тарқатиш, қонун устуворлигига эришиш, мамлакатларни тараққиёт йўлига солиш, ислом дини ва байналмиал келишувчиликни таъминлаш, зўравон давлатлар ва гуруҳларнинг гаразли мақсадларини амалга оширишга йўл қўймаслик эди. Амир Темур ҳарбий юришларидан кўзлаган мақсади ҳақида «Тузуқлар»да шундай баён қилинади: «Бирон мамлакатда жабр-зулм ва фисқу фасод кўпайиб кетар экан, асл подшоҳлар адолат ўрнатиш, фисқ-фасодни, зулмни йўқотиш ниятида ана шундай мамлакатга ҳужум бошлаши лозим».

Шунингдек, «Тузуқлар»да келтирилишича, Амир Темур қўшинига асли тоза, ақл-фаросатли, баҳодир, довюррак, тадбиркор, сергак, эҳтиёткор, олди ва ортини ўйлаб иш тутадиган, жанг сир-асрорларини биладиган уч юз ўн уч амир раҳбарлик қилиб, улар-

нинг кичиги каттароғига бўйсунган. Бу амирлардан юз нафари ўнбоши, юз нафари юзбоши ва юз нафари мингбоши бўлган. Жанг пайтида амир ул-умаро амирларга, амирлар мингбошиларга, мингбошилар юзбошиларга, юзбошилар ўнбошиларга бошчилик қилган ҳамда буйруқлар сўзсиз бажарилган.

«Тузуқлар»га кўра, ҳар бир ҳарбий мансабдорнинг аниқ вазифаси белгиланган. Бирорта оддий навкар қилич чопиб баҳодирлик кўрсатса, унга инъом тариқасида қимматбаҳо тошлар қадалган ўтоға, камар, турнабелли қилич ва бир от берилган ҳамда ўнбошилик мартабасига кўтарилган. Агар бирорта амир бирон мамлакатни фатҳ этса ёки ғаним лашкарини енгса, у уч нарса: фаҳоли хитоб (фахрий ёрлик), туғ, ногора билан тақдирланган. Ўзининг ногорасига, туғига эга бўлган амир мажлисларда ҳурмат-иззатга эга бўлиб, хос кишилардан ҳисобланган.

Тадқиқотчиларнинг фикрича, соҳибқирон армиясида мунтазам қўшинга хос бўлган кўпгина белгилар мавжуд эди. Қўшин сон жиҳатидан аниқ ва пухта ташкил этилган, унинг жанговар тартиби ўзининг такомил даражасига кўтарилган. Қўшин ўз замонасининг энг илғор қурол-яроғи, техникаси билан қуролланган. Ҳар бир қисм, бўлинма айнан бир турдаги қурол-яроғ, аслаҳа-анжом билан таъмин этилган. Бўлинмалар, қисмлар бир-биридан кийим-боши, кўтарган байроғи, ҳатто минган отининг туси орқали ҳам фарқланган.

Хуллас, Амир Темур даври давлатчилигида ҳарбий тизим санъат даражасига кўтарилган бўлиб, бу тизим, аввало, мамлакат хавфсизлигини, адолат ва барқарорликни кучайтириш, тартибсизликлар ҳамда бошбошдоқликларнинг олдини олиш мақсадларига қаратилган. У ҳарбий юришларда қонун устуворлигини таъминлаб, мазлумларни зolimлардан ҳимоя қилган. Соҳибқирон ўз қўшини тузилишидан ихчамликни, уларнинг бир-бирига узвий боғлиқлигини,

бир-бирига бўйсунитини, поғоналар тизимлигини таъминлаган. Амир Темур ҳарбий соҳадаги бетакрор мероси ҳамда анъаналари темурийлар даврида ҳам давом этган бўлса-да, темурийлар кўпроқ мудофаа хусусиятидаги ҳарбий сиёсат олиб бордилар.

Маълумки, ўрта асрлар давлатчилиги тизимида ислом шариати қонун-қоидалари етакчи ўрин эгаллаган. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда Амир Темур давлатида ҳам ҳуқуқий муносабатлар Қуръони карим ҳамда Ҳадиси шарифда баён қилинган тартиб-қоидаларга асосланган эди. Амир Темур ва темурийлар даври давлатчилигидаги ҳуқуқ ва қонун-қоида асослари «Тузуклар»да ўз аксини топган. Бу манбада давлат юмушлари, ҳарбий соҳа, раият ва ижтимоий тузумнинг барча қатламлари ҳақида сўз юритилиб, унда таъкидланишича, мамлакатдаги дунёвий жараёнлар олий ҳукмдорнинг ўзи, яъни Амир Темур назорат қилган ҳамда керакли жазони ҳам айнан давлат бошлиғи берган. Шариат ишларини бошқариш шариат қозиси зиммасига юклатилган. Аммо, давлат девонида, унинг турли бўғинларида ҳам алоҳида қозилар, суд, жиноят ва жазо ишларини бажарганлар. Мамлакатдаги ҳуқуқ тизими қуйидагича бўлган:

– **шайхулислом** – мамлакат ва ҳар бир тобе ҳудудларда ислом аҳлини ноҳўя хатти-ҳаракатлардан сақлаш, назорат қилиш, уларни савоб ишларга ундаш бўйича масъул шахс;

– **садрлар** – улар асосан саййидлардан чиққан шахслардан бўлиб, уларнинг муҳим вазифаларидан бири вақф мулкларини назорат қилиш бўлган ва суюрғолни белгилаб берганлар. Улар аҳли исломга бошчилик қилганлар;

– **мутавааллий** – садрлар томонидан вақфларни бошқариш ҳамда назорат қилиш учун тайинланган шахс;

– **қози** – ҳар бир шаҳар ва вилоятда, девоннинг турли жабҳаларида қонунни назорат қилган. Қозилар даражаси ва мартабасига кўра, бир-бирларидан фарқланган;

– **мударрис** – диний масалалар, шариат, тафсир, ҳадис ва фикҳ бўйича дарс берувчи шахс;

– **муҳтасиб** – бозорларда тарози, нарх-навони назорат қилувчи масъул шахс.

Юқоридаги қозилар ва садрлар фақат соҳибқироннинг ўзига ҳисобот бериб турганлар. «Тузуклар»да Амир Темур томонидан қатъий тартиблар ва қонунлар баён этилган бўлиб, бунда қуйидагича маълумот берилади: Давлат хазиначилари бўлмиш молия вазири ўз ишига хиёнат қилиб, бойликнинг бир қисмини ўзлаштириб олган бўлса, аввало, текшириб, агар ўзлаштириб олинган маблағ ўзига тегишли улүфа миқдорига тенг бўлса, мазкур маблағ унга ҳадя этилган. Агар ўзлаштирилган маблағ маошдан икки баробар ортиқ бўлса, ортиғи олинган маошидан ушлаб қолинган. Агар маошидан уч баробар кўп бўлса, салтанат хазинасига тортиқ сифатида олинган.

Мансабдорлар томонидан содир этилган маъмурий ҳуқуқбузарликлар ва жиноятларга жазо тайинлаш алоҳида назорат қилинган. Агарда қишлоқ оқсоқоли ва шаҳар улүғлари кичикроқ даражадаги шахсга зулм қилсалар, ўша зулмга яраша, ҳар кимнинг шароитига яраша жарима солиниб, фуқароларнинг ижтимоий ҳолати ва турмуш тарзи эътибордан четда қолмаган. Агар мансабдорлар халққа жабр-зулм қилса, уларни хонавайрон этса, бу қилмишига яраша аёвсиз жазоланган. Бу жазо оддий жаримадан тортиб, ўлим жазосигача борган. Давлат амалдорларининг сотқинлиги, кўпорувчилиги, порахўрлиги ва бошқа жиноятлари ҳам энг хавфли ҳисобланган. Соҳибқирон бундай жиноятларни давлатга қарши қаратилган жиноятлар деб ҳисоблаган ва уларга қаттиқ жазолар тайинлаган. Эъти-

борли томони шундаки, жазолар раиятдан яширин ҳолда эмас, балки очиқчасига бозор ҳамда халқ гавжум бўлган жойларда ижро этилган.

Амир Темур ва темурийлар даврида ҳуқуқни муҳофаза этиш ишлари билан нафақат махсус органлар балки, ҳар бир ҳудуднинг маъмурлари ҳам шуғулланганлар. Уларнинг барчаси давлат ва фуқароларнинг тинчлик ҳамда хотиржамлигини, жойлардаги адолат ва қонун устуворлигини таъминлашга масъул бўлиб, асосан маъмурий тартибдаги кичик ҳуқуқбузарликларни жазолаш ишлари билан шуғулланганлар. Агар давлатга, шахсга, жамиятга ва соғлиққа қарши жиддий жиноятлар содир этилса, улар тегишли қозиликларда кўрилган ҳамда яраша жазолар берилган.

Амир Темур ва темурийлар даври мажбурлов функциясини ташкил этишдан ҳукмдорларнинг асосий мақсади аҳолини қонунларга ҳурмат руҳида тарбиялаш ва жиноятларнинг олдини олиш, содир этилган жиноятларга муқаррар равишда жазо бериш, жиноят содир этилгани аниқланган ҳолатдагина жазо тайинлаш, давлат ва жамиятнинг тинчлик ҳамда осойишталигини сақлаш эди. Шу боис ҳам бу даврдаги ҳуқуқий тизим қатъий қонунийлик ва адолат тамойилига асосланган эди.

Ер эгаллиги ва солиқлар. Амир Темур ўз давлатидаги ижтимоий-иқтисодий муносабатларни мувофиқлаштириш жараёнида «Тузуқлар»га таяниб иш кўрган. Бу ҳақда манбада махсус боб мавжуд. Унда келтирилишича, деҳқон, ҳунарманд, савдогар, солиқчи, ер-сув, ҳосил ва бошқаларнинг аҳамияти, ўрни ҳамда вазифалари аниқ белгилаб қўйилган. Энг масъулиятли вазифалар эса давлат зиммасида бўлган. Хусусан, хароба ва сувсиз ерларга сув чиқариш ҳамда обод қилиш, бузилган қўприкларни тузатиш, янгиларини қуриш, йўл хавфсизлигини таъминлаш, йирик боғлар барпо этиш, катта-кат-

та каналлар қазииш, савдо карвонларига, кузатувчи ва соқчилар тайинлаш, карвонсарой ва ёмхоналар қуриш каби катта куч ва маблағ талаб қиладиган юмушлар шулар жумласидандир.

Амир Темур ва темурийлар даврида мавжуд суғориш тармоқларини таъминлаш ва кенгайтириш, янги ариқлар қазииш, ободонлаштириш ишларига катта аҳамият берилган. Бу даврда деҳқончилик воҳаларининг сув таъминоти тартибга солинади, даштларга сув чиқарилиб, янги ер майдонлари ўзлаштирилади. Бу соҳада деҳқонларнинг янги ерларни очиши, коризлар қазиб, боғ-роғлар обод этиши учун амалга оширилган ҳар қандай фаолияти ҳукмдорлар томонидан қўллаб-қувватланган. Бу даврда ҳукмдорлар ва уларнинг вилоят ҳокимлари томонидан Самарқанд, Бухоро, Қашқадарё, Марв воҳаларида, Тус ва Ҳирот ҳамда унинг атрофларида йирик суғориш иншоотлари барпо этилиб, айрим деҳқончилик вилоятларининг сув таъминоти тубдан яхшиланади.

Амир Темур ва темурийлар даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонда ер ва мулкчиликнинг асосан тўртта шакли: мулки девоний – давлат ерлари, мулк – хусусий ерлар, мулки вақф – мадраса ва масжидлар тасарруфидаги ерлар ва жамоа ерлари бўлган. Деҳқончилик қилинадиган ерларнинг катта қисми **давлат ерлари** ҳисобланиб, бу ерларга давлат ҳукмдори эгалик қилган ва давлат ерларини суюрғол тарзида инъом қилиш кенг тарқалади. **Суюрғол ерлари** майдони, шарти ҳамда ер ва ёрликқа эга бўлган шахсларнинг табақаси жиҳатидан турлича бўлган. Анъана бўйича, шаҳар ва вилоятлардан тортиб, то алоҳида қишлоққача бўлган мулк суюрғол шаклида инъом этилган. Вилоятлар ва шаҳарлар кўпинча сулола вакиллари, йирик ҳарбий ва давлат мансабдорларига берилган ҳамда бу ерлар кўпинча авлоддан авлодга мерос бўлиб қолган. Суюрғол эгаси ўз мулкида амалдорларни мансабга тайинлаш, солиқлар

ва турли тўловларни тўплаш ҳамда айбдорларни жазолаш ҳуқуқига эга бўлган. Шунингдек, ҳуқуқлари чекланган майда суюрғол эгалари ҳам бўлган.

Деҳқончилик ерларининг бошқа каттагина қисми мулк мақомидаги **хусусий ерлардан** иборат бўлган. Мулк ерларининг катта қисми маъмурий, ҳарбий ва диний арбобларнинг ерлари бўлган. Меҳнаткаш зироатчиларнинг майда ерлари ҳам мулк ҳисобланган. Бу даврда бош ҳукмдор томонидан йирик мулк эгаларига бирор хизмати учун **тархон** ёрлиғи берилиб, бу ёрлиқни олганлар барча солиқ, тўлов ва мажбуриятлардан озод қилинган. Тархонлик ёрлиғи, одатда, амир, бек, сарой амаддорлари, саййидлар каби юқори табақа вакилларига берилган ҳамда улар иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан катта мавқега эга бўлганлар.

Амир Темур ва темурийлар ҳукмронлиги даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонда масжид, мадраса, хонақоҳ, мақбаралар барпо этилиб уларнинг барчасига катта ер майдонлари, суғориш тармоқлари, дўконлар, корхоналар, тегирмонлар, обжувозлар, карвонсаройлар берилган бўлиб, улар **мулки вақф** деб аталган. Бу мулклардан тушган даромад масжид, мадраса, шифохона ва хонақоҳларнинг таъмирлаш ва жиҳози, шунингдек, мутавалли, мударрис, табиб ва талабаларга бериладиган маош, мусофирхона ва шифохоналарнинг кундалик харажатлари (озик-овқат, ёқилғи ва ёритқичлар) учун сарф этилган.

Бу даврда деҳқончилик ерларининг маълум бир кичикроқ қисми қишлоқ аҳолисининг умумий тасарруфида бўлган ва бундай ерлар **жамоа мулки** ҳисобланган. Жамоа ерлари кўпроқ тоғолди туманларининг сувга танқис ерларида, адирлардаги сув чиқмайдиган ерларда жойлашган. Бундай ерлар қишлоқ жамоаларининг кучи билан майда сув омборлари (жилғалар ёрдамида) ёки коризлар қазиб,

машаққатли меҳнат туфайли ўзлаштирилган ҳудудларда пайдо бўлган ҳамда жамоа мулкига айланган. Улар маълум муддат солиқлардан озод этилган.

Темурийлар даврида Мовароуннаҳр ва Хурсонда экин майдонларига ишлов берувчилар **музориъ (зироатчи)** деб аталган бўлиб, улар қишлоқнинг меҳнаткаш табақасига мансуб бўлган ва қуйидаги тўртта гуруҳга бўлинган: 1. Давлат ерларида меҳнат қилувчи зироатчилар; 2. Мулкдорларнинг ерларида ишловчи зироатчилар; 3. Ўз ерларига эга бўлган деҳқонлар; 4. Вақф ерларда меҳнат қилувчи зироатчилар.

Бизга маълум бўлган кўпгина манбалар Амир Темур ва темурийлар даврида Ўрта Осиё ва бошқа ҳудудларда солиқ тизими маълум тизимга туширилиб, адолат қонунларига риоя қилганлиги ҳақида маълумотлар беради. Хусусан «Тузуклар»да шундай дейилади: «Амр қилдимки, ҳосил пишиб етилмасдан раиятдан молу жиҳот олинмасин. Ҳосил етилгач, солиқни уч бўлиб олсинлар. Агар раият солиқ тўловчи юборилмасдан олдин солиқни ўзи келтириб берса, у ҳолда у ерга солиқ тўловчи юбормасинлар. Агар солиқ тўловчини юборишга мажбур бўлинса, улар солиқни буйруқ бериш ва яхши сўз билан олсинлар; калтак-арқон ишлатиб, ишни уриш-сўкишгача олиб бормасинлар. Уларни банд этиб занжир билан кишанламасинлар».

Бу даврда ердан олинадиган солиқнинг асосий тури **хирож** ҳисобланган. Бу солиқ маҳсулот ёки пул билан олинган. Унинг ҳажми ҳосилнинг ярим миқдоригача борган. Ҳосил тўла пишиб етилмасдан солиқ тўплаш қатъиян ман этилган. Солиқлар ҳокимият томонидан белгилаб қўйилган уч муддатда: саратон (июн-июл), сумбула-мезон (август-сентябр) ва қавс (ноябр) ойларида тўпланган. Солиқлардан ташқари зироаткор аҳоли ҳукмдор ва унинг маъмурлари, суюрғол эгалари ва тархон-

лар, шунингдек, йирик мулкдорлар фойдасига муайян муддат текин ишлаб берардилар.

Ҳарбий юришлар даврида мағлуб этилган аҳолидан **сари шумор (жизъя)** солиғи олинган. Давлат хавф остида қолиб, ҳарбий сафарбарлик эълон қилинган пайтларда фавқулодда солиқ – **аворизот** йиғиб олинган. Мамлакат ҳудудидан чопар ёки элчилар ўтаётганда, зарурат туғилганда, аҳоли уларга от-улов топиб бериши лозим бўлган.

Темурийлар даврида қурилиш ишлари кенгайиб, бу даврда қад кўтарган саройлар, жамоат бинолари, мудофаа, суғориш иншоотлари, йўл қурилиши ва тузатишларида меҳнаткаш аҳоли кучидан кенг фойдаланилган. Бундай ҳашар ишлар **бегор** деб аталган. Мазкур ишлар жараёнида **миробона**, **доруғона** солиқлари ундирилган. Шунингдек, аҳоли солиқ йиғиш ва унинг ҳисоб-китоби билан банд бўлган турли лавозимдаги маъмурларнинг хизмати учун ҳам бир қанча йиғимлар тўлаганлар. Мисол учун, ҳосил миқдорини белгиловчиларга **соҳибни жамона**; солиқ йиғувчиларга **муҳассилона**; киримни бошқарувчиларга **зобитона**; доруғаларга **доруғона**; сув тақсимловчи мироблар фойдасига **миробона** кабилар тўпланган.

Бу даврда боғ ва дарахтзорлардан **танобона**, **мон сардарахт**, яйловлардан **молўтлоқ** ва **сувллоқ** каби солиқлар олиниб, уларни тўплашда анъанавий тартиб-қоидаларга амал қилинган. Чорва молларидан қирқдан бир миқдорда **закот** солиғи олинган. Чегара ҳудудларида божхоналар бўлиб, четдан келадиган савдогарлардан маълум миқдорда бож ундирилган. Маҳаллий савдогарлар эса **тагжой** солиғи тўлаганлар.

Ташқи сиёсат ва дипломатия. Тадқиқотчиларнинг эътирофи этишларича (Ш. Ўлжаева), Амир Темур дастлабки сиёсий фаолиятидан то вафотига қадар ўз қудратининг ундан тўққиз қисмига дипломатик

салоҳияти туфайли эришган. Соҳибқироннинг во-
рислари Мироншоҳ, Улуғбек, Шохрух, Ҳусайн Бой-
қаро, Бобур каби йирик давлат арбоблари ҳам ички
ва ташқи алоқаларда Амир Темурнинг дипломатик
меросига амал қилиб, унинг бу борадаги сиёсатини
давом эттирганлар. Тинчлик, томонлар манфаат-
дорлиги, рақибига шафқат қилиш ва унга катта им-
кон яратиш, ҳар қандай офир шароитда ҳам элчини
қадрлаш, ташқи сиёсат ва дипломатия қоидаларига
қатъий амал қилиш, инсон ҳаёти дахлсизлиги Амир
Темур ташқи сиёсати ва дипломатиясининг асоси
ҳисобланган. Чунончи, Амир Темур мактубларидан
бирида, «Элчига ўлим ва бандилик йўқдир, элчи-
нинг гарданидаги вазифа буйруқни аниқ етказиш-
дан бошқа нарса эмасдир» деб ёзади.

Амир Темурнинг ташқи сиёсати ва дипломатия-
сининг ўзига хос томонларидан яна бири шундаки,
у бир халқни иккинчи бир халққа, бир динни бошқа
динга, бир мафкурани ўзга мафкурага қарши қўй-
май, ҳар икки зиддиятли томоннинг манфаатлари-
ни ифода этадиган муаммонинг ижобий ечимини
ҳамда улар ўртасидаги тараққиёт йўлини топишни
асосий масала деб билган. Манбаларнинг маълумот
беришича, соҳибқирон дипломатик муносабатлар-
да ташаббус кўрсатиб, халқаро алоқаларни ривож-
лантиришга интилган. Унинг ташқи сиёсати ва
дипломатияси тинчлик ва тенглик, доимо рақибига
ён босиш, диний ва дунёвий бағрикенглик ғоялари-
га асосланган. Амир Темурнинг қарашларига кўра,
инсон ирқи, дини, миллати, келиб чиқиши ва қаер-
да яшашидан қатъи назар, ер юзининг барча ери
ҳамма инсон учун муқаддас бўлмоғи керак.

Соҳибқироннинг ташқи сиёсати ҳамда дипло-
матия борасидаги бағрикенглик ва инсонпарвар-
лик фазилатлари Хоразмдаги сўфийлар сулоласи
(Юсуф Сўфи), Олтин Ўрда хони Тўхтамиш, Миср
ҳукмдори Фараж, Туркия султони Боязид кабилар

бўлган муносабатларда ҳам яққол кўзга ташланади. Таъкидлаш жоизки, Амир Темурнинг кучли ва пухта дипломатик салоҳияти туфайли динлар, мафкуралар, маданиятлар, иқтисодиётлар, сиёсатлараро муносабатлар замон талаблари ҳамда вазият тақозоси даражасида йўлга қўйилган.

Маълумки, Амир Темур мураккаб тарихий шароитда ташқи сиёсат олиб борган эди. Чунки ўша даврдаги вазият, яъни чингизий мўғулларнинг хавфи кучли эканлиги, Чифатой улусини бирлаштириш ва эгалик қилиш, Хоразм, Олтин Ўрда, Мўғулистон, Эрон, Хуросон каби ўз даврининг кучли давлатлари билан муносабатлар масалаларида давлат манфаатларига мос ташқи сиёсат юргизишни тақозо этарди. Соҳибқироннинг ташқи сиёсатдаги устувор мақсади – оқибатли қўшничилик, тинчлик ва ҳамкорлик бўлиб, Хоразм устига бир неча юришлар ва Урганчнинг вайрон этилиши суфийлар сулоласи вакиллариининг узоқни кўрмай юритган сиёсати натижаси эди. Чунки суфийларга узоқ вақт катта имкониятлар яратилган эди.

Амир Темурнинг ташқи сиёсатидаги асосий йўналишлардан бири, Мовароуннаҳрнинг хавфсизлигини таъминлаш бўлган. Хоразмдаги суфийлар сулоласи, Форс вилояти ҳокими Шоҳ Шужоъ, Озарбайжон ҳокими Таҳуртан, Мўғулистон ҳокими Қамариддин, Олтин Ўрдадаги Тўхтамишхон, Оқ Ўрдадаги Темур Малик кабилар билан бўлган муносабатлар замирида ҳам ана шу мақсад ётарди.

Тадқиқотчиларнинг эътироф этишларича, Амир Темур манфаатлари муштарак, маданиятлари ва динлари умумий бўлган қўшни давлатларни тобе қилганлигини, жорий подшоликлар билан оралиқ давлатларни куч ёки дипломатия билан эгалланганлигини эътироф этадилар. Итоаткорлик, тўланган солиқ ва божлар эвазига соҳибқирон уларга ёрдам ва ҳарбий муҳофаза ваъда қилиб, ўз ҳолларига қўйиб берган.

Усмонли туркларнинг қўшниси Озарбайжон, туркман амирлиги, Грузия, Қашқар, Ҳиндистон кабилар бунга мисол бўла олади. Ушбу қарам ёки иттифоқдош давлатлар атрофида Рус ерлари, Олтин Ўрда, Туркия, Сурия, Бағдод султонлиги, Деҳли султонлиги, Хитой каби кучли ташқи подшоликлар турган.

Амир Темурни Европа давлатлари билан олиб борган ташқи сиёсати ҳам эътиборга сазовордир. Чунончи, Боязиддан енгилган Кичик Осиёдаги майда султонликларнинг ҳоким ва амирлари Темурдан мадад истаб, унинг Қорабоғдаги ўрдугоҳига бориб қарор топадилар. Византия ва Генуя ҳокимлари ноиблари, Франция қироли ҳамда Султония шаҳрининг католик миссионерлари нажот сўраб, соҳибқиронга мурожаат қиладилар. Шунингдек, Боязидга қарши биргаликда зарба бериш мақсадида Византия императорининг Константинополдаги ноиби Иоанн VII Палеолог ва Генуянинг Перадаги (Константинопол яқинида) ҳокими Трабзон (Трапезунд) императори Мануил III воситасида Темурга мурожаат этганлар. Амир Темур Боязид билан бўлажак жангларда Трабзон ва Константинополнинг ҳарбий кемаларидан фойдаланишга ҳаракат қилди. Шу мақсадда у Генуя ва Венецияга совға-саломлар ҳамда мактублар билан Ватикан вакили Иоанн Галонифонтибус бошчилигида элчилар юборади.

Соҳибқирон ўз даврида Франция қироли Карл VI, Англия қироли Генрих IV ҳамда Кастилия ва Леон қироли Генрих III де Трастамаралар билан ҳам алоқалар ўрнатиб, ёзишмалар олиб боради. Бу муносабатлар даставвал Туркия устига юриш муносабати билан бошланган бўлса-да, галабадан сўнг Ғарбий Европа мамлакатлари билан бўлган алоқаларнинг мазмуни тубдан ўзгарди. Эндиликда, Темур улар билан дўстона муносабатларни мустаҳкамлаш ҳамда элчилик ва ўзаро савдо-сотиқ алоқаларини

йўлга қўйиш каби масалалар билан чекланади. Шу мақсадда Франция ва Англияга элчилар юборилиб, Испаниядан (Клавихо) элчилар қабул қилинади.

Амир Темур ва темурийлар даврида Марказий Осиё, хусусан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудларининг ташқи сиёсати ва дипломатиясида халқаро савдо ҳамда маданий алоқалар юксак ривожланди. Амир Темур ҳокимият тепасига келгач, халқаро карвон йўллари хавфсизлигини тўла таъминлашга эришди. Шу туфайли, XIV асрнинг 70-йилларидан бошлаб Буюк Ипак йўлининг Мовароуннаҳр орқали ўтган марказий тармоғи шимолий йўналишига қараганда халқаро иқтисодий-маданий алоқаларда муҳим ўрин тута бошлади. Мовароуннаҳр бўйлаб халқаро савдо карвонлари ҳаракатининг қайтадан жонланиши, шаҳарлар тараққиётига, иқтисодий-маданий алоқаларнинг юксалишига олиб келди.

Амир Темур ва темурийлар даври Буюк Ипак йўли фаолиятининг сўнгги ва ривожланган босқичи бўлди. Савдо йўлларида хавфсизликнинг таъминланиши, савдо-сотиқнинг давлат томонидан рағбатлантирилиши, шаҳарларнинг марказлар сифатидаги аҳамиятининг ошиши ички ва ташқи иқтисодий-маданий алоқалар ривожига олиб келди. Бу йўлнинг мамлакатимиз ҳудуди орқали ўтган марказий йўналишларининг фаолияти янада ривожланди.

Хуллас, Амир Темур ва темурийлар даври давлатчилигида, давлат бошқарув асослари назарий жиҳатдан пухта ишлаб чиқилиб, амалиётга жадал жорий этилган. Давлат кам таъминланган, камбағал ва етим-есирларни ижтимоий жиҳатдан кучли ҳимоя қилган. Бу даврда давлат раҳбарига алоҳида эътибор берилиб, раҳбарнинг, аввало, комил инсон бўлмоғи, ахлоқий баркамоллиги талаб этилган. Давлат раҳбари қонунчиликни, бошқарув санъатини мукамал эгаллаган ҳамда давлатни аниқ ва пухта ишлаб чиқилган қонунлари орқали бошқарган.

Амир Темур ва темурийлар даври давлатни бошқариш аппарати – марказий бошқарув органлари, улар ўртасидаги узвий алоқалар мукамал йўлга қўйилган. Шунингдек, марказий ва маҳаллий бошқарув, уларнинг бир-бирига бўйсунуши, бир-бирига бўйсунмайдиган давлат органлари ўртасидаги муносабатлар маъмурий жиҳатидан мувофиқлаштирилган.

Бу давр ўзбек халқи давлатчилиги тарихидаги энг ёрқин саҳифалардан бўлиб, мазкур даврда аждодларимизнинг ички ва ташқи сиёсатдаги имкониятлари кенг бўлиб, бу борадаги салоҳияти тўла-тўқис намоён бўлди. Мовароуннаҳр дунёнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий марказига айланиб, давлатнинг қудратини Европадан Хитойга қадар бўлган ҳудудлардаги давлатлар эътироф этдилар.

Таянч сўзлар:

Сиёсий тарих, сиёсий тарқоқчилик, Ҳожи Барлос, Кеш вилояти, Туғлуқ Темур, Амир Ҳусайн, «Лой жанги», сарбадорлар, Мавлонозода, Кониғил воқеаси, давлат бошқаруви, қурултой, қонуний ҳукмдор, суфийлар, ҳарбий юришлар, Анқара жанги, сиёсий бошқарув тажрибалари, маъмурий идора усули, бошқарув тизимлари, ягона сиёсий тартиб, Пирмуҳаммад, Халил Султон, Жаҳонгир Мирзо, Улғубек, Шоҳрух Мирзо, Дашти Қипчоқ, даргоҳ, девон, бекларбеги, катта кенгаш, кичик кенгаш, вазирлар, туманбоши, юзбоши, мингбоши, арзбеги, тавочи, хазинадор, жибачи, қушчи, баковулбоши, котиб, битикчи, мирза, табиб, раият, сипоҳсолор, девонбеги, суюрғол, тархон, мулкчилик, доруға, кутвол, ҳировул, жавонғор, «Темур тузуклари», ички ва ташқи сиёсат, дипломатия, маданий алоқалар, савдо йўллари, шариат қонун-қоидалари, шайхулислом, ҳарбий бошқарув, шаҳарсозлик маданияти.

7-мавзу бўйича савол ва топшириқлар

1. Амир Темур Мовароуннаҳрда тахтга ўтириш арафасидаги сиёсий аҳвол ҳақида гапириб беринг.
2. Амир Темурнинг марказлашган давлат тузиши ҳақида маълумот беринг.
3. Амир Темур ва темурийлар давлати бошқаруви-нинг асослари нимада?
4. Амир Темур манфаатларини кўзлаган ижтимоий табақалар ҳақида маълумот беринг.
5. Амир Темур ва темурийлар даври ички сиёсати ҳақида нималарни биласиз?
6. Мансаблар ва унвонлар ҳақида гапириб беринг.
7. Бу даврда ҳарбий ишлар қандай йўлга қўйилган эди?
8. Бу даврдаги ҳуқуқий муносабатлар ҳақида нима-ларни биласиз?
9. Ер эгаллиги ва солиқлар ҳақида маълумот беринг.
10. Ташқи сиёсат ва дипломатия ҳақида гапириб беринг.
11. Амир Темур ва темурийлар даври шаҳарсозлик ҳақида нималарни биласиз?
12. «Темур тузуқлари» давлат бошқарув ҳақидаги муҳим манба эканлигини гапириб беринг.

7-мавзу бўйича фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И.А. Амир Темур ҳақида сўз. – Тошкент: «Ўзбекистон», 1996.
2. Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. Т.2. I-қисм. Таржима, кириш, изоҳли сўз ва луғатлар А. Ўринбоевники. – Тошкент: «Фан», 1969.
3. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Тошкент: «Шарқ», 2000.
4. Абдураимов М. Темур ва Тўхтамиш. – Тошкент: Фафур Фулом, 2000.
5. Амир Темур ва унинг дунё тарихидаги ўрни. // Халқаро конференция материаллари. – Самарқанд: 1996.
6. Аҳмедов Б. Амир Темурни ёд этиб. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996.
7. Бобоев Ҳ.Б. Амир Темур ва темурийлар салтанати. – Тошкент: Камалак, 1996.

8. Дадабоев Ҳ. Амир Темурнинг ҳарбий маҳорати. – Тошкент: Ёзувчи, 1996.

9. Муқимов З. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. – Тошкент: 2003.

10. Мўминов И.М. Амир Темурнинг Ўрта Осиё халқлари тарихида тутган ўрни ва роли. – Тошкент: Фан, 1996.

11. Муҳаммаджонов А.Р. Темур ва темурийлар салтанати. – Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1994.

12. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х. Амир Темур в зеркале мировой науки. – Ташкент: Мир, экономика и право, 1999.

13. Тамерлан: Эпоха. Личность. Деяния / Составление, обработка и подготовка текста Р. Рахмоналиева. – М.: Гураш, 1992.

14. Низомиддин Шомий, Зафарнома. Форс тилидан Ю.Ҳакимжонов таржимаси. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996.

15. Темур тузуқлари. Форсчадан А.Соғуний ва Ҳ.Кароматов таржимаси (умумий таҳрирчи Б.Аҳмедов). – Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996.

16. Саидов А., Тошқулов Ж. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. – Тошкент: 1995.

17. Саидахмедов И. Давлат ва ҳуқуқ тарихи. – Тошкент: Фан, 2006.

18. Сағдуллаев А. ва бошқ, Ўзбекистон тарихи: Давлат ва жамият тараққиёти. – Тошкент: Академия, 2000.

19. Темур ва Улуғбек даври тарихи. – Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1996.

20. Файзиев Т. Темурийлар шажараси. – Тошкент: Ёзувчи, 1999.

21. Ўзбекистон тарихи. Муртазаева Р.Ҳ. таҳрири остида. – Тошкент: 2003.

22. Ўлжаева Ш. Амир Темур ва темурийлар даврида миллий давлатчиликнинг ривожланиши. – Тошкент: Фан, 2005.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
1-МАВЗУ. Давлат бошқарувининг назарий-методологик асослари	13
2-§. Давлат бошқаруви тушунчаси ва бошқарув таснифи.....	17
2-МАВЗУ. Ўзбекистонда илк давлатларнинг шаклланиши ва ривожланиш босқичлари	31
1-§. Ўзбекистон ҳудудларида илк шаҳарларнинг пайдо бўлиши жараёнлари.....	31
2-§. Илк давлатлар пайдо бўлишининг ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий асослари.....	45
3-§. Қадимги бақтрия, хоразм ва сўғдиёна давлатлари	71
4-§. Ўрта осиеда аҳамонийлар даври бошқаруви ва давлатчилиги (мил. Авв. VI-IV асрлар)	104
5-§. Александр македонский, салавкийлар ҳамда юнон-бақтрия давлатлари даврида давлат бошқаруви.....	121
6-§. Қанғ давлати	137
7-§. Даван давлати	146
8-§. Кушонлар даври давлатчилиги	154
9-§. Антик давр шаҳарсозлик аънаналари.....	164
3-МАВЗУ. «Авесто» – давлатчилик тарихини ўрганишда муҳим манба	187
1-§. Заратуштра ва зардуштийлик.....	187
2-§. Авестода ижтимоий тизим ва сиёсий ғоялар	195
3-§. Авестода ҳуқуқий тартиб	201
4-МАВЗУ. Илк ўрта асрлар даври давлатчилиги тарихи (V-VIII асрлар).....	208
1-§. Эфталийлар даври давлатчилиги.....	208
2-§. Турк хоқонлиги даврида давлат бошқаруви	225
3-§. Араб халифалиги даврида Мовароуннахр.....	245
5-МАВЗУ. IX-XIII аср бошларида Ўрта Осиё халқлари давлатчилиги тарихи	257
1-§. Тоҳирийлар ва саффорийлар давлати.....	257
2-§. Сомонийлар давлати	266
3-§. Қорахонийлар давлати	280
4-§. Ғазнавийлар ва салжуқийлар.....	294

5-§. Хоразмшоҳлар давлати.....	309
6-МАВЗУ. Чингизийлар давлатининг ташкил топиши. Мовароуннаҳр чигатой улуси таркибида.....	337
1-§. Чингизийлар давлатининг ташкил топиши ва Ўрта Осиёни босиб олиши	337
2-§. Жалолиддин Мангуберди – юрт ҳимоячиси.....	350
3-§. Чигатой улуси	363
7-МАВЗУ. Ўзбекистон давлатчилигининг Амир Темур ва Темурийлар даври босқичи	377
1-§. Амир Темурнинг ҳокимият тепасига келиши ва марказлашган давлат тузиши	377
2-§. Темурийлар даврида Мовароуннаҳр ва Хуросон	385
3-§. Амир Темур даврида давлат бошқаруви	394
4-§. Амир Темур ва темурийлар даври давлатчилигида ички ва ташқи сиёсат.....	401

Ўқув-услубий нашр

БАҲОДИР ЭШОВ

**ЎЗБЕКИСТОНДА ДАВЛАТ ВА
МАҲАЛЛИЙ БОШҚАРУВ ТАРИХИ**

Биринчи китоб

Муҳаррирлар
Манзар АБДУЛХАЙР
Саидмурод ХОЛБЕКОВ

Бадний муҳаррир
Сардор НАВРУЗОВ

Компьютерда саҳифаловчи
Дилдора ЖЎРАБЕКОВА

Техник муҳаррир
Умидбек ЯХШИМОВ

ҚАЙДЛАР УЧУН

Лицензия рақами: АІ № 252, 2014 йил 02.10 да берилган.
Босишга 21.10.2019 йилда рухсат этилди.
Бичими 84x108 1\32.
Босма табағи 13,37. Шартли босма табағи 22,47.
Гарнитура «Bookman Old Style». Офсет қоғоз.
Адади 1000 нусха. Буюртма № 268.
Баҳоси келишилган нархда.

«Янги аср авлоди» НММда тайёрланди.
«Ёшлар матбуоти» МЧЖда чоп этилди.
100113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.

Мурожаат учун телефонлар:

Нашр бўлими: (78) 147-00-14; (78) 129-09-72.
Маркетинг бўлими: (98) 128-78-43; (93) 397-10-87;
факс: (71) 273-00-14;
e-mail: yangiasravlodi@mail.ru

ҚАЙДЛАР УЧУН

ҚАЙДЛАР УЧУН

ҚАЙДЛАР УЧУН

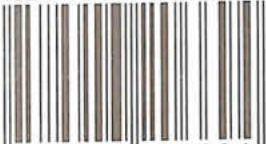

ЯНГИ АСР АВЛОДИ

www.book.uz

ISBN 978-9943-20-669-4

9 789943 206694